

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA **MƏSƏLƏLƏRİ**

№ 7

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüşad Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 7

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
elm.ve.tehsil@mail.ru

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ “MƏDƏNİYYƏT” ANLAYIŞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, FORMA VƏ NÖVLƏRİ

Açar sözlər: mədəniyyət, mədəni dəyərlər, mədəniyyət faktları, ünsiyyət mədəniyyəti, fiziki, maddi və mənəvi mədəniyyət, ictimai, kollektiv, şəxsiyyət mədəniyyəti;

Ключевые слова: культура, культурные ценности, культурные факты, культура речи, физическая, материальная и моральная культура, культура общества, коллектив, культура личности

Key words: culture, cultural values, cultural facts, speech culture, physical, material and moral culture, culture of society, collective, culture of personality

Mədəniyyət ərəb mənşəli söz olub, “insan cəmiyyətinin istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatında əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusu” deməkdir. Siseron məşhur metaforasında deyir: “ruhi mədəniyyət -mənəvi mədəniyyətdir” (1, 67). Bu kəlamın izahı insanlığa vacib olan əsas göstəricilərdir: cəmiyyətin qazandığı uğurlar, inkişafın ən yüksək səviyyəsi, savad, bilik, mütaliə, həyat təcrübəsi və s. Başqa sözlə, mədəniyyət həyatı proseslərlə paralel insanın qarşıya qoyduğu məqsədə doğru getdiyi yol və bu yolda əldə etdiyi yüksək göstəricilərdir. Bu proses bütün uğurlu fəaliyyətlərin dərk edilməsini, istiqamətlənməsini və qorunmasını təmin edir. Tədrisən insani münasibətlərə və onların dəyərlərinə aydınlıq gətirilir; mədəniyyət müxtəlif düşüncə sahibi olan insanların bir yerdə yaşaması, ünsiyyət qurmasıdır - yalnız mədəniyyət bu gücə malikdir. Mədəniyyət insanlar arasında xüsusi münasibətləri təmsil edir, mədəniyyət faktları - elmi kəşflər, incəsənət əsərləri və s. – onu təsdiq edən dəyər vasitələridir; bu proses daim davam edir və yeni nümunələri meydana çıxır.

Mədəniyyətin ən vacib xüsusiyyətləri bunlardır: 1) bütün elementlərin işarəviliyi (yeni sözlər, lüğət tərkibi və s.); 2) dialoqlaşma prosesi və bu prosesin nəticəsi; 3) dialoqda özünü göstərən mədəniyyət amillərinin çoxluğu; 4) prosesin fasiləsizliyi; 5) mədəniyyət faktı atributlarının bir sıra istiqamətə

şaxələnməsi; 6) mədəniyyət faktı mexanizminin qorunması və s. Bütün bunlar öz növbəsində bir-biri ilə sıx bağlıdır və onların əlaqəsini aşağıdakı şəkildə müəyyən etmək olar: mədəniyyət gerçək aləmdəki hadisələrə insani münasibətlərin təzahürüdür və bu münasibətlərə mənə, dəyər verir. Mədəniyyət anlamının mahiyyəti də spesifikdir: insanlar arasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır, məhz insan faktoru üçün müəyyən bir mənə kəsb edir və tədricən işarələrə, yəni şərhə, izaha çevrilirlər. İstənilən işarə, öz növbəsində, obyekt və ya subyekt haqqında məlumat verir, şərh prosesində bu və ya başqa səviyyədə anlamını açır. Beləliklə, dialoqlaşmanın mahiyyəti də mədəniyyət amilində açılır. Təbii ki, dialoq dedikdə subyektlər, fərdlər arasındakı ünsiyyət prosesi anlaşılır, bu səbəbdən də mədəniyyətdə daim bir-birinə təsir edən iki proses gedir: öz fərdiliyini, individuallığını dərk etmək və özünü, bütövlüyünü digər mədəniyyətlərdən fərqləndirmək.

Dialoqlaşma prosesinin davamlığı, mədəniyyəti fasiləsiz edir - eyni zamanda dialoqlaşma prosesinin meydana gəlməsi üçün işarəvilik mədəniyyət faktları arasındakı müxtəlif istiqamətləri müəyyənləşdirir, yəni, mədəniyyət amilinə çevrilə bilən hər bir şeyə təsir edir; ya bu mexanizmlərin işlənməsinə şərait yaradır, ya da nədən qurtarmağın yollarını göstərir. Öz növbəsində, mədəniyyətin bu mexanizmi təkcə ünsiyyət deyil, həm də simvol, işarələr mədəniyyəti ilə maddi və mənəvi cəhətdən bir-biri ilə bağlıdırlar. Mədəniyyətin qeyri-mədəniyyətlə qarşılaşdırılması o deməkdir ki, hətta fiziki yaxud maddi olmağından asılı olmayaraq, istənilən mədəniyyət faktı müəyyən mənə, düşüncə tərzini kəsb edir və o, işarə adlandırdığımız mənalarla eyni cür assosiasiya olunur. Mədəniyyət hər bir işarəyə geniş rakursda yanaşır – istənilən mədəniyyət təcrid olunmuş şəkildə deyil, başqaları ilə qarşılıqlı münasibətdə qəbul edilir. Bu qarşılıqlı əlaqə müqayisə atributlarına çevrilir, mədəniyyəti dərk etmək yolunda analoji – məntiqi və müfəssəl yanaşmanı tələb edir.

Y.M. Lotman mədəniyyətin quruluş xarakterini incəliklə ifadə edir: “Mədəniyyətin quruluşu ilkin məntiqi bağlılığın aktuallaşmasına və assosiasiyaya əlavə mənə vermək üsuludur” (2, 192). Sivilizasiya tarixi bir daha göstərir ki, mədəniyyətin inkişafı mənə strukturlaşması və kodlaşma sistemi əsasında baş vermişdir. Hal-hazırda da müəyyən mədəniyyət elementinin sistemə qoşulması onun informasiya potensialını artırır. Beləliklə, bütün mədəniyyətlər çoxşaxəli, çoxpilləlidirlər və bununla da mütləq qaydada informasiya yaratmağa meyilli olan strukturları düşüncə tərzində cəm edir, formalaşdırırlar. Bu fakt mədəniyyətə zəngin, fərqli potensialı toplamağa və daimi inkişafa zəmin yaradır.

Mədəniyyətin üç forması var:

1. Fiziki mədəniyyət - bədən tərbiyəsi. İnsanı hərəkət fəaliyyətinə, özünü mükəmməlləşdirməyə, fitri bacarıq imkanlarına, etik və estetik

görüşlərə, eyni zamanda özünü nəzarətə, qorumağa və nəslə davam etdirməyə hazırlayır.

2. Maddi mədəniyyət – maddi obyektlər sistemi. İnsana daim yaradıcılıq nümunələri ilə xidmət edir.

3. Mənəvi mədəniyyət – ictimai həyatda mənəvi faktların cəmi. Əxlaq normalarını, emosionallığı, zehni təfəkkürün inkişafını təmin edir. Əxlaq insanın fiziki həyatıdır, bu ideyaları yaradan isə cəmiyyətdir. Mənəvi zənginlik, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı ictimai şəraitdən asılıdır. Mənəvi mədəniyyət mənəvi zənginlik, əxlaqi saflıq, fiziki kamilliyin ahəngdar surətdə insanda cəmləşməsidir. Bu mədəniyyətin məzmununu tərbiyə, təhsil və maarifçilik, müdriklik, elmi-texniki tərəqqi, hüquqi, hərbi, tibbi biliklər, iqtisadi və sosioloji nəzəriyyələr, bədii və incəsənət yaradıcılıqları, sənətkarlıq, dövlətçilik anlayışları, fəlsəfi və dini baxışlar təşkil edir. Mənəvi mədəniyyət bütün bunların sistemləşdirilməsini və yayılmasını həyata keçirir.

Fiziki, maddi və mənəvi mədəniyyət daim fəaliyyətdədir, nəticə olaraq onun məhsulu da bu inkişaf prosesində əldə edilir, həmişə məqsədli və dərk ediləndir. Hər üç mədəniyyət forması özündə etik və estetik normaları birləşdirir.

Mədəniyyətin əsas forması mənəviyyət olduğu üçün yalnız insanlara məxsusdur. Mənəviyyət baxımından mədəniyyətin üç növü var:

1. İctimai mədəniyyət – bütün mədəniyyət faktlarının məcmusu, cəmiyyətin mədəniyyət etalonudur.

2. Kollektiv mədəniyyət - kollektivin fəaliyyət mənbəyinin yekunudur və onun fəaliyyət təcrübəsinə əsaslanır.

3. Şəxsiyyət mədəniyyəti – ayrıca bir fərd mədəniyyəti və kollektiv və ictimai mədəniyyətin mənbəyidir. Hər bir fərdin işi, peşəsi, ağılı, təcrübəsi, səriştəsi, müvəffəqiyyəti, mədəniyyətini təqdim etmək bacarığı ilə seçilməsidir. Bu mədəniyyət növü şəxsin müvəffəqiyyətləri ilə seçilir və dəyər hesab olunur.

Şəxsiyyət mədəniyyəti anlayışından aydın olur ki, insanlar fərd kimi mədəniyyət daşıyıcısıdır və onun inkişafında fəal iştirak edirlər. Lakin mədəniyyət, hər şeydən əvvəl, kollektiv anlayışdır, təbiətinə görə dil kimi ictimai, yəni sosial hadisədir. Cəmiyyət bir nəfərdən yox, çoxlu fərddən ibarətdir, bu fərdlər də yekcins deyillər.

Mədəniyyət hər hansı bir kollektiv üçün ümumi əhəmiyyət kəsb etsə də, həmin kollektiv və ya bir qrup insan eyni zamanda fəaliyyət göstərir və müvafiq sosial təşkilatda birləşirlər. Deməli, mədəniyyət həm də eyni qrupda birləşən insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Mədəni ünsiyyət kommunikasiyanın ən yüksək formasıdır və yuxarıda qeyd etdiyimiz mədəniyyət formalarının üçünü də ehtiva edir. Mədəniyyət hər hansı bir kollektiv üçün ümumi məna kəsb edir; məhz kollektivin yaranma səbəbi və onları birləşdirdən amildir. Əsas funksiyası hər hansı bir strukturun tərkibində insanları bir-birinə qovuş-

durmaqdır; insanlar ətrafında sosial mühit yaradır və bu mühit biosfer funksiyası daşıyır, gələcək həyat üçün ictimai zəmin hazırlayır.

Mədəniyyət amilləri bir-birini təkzib etmir, əksinə, tamamlayır və qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirir. Onun ictimai xarakteri fərdi mədəniyyətlərin ümumi mədəniyyətin bir elementi, bir parçası olduğu zaman qəbul edilir; şəxsi təcrübələrin ziddiyyətli göstəriciləri hər zaman ilkin xarakter daşıyır və varislik xüsusiyyəti kəsb edir.

Mədəniyyəti cəmiyyətdə daim yaşadan səbəb, ən vacib amil yaddaşdır. Yaddaş mədəniyyətdə fasiləsiz əhəmiyyəti, insan həyatında, bəşəriyyətdə əxlaqı, intellektual, mənəvi dəyərləri əks etdirir. Bir tərəfdən faktları ümumiləşdirir, mədəniyyət hadisələrini, uğurları çeşidləyir, qoruyub saxlayır, digər tərəfdən isə onları hafizədə canlandırır, çünki yaddaşı inkişaf etdirmədən mükəmməl olmaq, təkmilləşmək mümkün deyil. Mədəniyyət təkcə insan faktorunun inkişafının bəhrəsi deyil, o həm də onun hərəkətverici qüvvəsidir. Mədəniyyətin əsas özəlliklərindən biri müxtəlif mədəni amillərin mövcud olması və qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsidir.

Akademik D.S.Lixaçov yazır: “Şəxsiyyət mədəniyyəti bir insanın yaddaş fəaliyyətinin nəticəsi kimi formalaşır, məsələn, ailə mədəniyyəti – ailə yaddaşının nəticəsi kimi, xalqın mədəniyyəti – xalq yaddaşının nəticəsi kimi və s. Amma biz artıq çoxdan fərdi yaddaşların bütövlükdə cəmiyyətin və xalqın yaddaşına təsir etdiyi dövrə qədəm qoymuşuq. Buna görə də qətiyyətlə deyə bilərik ki, ailə mədəniyyəti fərdi mədəniyyəti məhv etmir, əksinə, o, ümumilikdə xalqın mədəniyyətinə təsir edir, onu mükəmməlləşdirir, yüksəldir, təmin edir” (3, 7). Eyni zamanda bir şəxsin mədəniyyəti kollektivin yaxud bütövlükdə cəmiyyətin mədəniyyətinə təkan verir, öz növbəsində onu zənginləşdirir; qarşılıqlı nüfuz və zənginləşmə mədəniyyəti əks etdirən əsas cəhətlərdir. Buna aydınlıq gətirən Y.M.Lotman bu məqamı mədəniyyətin inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi xarakterizə edir: “1. Bir tərəfdən mədəniyyətin daxili qaydalarından irəli gələn nizamlanma tələbi, digər tərəfdən dinamizm - durmadan yenilənmək tələbi, özünü digər mədəniyyətlərin inkişafından geridə saxlamamaq istəyi mədəniyyətin işlək mexanizmi rolunu oynayır. 2. Bir tərəfdən mədəniyyətin müəyyən edilmiş birliyi, digər tərəfdən çoxşaxəliliyi, bununla yanaşı, bir çərçivəyə sığışması. Fəaliyyətin nəticəsi mədəniyyətlərdə ziddiyyətlər yaradır və bu prinsipial qaydada alternativ mədəniyyətlərin axtarışına təkan verir. Seçim və yaşama fərqli elementlərdən təşəkkül tapdığı üçün onun inkişafına təsir edir, maddi və mənəvi mədəniyyət formalarından yararlanır” (2, 197).

Nitq mədəniyyətində “mədəniyyət” anlayışının xüsusiyyətləri, forma və növləri ümumi insan əxlaqının prinsip və kateqoriyaları ilə sıx bağlıdır, onlardan doğan mədəni davranış qaydalarını mənimsəmək, daha artıq mənəvi zənginliyə malik olmaq hamının borcudur.

Ədəbiyyat

1. Цицерон М.Т. Три трактата об ораторском искусстве. М., 1972.
2. Лотман Ю.М. Избранные статьи в трех томах. – Т. I Статьи по семиотике и топологии культуры – Таллин, “Александра”, 1992.
3. Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // ИАН СЛЯ. 1993. Т. 52, № 1.

Н.Мамедли

Особенности, форма и виды понятия «культуры» в культуре речи

Резюме

Культура – это наряду с жизненными процессами путь к поставленной цели человека и высокий показатель, полученный на этом пути. Этот процесс обеспечивает осмысление, направление и сохранение всех удачных процессов. Постепенно вносится ясность в человеческие отношения и их ценности; совместное проживание людей с различной культурой, создание общения – всем этим обладает только культура.

Культура имеет три формы:

1. **Физическая культура** – физическое воспитание. Готовит человека к движению, к самосовершенствованию, к развитию способностей, этический и эстетических взглядов, а также контролю над собой, сохранению и продолжению рода.

2. **Материальная культура** – система материальных объектов. Служит человеку творческими образцами.

3. **Моральная культура** – сумма моральных фактов в общественной жизни. Обеспечивает нормы поведения, эмоциональность, развитие умственного мышления.

С точки зрения морали культура имеет три вида:

1. **Общественная культура** – сборник всех фактов культуры, эталон культуры общества.

2. **Культура коллектива** – итог источников коллективной деятельности, основывающаяся на ее же практики.

3. **Культура личности** – основа культуры индивида, коллектива и общественной культуры.

**Features, form and kinds of the "culture" concept
in culture of speech**

Summary

Culture is, along with life processes, the path to the set goal of a person and the high index obtained on this path. This process ensures the comprehension, direction and preservation of all successful processes. Gradually clarity is brought about human relations and their values; the joint residence of people with different cultures, the creation of communication - only culture possesses all this.

Culture has three forms:

1. Physical education - physical upbringing. It prepares a person for movement, for self-improvement, for development of abilities, ethical and aesthetic views, as well as control over oneself, preservation and continuation of the family.

2. Material culture is a system of material objects. They are creative samples for people.

3. Moral culture is the sum of moral facts in public life. It provides standards of behavior, emotionality, development of mental thinking.

From the moral point of view, culture is divided into three types:

1. Social culture - a collection of all the facts about culture, the standard of culture of the society.

2. Culture of the collective is the result of the sources of collective activity, based on its own practices.

3. The culture of personality is the basis of the culture of the individual, the collective and the public culture.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ÇİNGİZ QARAŞARLI

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

karasharli@yahoo.com

SKANDINAV TƏDQİQATÇILARI ÖZ ÖLKƏLƏRİNİN «TÜRK KEÇMİŞİ» HAQQINDA

Açar sözlər: skandinavian, türk, İsveç, Norveç, irland, alınma sözlər

Key words: Scandinavian, Turkic, Sweden, Norway, Irish, borrowings

Ключевые слова: скандинавский, тюркский, Швеция, Норвегия, ирландский, заимствования

Dünya şöhrətli Norveç alimi Tur Heyerdalın qədim Skandinaviya və Azərbaycan etnik bağlarına dair yazdıqları və Azərbaycanda dedikləri elmi ictimaiyyətimizə artıq bəllidir. Heç şübhəsiz, onun bu ideyasının meydana çıxmasında qədim skandinav dastanlarının böyük rolu olmuşdu. Qədim isveç və norveçlərin «türk krallarına» dair həmin dastanlarda geniş yayılmış məlumatlar (9, s.73, 180) bir çox skandinav tədqiqatçıları tərəfindən diqqətlə öyrənilmiş və onlar öz xalqlarının türk keçmişinə dair gəldikləri nəticələr Skandinaviyanın, bütövlükdə Avropanın etnik keçmişinə dair mövcud nəzəriyyəyə daban-dabana ziddir. Şimal ölkələrinin keçmişində türklərin varlığı ilə bağlı türkoloqların sükutuna baxmayaraq, Avropada öz əcdadlarının türk-troyalı keçmişini işıqlandırmağa çalışan araşdırmaçılar onlardır. Bu baxımdan Deyvid K.Fauksun fikri olduqca ilginçdir. O haqlı olaraq yazır ki, türk tarixinə münasibətdə türkoloqların yanaşması heç də sovet dövründəki həmkarlarından fərqlənmir. «Skandinaviyada kurqan mədəniyyəti» adlı əsərində o qeyd edir ki, türkoloq olmasa da, peşəkar türkoloqların istifadə etdikləri tonlarla kağızlarla müqayisədə onun əsərində türk tarixi üçün daha qiymətli faktlar vardır. D.K.Fauks və bir sıra digər avropalı araşdırmaçıların şimal ölkələrinin türk keçmişinə dair faktları, doğrudan da, elmdə indiyədək məlum olmayan bir mənzərə açır və Skandinaviyanın «oğurlanmış» [6] zəngin keçmişinə işıq salır.

O, skandinavların əcdadları olmuş *aslar* (aseir) və onların şəhəri *Asgard-dan* bəhs edir, İsveç ərazisində qəbirlərdən tapılmış arxeoloji dəlillərə — oxlara, at qalıqlarına, türk tamqalarına diqqəti çəkir. İsveçdə Qamule Upsala ərazisindəki *oseberg* («as təpələri») adlanan və kral Egil, Aun və Adilsə məxsus olan kurqanlara toxunur [6]. Qədim german mənbələrində aslar, bir qayda olaraq, troyalıları və türklərə aid edilir. «İsvecdə türk runik yazılı daşlar» adlı məqalədə həmin yazıların isveç dilində heç bir məna ifadə etmədiyi və onların yeni eranın 300-cü illərinə aid olduğu qeyd olunur [5].

XII əsr müəllifi Snorri Sturluson asların Don çayının şərq hissəsində, *Asgard* şəhəri ərazisində yaşadıklarını, həmin şəhərin Strabon tərəfindən

Askel («asların evi») adlandığını qeyd edir [6]. «A history of Swedish people. Where did the Swedish come from?» adlı əsərdə skandinavların mənşəyi sak tayfalarını bildirən *Askenas* adı ilə əlaqələndirilir. Bu əsərdə «hərbçi qrup» anlamında işlənən *heruli/eruli* sözü haqqında məlumat diqqəti çəkir. Bu hərbi titulun orijinal adı olmuş *erilar/iriler* əslində qədim türk dilindəki *erlər/irler* («döyüşçülər») sözüdür.

Həmin hərbi titul isveç dilində *eorl/jarl* şəklində indi də işlənəlməkdədir [7].

Skandinav dillərindəki türkiizmlər hələ XVIII əsrdə isveç professor Sven Lagerbringin diqqətini çəkmiş, özünün «Türklər bizim atalarımızdır» adlı əsərində o, çox sayda qədim türk-skandinav leksik paralellərini verir. 1764-cü ildə yazdığı «İsveç və türk dilindəki uyğun sözlər» adlı kitabında qədim hekayətlərdə «işveçcənin Odin tərəfindən gətirildiyi, Odinin türklərin (Tyrkiar) lideri olduğu, onun oğlunun türklərin kralı (Tyrkiar Kongr) olması, Odinin türk ölkəsindən (Tyrkland) gəldiyi haqqında məlumat verir, isveç-türk leksik paralellərinə aid nümunələr təqdim edir: *göl-göl*, *göm-göm*, *hayda-heyda* («xudahafiz»), *koya-köy* («kənd»), *kyndil-kandil* («çıraq»), *kula-gülle* («güllə») və b. [8]

Qədim skandinav mənbələrində asların və onların Asqard adlı şəhərinin gah Troyaya, gah da Skifiyaya aid edilməsi tarixi gerçəkliklə ziddiyyət təşkil etmir. Troyanın süqutundan bəhs edən qədim Avropa müəlliflərinin verdikləri məlumatlara görə, troyalıların bir hissəsi Skifiyaya köçmüşlər. Məhz oradan (mənbələrdə Asqard, Asaland, Askel) şimal ölkələrinə miqrasiya edən *as* adlı xalq əslində elə troyalılar və yaxud ən azı sak-troyan birlikləri idi.

VII əsr müəllifi Fredegar öz «Xronika»sında türk və frankların məğlub Troyanı tərk etdiklərini, türklərin Skifiyaya, frankların isə Pannoniyaya (Macarıstan) və Reyn çayı yaxınlığına köçdüklerini yazır [1, s.95].

XII əsr müəllifi Tirlil Uilyam troyalı Turkosu türklərin atası sayır və Troyanın süqutundan sonra onun öz xalqı ilə Skifiyaya gəldiyini qeyd edir [2, s.96].

Qədim alman müəllifi Feliks Fabri də Turkosun başçılığı altında troyalıların Asiya Skifiyasına köçdüklerini göstərir [1, s.97].

Regionun qədim etnik xəritəsində türklərin olduğunu onomastika və qədim müəlliflərin əsərində skiflərə aid olunan türkiizmlər də sübut edir:

Strabon Qara dəniz bölgəsindən Qafqaza köçən trak-evbey və qarqarların *Themiskir* adlı düzənlikdən keçdiklərini qeyd edir. Həmin ərazi Pontda, Anadolunun şərqində yerləşmişdir. Mənbədə «məhsuldar torpaq» kimi təsvir olunan bu düzənlik «*terramar*» (hərəkət, «yağlı torpaq» şəklində təqdim olunur. *Themiskir* sözünün məhz türkcə «yağlı torpaq», yəni «məhsuldar torpaq» olduğunu görürük: *semiz* «yağlı» və *kır* «torpaq». Çağdaş qaqauz türklərinin dilində «məhsuldar torpaq» *semiz yer* adlanır. Həmin dildə *semiz* «yağlı» mənasında işlənir, *yer* isə *kır* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir.

Skiflərin Azov dənizinə verdikləri *Karbalık* adı elə çox şey deyir. Bu sözün «nəhəng balıq» mənasında işləndiyi qeyd edilsə də, onun türkcə *kar* («güclü», «böyük», «bol» və *balık* («balıq») sözlərindən ibarət olmasına nədənsə diqqət verilmir [2, s.29].

Herodot skif tayfası olan arqippeylərin *aşi* adlı məşhur içkisindən bəhs edir ki, bu da Kazan tatarlarına məxsus *aşi*, qara-çay-balkarlara məxsus *açthi* adlı içkidən başqa bir şey deyildir və türk dillərindəki *acı/acuq* sözünün variantıdır [2, s.29].

Və yaxud Protogenin şərəfinə verilmiş fərmanda çar skiflərinə aid *say* təyini işlədilmişdir. Bu sözün türk dillərindəki «hörmət», «şərəf», «say-ğı» bildirən *say/sıy* sözü olması heç bir şübhə doğurmur. Göründüyü kimi, çar skiflərinin «hörmətli skiflər» olması ifadə olunur [2, s.30].

Kelt dillərində müşahidə edilən türkiizmlərin qarşılıqlarını əsasən qədim türk, qismən də ayrı-ayrı çağdaş türk dillərində aşkar edirik:

turu «qala». Qədim irland poeziyasının dilində aşkar etdiyimiz bu söz qədim türk dilindəki *tura* («qala», «möhkəmləndirilmiş yaşayış məntəqəsi») ilə eyni mənşəlidir.

Qayel dilindəki eyni kökdən olan *turach* («qala», «qüllə») sözünün də qədim türk dilində uyğun fonetik variantı işlənmişdir: *turağ* («sığınacaq»). Müqayisə edilən sözlər türk dillərindəki *tur* («durmaq», «dayanmaq», «yaşamaq») feli əsasında yaranır.

Err («döyüşçü»). Qədim irland dilində işlənmiş *err* sözü [85, s.76] qədim türk, qırğız, qara qırğız və başqa türk dillərindəki *er* («qəhrəman», «döyüşçü», «igid») sözləri ilə eyni mənşəlidir.

Oglach («gənc», «döyüşçü», «xidmətçi»). İrland və qayel dillərində işlənən *oglach* sözü bir sıra türk dillərindəki *oğlak* «gənc», «*oğlan*» (şor, karaim, uyqur), *oolaç* («gənc», «*oğlan*») sözləri ilə eyni mənşəlidir. Bunu irland və qayel dillərindəki *oglach* sözünün etimoloji təhlili aydın göstərir. İngilis dilinin etimoloji sözlüyündə həmin sözün *og* («gənc») kökünə mücərrəd isim əmələ gətirən *-lach* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəldiyi göstərilir.

Türkoloq O.Pritsakin fikrincə, türk dillərində *oğlak* daha qədim *oğu*, *oğ* isminə *-lak* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlir: *oğ -lak*.

Yakut türkcəsində *oğ* («gənc», «uşaq») müstəqil söz kimi indi də işlənərkəndədir. *Oğlak* türk dillərində daha geniş yayılmış *oğlan* sözünün variantıdır. Həmin sözün *uhlan*, *ulan* («süvari əskər») variantları ingilis və başqa Avropa dillərinə daxil olmuşdur.

Gördüyümüz kimi, eyni kökdən olan sözün *oglach* variantı qədim kelt, *uhlan* (<*oğlan*) variantı isə başqa Avropa dillərinə alınmışdır və onların hər ikisinin semantikasında hərbi çalarlıq da yer tutur («döyüşçü», «süvari əskər»). Aşkar etdiyimiz başqa qədim irland-türk paralellərinin də türk mənşəli olduğu aydın görünür:

Qədim irland Qədim türk

and «orada» *anta* «orada»

and «onda», «o zaman» *anta* «onda», «o zaman»

ard «hündür» *art* «yüksəklik», «dağlıq»

amrae «füsunkar», «gözəl» *amrağ* «sevimli» (<*amra* «sevmək»)

slog «qoşun» və b. *sülüğ* «hərbi» (<*sü* «qoşun»)

anni «o» [4] *an* «o»

Qədim irland dilindəki türkizmlərə aid nümunələr A.Kosayevanın bu mövzuda olan araşdırmasında təqdim olunur. Müqayisə edilən sözlər eyni mənaları daşıyır:

Qədim irland Türk

muin *boyun/moyin/muyen*

tona, *tonach* *ton*, *don*

torad *törət(mək)*

conach *künek/köynək*

deirim *deyirəm*

eisdim *eşidirəm*

tall/talladh *tala(maq)*

tallaim və b. *talayıram* [3, s.15-18]

Kelt dillərinə daxil olmuş qədim türkizmlərin bir qrupu sonralar qədim ingilis dilinə alınmış və fonetik dəyişməyə uğrayaraq, müasir ingilis dilində də qorunub qalmışdır:

Curd. Bu söz qurudulmuş süddən hazırlanmış yeyinti məhsulu kimi tərcümə edilir (coagulated substance formed from milk). Onun orta ingilis dilində *crud*, *crode* şəklində işləndiyi və müasir ingilis dilində metatezaya uğradığı göstərilir. Naməlum mənşəli sayılan bu söz qayel və irland dillərindəki eyni mənalı *gruth* ilə bağlıdır.

İngilis dilinin etimoloji sözlüyündə naməlum mənşəli sayılan *curd* (<*crud*, *crode*) elə türk dillərindəki *kurut* (türk), *korot* (başqırd), *kurt* (qazax), *qurt* (türkmən) və başqa fonetik variantlarda işlənən məlum «*qurut*» sözüdür. Türk xalqlarının qurudulmuş süddən *qurut* adlı yeyinti məhsulu hazırladıqları qədimdən məlumdur. *Belt* («kəmə», «toqqa»). Qədim german dillərində də işlənmiş *belt*, *belti* ingilis dilinin etimoloji sözlüyündə etrusk mənşəli sayılır. Bu sözün etrusk dilindən alındığı haqda romalı müəllif Varro məlumat verir.

Belt qədim türk dilindəki *bel* («kəmə», «toqqa») ilə eyni kökdəndir. Qırğız dilindəki *beldik* (<*bel*-lik) («kəmə») ingilis dilindəki *belt* sözünün morfoloji əsasını təşkil edir (*beldik*>*beldi*). Çox sayda türkizmlər isveç, island və başqa skandinav dillərində aşkar olunur. Məsələn, *ätt* isveç, *ät*, *ed* qədim türk dilində «mülk», «zadəgan mülkü» mənalarındadır. Uyğun

olaraq onların törəmələri *adlig* isveç, *edlig* qədim türkcə «zadəgan» anlamındadır. Müqayisə edilən hər iki nümunədə *-lig* şəkilçisi isimdən isim düzəldən ünsür kimi çıxış edir. İsveç dilində *anlag* («istedad», «bacarıq» <ana «anlamaq»+ *lag* şəkilçisi) və qədim türk dilindəki *anglag* («istedad», anlama»), eyni kökdən deyildirmi? Həm türk, həm də isveç dillərində işlənən isim düzəldən *-la* şəkilçisini yuxarıda irlan və qayel dillərindəki *oğlach* («gənc», döyüşçü) sözündə də gördük. Onun türk qarşılığı olan *oğlak* («gənc») də eyni şəkilçi ilə düzəlir. İsveç dilində *ösa*, islandca *asa* («çömçə ilə süzmək») felləri, çuvaş türkcəsində isə *as* («çömçə ilə süzmək»), eləcə də isveç və island dillərində bu fellər əsasında düzələn *öskar*, *askur* («çömçə») isimləri və çuvaşca *askaç* «çömçə» (as+kaç) ismi eyni mənşəli fel və şəkilçilərdən ibarətdir. Kelt və german dillərindəki bu türkiizmlər Şimali Avropada çox qədim çağlarda türklərin/troyalıların/asların məskunlaşmasına dair qədim skandinav mənbələrinin yazdıqları ilə tam üst-üstə düşür də skandinav tədqiqatçısı D.K.Fauksun dili ilə desək, onun ölkəsinin «oğurlanmış türk keçmişi [6] haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Afyonçu E. Truva'nın intikamı. Yeditepe, İstanbul, 2011.
2. Mizi-ulu İ. Merkezi Qafqazın etnik tarihinin köklərinə doğru. İstanbul, 1993.
3. Косаева А.Т. Диахронический анализ слов тюркского происхождения в ирландском языке. АДФ, Баку, 2016.
4. deenes.ffzg.hrmatasov/irisnhtml.
5. <https://www.stormfront/forum//192742/>
6. 155239215.onlinehome.us/Turkic/... Faux DKg
7. www.asterholm.net/swedes/html.
8. [http://onturk.wordpress.com/2011/03/23/iskandinavların türk ataları](http://onturk.wordpress.com/2011/03/23/iskandinavların_türk_ataları).
9. Гуревич А.Я. История и saga. М., 1972.

Ch.Garasharly

Scandinavian researchers about «Turkic past» of their countries Summary

The article deals with the conclusions of some Scandinavian researchers concerning the «lost» Turkic past of their countries, and the linguistic facts that evidence this reality. The archeological facts evidencing the old Turkic past of Norway and Sweden, are harmonic with the old Turkic lexicon found in these languages, as well as in the languages of old Britain.

All these facts are enough to open a new page in the historiography of the north of Europe – the old Turkic pages of Scandinavia. The newly discovered facts show that the ethnical history of Scandinavian countries has to be researched very deeply and in the light of sayings of old Scandinavian sagas. As is seen from the works of some European researchers, the old sagas reflect the ethnical history of these countries, alien to the later settlers of this area. It is witnessed by the onomasticon and vocabulary of Swedish, Norwegian and other languages.

Ч.Гарашарлы

**Скандинавские исследователи
о «тюркском прошлом» их стран**

Резюме

В статье рассматриваются заключения некоторых скандинавских исследователей об «исчезнувшемся тюркском прошлом» их стран в свете лингвистических данных, подтверждающих их точки зрения. Археологические данные, доказывающие участие древних тюрков в Прошлом Швеции и Норвегии, гармоничны с древнетюркскими слоями лексики, обнаруженными в скандинавских языках. Все эти факты весьма достаточны чтобы открыть новую страницу в историографии северной части Европы — раскрыть древнетюркские страницы истории Скандинавии. Как обнаруженные европейскими учеными факты показывают, этническая история скандинавских стран требует тщательную изучению в свете информации древнескандинавских саг. По данным работ нескольких европейских исследователей эти саги отражают этническую историю, чуждой для поздних жителей этой территории. Об этом свидетельствуют ономастика и словарный состав шведского, норвежского и других языков региона.

Rəyçi: Məsmə Qazıyeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru

НАСИРАГА МАМЕДОВ
доктор наук по филологии, профессор,
Бакинский славянский университет
nasiraqa@mail.ru

СРЕДСТВА СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА

Açar sözlər: mətn, mürəkkəb sintaktik bütöv, quruluş, məna, funksiya, leksik-grammatik əlaqə vasitələri, təkrar, bağlayıcı, ara söz, əvəzlik, sinseman-tiya siqnailləri.

Ключевые слова: тема, сложное синтаксическое целое, структура, семантика, функция, лексико-грамматические средства связи, повтор, союз, вводное слово, местоимение, сигналы синсемантии.

Key words: subject, structure, complex syntactical unit, function, semantics, lexical – grammatical means of communication, reiterative, conjunction, parenthesis, pronoun, signals of synsemantic.

Текст как целое речевое произведение и отдельные его единицы мыслятся только через понятие связности. Исследователи непременно подчеркивают эту особенность текста, сосредоточивая внимание на внешних средствах создания связности. Как правило, рассматриваются языковые сигналы связи соседствующих предложений в рамках единого целого. Однако понятие связности предполагает не только наличие внешних примет сцепления предложений, но и наличие внутренней, семантической, глубинной связи всех смыслов (или большинства смыслов), из которых состоит фрагмент текста. Смысловое единство текста – его связность – создается повторением смыслов [1; 2].

К. Кожевникова рассматривает связность в двух аспектах: 1) связность как отражаемое, передаваемое, или создаваемое речью наличие общего в двух или более фактах, явлениях и т. д.; 2) связность как отражаемое, передаваемое речью объединение фактов, явлений и т. д. в одно замкнутое в смысловом отношении целое [3, с. 51].

Характер и тип связности неодинаковы в текстах разной коммуникативной заданности, например, в текстах-информациях, научных текстах, сводах правил, в художественных текстах. Разнообразнее и сложнее представлены средства создания связности в текстах художественных произведений, в которых синтезируются важнейшие функции языка: функция сообщения с функцией эстетического воздействия на читателя.

Рассматривая ССЦ как синтаксическую единицу сверхфразового уровня, лингвисты стремятся отыскать формальные критерии этой единицы, установить степень грамматичности ее компонентов. «Грам-

матичность текста, – пишет Г. В Колшанский, – есть прежде всего последовательность сцепления высказываний, объединенных некоторой общей темой, идеей, предметом обсуждения» [4, с. 62].

Лингвистический подход к тексту нацелен на раскрытие типичного строения текста вообще, всякого текста, его языковой, структурной и композиционной оформленности. Для текста в этом плане характерны свои основные признаки: 1) смысловая автономность (смысл текста – это его содержательная сторона, т. е. та информация, для передачи которой и был написан текст); 2) языковая, структурная, композиционная и стилистическая оформленность; 3) коммуникативная направленность текста, т. е. соответствие его целям, условиям и адресату, которые предопределили данный текст; 4) связность или взаимозависимость предложений в тексте и средства связи. Связность достигается лексико-семантическими, морфологическими, синтаксическими и стилистическими средствами [5].

«Сцепление высказываний» происходит по-разному: с помощью таких лексико-грамматических средств связи, как союзы, частицы, вводные слова, видо-временная соотносительность глагольных сказуемых, местоимения, повторение слов, наречия и т. д. Эти средства связи неоднородны по своему составу (лексические и грамматические), что они далеко не одинаково выполняют эту функцию, что степень их употребительности в разных функциональных стилях различна, что они могут по-разному комбинироваться в целях создания связности текста.

Наши наблюдения показывают, что в русском языке в качестве средств сцепления смежных предложений в ССЦ употребляются различные союзы. Г. Я. Солганик отмечает, что союзы «не играют решающей роли в связи предложений, однако функции их в прозаической строфе весьма значительны. Союзы участвуют в композиционном членении строфы, в синтаксическом оформлении зачинов и концовок, в осуществлении разнообразных тематических переходов в строфе, в выражении различных синтаксических отношений (противопоставление, сопоставление и т. д.)» [6, с. 107].

Рассмотрим некоторые лексико-грамматические средства связи между компонентами ССЦ:

Союзы, во-первых, объединяют смежные предложения, во-вторых, с их помощью более четко устанавливаются смысловые отношения между компонентами. Например: *Шел только одиннадцатый час, но улицы были совершенно пусты. Да и громады домов с черными, затемненными изнутри окнами казались нежилыми* (А. Чаковский. Блокада). Здесь союз *да и* – единственное средство межфразовой связи, союз выражает присоединительные отношения.

Иногда случайно Изумруд видел сквозь отворенную дверь других лошадей, ходивших и бегавших на воле, и тогда он кричал им, негодую и жа-

луясь. Но тотчас же закрывали дверь, и опять скучно и одиноко тянулось время.

Главным в этой конюшне был большеголовый, заспанный человек с маленькими черными глазками и тоненькими черными усами на жирном лице. Он казался совсем равнодушным к Изумруд, но тот чувствовал к нему непонятный ужас.

И вот однажды, ранним утром, когда все конюхи спали, этот человек тихонько, без малейшего шума, на цыпочках вошел к Изумруд, сам засыпал ему овес в ясли и ушел. Изумруд немного удивился этому, но покорно стал есть. Овес был сладок, слегка горьковат и едок на вкус. «Странно, – подумал Изумруд, – я никогда не пробовал такого овса» (А. Куприн. Изумруд).

Связь между данными ССЦ осуществляется с помощью местоимений, повторов и соединительного союза *и*.

Контекстное сцепление предложений вовлекает в круг «гибридных» слов все большее количество частиц, которые или самостоятельно, или в сочетании с союзами, вводными словами или наречиями функционируют в качестве фразовых скреп. Однако языковеды неоднократно отмечали возможность перехода частиц в союзы. В. В. Виноградов писал: «Границы частиц и союзов пересекаются, а иногда становятся очень зыбкими, текучими» [7, с. 523]. При этом сохраняется их лексико-грамматическое значение, что способствует наиболее точному оформлению логико-смысловых отношений между смежными предложениями. Обычно в указанной функции употребляются частицы *вот, вон, даже, именно, только, еще, же, ведь*. Например:

У ворот я остановился. *Вот*, он, наш двор. *Вот* уже зажгли знакомый фонарь возле шахты Метростроя, тот, что озаряет по ночам наши комнаты. А *вон* высоко, рядом с трубой, три окошка нашей квартиры, и на пыльных стеклах прежней отцовской комнаты, где подолгу когда-то играли мы с Ниной, отражается луч заходящего солнца» (А. Гайдар. Судьба барабанщика).

В данном ССЦ с помощью указательных частиц *вот, вон* наиболее отчетливо оформляются перечислительные отношения, отражается пространственная точка зрения рассказчика при описании действительности.

Предложения с частицами синсемантические, причем степень синсемантики такого компонента выше, чем предложения с сочинительными союзами:

Раевский стоял у окна, опираясь рукой на винтовку. Он говорит, не повышая голоса, как всегда сдержанно, легко выговаривая слова, вдумываясь в каждую фразу в поисках самого простого, ясного выражения своих мыслей.

И оттого, что этот широкоплечий сильный человек со всезнающими глазами был спокоен, у всех крепла уверенность в своих силах (Н. Островский. Рожденные бурей).

В этом макротексте два ССЦ. Лексическая связность элементов первого ССЦ *Раевский* и второго ССЦ *этот широкоплечий сильный человек*, усиливающаяся частицей *и*, обуславливает формирование данного макротекста.

Некоторые группы вводных слов приближаются по функции к союзам, так как с их помощью объединяются законченные смежные предложения или части текста. Сходство вводных слов с союзами и частицами обнаруживается в том, что вводные слова помогают более точно и определенно выразить смысловые отношения между смежными предложениями. Например:

Под вечер этого дня я с отуманенною головой задумчиво возвращался к себе. Станные речи Тыбурция ни на минуту не поколебали во мне убеждения, что «воровать нехорошо». *Напротив*, болезненное ощущение, которое я испытывал раньше, еще усилилось (В. Короленко. В дурном обществе).

Видо-временная соотносительность глаголов-сказуемых предполагает зависимость видо-временного значения каждого последующего глагола от каждого предыдущего. Глагольная временная соотносительность создает единство модально-временного плана в ССЦ и выражает временные отношения последовательности или одновременности [8].

Соотносительность времен глаголов-сказуемых в ССЦ с цепными связями между компонентами имеет важное значение в создании семантической целостности сложного единства. Цепная связь сама по себе не создает движения времени. Динамизм и статичность ССЦ зависит прежде всего от видо-временных форм глаголов-сказуемых. В ССЦ с цепными связями употребляются различные видо-временные формы глаголов: прошедшее совершенного вида, прошедшее несовершенное, настоящее несовершенное, сочетания этих форм. Рассмотрим некоторые примеры:

Матвей *попрощался* с ним и шутливым голосом еще раз *поблагодарил* хозяйку за воду. Она *поклонилась* ему почти в пояс и *ответила* с прежним недоуменным выражением лица:

– Не взыщи, когда чего не так. Нету у нас квасу-то.

Матвей напоследок *кивнул* старикам и *зашагал* вдоль широкой длинной улицы Дегтярей (К. Федин. Костер). Здесь два ряда соотносительных глагольных форм; первый ряд: *попрощался*, *поблагодарил*, *Кивнул*, *зашагал* – ими обозначаются действия, принадлежащие *Матвею* (П₁). Второй ряд: *поклонилась* и *ответила* – ими обозначены действия

хозяйки (П₂). Действия второго субъекта вызваны и обусловлены действиями первого субъекта.

В ССЦ с параллельными связями видо-временная соотносительность глагольных сказуемых играет исключительно важную роль. В них временные планы размещаются как бы параллельно друг другу, не пересекаясь и не проникая взаимно один в другой. Например: 1) *Доцветают пионы. Вспыхивают первые розы. Раскрываются первые космеи* (Г.Николаева. Наш сад).

Для понимания смысловой структуры текста и авторского замысла важным является содержание отдельного ССЦ и взаимосвязь между ССЦ. Грамматические формы получают стилистическую окраску при оппозиционном замещении не в одном предложении, а в рамках большего отрезка текста, т. е. в ССЦ, а иногда и на протяжении нескольких ССЦ. Например:

У широкой степной дороги, называемой большим шляхом, ночевала отара овец. Стерегли ее два пастуха. Один, старик лет восьмидесяти, беззубый, с дрожащим лицом, лежал на животе у самой дороги, положив локти на пыльные листья подорожника; другой – молодой парень, с Густыми черными бровями и безусый, одетый в рядно, из которого шьют дешевые мешки, лежал на спине, положив руки под голову, и глядел вверх на небо, где над самым его лицом тянулся Млечный путь и дремали звезды.

Пастухи не были одни. На сажень от них, в сумраке, застелившим дорогу, темнело оседланная лошадь, а возле нее, опираясь на седло, стоял мужчина в больших сапогах и короткой чумарке, по всем видимостям господский объездчик. Судя по его фигуре, прямой и неподвижной, по манерам, по обращению с пастухами, лошастью, это был человек серьезный, рассудительный и знающий себе цену; даже в потемках были заметны в нем следы военной выправки и то величаво-снисходительное выражение, какое приобретается от частого обращения с господами и управляющими (А. Чехов. Скупная история).

В этом макротексте, состоящем из двух ССЦ имеется большое количество глаголов-сказуемых несовершенного вида прошедшего времени (*ночевали, стерегли, лежал, глядел* и др.), которые указывают на признаки описываемых явлений.

В качестве средств межфразовой связи в ССЦ употребляются различные местоимения: личные, указательные, притяжательные, определительные. Своеобразие лексического значения местоимений обусловлено синсемантической природой этих слов. Многие местоимения выполняют заместительную функцию в речи: они употребляются вместо имен, обозначающих предметы или их свойства. Заместительная и указа-

тельная функции местоимений делают его важнейшим средством связи смежных предложений в единое семантико-синтаксическое целое [11].

Особенно частотны в данной функции личные местоимения *он, она, оно, они* в именительном или косвенных падежах, указательные местоимения *это, тот, тот, такой* и др. Они оформляют цепную связь между компонентами ССЦ, служат показателями сходства, тождества обозначаемого ими лица или предмета с лицом или предметом, обозначенным существительным, обычно стоящим непосредственно перед этим местоимением. Например:

В танковом училище все двери были распахнуты настежь – и хоть шаром покати! Только на плачу стояли *две танкетки с экипажами. Они* были оставлены здесь впредь до дальнейших распоряжений (К. Симонов. Живые и мертвые).

Все указательные местоимения могут употребляться самостоятельно, при этом они субстантивируются, занимают позицию имени существительного, замещают слова с предметным значением из предыдущего предложения. Например: Василий Николаевич молча достал Кисет, оторвал бумажку, закурил, и передал его Гаврюшке. *Тот* постучал о камень трубкой, выскреб из нее концом ножа нагар и тоже закурил (Гр. Федосеев. Смерть меня подождет).

Для связи смежных предложений употребляются и разные группы наречий. Среди них следует прежде всего выделить группу наречий местоименного происхождения: *тогда, всегда, тут, там, здесь, сюда, отсюда, оттуда, потом, затем, сейчас, тотчас, сегодня, теперь* и другие. В силу того, что данные наречия в своей основе содержат местоименный элемент, они синсемантичны. Их конкретное лексическое наполнение происходит лишь в контексте. Например:

Забрав свои трофеи, я возвратился *на бивак. Там* все уже были в сборе, палатки поставлены, горели костры, варился ужин (В. Арсеньев. Дерсу Узала).

Все наречия местоименного происхождения замещают соответствующие слова или словосочетания из предыдущего предложения, тем самым объединяют их в смысловое целое: *на бивак – там*. Подобно местоимениям, они позволяют избежать лексических повторов в предложении.

Наречия *тогда, всегда, сейчас, сегодня, теперь, потом, затем* выражают временную перспективу повествования. Наречие *тогда* не замещает конкретного слова с временным значением. Оно указывает на определенный временной момент, который был очерчен в предыдущем предложении ССЦ. С помощью наречия *тогда*, всегда находящегося в препозиции, иногда в сочетании с сочинительными союзами или час-

тицами (*и тогда, но когда, а тогда, а именно тогда, вот тогда*) не только устанавливают связь предложений, но и подчеркивают или синхронность описываемых событий, фактов, или следование их после того, как завершится предшествующее действие. Компоненты с наречием *тогда* синсемантические предложения. Например:

Усилием воли Звягинцев заставил себя нагнуться. *И тогда* он увидел, что из сапога вырван большой клочок, а остатки голенища покрыты кровью, смешанной с грязью. И как только он увидел все это, боль стала нестерпимой (А. Чаковский. Блокада).

Наречия *потом, затем, сперва, сначала* устанавливают отношения временной последовательности описываемых событий и сигнализируют о смысловой зависимости компонентов друг от друга. Например:

Потом Витька ничего не помнить – как отрезало: очнулся поздно вечером под каким-то забором...

Долго мучительно соображал, где он, что произошло. Голова гудела, виски вываливались от боли. Во рту пересохло, все спеклось. Кое-как припомнил он девушку Риту...

И понял: опоили чем-то, одурманили и, конечно, забрали деньги. Мысль о деньгах *сильно* встряхнула. Он с трудом поднялся, обшарил все карманы: да, денег не было. Витька прислонился к забору, осмотрелся (В. Шукшин. Материнское сердце).

В данном макротексте, состоящем из трех ССЦ, наречия *потом, долго, мучительно, сильно* вместе с другими лексико-грамматическими средствами связи объединяют данные ССЦ в единое структурно-смысловое целое.

Таким образом, наречия, как и местоимения, являясь сигналами синсемантии, входят в группу средств межфразовой связи, занимая промежуточное положение между собственно грамматическими и собственно лексическими средствами связи. С первыми их сближает значение координации, со вторыми – значение прономинальности.

Литература

1. Сковородников А. П. Позиционно-лексический повтор как стилистическое явление // НДВШ. Филологические науки, 1984, № 5, с. 71-76.
2. Сыров И. А. Способы реализации категории связности в художественном тексте. М.: МПГУ, 2005.
3. Кожевникова К. Об аспектах связности в тексте как в целом // Синтаксис текста. М.: Наука, 1979, с. 49-67.

4. Колшанский Г. В. Коммуникативная функция и структура языка. М.: Наука, 1984.
5. Абдуллаев К. М. Сложное синтаксическое целое как объект семантико-грамматического анализа // Советская тюркология, 1978, № 5, с. 10-19.
6. Солганик Г. Я. Синтаксическая стилистика (сложное синтаксическое целое). М.: Высшая школа, 1973.
7. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове). М.: Высшая школа, 1972.
8. Малычева Н. В. Текст и сложное синтаксическое целое: системно-функциональный анализ. Ростов-на-Дону: АПЧН, 2003.

N. Mamedov

Nouns of cohesion between the components of the text

Summary

The lexico-grammatical means of cohesion are investigated in the article.

On the basis of the texts in Russian language the text is understood as a whole speech writing and its separate parts are understood only as means of cohesion the important role in linking the sentences in the text belongs the external means of cohesion as well as to the intern ones, there we should mention such lexico-grammatical means of cohesion as reiterative, parenthesis, pronouns, adverbs different tense forms and etc.

The mutual cohesion of the text (macrotext) and the Complex Syntactical unit (microtext) is completely explained in the article.

N. Məmmədov

Mətnin komponentləri arasında əlaqə vasitələri

Xülasə

Məqalədə mətnin komponentləri arasında leksik-qrammatik əlaqə vasitələri rus dilinin materialı əsasında tədqiq edilir.

Mətn bütöv nitq əsəri kimi və onun ayrı-ayrı vasitələri yalnız əlaqəlilik anlayışı ilə başa düşülür. Mətndə cümlələrin biri-birilə bağlanması həm xarici, həm də daxili əlaqə vasitələri mühüm rol oynayır. Əlaqəliliyin xarakteri və tipi kommunikativ istiqamətdən asılı olaraq ayrı-ayrı mətnlərdə

müxtəlif ola bilər. Mətnə cümlələrin biri-birilə əlaqəsi leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və üslub vasitələrinin sayəsində həyata keçir.

Burada bağlayıcı, ədat, ara söz, təkrar, feilin tərz-zaman formaları, əvəzlilik, zərf və s. kimi leksik-qrammatik əlaqə vasitələrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Mürəkkəb sintaktik bütövün mikromətn kimi kompozisiya-məna quruluşunda cümlələri birləşdirən leksik-qrammatik əlaqə vasitələri öyrənilir. Mətn (makromətn) və mürəkkəb sintaktik bütöv (mikromətn) qarşılıqlı əlaqəsi əsaslı şərh edilir.

Rəyçi:

İlyas Həmidov
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
BDU
kamillikght@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNİN FONETİK QURULUŞU (SEQMENT VƏ SUPERSEQMENT VAHİDLƏR)

Açar sözlər: fonem, heca, vurğu, seqment, superseqment, intonasiya

Ключевые слова: фонем, слог, ударение, сегмент, суперсегментный, интонация

Key words: phoneme, syllable, stress, segment, supra-segmental, intonation

Giriş: Dünyanın başqa dilləri kimi fars dilinin də özünəməxsus fonetik sistemi və quruluşu vardır. Dilin fonetik sisteminə seqment və superseqment vahidlər daxildir. Fars dilinin seqment vahidləri dil səsləri və onların birləşmələrində təzahür edir. Bu dilin fonetik quruluşunun ilkin və əsas komponenti seqment fonemlərdir. Dilin ən kiçik və diskurs vahidi olan fonem (vac - واج) öz növbəsində təşkiləddici (söz, morfem, söz birləşmələri, söz sisilələri yaratmaq); söz fərqləndirici (sözlərin, morfemlərin, tərkiblərin daşdığı mənalara fərqləndirmək); tanıdıcı (sözlərin, cümlə və cümlə silsilələrinin qrammatik formalarının qurulmasına, allafonların düzgün ifadə olunmasına yardım etmək) kimi vəzifə və funksiyalara malikdir. Beləliklə dilin ən kiçik vahidi olan fonem leksemləri bir-birindən həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqləndirə bilir..

Fars dili fonetik quruluşunun başqa bir komponenti, sözün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti olan (heca- هجا) hecadır. Heca sözün daxilində mövcud olmaqla üzərinə düşən funksiyaları yerinə yetirir. Leksemlərin, morfemlərin formalaşmasında vacib bir dil vahidi kimi hecanın rolu mühümdür. Səsin fiziki xassələrində mövcud olan vurğu, tonlar, melodiya, ritm, uzunluq, durğu, fasilə, superseqment vahidlərə daxildir.

Fars dilinin üçüncü komponenti (təkye- تکیه) vurğudur. Apardığımız eksperiment nəticəsində fars vurğusunun təbiətə musiqili-dinamik olduğunu müəyyənləşdirdik.[7, s.193] Vurğu sözü dil vahidi kimi formalaşdırır və məna dəyişdirici funksiyaya malikdir. Fars dilinin heca vurğusu bu dilin nominativ sözlərində son hecaya düşsə də həmin sözlərə leksik, qrammatik morfemlər əlavə etdikdə vurğu yerini dəyişir. Fars dilində vurğu məna fərqləndirici funksiyaya da malikdir.

Fars dili fonetik quruluşunun dördüncü komponenti (ləhn-لحن) intonasiyadır. Melodiya, cümlə vurğusu, temp, tembr intonasiyanı bir vahid kimi bütövə çevirən əsaslardandır. İntonasiyasız insan nitqi, cansız, quru, dözülməzdir.

məz olardı. Nəticə olaraq demək lazımdır ki, fars dilinin fonetik quruluşunda fonem, heca, vurğu, intonasiya mühüm seqment və superseqment vahidlərdir.

1.1. Fonem: Azərbaycan dilində fonem, ingilis dilində phonema, fars dilində واج adlanan dilin ən kişik vahididir. Ayrılıqda tələffüz edilərkən mənası olmayan səslər nitqin ifadəsində, tələffüzündə dilin fonoloji səviyyəsində fonemlərdə ümumiləşir və onlarda artıq fonemlər kimi çıxış edir. Klassik fonetika səslə fonemi eyniləşdirir, onlar arasında xüsusi bir fərq qoymağa ehtiyac duymurdu. Lakin fonologiya elmi yaranandan sonra mütəxəssislər səsləri fiziki xassəsi olan (uzunluq, güc, ton, keyfiyyət) bir varlıq kimi, fonemləri isə onlarda təcəssüm tapan, təzahür edən funksional vahidlər kimi müəyyənləşdirməyə başladılar. Onlar səslərlə danışq səslərini, fonemləri bir-birindən fərqləndirməyi vacib bilib, əsaslandırıdılar. Burada danışq səsi dedikdə danışq prosesində təzahür edən sait və samit səslərin fonemlərdə təzahür edən variantları da nəzərdə tutulur. Danışq səsləri və fonemləri bir-birindən fərqləndirmək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək, hər hansı müəyyən bir dildə oynadıqları rol və təzahür formaları, fonemlərin konkret şərhə haqqında dünya dilçiliyində çox müxtəlif fikirlər söylənmiş, nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Fonem anlayışının əsl mahiyyətini, real təbiətini ilk dəfə olaraq böyük fonetist alim L.V.Şerba açmışdır. O göstərir ki, canlı danışqda tələffüz olunan müxtəlif cür səslərdən fərqli olaraq, fonem mənalı fərqləndirməyə xidmət edir.

[11, s.18]. Dünya dillərini bir-birindən fərqləndirən əsas elementlərdən biri və başlıcası hər bir dilin özünə məxsus fonemlər sistemidir. Mövcud dillər fonemlərin sayı və keyfiyyətinə görə də bir-birindən fərqlənir. Məsələn fars dilinin 31 fonemindən: 7 - si sait (6 monoftonq, 1 diftonq) 23 samit; Azərbaycan dilində isə 33 fonemdən 9-u sait, 24-ü samitdir. Hər bir dilin sisteminə daxil olan fonemlərin

hər birinin də bir neçə fonem variantı, yaxud allafonu vardır.

1.2. Heca: Azərbaycan dilində- heca; ingilis dilində - syllable; rus dilində - слог; fars dilində- heca هجا adlanan danışq aktının bu ardıcıl parçaları "...əslində

dilçilikdə hərtərəfli elmi təhlilini tapmamış vahidlərdəndir" [1, s. 245]. "Bu vaxta qədər dilçi və fonetistlər tərəfindən hecaya verilən təriflər onun bütün xüsusiyyətlərini, incəliklərini əks etdirə bilməmişdir"[2, s. 34]. Bununla yanaşı ümumi dilçilikdə bu dil vahidi üçün ən çox münasib və qəbul edilmiş tərif aşağıdakı kimidir: "tələffüz zamanı sözün və ya söz formasının asanlıqla ayrılabilən hissəsinə heca deyilir" [4, s. 241]. Görkəmli dilçi alim A.Axundovun qənaətinə görə "heca dilçilikdə, eləcə də ümumi fonetikada düynülmə məsələlərdən biri olaraq qalır. Bunun başlıca səbəbi isə odur ki, heca təcrübi fonetika üsulları ilə eksperimentə gəlmir və yaxud çox çətin gəlir [1, s. 245]." "Bir nəfəs vermə ilə asanlıqla hissələrə ayrılan heca,

artikulyasiya baxımından həm də diskretdir (özündən kiçik hissələrə bölünür), yəni danışığ zənciri ayrı-ayrı səslərə deyil, məhz ən kiçik tələffüz vahidi olan hecalara bölünür [4, s. 241].”

Dil faktları göstərir ki, hər bir dilin öz fonetik strukturu, fonemlər sistemi, fonemlərin distributiv xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müxtəlif heca quruluşu, heca bölümü vardır. Məsələn, iltisqi dillər qrupuna daxil olan və sözlərində çoxhecalılığa geniş yer verilən Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, flektiv dil qruplu fars dilində çoxhecalılıq mövcud deyildir. Fars dilinin nominativ sözləri ən çox 1-2-3-4, yaxud 5 hecalı sözlərdir. Əlbəttə beşhecalı nominativ sözlərə müəyyən morfemlər, məsələn cəm şəkilçiləri (-ha, -an), qeyri-müəyyənlik bildirən (-i) və s. Artırmaqla 6, 7 hecalı sözlər də almaq olar. Ancaq bu dildə hətta ən çoxu 8 hecalı söz formadan, leksemdən başqası dilin fonetik quruluşuna, strukturuna uyğun deyildir.

Danışığda fonemlər birləşərək, hecaları əmələ gətirdikləri kimi, hecalar da birləşərək, sözləri və söyləmləri əmələ gətirirlər. Hecaların tərkibində mütləq bir aparıcı fonem, “zirvə səsi” (“syllabic peak”, “qolle-ye heca” قلّه هجا) olur. Söyləmlərin hecalara ayrılımları zamanı heca təşkil edən səs tonlu səs olmalıdır.

Azərbaycan, fars dillərində bu səs həmişə sait fonemdir. İngilis və çex dillərində hecanın zirvəsini musiqili tona, sinisoidlərə (ossiloqraf lentlərində) malik sonor səslər də təşkil edə bilər. Qeyd edilməlidir ki, sait fonemin heca üçün əhəmiyyəti elə hecanın özünün mövcudluğu qədərdir və onunla müqayisə oluna bilər. Əgər heca daxilindəki sait səs tələffüz olunmazsa, heca da mövcudluğunu itirir. Hecaların strukturları, hansı səslə başlayıb, hansı səslə bitməsindən, neçə samit fonemlə qapanmasından asılı olaraq müxtəlif növləri olur. Fars dilində hecanın əsasən, ən işlək altı: örtüsüz açıq, örtüsüz bir samitlə qapanan, örtüsüz iki samitlə qapanan, qapalı-açıq, qapalı bir samitlə qapanan, qapalı iki samitlə qapanan kimi dilin özünə məxsus, öz leksik fonduna əsaslanan hecaları vardır.

Fars dilinin leksik fondunda mövcud olan bir hecalı sözlər, onların hansı növ hecalardan ibarət olması, bu dilin doğma sözləri və başqa dillərdən alınmış leksemlərdə dilin öz daxili qanun və qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq məruz qaldığı fonetik dəyişikliklər, bir heca daxilində samit səslərin distributiv xüsusiyyətlərindən “Müasir fars dilində samit səslərin distribusiyası” [8], “Müasir fars dili fonemlərinin heca daxilində reallaşması [9], “Fars dili fonetikasının tədrisi barəsində bir neçə mülahizə (Tehran, 2009)” [12] adlı geniş həcmli məqalələrimizdə ətraflı bəhs etmişdik.

Sintaqmatikada fonemlərin düzülüşündə müəyyən qanunauyğunluqlar həm samit+ sait, həm də sait+ samit ardıcılığında özünü göstərir. Bu sahədə fars dilinə xas olan ən ümumi əlamət fonemlərin bir heca əmələ gətirərək dil

vahidi kimi çıxış edə bilməsidir. Heca fonemlərin realizasiyası üçün ən mühüm fonetik sahədir.

Bütün deyilənlərlə yanaşı hecalar ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında daim müəyyən qaydalara uyğun araşdırılır. Adi tələffüz zamanı sistemli bir zənciri xatırladan nitqimizdə hecalar müxtəlif quruluşa, uzunluğa və xüsusiyyətə malik, özündən daha kiçik hissələrə bölünməyən fonem və fonemlər birləşməsidir.

Aparılan araşdırmalardan belə nəticə əldə etmək mümkündür ki, həm idrak prosesində, həm də tələffüz zamanı ayrı-ayrı sözlərdən təşkil olunmuş nitq zənciri asan bir şəkildə hecalar şəklində hissələrə ayrıla bilər. L.R. Zinderə görə “adi eksperiment zamanı süni şəkildə ləngidilmiş danışmaq aktını hecadan kiçik vahidlərə bölmək mümkün deyildir. Heca dil daşıyıcılarının şüursuz şəkildə istifadə etdikləri, daşıdıqları dillərin qaydalarına müvafiq olaraq danışmaq aktının, nitq zəncirinin üzvlənməsi (segmentasiya) vahididir”[10, s. 251].

1.3. Vurğu: Müxtəlif dillərin hecaları, sözləri və ya sintaqmaları üzərində müxtəlif növlü vurğular olur. Dil vahidlərindən olan fonemin, hecanın və ya sözün tələffüz zamanı daha qabarıq nəzərə çatdırılması üçün onların qüvvətli, yüksək tonla səslənməsi vurğu adlanır.

Dilçiliyin bütün şöbələrinin düzgün elmi tədqiqi bildiyiniz kimi fonetika-dan başlayır. Fonetikada vurğu sözü formalaşdıran əsas fonetik vahid olduğundan hər bir dilin təlimi prosesində onun düzgün öyrənilməsi və yerində tələffüz edilməsi vacibdir.

Məlumdur ki, vurğunun daşıyıcısı hecadır. Dilçilikdə qəbul olunmuş heca və söz vurğusu istilahı üçün rus dilində “слоговое ударение”; ingilis dilində “syllabic stress”; fars dilində isə təkye-ye hecayı تکیه خجایی istilahı işlədilir. Bu vurğu növü heca daxilində səsin intensivliyinin, tonun və ya zamanının dəyişməsinə göstərir.

Söz vurğusu üçün isə rus dilində “словесное ударение”; ingilis dilində “word stress; “word accent”; fransız dilində “accent de mot”; fars dilində isə “təkye-ye kələmə”- تکیه کلمه istilahı işlədilir. Bu sözün bölünməz fonetik bir parça, dil vahidi kimi formalaşmasına xidmət edən bir vasitədir. Azərbaycan dilçiliyində isə aşağıda görəcəyimiz kimi heca vurğusu məhz bu mənada işlədilmişdir. Bu dildə “heca vurğusu” termini altında verilmiş məzmun, “tonlu dillərin heca vurğusu” termini altında verilmiş məzmunundan tamamilə fərqlidir. Azərbaycan dilində tonlar, buna əsasən də mənaların fərqləndirilməsi mövcud deyildir. Ona görə də biz sadəcə olaraq heca vurğusundan deyil, həm də söz daxilində başqa hecalara

nisbətən özünün malik olduğu bu və ya digər xüsusiyyətlə fərqlənən, həm də sözü fonetik bir vahid kimi formalaşdıran vurğudan – söz vurğusundan danışmalıyıq. Söz vurğusu ilə heca vurğusu yalnız təkhecalı sözlərdə

üst-üstə düşür. Ona görə ki, bu zaman həm bu hecanı fərqləndirmək üçün nisbət əmsali olmur, həm də bu nitq parçasını vurğulamağa ehtiyac qalmır.

Beləliklə, söz vurğusu üçün fonemlərin dilin qaydaları əsasında birləşməsi, yəni fonetik vahid olmalıdır. Bu fikir də bir daha sübut edir ki, söz vurğusundan söhbət o zaman gedir ki, orada ən azı iki heca olsun. Vurğuların növlərini və terminləri bir-birinə qarışdırmamaqdan ötrü, bizcə onları fonetik aspektdə iki böyük başlıq altında vermək daha doğru olar. Bu zaman həmin növlərin əsas bölgü meyarı da düzgün olar. Buraya ilk növbədə danışmaq aktının müxtəlif parçaları baxımından olan bölgü, daha sonra isə bu parçalarda ifadə olunmuş məzmun, emosiya və s. daxildir.

I Ayrı-ayrı danışmaq parçaları baxımından vurğunun növləri:

- a) heca vurğusu (слоговое ударение);
- b) söz vurğusu (словесное ударение);
- c) söyləmə və sintaqm vurğusu (фразовое ударение); və ya (синтагматическое ударение)

II Danışmaq aktında ifadə olunmuş məzmunla görə vurğunun növləri.

- a) kontrastiv vurğu (логическое ударение)
- b) emfatik vurğu (эмфатическое ударение)

Vurğunun saydığımız növləri arasında ən geniş yayılmışı, eləcə də bir çox başqa vurğu növlərinin başa düşülməsini, intonasiya və melodiyanın tədqiqini təmin edən söz vurğusudur. Emfatik və kontrastiv vurğunun bəzi növləri (xıtab, müraciət, qarşılaşdırma, qabartma) istisna olarsa, başqa vurğular adətən söz üzərinə düşür və nəticədə onun fonetik təbiətində çıxış edən komponenti daha da qüvvətləndirir, vurğulu sözü daha artıq nəzərə çarpdırır. Ona görə də bu növ vurğuları tədqiq etdikdə də söz vurğusundan başlamaq lazımdır. “Bu vaxta qədər heç elə bir dil qeyd edilməmişdir ki, orada fraza vurğusu söz vurğusunun düşdüyü heca üzərinə deyil, başqa heca üzərinə düşmüş olsun” [10, s. 290]. Bunun belə olduğunu qəbul etsək, təbiidir ki, hər hansı bir dilin vurğu sistemini, melodiya və intonasiyasını tədqiq eləməyə başladıda ilk əvvəl söz vurğusunu, onun təbiətini, yerini müəyyənləşdirmək lazım gələcəkdir.

1.4. İntonasiya: Fars dili fonetik quruluşunun dördüncü komponenti - ingilis dilində: intonation; rus dilində: интонация; fars dilində: ləhn-لحن) istilahlı ilə adlanan intonasiyadır.

“İntonasiya dilin mühüm fonoloji vasitəsidir. O, danışanın fikri düzgün və səlis

ifadə etməsinə, dinləyici tərəfindən isə danışanın göndərdiyi məlumatın düzgün başa düşülməsinə xidmət edir. İntonasiyaya qısa və ya yığcam tərif versək, o zaman onun ya akustik, ya artikulatör, ya da linqvistik xüsusiyyəti ifadə olunacaqdır.”[3,300] İntonasiya cümlələrin, cümlə birləşmələrinin, tələffüz prosesində yaranmış intonasiya qruplarının formalaşmasına, cümlənin kommunikativ tiplərinin müəyyənləşməsinin reallaşmasına, danışanın

fikir və münasibətinin ifadə edilməsindəki məqsədin həyata keçməsinə xidmət edir. Melodiya, cümlə vurğusu, ton, tembr intonasiyanı təmləşdirən, kamilləşdirən əsaslardandır. İntonasiya cümlənin əsas varlıqlarından olmaqla danışanın nitqində vermək istədiyi düşüncələrini, arzu və emosiyalarını, həqiqətə uyğun olan münasibətlərini ifadə etməyə imkan yaradan nitq melodiyası, cümlə vurğusu, səs keyfiyyəti, və nitq temposunun birlikdə ifadəsindən ibarətdir. İnsan nitqinin bu supersegment vahiddə ifadə olunan rəngarəng çalarları olmasaydı, təbii ki, nitqimiz quru, monoton, hər cür mələhətdən məhrum olardı. Fikrin düzgün, dəqiq

çatdırılmasında cümlədə işlədilən sözlər, sintaqmlarla yanaşı, onların deyiliş tərzinin, intonasiyasının da böyük əhəmiyyəti və payı vardır.

Nəticə: Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, fonem ən kiçik dil vahidi olub, bir sözü digərindən, ləkəmin bir qrammatik formasını başqasından fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Heca isə dilin struktur komponenti, nitqi kiçik hissələrə bölə bilən sözün mühüm elementlərindən biridir. Dili fonetik cəhətdən səciyyələndirən, sözü dil vahidi kimi formalaşdırən, sözə məna çaları verən supersegment vahidlərdən biri də vurğudur. İntonasiya isə melodiyanı, ritmi, intensivliyi, tembr, tempi və vurğunun komponentlərini özündə cəmləşdirən cümlə səviyyəsində müxtəlif mənalar və kateqoriyalar, habelə ekspressiv və emosional konnotasiyalar məcmusundan ibarət dil hadisəsi, dilin supersegment vahidlərindən biridir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, Bakı: Maarif, 1984, 390 s.
2. David Crystal. A Dictionary of Linguistics & Phonetics. Fifth Edition, Blackwell Publishing, 2003, 508 p.
3. Dilçilik ensiklopediyası. Fəxrəddin Veysəllinin redaktorluğu ilə, 2 cildə, 1-ci cild, Bakı: Mütərcim, 2006, 521 s.
4. Dilçilik ensiklopediyası. Fəxrəddin Veysəllinin redaktorluğu ilə, 2 cildə, 2-ci cild, Bakı: Mütərcim, 2008, 526 s.
5. Məmmədova Ə.B., Fars dili söz vurğusunun funksiyası, //ADU nun “Elmi əsərlər” Şərqşünaslıq seriyası, №1, Bakı, 1969, s. 71-93
6. Məmmədova Ə. B., Fars dilinin fonetik quruluşunda sözü dil vahidi kimi formalaşdırən vurğu haqqında bəzi mülahizələr// “Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal”, 3(57), , Bakı , 2007, s. səh. 40 - 44
7. Məmmədova Ə.B. Fars dilində vurğu, Bakı: “Nafta press”, 2007, 234 s.
8. Məmmədova Ə.B. Müasir fars dilində samit səslərin distribusiyası // “Şərq filologiyası məsələləri”, 4-cü buraxılış, AMEA, Şərqşünaslıq İnstitutu, Bakı , 2009, s. 252-275

9. Məmmədova Ə.B. Müasir fars dili fonemlərinin heca daxilində reallaşması // «Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal», 4(64), Bakı, s. 60-72
10. Зиндер Л.Р. Общая фонетика, «Высшая школа», Москва:1979, 311 стр.
11. Щерба Л.В. Фонетика французского языка, Ленинград: 1963, 279 с.
- 12 . Məhəmmədova Ə.B. Molahezati piramun-e rəvəş-e tədris-e avaşenasi-ye zəban-e moaser-e farsi, məcmue-ye məqalat-e şeşomin məcmə-e beynəlmeləli-ye ostadan-e zəban-e o ədəbiyyat-e farsi, enteşarat-e “Mirasban”, Tehran: 1387 (2009), s. 840-852

A.Мамедова

**Фонетическая структура современного персидского языка
(сегментные и суперсегментные единицы)**

Резюме

В данной статье рассмотрены сегментные и суперсегментные единицы в фонетической структуре персидского языка. Известно, что фонема является мельчайшей языковой единицей, дающей возможность различать слова, отличать их друг от друга. Слог же является структурным компонентом языка, одним из его существенных элементов, который может разделять речь на небольшие части.

Одной из суперсегментных единиц, определяющих фонетическую сторону языка, формирующих слово, как языковую единицу, придающих слову смысловые оттенки, является ударение. Фонетическая природа словесного ударения в современном персидском языке представляется как интенсивность, тон, длительность звука. Интонация же является одной из основ, которая превращает предложение в единое целое с учетом мелодии, темпа, тембра.

A.Mammadova

**Phonetic structure of modern Persian language
(Segment and super-segment items)**

Summary

In this article, phonetic structure of the Persian language has been studied as segment and super-segment items. It is known that the phoneme is

the smallest unit of language and has the ability to distinguish one word from the other. Syllable is a structural component of the language and one of the key elements of the word that can distribute words into smaller parts. One of the super-segment units that describes the language phonetically, shapes the words as a unit of language and gives meaning to the word.

The intonation is the basis of the sentence as a unit together with melody, tempo and timber. The phonetic nature of a word accent in modern Persian language (on a descending line) is represented as intensity, tone duration, quality indicators of a sound.

Rəyçi:

Nigar Musayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

RUS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FARS MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN ROLU

Açar sözlər: leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qramatik məna.

Ключевые слова: лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: leksikal, loan words, vocabulary of the language influence, syntaxis meaning, qrammatik meaning.

İranla Rusiya arasında ilk əlaqələr XVI əsrdən başlasa da, yalnız XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində öz vüsət həddinə çatmışdır. İki ölkə arasındakı mədəni, hərbi, iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişafı nəticəsində fars dili rusizmlar (rus dilindən alınma sözlər), rus dili isə farsizmlərlə (fars dilindən alınma sözlər) ilə zənginləşmişdir. Həm də bu alınma sözlər dil daşıyıcıları arasındakı əlaqələrin mahiyyətinə görə, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif məna qruplarına mənsub olan sözlər olmuşdur.

Rus dilində işlənən farsizmləri məna qruplarına bu cür ayırmaq olar:

1. Geyim, parça, baş örtüyü kimi sözlər.

Bu qrupa daxil olan sözlər rus dilində ən ilkin farsizmlərdir. Bu sözlər fars tacirləri tərəfindən qədim Kiyev və Moskva əyalətlərinə gətirilən malların adı olaraq rus dilində sabitləşmişdir:

سرپا (sərapa) – сарафан(sarafan) – sarafan

خفتان (xeftan) – кафтан – don

خلعت (xələt) – халат – xələt

شال (şal) – шаль - sal

پارچه (parçe) - парча – parça

پرگار (pərqare) - перкаль (perkal) perkal(nazik pambıq parça)

شلوار (şəlvər) – шаровары (şarovarı) – yubka-şalvar

بالاپوش (balapuş) – балахон (balaxon) gen və uzun paltar

پای جامه (paycəmə)- пижама (pijama) –pijama (yüngül

parçadan tikilmiş ev və yataq paltarı)

2. Azuqə, yemək, içki adları bildirən ekzotizmlər:

سماق (somağ) – сумах (sumax)-sumaq

خریزه (xərboze) - арбуз (arbuz) – qarpız

بادنجان (badəncan) - баклажан (baklajan) – badımcan

کنجد (konced) кунжут (kunjut) – küncüt

انجير (əncir) инжир (injir) - əncir

توت (tut) – тут (tut)-tut

پسته (peste) фисташка (fistaşka) - püstə

اسفناج (esfenac) шпинат (şpinat)- ispanağ

3. Heyvan, bitki adları bildirən sözlər:

ياسمن (yasəmən) - жасмин (jasmin) – yasəmən

چنار (çenar) чинар (çinar)– çinar

ببر (bəbr) – бабр (babr) - bəbir

گوزه (qorze) – гюрза (qyurza) - gürzə

شغال (şəğal) шакал (şakal)- çaqqal

4. Rütbə, vəzifə bildirən ekzotizmlər:

خان (xan) – хан (xan)– xan

شاه (şah) – шах (şax)– şah

سردار (sərdar) сердар (serdar) sərdar

5. Məişət və gündəlik həyatla bağlı sözlər:

چايخانه (çayxane) – чайхана (çayxana) – çayxana

6. Adət-ənənə, dini anlayışla bağlı ekzotizmlər:

ديو (div) – див (div)– div

نوروز (nouruz) науруз (nauruz)- novruz

نماز (nəmaz) – намаз (namaz)- namaz

مناره (menare) – минарет (minaret) – minarə

7. Bədii istilahlər.

XX əsrdən başlayaraq klassik fars şeirinin rus dilinə tərcüməsi ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan poetik terminlər:

غزل (ğəzəl) – газель (qazel) qəzəl

داستان (dastan) – дастан (dastan) – dastan

ديوان (divan) – диван (divan) divan (şeir toplusu)

8. Musiqi alətlərini, müxtəlif oyunları bildirən ekzotizmlər:

ساز (saz) – саз (saz) saz

شاه مات (şahmat) шахматы (şaxmatı)- şahmat

نرد (nərd) нарды (nardi)- nərd

Fars və rus dilləri müxtəlif fonetik struktura malik olduğuna görə rus dilinə keçmiş fars sözləri həmin dilin fonetik qanunlarına uyğun olaraq dəyişikliyə məruz qalır. Sırf fars dilinə məxsus olan səslər ya tamamilə düşür, ya da rus dili səsləri ilə əvəz olunur. Məsələn:

آرنج (arenc) – аршин (arşin)

آلوچه (aluçe) – алыча (alıça)

بادمجان (bademjan) - баклажан (baklajan)

باغچه (bağçe)-бахча (bahça)

انجير (əncir) - инжир (injir)

كاروان (karevan) - караван(karavan)

كاروانسرا (karevansəra) - караван-сарай (karavansaray)

كوشك (kuşk) - киоск (kiosk)

كيسه (kise) - кисет (kiset)

كشمش (keşmeş)- кишмиш (kişmiş)

Fars dilindən alınma sözlər rus dilinə təkcə halda keçib və rus dilinin daxili qanunlarına uyğun olaraq cəmlənir:

Палас (palas) - паласы (palası)

Дервиш (dərviş) - дервиши (darvişi)

Yuxarıda göstərilən alınmaların böyük qismi fars dilindən rus dilinə bilavasitə keçdiyi halda, bəzi sözlər bilvasitə, yəni digər dillər (ərəb, fransız, italyan, alman) vasitəsilə də keçmişdir. Məsələn, باغچه, سندق, بازار, خربزه, kimi fars sözləri rus dilinə türk dili vasitəsilə, شال, كوشك, شال kimi sözlər Avropa dilləri vasitəsilə keçmişdir.

Həmçinin başqa dillərə mənsub olub rus dilinə fars dili vasitəsilə keçən sözlər də vardır. Məsələn, مسلمان (mosəlmən) - мусулманин (musulmanin), زمرد (zomorrod) изумруд (izumrud), ليمو (limu) - лимон (limon) sözləri ərəb sözləri olub fars dili vasitəsilə rus dilinə keçmişdir.

Bəzən farsizmlər rus dilinə keçərək həmin dilin qanunlarına uyğun olaraq dəyişdikdən sonra yenidən qayıdış alınma kimi fars dilinə keçmişdir. Məsələn:

جامه دان (camedan) çamadan sözü rus dilinə keçərək «чемодан» (çemodan) şəklini aldıqdan sonra yenidən fars dilinə چمدان (çəmedan) şəklində qayıtmışdır.

دوستگان (dustqan) sözü rus dilinə keçərək «стакан» (stakan) şəklində düşdükdən sonra fars dilinə استکان (estekan) şəklində qayıtmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
- 2.Белицин А.П. Безличные предложения в современном персидском языке. Москва, 1969.
- 3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 4.Рубинчик Ю.А. Современный персидский язык. Москва, 1960.
- 5.Mahmudov H.Ş. Fars dilində şəxssiz cümlələr. Bakı, 1974.
- 6.Mahmudov H. Ş. Fars dilində sadə cümlə sintaksisi, Bakı, 1973.
- 7.Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin, Bakı, 1981.
- 8.1323 بهار ملك الشعراء محمد تقی. سبكشناسی. جلد دوم. تهران،
- 9.1351 خانلری پرویز ناتل. دستور زبان فارسی. تهران،
- 10.1960 نظامی گنجوی. خسرو و شیرین. باکو،

Л.Махмудова

**Роль и значение персидских слов и терминов при обогащении
словарного состава русского языка**

Резюме

В статье рассматриваются языковые связи персидского языка с другими языками русского происхождения и его этимологические состояния с прошедшего до настоящего времени.

Кроме того, эти полученные слова были связаны со значением отношений между языковыми носителями и различными значениями разных значений в разное время

В статье также анализируется некоторые заимствования слов русского происхождения а также из других западноевропейских языков. Кроме того исследуется исторический этап персидского языка который делится на три группы:

- 1)старинный персидский язык
- 2)среднеперсидский язык
- 3)новоперсидский язык

L.Mahmudova

**Langual relation of Persian and is etimologie
Summary**

This article speak about the historical linguistic relation of Persian and its etimological situation from past till present time.

The article analyses some borrowings from Persian and some other western European languages.

Anything else that has been added to this page has been deactivated by the interpersonal relationships and with a variety of different meanings.

Article analyses some borrowings from Persian and some other western European languages.

Besides this historical phases of Persian investigated which divide 3 groups

- 1) Old Persian
- 2) Middle age Persian
- 3) New Persian

Rəyçi: Nigar Musayeva
Filologiya elmləri namizədi, dosent

SAMİRƏ MƏRDANOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
samiremardanova@gmail.com

**“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU
XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(4-cü hissə)**

Açar sözlər: Kitabı-Dədə Qorqud, ailə-məişət üslubu, düşmənin düşməne sözü, elçinin sözü; yuxarı təbəqənin aşağı təbəqəyə, aşağı təbəqənin yuxarı təbəqəyə sözü.

Ключевые слова: Китаби-Деде Коркуд, семейно-бытовой стиль, слово врага врагу, слово свата; слово высших слоев низшим, слово низших слоев высшим.

Key words: Kitabı-Dede Korkud, family- everyday style, enemy's word to enemy, matchmaker's word, the highest strata's word to the lowest strata, the lowest strata's word to the highest strata.

I. Düşmənin düşməne sözü

“Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda əvvəl Dirsə xana yoldaş olmuş, Buğac boya-başa çatdıqdan sonra onun düşməninə çevrilmişqırx namərd, xana bütünlüklə məişət məzmunlu yalan xəbərlər gətirirlər:

“Görürmisin, Dirsə xan, nələr oldu? Yarımasun-yarçımasun, sənin oğlun kür qopdı, əvcəl qopdı: qırq yigidin boyına aldı, Qalın Oğuzun üstinə yürüş etdi; nə yerdə gözəl qopdısa, çəküb aldı; ağ saqqallı qocanın ağzın sögdü, ağ birçəkli qarının südin dartdı ... Sən var ikən av avladı, quş quşladı; anasının yanına alub gəldi, al şərabin itisindən aldı içdi; anasıyla söhbət etdi, atasına qəsd etdi ...” (2, s. 28).

Və ailə-məişət üslubu üçün səciyyəvi olan bu təbii yalan nitq texnologiyası Dirsə xana bir də ona görə həqiqət görünür ki, arxasınca tamamilə məntiqli mülahizə gəlir:

“Arquru yatan Ala dağdan xəbər keçə, xanlar xanı Bayındıra xəbər var; “Dirse xanın oğlu böylə bidət etlənmiş” deyələr, səni çağırırlar, Bayındır xanın qatında sənə qəzəb ola. Böylə oğul nənə gərək, öldürsənə” (2, s. 28-29).

Bu yalan üslubu o qədər dəqiq qurulur ki, Dirsə xan ona inanır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Dirsə xanın eləcə də ümumən Oğuz xanlarının, bəylərinin təcrübəsində dildən bu cür, yəni yalan danışmaq üçün istifadə təcrübəsi, demək olar ki, yoxdur:

“Dirse xan aydır: “Varın gətürün, öldürəyim; böylə oğul mana gərək-məz!” – dedi.

Dirse xanın nöqərləri aydır: “Biz sənin oğlunu necə gətürəlim? Sənin oğlun bizim sözümlə almaz, bizim sözümlə gəlməz. Qalqubanı yerindən uru durgil, yigitlərin oxşagil, boyına algil, oğluna uğragil, yanına alıb ava çıqgil; quş uçurub, av avlayub, oğlunu oxlayub öldürə görgil! Əgər böylə öldürməzsən, bir dürlü dəxi öldüriməzsən, bəllü bilgil” (2, s.29).

Bu sözlər elə sözlərdir ki, Dirse xanın yeganə oğlunu öldürmək bahasına olsa da, aldanmamağı mümkün deyil. Ona görə də düşünmək olmaz ki, ailə-məişət üslubu “adi danışiq dili”dir. Bu gün olduğu kimi ən qədim dövrlərdə də böyük söz ustaları (ozanlar) ailə-məişət nitqinin insan əhvali-ruhiyyəsi üçün nə qədər təsirli bir vasitə olduğunu bilmiş, onun stilistik maneralarından istifadə etməklə effektiv psixoloji situasiyalar, mükəmməl xarakterlər yaratmışlar ki, bu gün də heyratımız dərəcədə dəqiq, həyatı və dil-üslub texnologiyaları baxımından müasirdir.

“Salur Qazanın evi yağmalandığı boy”da Qazan xan ailəsini, var-dövlətini namərdcəsinə yağmalamış Şöklü Məliyə deyir:

Mərə, Şöklü Məlik!

Dünlügi altun ban evlərimi gətürüb durursan,
sana kölgə olsun!

Ağır xəzinəm, bol aqçam gətürüb durursan,
sana xərcliq olsun!

... Qarıcıq anamı gətürüb durursan,
Mərə, kafir, anamı vergil mana,
Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım –
gerü dönəyim, gedəyim... (2, s. 47).

Burada nə din, nə də dövlət təəssübkeşliyini bildirən ifadələr var, söhbət bütünlüklə ailə-məişət məzmunludur. Qazan xan bilir ki, düşmənlə ağır bir döyüş olacaq, istəmir ki, anası “at ayağı altında” qalsın (2, s. 47).

Şöklü Məliyin cavabı da ailə-məişət üslubundadır, lakin bu üslubun etik yox, tamamilə qeyri-etik təzahürüdür:

Mərə, Qazan!

Dünlügi altun ban evini gətürmüşsüz –
bizimdir!

Qırq incəbelli qızla Boyu uzun Burla xatunı
gətürüb durur – bizimdir!

... Qarıcıq ananı gətürmüşsüz – bizimdir!
Sana verməziz, Yayxan Keşiş oğluna verəriz,
Yayxan Keşiş oğlundan oğlı doğar,
Bir anı sana ğarım qoruz” (2, s. 48).

Maraqlıdır ki, düşmənin bu cür qeyri-etik cavabı müqabilində Qazan xan bir söz deməyi özünə sığışdırmır, ancaq Qarcuq çobanın kafirə acığı tutub ona öz üslubu ilə yerini başa salır:

Mərə, dini yox, ağılsız kafir!

Ussı yox, dərnəksiz kafir!

... Mərə, kafir, Qazanın anası qarıyubdur,
oğul verməz.

Dölün almaqdan səfan varsa, Şöklü Məlik, qara gözlü qızın varsa, gətür Qazana ver! Mərə, kafir, sənin qızından oğlu doğsun, siz anı Qazan bəgə qədim qoyasız” (2, s. 48).

Əlbəttə, düşmənin düşməne sözü, zahirən belə görünə bilər ki, ailə-məişət üslubuna aid olmamalıdır, lakin nəzərə aldıqda ki, a) ailə-məişət münasibətlərində həm dost, həm də düşmən iştirak edir; b) dost düşməne, düşmən isə dostu çevrilə bilər və c) hətta xüsusi obyektivliyiylə meydana çıxan epos mətni də bir epik (fundamental) mövqeyin ifadəsi olmaqla müəyyən adət-ənənənin məhsuludur, onda düşmənin düşməne sözündə ailə-məişət üslubunun təzahürləri heç də dil-üslub texnologiyaları baxımından qeyri-məhsuldar görünür.

*

*

*

“Kitab”ın dilində ailə-məişət üslubunun daha bir sıra maneralarına təsadüf edilir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubi diferensiasiyasının tarixini öyrənmək baxımından müəyyən əhəmiyyətə malikdir.

“Qam Börənin oğlu Bamsı beyrək boyu”nda Dədə Qorqud Banıçıçəyi Bamsı Beyrəyə almaq üçün qızın qardaşı Dəli Qarçarın hüzuruna gedir. Və ondan bacısını istəyir:

Qarşı yatan qara dağını aşmağa gəlmişəm,
Aqındılı görkli suyunu keçməyə gəlmişəm,
Gen ətəgünə, dar qoltuğuna qısılmağa gəlmişəm.
Tanrının buyuruğıyla, Peyğəmbərin qövliylə
Aydan arı, gündən görklü qız qardaşın

Banıçıçəyi

Bamsı Beyrəyə diləməyə gəlmişəm!

Birincisi, bu sözləri Oğuz elinin mötəbər ağsaqqalı Dədə Qorqud deyir; ikincisi, həmin sözlər yüksək hörmət, ehtiram, qız sahibinə böyük sayğı ifadə edir; üçüncüsü isə, elçi nəyi necə deməyindən asılı olmayaraq həmişə amandadır... Ancaq hamı bilir ki, bu, Dəli Qarçardır; o, elin adət-ənənəsini

sayan, deyilən sözün ağır-yüngülünü anlayan deyil. Əsas da odur ki, “qız qardaşını diləyəni öldürər” (2, s. 58).

Əlacsız qalan Dəli Qarçar elçini kor-peşman geri qaytarmaq məqsədilə verilməsi, demək olar ki, mümkün olmayan başlıq istəyir:

“Bin buğra gətürün kim, maya görməmiş ola. Bin dəxi aygır gətürün kim, heç qısrğa aşmamış ola. Bin dəxi qoyun görməmiş qoç, gətürün. Bin də quyruqsuz-qulaqsız köpək gətürün. Bin dəxi bürə gətürün mana” (2, s. 59).

Dilin imkanlarının göstəricisidir ki, “yox” demək əvəzinə, bu qədər “əhəmiyyətsiz” sözlər deyir. Və ümumiyyətlə, eposun dilində ailə-məişət üslubu kontekstində “söz deməy”in, əsasən, aşağıdakı səciyyəvi formaları müşahidə edilir:

- sözün doğrusunu birbaşa, müstəqim mənada demək;
- sözün doğrusunu dolayısı ilə, obrazlı demək;
- ataların sözünü demək (yəni heç bir subyektin marağı olmayan bir məsələ barəsində ümumi fikir söyləmək);
- “əsaslandırmaqla” və ya dolayısı ilə yalan demək, şayiə gəzdirmək;
- sözü “eşidilmədiyinə” görə məcbur olub altdan-üstədən danışmaq;
- yalvarmaq;
- qarğış eləmək və s.

“Kitab”ın dilində elə bütöv mətn parçalarına təsadüf olunur ki, bütönlüklə ailə-məişət üslubu texnologiyalarına əsaslanır:

“Dan ötdi, gün doğdı. Beyrəyin atası-anası baqdı-gördi kim, gərdək görünməz olmuş. Ah etdilər, ağılları başlarından getdi ...

... Baybörə bəgin dünlüğü altun ban evinə şivən girdi. Qızı-gəlini qas-qas gülməz oldı. Qızıl qına ağ əlinə yaqmaz oldı. Yedi qız qardaşı ağ çıqardılar, qara donlar geydilər.

“Vay, bəgim qardaş! Muradına-məqsuduna irməyən yalnız qardaş!” – deyib ağlaşdılar-böğürişdilər.

Beyrəyin yavuqlusuna xəbər oldı. Banuçiçək qaralar geydi, ağ qaftanını çıqardı. Güz alması kibi al yanağını dartdı, yırtdı. “Vay, al duvağım iyəsi! Vay, alnum-başım umurı! Vay, şah yigidim, vay, şahbaz yigidim! Doyunca yüzünə baqmadığım, xanım yigit! Qanda getdin, bəni yalnız qoyub, canım yigit?! Göz açuban gördüğüm, könül ilə sevdüğüm, bir yasduqda baş qoduğum! Yolunda öldüğüm! Qurban olduğum! Vay, Qazan bəgin inağı! Vay, Qalın Oğuzun imrəncəsi Beyrək! “ – deyüb zarı-zarı aöladı” (2, s. 61-62).

Mətnin ailə-məişət üslubuna mənsubluğu keyfiyyətinin əsas göstəricisi onun ağı üzərində qurulmasıdır ki, həmin nitq tipologiyası yalnız Azərbaycan türkcəsində deyil, ümumən bütün türk dillərində qədim dövrlərdən başlayaraq səciyyəvi əlamətləri, xüsusilə sabit konstruktiv quruluşu ilə diqqəti cəlb edir.

Yüksək hiss-həyəcan, yaxın adamı itirməkdən doğan acı kədər bildirən nidalar, xitablar, təyinlər və s. Ağların leksik-üslubi strukturunun əsasında dayanır. Lakin “Dədə Qorqud”un dilində ağır üslubunun, görünür, daha çox epos dövrü cəmiyyətinin sosial psixologiyasından irəli gələn bir mühüm xüsusiyyəti ilə də qarşılaşırıq ki, bu da ağır qəhrəmanın ictimai mövqeyinə, siyasi nüfuzuna aid təyinlərə də yer verilməsidir. Məsələn, yuxarıdakı mətndə Beyrəklə əlaqədar olaraq Qazan bəgin inağı (yəni: dostu, özünə kiçik qardaş saydığı), Qalın Oğuzun imrəncəsi (yəni: sevimlisi) ifadələri işlənir.

Ümumiyyətlə, hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin funksional üslub sistemində də cəmiyyətin müxtəlif zümrələrinin dil-nitq özünəməxsusluqları özünü tarixən ailə-məişət üslubunda göstərmiş, hətta bu baxımdan müəyyən universallığa, ümumxalq dil-ünsiyyət maneralarına əsaslanan epos da istisna təşkil etməmişdir.

“Bamsı Beyrək boyu”nda ailə-məişət üslubunun ideya-məzmunca maraqlı bir təzahür formasına təsadüf edilir:

“...Yarımasun-yarçımasun, Yalançı oğlu Yırtacuq aydır: “Sultanım, bən varayın, ölüsi-dirisi xəbərin gətirəyin!” – dedi.

Məgər Beyrək buna bir kömlək bağışlamışdı; geyməz idi, saqlardı. Vardı kömləgi qana-quna baturdı. Bayındır xanın önünə gətürüb bıraqdı.

Bayındır xan aydır: “Mərə, bu nə kömləkdir?” ... “Beyrəgi Qara Dərvənddə öldürmüşlər, uşda nişanı, sultanım!” – dedi.

Kömləgi göricək bəglər ökür-ökür ağlaşdılar, zarlıqlara girdilər.

Bayındır xan aydır: “Mərə, niyə ağlarsız? Biz bunu tanımazıq. Adaq-lısına aparın, görsün. Ol yaxşı bilür. Zira ol dikübdür, yenə ol tanır”, - dedi.

Vardılar kömləgi Banıçıçəyə ilətdilər. Gördi, tanıdı: “Oldur!” – dedi.

Dartdı, yaqasun yırtdı” (2, s. 62).

Burada, ilk növbədə, o, maraq doğurur ki, camaatı aldadıb Beyrəyin adaxlısını almaq istəyənin adı “Yalançı oğlu Yırtacuq”dur ki, elə bu adın özü onun hansı nəslə-kökə mənsub, hansı xarakterə malik olduğunu göstərir. Eyni zamanda Yalançı oğlu Yırtacuqun yaramaz, namərd hərəkəti müqabilində mətndə adı çəkilməmişdən, gördüyü nəlayiq iş barədə məlumat verilməmişdən əvvəl, haqqında “yarımasun-yarçımasun” qarğıışı söylənir ki, heç də təsadüfi deyil, ailə-məişət üslubunun səciyyəvi nitq elementlərindən biridir.

“Kitab”da və nəticə etibarilə, “Dədə Qorqud” eposunda yalnız yuxarı təbəqənin deyil, aşağıtəbəqənin də düşüncə (və nitq) mədəniyyətinə yer verilməsi, təbii ki, ozanın və ya ozanların ümumiictimai dil-nitq təəssübkeşliyi missiyasından irəli gəlir.

Əlbəttə, hər bir klassik yaradıcılıq hadisəsi ilk növbədə yuxarı təbəqənin zövqünü nəzərə almışdır ki, “Dədə Qorqud” eposu da bu baxımdan istisna təşkil etmir, lakin ümummilli məişət koloriti kimi onun dil-üslub özünəməxsusluqları da yuxarı təbəqə üçün maraqlı olmaya bilməz.

Məsələn, “Bamsı Beyrəyin boyu”nda deyilir:

“Baqdı gördi, bir qaç çobanlar yolun qıyısın almışlar, ağlarlar; həm durmayıb daş yığarlar. Beyrək aydır: “Mərə, çobanlar, bir kişi yolda daş bulsa, yabana atar. Siz bu yolda bu daş neçün yığarsız?”

Çobanlar aydır: “Mərə, sən səni bilürsən, bizim halımızdan xəbərin yox”, - dedilər. “Mərə, nə halınız vardır?” Çobanlar aydır: “Bəgümüzün bir oğlu vardı, on altı yıldır kim, ölüsi-dirisi xəbərin kimsə bilməz. Yalançı oğlu Yalancuq derlər, ölüsi xəbərin gətürdi. Adaklusın ana verər oldılar. Gəlür bundan keçər. Uralım anı, ana varmasun, təkinə-tuşuna varsun”, - dedilər. Beyrək aydır: “Mərə, yüzünüz ağ olsun! Ağanızun ətməgi sizə halal olsun!” (2, s. 66-67).

Əlbəttə, çobanlar Beyrəyi tanıyırlar, onların dilindən səslənən “mərə, sən səni bilürsən” sözləri də konkret olaraq Beyrəyə aid deyil. Və bu sözün dəyəri ondadır ki, ümumi vəziyyətə-haqsızlığa münasibət bildirməklə xalq müdrikliyinin hansı idrak meyarlarına əsaslandığını nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. “Dədə Qorqud kitabı” ilk yazılı yaddaşımızdır. – Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, “Öndər” nəş. , 2004, s. 4-16.
2. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, “Öndər” nəş. , 2004, 376 s. Tərtib edən: Səmət Əlizadə.

С.Марданова

Особенности семейно-бытового стиля в языке

«Китаби-Деде Коркуд»

Резюме

Семейно-бытовой стиль азербайджанского литературного языка имеет древнейшую историю, до сих пор ни с чем несравнимую в азербайджанском языкознании. Достоверным доказательством тому служит эпос "Китаби-Деде Коркуд".

В статье рассматриваются особенности семейно - бытового стиля в языке эпоса "Китаби-Деде Коркуд". Эти функциональные стилистические особенности анализируются и обобщаются в контексте обращения: 1) врага к врагу; 2) свата к родным девушки ; 3) высших слоев к низшим, низших слоев к высшим.

При обращении врага к врагу используются два способа: в то время как огузские храбрецы соблюдают этические правила, их враги с легкостью их нарушают и часто прибегают к уловкам и ухищрениям. При обращении сватов к родителям, родне девушки или же при

обращении представителей различных слоев общества друг к другу соблюдение эпических духовно-нравственных стандартов определяет стандарты исторической культуры речи в "Китаби-Деде Коркуд".

S.Mardanova

**The peculiarities of the family-everyday style in the language of
“Kitabi-Dede Korkud”**

Summary

The family-everyday style of the Azerbaijani literary language has the most ancient history that is still incomparable in Azerbaijani linguistics. The epos "Kitabi-Dede Korkud" is eloquent reliable testimony to this fact.

The article deals with the peculiarities of the family- everyday style in the language of the epos "Kitabi-Dede Korkud". These functional stylistic peculiarities are analyzed and generalized in the context of :1) enemy's words (address) to enemy ; 2) matchmaker's words (address) to the girl's relatives; 3) the highest strata's words (address) to the lowest strata, the lowest strata's words (address) to the highest strata.

Two modes are used during enemies` address to one another: while Oghuz brave men keep ethic rules their enemies easily breach them and often resort to various devices and tricks. When matchmakers address to the girl`s parents, relatives or when the different strata of society address to one another observance of the epic mental-moral standards determines the standards of the historical culture of speech.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
Akademik

MANAFLI XANIMANA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
xanim.manafli@mail.ru
Bakı Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFIYASININ TARİXİ

Açar sözlər: orfoqrafiya, orfoepiya, fonetik norma, ədəbi dil, orfoqrafiyanın prinsipləri, şifahi nitq, yazılı nitq.

Ключевые слова: орфография, орфоэпия, фонетическая норма, литературный язык, принципы орфографии, устная речь, письменная речь.

Keywords: spelling, orphoepy, phonetic norm, a literary language, spelling principles, oral speech, written speech.

Tarix boyu başı min cür bəlalara çəkmiş Azərbaycan xalqı zaman-zaman repressiyalara məruz qalsa da milli varlığı olan Ana dilini qoruyub yaşatdı. Müxtəlif illərdə Azərbaycan xalqı bütün istilalara, təzyiqlərə baxmayaraq, varlığının, ruhunun, həyatının təzahürü olan bu müqəddəs sərvətimizi qoruyub yaşadaraq, inkişaf etdirərək ən mükəmməl dil səviyyəsinə qaldıra bildi.

Dili yaşadan ən vacib amillərdən biri də yazıdır. Bu baxımdan tarixi köklərə malik olan xalqımızın qədim yazı mədəniyyəti, yazı ənənələri mövcuddur. Orfoqrafiya lüğəti ədəbi dilin lüğət tərkibinin düzgün yazı qaydalarını əks etdirən qanuniləşmiş normalardır. Yazılı ədəbi dilimizin inkişafında orfoqrafiya xüsusi rol oynayır. Belə ki, ümumxalq tərəfindən qəbul edilmiş düzgün və vahid orfoqrafik qaydalar yazını sabitləşdirir, onun imkanlarını artırır və bunun da əsasında yazılı ədəbi dil inkişaf edir. Eyni zamanda orfoqrafiya ədəbi dil ilə danışq dili arasındakı fərqlərin azalmasına xidmət edir. Məlumdur ki, dilin orfoqrafiyası əlifba ilə sıx bağlıdır. Ona görə də əlifba dəyişdikcə orfoqrafiyada da istər-istəməz müəyyən dəyişikliklər əmələ gəlir. Azərbaycanda ilk orfoqrafiya lüğəti latın qrafikası ilə 1929-cu ildə nəşr edilib. 1928-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarını müzakirə etmək üçün birinci orfoqrafiya konfransı çağırılır və buradakı müzakirələrdən sonra “İmla lüğəti” adı altında ilk orfoqrafiya lüğətimiz çap olunur. Çünki Azərbaycan yazısından ərəb əlifbası çıxarıldıqdan sonra orfoqrafiya məsələsi günün ən mühüm məsələlərindən birinə çevrilmişdi. Əslində ilk orfoqrafiya qaydaları 1925-ci ildə nəşr olunmuşdur, sonralar onun əsasında “İmla lüğəti” “Azərnəşr” tərəfindən çap olundu. Bu, həcm etibarilə çox kiçik lüğət idi və dilimizdəki sözlərin çox az bir hissəsi əks

olunmuşdur. Lüğətin kiçik olmasına baxmayaraq, orfoqrafiya lüğəti tarixində ilk təşəbbüs olduğu üçün çox qiymətlidir və yazı mədəniyyətimizin inkişafında çox böyük rol oynamışdır. İlk dəfə nəşr olunmuş orfoqrafiya qaydalarının nə kimi məqsəd daşdığı belə izah edilirdi: “Azərbaycan türk ədəbi dilinin bu yeni orfoqrafiya qaydaları birinci (1928) və ikinci (1931) orfoqrafiya konfranslarından sonra Azərbaycan türk dilində meydana gələn mühüm dəyişiklikləri hesaba almaqla bərabər, keçmiş ərəb-fars və qədim türk ənənəvi və mühafizəkar orfoqrafiya ünsürlərindən dilimizi tamamilə azad etmək və ədəbi dilimizlə canlı şivələr və rus internasional elementləri arasındakı əlaqə və münasibətləri doğru olaraq əks etdirməyə çalışır” [1, 135].

A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan dili” adlı dərslikdə yazırdı: “Bütün müsbət cəhətləri ilə yanaşı bu orfoqrafiya qaydalarında bir sıra ciddi nöqsanlara da yol verilmişdir. Burada yersiz olaraq bir sıra sözlərin Azərbaycan dilinə müvafiq deyil, türk (osmanlı) dili ifadəsinə uyğun yazılması (*çox əvəzinə çox, tox əvəzinə toq və s*) göstərilmişdir. “Qaydalar” da bəzi sözlərin yazılışında fonetik prinsip nəzərə alınmadığı və bəzi beynəlmiləl sözlərdə isə təhriflərə yol verildiyi üçün bu qaydalar ictimaiyyət tərəfindən bəyənilməmiş və bir sıra etirazlar meydana çıxmışdır” [1, 136].

Təbii ki, dil inkişaf edir, lüğət tərkibi yeni sözlərlə zənginləşir və bu zaman dilin orfoqrafiya qaydalarını nizama salmaq, yaranmış problemləri, dolaşıqlıqları aradan qaldırmaq zərurəti yaranır. Beləliklə, 1940-cı ildə ikinci lüğət “Orfoqrafiya lüğəti” adı ilə nəşr olunur. Bu lüğətdə 21000-dən artıq sözün düzgün yazılışı öz əksini tapmışdır. 1960-cı ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat və Dil institutu tərəfindən 1940-cı ildə çap olunmuş lüğətin əsasında yeni sayca üçüncü olan lüğət “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” adı ilə nəşr olunur. Burada 40000-dən artıq sözün orfoqrafiyası öz əksini tapmışdır. Dilin lüğət tərkibində gedən zənginləşmə prosesi və tələbat yeni bir orfoqrafiya lüğətinin çapı üçün ehtiyac yaradır. Beləliklə, 1975-ci ildə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti” (sayca dördüncü) nəşr olunur. Bu lüğət 58000 sözü əhatə etmişdir və demək olar ki, öz dövrünün leksikasını əhatə edə bilmişdir. Bu kiril əlifbası ilə çap olunmuş sonuncu lüğət idi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sisteminə qoşulması üçün yeni perspektivlər açmış və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni, elmi həyatında çox böyük dəyişikliklər baş vermiş və yeni yaranan məfhumları ifadə etmək üçün sözlərin lüğətə daxil edilməsi zərurəti yaranmışdır. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə “Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Qaydaları” əsasında

29 illik fasilədən sonra latın qrafikalı əlifba ilə hazırlanmış ilk orfoqrafiya lüğəti çap olunur. Lüğətə əvvəlki nəşrdə olmayan 22 minə yaxın söz də daxil edilmişdir və sayı 80 minə çatdırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə yenidən nəşri nəzərdə tutulan kitabların siyahısına daxil edilmiş bu lüğət latın qrafikalı əlifbada nəşr olunan birinci böyük orfoqrafiya lüğətidir və indiyədək nəşr olunmuş lüğətlərdən bir neçə cəhətdən fərqlənir. Bütün başqa lüğətlər kimi orfoqrafiya lüğətləri də öz dövrünün dil mənzərəsini əks etdirir. Odur ki, lüğətin tərtibi zamanı dilimizin bütün üslublarının lüğət tərkibləri nəzərdən keçirilmiş, işlənmə tezliyindən asılı olmayaraq bütün sözlər, o cümlədən bütün terminlər lüğətə daxil edilmişdir. Bundan başqa, Azərbaycan dilinin sözyaratma modellərinə uyğun olan bütün sözlər lüğətə salınmışdır. Bu baxımdan, lüğətin əhatə etdiyi leksik areal öz əhatə dairəsinə görə mövcud lüğətlərimizin hamısından böyükdür.

Bəlli olduğu kimi, dil, ilk öncə onun lüğət tərkibi daim inkişafda, dəyişmə halındadır. Bir orfoqrafiya lüğəti nəşr olunub yayılana kimi dilimizdə bəzi yeni sözlər yaranır və bunlar artıq lüğətdə olmur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə qüvvəyə minmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” nun 13-cü maddəsinin 2-ci bəndində yazılır: “ Müvafiq icra hakimiyyəti orqanı 5 ildə bir dəfədən az olmayaraq yazı dili normalarını təsbit edən lüğətin (orfoqrafiya lüğətinin) nəşr olunmasını təmin edir”.

Bütün bunlar göstərir ki, orfoqrafiya lüğətinin latın qrafikası ilə nəşri günün ən təxirəsalınmaz vəzifələrindən biridir.

Bildiyimiz kimi, böyük və əsaslı müzakirələrdən sonra Azərbaycan dilinin latın qrafikalı əlifbasına apostrof işarəsi salınmamışdır. Buna görə də, Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarında apostofla bağlı bölmə yoxdur. Təbiidir ki, yeni lüğətin tərtibi zamanı bu nəzərə alınmış və kiril əlifbasında apostofla yazılan sözlər apostrofsuz verilmişdir. (məsələn, *ş'er*, sözü əvvəllərdə olduğu kimi iki heca ilə yazılan bir qrup sözlərin siyahısına salındığından yazılışı *şeir*, kimi verilmişdir).

2004-cü ildə nəşr olunmuş lüğətdən sonra növbəti lüğət 2012-ci ildə nəşr olunsada, Prezident Administrasiyası tərəfindən kitabdakı ciddi qüsurlara görə məsul əməkdaşlara xəbərdarlıq edilmiş və 2012-ci il nəşrinin ləğv edilməsi və satışdan yığışdırılması haqqında göstəriş verilmişdir. (Həmin nəşrdə 98 min söz var idi).

Sonuncu orfoqrafiya lüğəti 2013-cü ildə çap olunmuşdur. (110 min 563 söz) Lakin bu hələlik sonuncu olan orfoqrafiya lüğətinin də çoxlu mübahisəli məqamları var idi. Yazı işi ilə məşğul olan adamlar həmişə orfoqrafiya

qaydalarını izləmək və ona əməl etmək məcburiyyətindədirlər. Müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimizin inkişafı ilə bağlı imzalanan əmr və sərəncamlar orfoqrafiya qaydalarının nizama salınmasına şərait yaratdı və bu da yeni orfoqrafiya kitablarının çap olunmasına gətirib çıxartdı. Nəşr olunan hər bir lüğət özü ilə bərabər bir çox mübahisələri də gətirdi. Elmi ağırlığını nəzərə alıqda bu sahənin nə qədər çətin və məsuliyyətli iş olduğunu başa düşmək olar. Çünki dilimizə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq daxil olan və yaxud yeni yaranan sözlərin orfoqrafik qaydalara uyğunlaşdırılması həm təcrübə, həm də dəqiqlik tələb edir. 2013-cü ilin nəşri özündən əvvəlki kitabda olan bir çox mübahisələri həll etdi və səhvləri aradan qaldırdı. Müəllimlər, mətbuat işçiləri arasında və rəsmi qurumlarda yazı qaydaları ilə bağlı yaranmış çəşqınlığı həll etməyə imkan verdi. Bu iki son nəşr arasındakı fərqləri və yenilikləri izləsək, görərik ki, sonuncu lüğətimizdə (2013-cü il) xeyli dəyərli və lazımlı məqamlar var.

2004-cü il nəşrində *antenna*, *kompyuter*, *kərbalay*, *fel*, *şeriyyət*, *cəfəngiyat*, *dzü-do*, *genefond*, *kamod*, *metafora*, *nəqarət*, *ekspress*, *cavahirat*, *sürtgü*, *ötgün*, *qarmaqarışıq*, *zirzibil*, *ala-toran*, *haqq-səy*, *yerfıntığı*, *yerfısdığı* kimi verilən sözlər 2013-cü il nəşrində *anten*, *kompiüter*, *kərbalay*, *feil*, *şeyriyyət*, *cəfəngiyyət*, *cüdo*, *genofond*, *komod*, *metafor*, *nəqarat*, *ekspres* (*superekspress* sözüündə isə iki ss saxlanılıb), *cəvahirat*, *sürtkü*, *ötkün*, *qarma-qarışıq*, *zir-zibil*, *alatoran*, *haqq-say*, *yerfındığı*, *yerfıstığı* şəklində düzəldilib. Bundan başqa 2004-cü il nəşrində həm *minacat*, həm də *münacat* şəklində verilən söz 2013-cü il lüğətində sadəcə *minacat* kimi verilib. 2004-cü il nəşrində həm *valyuta*, həm də *volyuta* şəklində verilən sözə yeni nəşrdə aydınlıq gətirilib, *volyuta* sözünün memarlıq sahəsinə aid söz olduğuna işarə edilib. Orta məktəb dərslıklərində orfoqrafiyası mübahisəli olan sözlərdən biri də *naqqaş*, yoxsa *nəqqaş* sözü idi ki, 2013-cü il nəşrində bu söz *nəqqaş* kimi yazılaraq mübahisəyə son qoyulmuşdur. 2004-cü il nəşrində birvariantlı –*vari* şəkilçisi, 2013-cü il nəşrində –*varı* şəklində təsdiqləndi: *qalxanvarı*, *buynuzvarı*, *çalləkvarı* və s.

Orfoqrafiyası mübahisəli sözlərdən biri də *keşməkeşli* sözüdür. Bu söz bəzən *kəşməkeşli*, bəzən isə *keşməkeşli* şəklində verilməklə qarışıqlıq yaradırdı. Həmin söz 2004-cü il lüğətində öz əksini tapmasa da, yeni nəşrdə *keşməkeşli* kimi verilmişdir. Mürəkkəb sıra saylarının bitişik, yoxsa ayrı yazılması mübahisəsinə də son qoyuldu. Belə ki, həmin saylar sözlə yazıldıqda bitişik yazılır: *beşyüzüncü*, *onüçüncü*, *ondoqquzuncu* və s.

Orta məktəb dərslıklərində və TQDK-nın qəbul qaydalarında *algı-satqı*, *sətirdən sətrə* (defissiz) kimi verilən sözlər 2013-cü il lüğətində *alqı-satqı*, *sətirdən-sətrə* şəklində verildi. 2013-cü il nəşrinə əsasən mürəkkəb sözlərdə tərkibində anti, audio, avia, avto, bio, elektro, foto, hidro, infra, mikro, makro, mono, nano, neyro, poli, stereo, super, trans,ultra, vibro,

video, zoo hissəcikləri olanlar bitişik yazılır. Məsələn: *antihumanist, avia-bilet, mikrorayon, makroiqtisadiyyat, supermarket, nanotexnologiya, video-montaj, zoopark, neyrocərrah, avtonəqliyyat, ultrabənövşəyi, infrastruktur* və s. *Eks, əks, elmi, kontr, külli, qeyri, ober, vitse* sözləri müstəqil sözlərə artırıldıqda defisdən istifadə olunur: *eks-prezident, elmi-kütləvi, əks-hücum, külli-ələm, qeyri-adi, ober-leytenant, kontr-admiral, vitse-prezident* və s.

Hal-hazırda yeni “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” layihəsi hazırlanıb və ictimaiyyətə təqdim olunub. Bu layihəni Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Orfoqrafiya Komissiyası və AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu hazırlayıb. Layihə Milli Elmlər Akademiyasının 28 dekabr 2017-ci ildə keçirilən iclasında müzakirə olunub və çap üçün tövsiyə edilib. Layihədə xeyli dəyişikliklər nəzərdə tutulub. Düzdür, bir tərəfdən qeyd edirik ki, orfoqrafiya qaydalarında illər keçdikcə düzəlişlər etmək zamanın sifarişi kimi meydana çıxır. Buna görə də Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarında müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişikliklərin aparılmasını ölkəmizdə yazılı ədəbi dilin inkişafı, daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addımlardan hesab etmək olar. Digər tərəfdən də, “mövcud orfoqrafik qaydalar qeyri-sabit olub, tez-tez dəyişdikdə xalqın mədəni ehtiyaclarını istənilən qədər və istənilən şəkildə ödəyə bilmir, bütün kütlənin savad mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir” [1,118]. Biz orfoqrafiya qaydalarını əsasən orta məktəbdə öyrənirik və həmin qaydaları mənimsəyib yaddaşımızda qəlibləşdiririk. Sonra yeni qaydalar yaranır, biz onları həmişə izləyə bilmirik, nəticədə dildən istifadə edərkən səhv etmə ehtimallarımız artır. Ona görə də ehtiyac olmadığı halda yeni orfoqrafiya qaydaları yaratmaq orfoqrafiyada xaos yarada bilər. Bir sözün müxtəlif kitablarda fərqli yazılmasına səbəb ola bilər. Dil elə vasitədir ki, ondan yalnız dilçilər, alimlər istifadə etmir. Elə insanlar var ki, dildən sadəcə məişət səviyyəsində istifadə edirlər və söz ehtiyatları bir neçə yüz sözdən ibarətdir. Deməli, yeni qaydalardan uzun müddət insanların xəbəri olmayacaq. Dili yaradan xalqdır, onu mühafizə edən, yaşadan, illərin sınağından keçirən də xalqdır.

Yeni orfoqrafiya layihəsində nəzərdə tutulan məsələlərdən biri də əvvəlki lüğətlərdə *-iyyat, -iyyət* və *-iyyə* şəkilçiləri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, bu şəkilçili sözlər qoşa yy samiti ilə yazılır. Lakin bu sözlər orfoepiyada bir [y] ilə tələffüz olunur. Yeni orfoqrafiya layihəsində fonetik prinsipə əsaslanaraq tərkibində həmin şəkilçilər olan sözlərin bir y ilə yazılması məqsədəuyğun görülüb. Məsələn: *cərrahiyyə-cərrahiyyə, dövriyyə-dövriyyə, ədəbiyyat-ədəbiyat, fəaliyyət-fəaliyyət, maliyyə-maliyyə, üslubiyyat-üslubiyat* və s. (bu qayda qəyyum,səyyah, səyyar, səyyarə, təyyarə kimi sözlərə aid edilmir, ehtiyat, mərsiyə, saniyə, təhkiyə, tərbiyə, təziyə, tövsiyə kimi sözlər isə indiyədək bir y ilə yazıldığı üçün olduğu kimi saxlanılıb).

Hələ 2013-cü ildə orfoqrafiya lüğəti nəşr olunduqdan sonra bu məsələ ilə bağlı mətbuatda müxtəlif münasibətlər öz əksini tapmışdı (“Ədəbiyyat” qəzeti, 6 iyun 2015-ci il, “525-ci qəzet”, 30 may 2015-ci il. İ.Həbibbəyli “Orfoqrafiyada iki y-dan biri”). “Azərbaycan dilində qoşa y səsi ilə yazılan sözlərin mütləq əksəriyyəti alınma sözlərdən ibarətdir. Və məlum olduğu kimi, dilimizdə qoşa y samiti ilə yaranan sözlərin heç də hamısı yox, böyük əksəriyyəti –iyyət şəkilçisi ilə yazılır. Bir daha o qənaətdəyik ki, yanaşı iki y samiti ilə yazılan və -iyyət şəkilçisi ilə düzələn sözlərdə tələffüzün çıxardığı hökmü nəzərə alaraq tək y-ya keçmək zəruridir. Bununla belə, Azərbaycan dilində qoşa y samiti ilə yazılan sözlərin heç də hamısının –iyyət şəkilçisi ilə əmələ gələn sözlərdən ibarət olmadığını nəzərə alaraq, eyni fonetik tərkibə malik digər sözlərin də yazılış qaydalarına yenidən baxmağa ehtiyac vardır” [3, 11]. Akademik İ.Həbibbəyli öz məqaləsində həmin qəbildən olan sözləri qoşa y samitinə olan münasibətdə iki qrupa ayırır: 1. Qoşa y səslərindən birinin tələffüzdən çıxdığı sözlər. Məsələn: maliyyə [maliyə], ədliyyə [ədliyə], səhiyyə [səhiyə], təhliyyə [təhliyə], hədiyyə [hədiyyə] və s. Müəllif bu sözlərdə tək y ilə tələffüzün oturaqlıq qazandığını göstərir və ikinci y səsinin artıq olduğunu, yazıya ağırlıq gətirdiyini əsas gətirərək həmin sözlərin orfoqrafiyasında düzəliş etməyi təklif edir. 2. Hələ də qoşa y samitlərindən hər ikisinin tələffüzdə saxlanıldığı sözlər. Məsələn: səviyyə, səciyyə, bələdiyyə və s. Müəllif yazır ki, “Gec-tez bu tip sözlərdə də birinci y səsi hər ikisinin yükünü daşımaq gücündə olduğunu göstərə biləcəkdir. Və dilin daxilində gedən bu mübarizə nəticə etibarilə rahatlığa, sadələşməyə uyğunlaşmağa xidmət edir. İnanıram ki, dilçi alimlərimiz Azərbaycan dilində gedən alınma sözlərin milli ədəbi dil normalarına uyğunlaşması prosesinin dərinliklərini və incəliklərini, o cümlədən, qoşa y səsi ilə deyilən sözlərin yazılışını qrammatika elmi səviyyəsində daha geniş şəkildə tədqiq olunub öyrənilməsini təmin edəcək, “Orfoqrafiya lüğəti”ni yenidən hazırlayanlar isə dilimizin müasir dövrdəki özünəməxsusluqlarını nəzərə alacaqlar”.

Layihədə bəzi sözlərin mənbə dildəki yazılışı əsas götürülərək, k hərfi ilə yazılması məqsədəyüğun sayılmışdır. Məsələn, “əsgər” sözü qeyd olunur ki, indiyə qədər səhv yazılıb, çünki, həmin söz mənbə dildə “əskər”-dir. Həmçinin “İsgəndər”, “işgəncə”, “əsginas” kimi sözlərin də “k” ilə yazılması təklif olunub.

Yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsində sonu iki samitlə bitən bəzi sözlərin mənbə dildən fərqli olaraq bir samitlə yazılması təklif olunur. Bu həm də təkcə Avropa mənşəli sözlərə yox, ərəb və fars dilindən alınmış sözlərə də şamil edilir. “Stress”, “ekspress”, “konqress” sözləri bir “s” ilə tələffüz olunduğu üçün bu sözlərin iki “s” ilə yazılmasına ehtiyac görülməmişdir. Lakin bu qayda “press” sözünə aid edilməmişdir. Çünki bu

sözün bir “s” ilə yazılan variantı vardır. Ona görə də bu söz istisna kimi saxlanılmışdır.

Yeni orfoqrafiya layihəsində fonetik prinsip əsas götürülmüşdür. Əslində bu prinsip Azərbaycan orfoqrafiyasının əsas prinsipidir. Azərbaycan orfoqrafiyası tarixində fonetik prinsipə geniş yer verilməsində və ümumiyyərlə, yazımın sadələşməsində M.F.Axundovun böyük rolu olmuşdur. XIX əsrin böyük mütəfəkkir alimi öz dövründə Azərbaycan yazısında sabitliyin olmadığını görüb, orfoqrafiyamızın qaydaya salınması üçün böyük səy göstərmişdir. Onun bu sahədəki ən böyük xidmətlərindən biri fonetik prinsipi irəli sürməsi olmuşdur. “M.F.Axundov xalqın savadlanmasını asanlaşdırmaq üçün dilimizdəki ərəb və fars sözlərini öz tələffüzümüzlə uyğun şəkildə yazmağı müvafiq bilirdi. O, sözün deyildiyi kimi yazılması prinsipini ən kütləvi, ən xalqı prinsip hesab edirdi. Buna görə də M.F.Axundov ərəb və fars dillərindən keçmə sözləri, məsələn, *adam* sözünün *adam*, *toxm* sözünün *toxum*, *cift* sözünün *cüt*, *müğəyyəd* sözünün *muğayat*, *övrət* sözünün *arvad*, *qaidə* sözünün qayda şəklində yazmağı vacib hesab etmiş və bunu elmi surətdə əsaslandırmışdır” [1, 133].

M.F.Axundov yazımızı asanlaşdırmaq məqsədilə, ilk dəfə olaraq, köhnə yazı qaydalarını pozmuş, dilimizdə tələffüzə əsasən yazmağın təməlini qoymuşdur. “Orfoqrafiya məsələlərinə gəlincə, hələlik bu sahədə sabit bir qayda-qanun olmadığına görə, mən indiyə qədər öz həmyerlilərimin yazı işlərində tətbiq etdikləri və tatarların öz tələffüzlərində işlətdikləri əlamətləri, vurğuları və sairəni əsas qəbul etmişəm” [2, 200].

XX əsrin əvvəllərində tanınmış əlifba islahatçısı və ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxlı yazırdı: “Bir kəlmə ki, bir dildən ayrı dilə keçdi, bu son dilinki deyilişinə görə yazılıb oxunmalıdır”. Bu prinsip bütün dövrlər üçün qüvvədə olan qızıl qaydadır. Bunu orfoqrafiya qaydalarının orfoepiya ilə tənzimlənməsi üzrə bir qanunvericilik də adlandırmaq olar. Deməli, yeni orfoqrafiya qaydaları Azərbaycan dilinin orfoepiya normalarını da yenidən işləmək zərurətini meydana çıxarır. Ümumiyyətlə, yenidən hazırlanmasına zərurət yaranmış orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafına kömək etməli, ana dilimizin keşiyində dayanmağa yol açmalıdır.

Yazımı böyük demokrat yazıçı, ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparan Cəlil Məmmədquluzadənin aşağıdakı sözləri ilə tamamlamaq istəyirəm: “Dünyavü aləm dəyişdi, mənalar özgə təbir əxz elədi, yəni bizim dilcə söyləsək, o şeylər ki əsl mənalarını itirmişdi, qayıdıb əslini tapdı – inna lillahi və inna ileyhi raciun, amma buna hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən; dil, dil, dil; millət, millət, millət!.. Dəxi bu dairələrdən kənar bəni – nəvibəşər üçün nicat yolu yoxdur.

Dilimizin keşiyində dayanmaq, onu hər cür yad təsirlərdən qoruyub gələcək nəsillər üçün miras qoymaq hər birimizin borcudur.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1967, 375 s.
2. Axundov M.F. Əsərləri, 3cildə, III cild, Bakı, 1961, 296 s.
3. Həbibbəyli İ. Orfoqrafiyada iki y-dan biri. 525-ci qəzet, 30 may, 2015-ci il.
4. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, 2004, 728 s.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı. 2013, 840 s.
6. Axundzadə M.F. Əsərləri, II icild, Bakı, 1961.

Х.Манафлы

История азербайджанской орфографии

Резюме

Орфография представляет собой систему правил, обеспечивающих правильное написание языковых единиц. Письмо является одним из существенных факторов живучести языка. С этой точки зрения, азербайджанский народ обладает древней письменной культурой и исторически сложившимися традициями. В орфографическом словаре представлены узаконенные нормы, отражающие формы правильного написания лексического состава литературного языка. В статье исследуются пути развития азербайджанской орфографии, определяется роль М.Ф.Ахундова в направлении упрощения нашего языка, соответствия норм письма и произношения. Здесь приводятся сведения обо всех орфографических словарях, начиная с самого первого словаря (1929) до изданных в последнее время. При этом анализируются новшества, превосходства и недостатки этих словарей. Кроме того, в статье выражается отношение к новому проекту орфографии и связанных с ним обсуждений, а также приводится информация о словах, подлежащих согласно новому проекту орфографическим изменениям.

History of the Azerbaijani spelling

Summary

The spelling represents system of the rules providing a correct writing of language units. The letter is one of essential factors of survivability of language. From this point of view, the Azerbaijanian people possess ancient written culture and the historically developed traditions. In the spelling dictionary are presented the legalised norms, which are reflecting the forms of a correct writing of lexical structure of a literary language. In the article ways of development of the Azerbaijani spelling are investigated, and is defined M.F.Akhundov's role in a direction of simplification of our language, conformity of norms of the letter and a pronunciation. Here data on all spelling dictionaries, since the very first dictionary (1929) to publish are resulted recently. Innovations, the superiority and lacks of these dictionaries are thus analysed. Besides, in the article is expressed the relation to the new project of spelling and the discussions connected with it, and the information on the words which are subject according to the new project to spelling changes.

Rəyçi:

Tofiq Hacıyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İNGİLİS DİLİNDƏ GÜCLÜ VƏ ZƏİF TƏLƏFFÜZLÜ SÖZLƏRİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: leksik məna, əlamət, kontekst, tələffüz, güclü, zəif, danışığ

Key words: lexical meaning, sign, context, pronunciation, strong, weak, speech

Ключевые слова: лексический смысл, знак, контекст, произношение, сильный, слабый, речь

Dildə mövcud olan sözlər leksik mənalara, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə müəyyən qruplara bölünür. Sözlərin bu cür bölgüsü *nitq hissələri* adlanır. F.Palmer nitq hissələrinin bölgüsündə sözləri güclü və zəif olmaqla iki yerə bölür.

Həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələri situasiyadan asılı olaraq güclü və zəif mənalara ifadə edə bilər. Aşağıdakı sözlər kontekstdən və danışığ məqamından asılı olaraq həm güclü, həm də zəif mənalara əks etdirə bilər.

Köməkçi sözlər: *am, are, be, been, can, could, do, does, has, had, shall, should, was, were, would;*

Sözönləri: *at, for, from, of, to;*

Əvəzlilər: *he, her, him, his, me, she, them, us, we, you;*

Bağlayıcılar: *for, and, but, or, than, that;*

Ədatlar: *too, also;*

Artikillər: *a, the, an.*

Vurğulamaq lazımdır ki, sözlərin güclü və zəif kimi müəyyən edilməsi onların yazılışında və tələffüzündə daha çox müşahidə edilir. Lügətə uyğun olaraq tam şəkildə və ədəbi formada yazılan və tələffüz olunan sözlər *güclü sözlər* hesab edilir. Lügətə uyğun olmayaraq çox hallarda qısaldılmış formada yazılan və tam tələffüz edilməyən sözlər isə *zəif sözlər* hesab edilir.

Güclü və zəif sözlərin fərqləndirilməsi üçün aşağıdakı cədvəlləri təklif edə bilərik:

Yazı qaydası	Güclü forma	Zəif forma
The (müəyyənlik artikli)	ði:	ði, də
a/an (qeyri-müəyyənlik artikli)	ei, an	ə, ən
Some (qeyri-müəyyənlik əvəzliyi)	sam	səm, sm

Zəif və güclü sözlərin fərqləndirilməsi daha çox artikillərin istifadəsində müşahidə edilir. Aşağıdakı nümunədə bunları aydın görmək olur. Bəddi ədəbiyyatdan götürülmüş mətn parçasını nəzərdən keçirdək:

/Canada is *the* northernmost country in North America. Canada is bordered by *the* United States on the south, *the* Arctic Ocean on the north, *the* Atlantic Ocean on *the* east, and *the* Pacific Ocean and Alaska on *the* west. Canada is divided into ten provinces and three territories. Quebec is *the* largest province, and Prince Edward Island is *the* smallest province. *The* two largest cities in Canada are Montreal and Toronto. *The* two highest mountains in Canada are Mount Logan and Mount St. Elias, which are located in *the* Rocky Mountains. *The* Great Lakes are part of Canada's southern border. Lake Huron is *the* largest lake in Canada. *The* most important rivers in Canada are the St. Lawrence River and *the* Mackenzie River//

Göründüyü kimi, bu nümunədə *the* artikli əsasən coğrafi terminlərdən əvvəl işlədilmişdir. Məlum olduğu kimi, coğrafi terminlərin *the* artikli ilə işlədilməsində konkret müəyyən olunmuş yerlər var ki, həmin yerlərdə *the* artiklinin işlədilməsi mütləqdir. Bu nümunədə *the* artikli öz real yerində və funksiyasında işlədildiyindən güclü mənə daşıyır və [ði] kimi tələffüz edilir.

İndi isə *the* artiklinin zəif xarakter daşdığı nümunələri nəzərdən keçirdək:

Bəzi sözlər var ki, onlardan sonra *the* artiklinin işlədilməsinin zəif forması müşahidə edilir. Belə sözlərdən biri *really* zərfi hesab edilir. Bu söz danışığın emfatikliyini artırır və danışığ zamanı onun işlədilməsi *the* artiklinin gücünü zəiflədir. Məsələn,

/The new announcement *really* looks fantastic// /Yeni elan həqiqətən fantastik görünür// Bu nümunədə *the* artikli zəif formada olduğu üçün [də] kimi tələffüz edilir.

İndi isə müasir ingilis dilində əvəzliliklər üçün zəif və güclü formaların fərqləndirilməsini nəzərdən keçirdək.

Yazı qaydası	Güclü forma	Zəif forma
His (onun –kişi cinsi)	hız	iz
Him (ona –kişi cinsi)	hım	ım
Her (onun – qadın cinsi)	hɜ:	hə, ə, ɜ:

Əvəzliliklərin güclü və zəif formasının fərqləndirilməsi əsasən onların tələffüzlərində müşahidə edilir. Məsələn, *him* şəxs əvəzliyinin obyekt hal formasını götürək. Bu əvəzlik güclü formada *him* [hım], zəif formada isə [ım] kimi tələffüz edilir. Müqayisə edək:

/Tell him to come in time, and not to make me angry// /Ona tapşır ki, vaxtında gəlsin və məni hirsəndirməsin// ►[him] bu nümunədə güclü tələffüz olunur. Bu cümlənin əmr xarakter daşması ilə əlaqəlidir. Belə ki, əmr mənası ifadə edən cümlələr *əmr*, *xəbərdarlıq*, *xahiş* və s. ifadə etdiyindən həmin cümlələrin tərkibində işlədilən sözlərin tam və aydın tələffüz olunması gərəkli hesab edilir. *Him* sözün zəif tələffüz olunduğu yerlər də vardır. Bu əsasən gündəlik danışiq üslubunda müşahidə edilir. Nümunəyə baxaq:

-/Hey, come on// /Let us go// /Ted will not come, or he will be late//

- /You are right// /He is again late// /It is his habit to be late// /Once I will ask *him* [9m] if he does it on purpose//

Tərcüməsi:

-/Ey, gəl, gedək// /Ted gəlməyəcək, yaxud da gecikəcək//

- /Haqlısan// /O, yenə də gecikir// /Gecikmək onun adətidir// /Bir dəfə mən ondan soruşacam ki, o, bunu məqsədli şəkildəmi edir//

Bu nümunədə *him* əvəzliyi [9m] zəif formada işlədilir. Göründüyü kimi, dialoq dostlar arasında gedir və bir qədər yumor hiss olunur və bu da danışan və dinləyənə imkan verir ki, bəzi zəif xarakterli sözlərdən istifadə etsinlər, məsələn, *him* əvəzliyinin [9m] tələffüz olunması kimi.

Digər nümunə:

/I would like some fish and chips// /Bir az balıq və qızardılmış kartof istərdim//

Bu cümlənin güclü forması belədir: [aɪ wʊd laɪk sʌm fɪʃ ənd tʃɪps].

Müşahidələr göstərir ki, bu tərkibli cümlələri ingilislər adətən bu formada işlətmirlər, belə ki, bu cür deyiliş üslubu olduqca rəsmi səslənir. Və ingilislərin gündəlik danışiqda belə tələffüzlü cümlələr işlətməsi təbii ki, real görünür. Bu tərkibli cümlələri ingilislər əsasən aşağıdakı kimi, yəni zəif formada tələffüz etməyə üstünlük verirlər: [a wəd laɪk səm fɪʃ ən tʃɪps], bəzi hallarda isə daha da qısaldılmış variantlara üstünlük verilir: [əd laɪk sm fɪʃ ən tʃɪps]. Sonuncu nümunədə *would* köməkçi feili daha zəif formada /d/ şəklində mübtədaya birləşdirilir: [əd] şəklində, *some* əvəzliyi [sm] şəklində, *and* bağlayıcısı isə [ən] şəklində tələffüz olunur. Yuxarıdakı nümunədə işlədilən [əd] [sm] [ən] tələffüz formaları zəif sözləri təqdim edir.

İngilis dilini öyrənən tələbələr adətən sözlərin güclü formalarını işlədirlər, çünki onlara belə öyrədilir. Lakin müşahidələr göstərir ki, sadə danışiq dilində sözlərin zəif tələffüz formaları işlədilir və bu cür danışiq üslubu daha praktik hesab edilir.

Məlumdur ki, *than* həm bağlayıcı, həm sözünü kimi işlədilə bilər. *Than* sözünün güclü və zəif formalarının fərqləndirilməsi həm bağlayıcı, həm də sözünü formalarında müşahidə edilə bilər. Güclü formada *than* [ðan], zəif formada isə [ðən] kimi tələffüz edilir. *Than* sözünün güclü tələffüz forması adətən rəsmi danışiqalarda, yazışmalarda müşahidə edilir. *Than* sözünün zəif

tələffüz forması isə rəsmi üslubdan kənar bütün üslublarda müşahidə edilir. Müqayisə edək:

/Hillary Clinton talks more like a man *than* she used to// /Hillary Klinton vərdiş etdiyindən daha çox kişi tərzində danışır// Bu cümlə qəzetdən götürülüb və rəsmi qəzet üslubunda işlədildiyi üçün *than* bağlayıcısı bu cümlədə [ðən] kimi tələffüz edilir.

Digər nümunə:

/Political observers have probably spent more time dissecting Donald Trump's speech patterns than any presidential candidate in recent history//

/Siyasi müşahidəçilər, güman ki, Donald Trampın çıxışına digər hər hansı bir prezidentliyə namizəddən daha çox vaxt ayırıblar// Bu mətn parçasında işlədilən *than* bağlayıcısı rəsmi üslubda işlədildiyinə görə, güclü tələffüz edilir, yəni [ðən] kimi.

İndi isə *than* bağlayıcısının zəif tələffüz edildiyi yerlərə baxaq:

/We shouldn't spend more than we earn// /Biz qazandığımızdan çox xərcləməməliyik// Bu nümunədə *than* bağlayıcısı məsləhət xarakterli iki cümləni birləşdirir və zəif tələffüz edilir, yəni [ðən] kimi.

Digər nümunə:

/I'm taller than my dad// /Mən atamdan daha hündürəm// Bu nümunədə *than* sözünü kimi işlədilir və zəif [ðən] kimi tələffüz edilir.

Than bağlayıcısından sonra kəmiyyət bildirən söz işlənərsə, o halda *than* [ðən] zəif tələffüz edilir. Nümunəyə baxaq:

/A crowd of more than [ðən] 10,000 had gathered// /On mindən çox adam toplanmışdır//

Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, müasir ingilis dilində nitq hissələri, bağlayıcı feillər, modal feillər, əvəzliliklər və digər sözlər arasında deyiliş və yazılış üslubundan asılı olaraq güclü və zəif forma kimi fərqləndirilən sözlər mövcuddur. Bu sözlərin işlədilməsinə ədəbi dilidə, həmçinin danışq üslubunda da rast gəlmək mümkündür.

Ədəbiyyatı

1. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
2. Jones D. The Pronunciation of English (3rd edn). Cambridge: Cambridge University Press, 1950.

A. Hacizade

Difficulties of distinguishing between strong and weak words

Summary

The article deals with the differences between the words having weak and strong pronunciation. It states that the words are divided into classes according to their lexical meaning, morphological characteristics, and syntactical function. It gives the division of words between notional and functional.

The article highlights the usage of weak and strong words as well. It states that depending on the context words can be pronounced either weak, or strong. Both notional and weak words can be pronounced weak or strong. A lot of language facts have been used to express the author's point of view. The article is considered to state the correct division of pronunciation.

A. Гаджизаде

Трудности отличия между сильными и слабой словами

Резюме

В статье рассматриваются различия между словами, имеющими слабые и сильные слова. В нем говорится, что слова делятся на классы в соответствии с их лексическим значением, морфологическими характеристиками и синтаксической функцией.

Это дает разделение слов между условным и функциональным. В статье также подчеркивается использование слабых и сильных слов. В нем говорится, что в зависимости от контекстных слов могут быть выражены либо слабые, либо сильные.

И условные, и слабые слова могут быть выражены слабыми или сильными. Для выражения точки зрения автора было использовано множество языковых фактов. В статье рассматривается правильное разделение произношения.

Rəyçi:

Şəfaqət Mahmudova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏİDƏ MEHDİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
saidamehdi@mail.ru

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAQMATİK VƏ PARADİQMATİK ƏLAQƏLƏR

Açar sözlər: sintaqmatika, paradiqmatika, söz, morfem, vahid, konsept

Key words: syntagmatics, paradigmatics, word, morpheme, unit, concept

Ключевые слова: синтагматика, парадигматика, слово, морфема, единица, понятие

Yaxın münasibətdə olan sözlər arasındakı semantik əlaqəni paradiqmatik, düzxətt boyunca gələn sözlər arasındakı əlaqəni isə sintaqmatik əlaqə adlandırırlar. C.Trier frazeoloji birləşmələri təşkil edən sözlər arasında paradiqmatik əlaqənin, V.Porziq isə sintaqmatik əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırdı. Onlardan bir qədər fərqli tərzdə isə C.Förs fikir söyləyirdi. O yazırdı: “Frazeoloji vahidin semantik və praqmatik mənası onu təşkil edən sözlərin birgə vəhdəti ilə təhlildə müəyyən oluna bilər”. O belə biz izah verir. *Ass* (uzunqulaq) sözü fərqli idiomatik birləşmələrin tərkibində fərqli anlamlar yarada bilər. Məsələn, *to be a silly ass* “ağılsız olmaq”, *to cry as an ass* “bərkdən qışqırmaq” və s.

E.Nida frazeoloji birləşmələrin linqvistik birləşmə daxilində ifadə etdikləri mənalara aid aşağıdakı nümunəni verir:

- (1) sat in a chair
- (2) the baby's high chair
- (3) the chair of philosophy
- (4) has accepted a University chair
- (5) the chairman of the meeting
- (6) will chair the meeting
- (7) the electric chair
- (8) condemned to the chair.

Paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən danışan zaman ilk xatırladığımız məfumi F.de Sössürün Dəyər (“Value”) termini olur. Müəllif yazır ki, şahmat oyununda işlədilən fiqurların nədən hazırlanmasının önəmi yoxdur, əsas məsələ oyun zamanı fiqurların lövhə üzərində mövqeyidir. Həmin mövqeyə müvafiq olaraq “şah”ın və digər fiqurların dəyəri ortaya çıxır. F.de Sössür iddia edirdi ki, sözlər arasındakı əlaqəlilik təkcə sinonimlik və omonimliklə sübut olunmur. Məsələn, ingilis dilində *sheep* “qoyun” sözünün *ship* “gəmi” sözündən fərqli dəyəri var. F.de Sössür eyni mənanı ifadə edən sözlərin paradiqmatik və sintaqmatik mənalara görə fərqli siniflərə

bölürülməsi fikrini belə əsaslandırır: ingilis dilində *fear*, *dread*, *be afraid of* və s. kimi qorxu bildirən sinonim sözlər mətn, yaxud diskurs daxilində fərqli anlamlar ifadə edə bilər.

Sözlər arasında paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəlilik barədə V.fon Humboldtun da fikirləri vardır. V.fon Humboldt və onun ardıcılıarı iddia edirdilər ki, müxtəlif dillərdə müəyyən semantik sahələr tam fərqli şəkildə kateqoriyalaşa bilər. Məsələn, “əmi” sözü substansional olaraq dünyanın bütün xalqlarında atanın qardaşı mənasını ifadə etsə də, müxtəlif dillərdə o, müxtəlif cür adlandırılır.

Sözlər arasında paradiqmatik və sintaqmatik əlaqəlilik frazeoloji vahidləri təşkil edən sözlərdən arasında daha çox hiss edilir. Məlumdur ki, söz aydın şəkildə müəyyən olmuş linqvistik birləşmə deyil, o, həmçinin yazılı mətnə işlədilən konsept də deyildir. Xüsusilə frazeoloji vahidin tərkibində işlədilən sözlər məna ifadə edən məfhumlar hesab edilir. Danışıq dilində sözü diqqətə çatdıran əsas siqnallardan biri vurğudur. Bir sözdə bir əsas vurğu ola bilər. Məsələn, *blackbird* tək bir söz kimi, *black bird* isə iki söz kimi deyilir, digər mürəkkəb sözlər *shoeblack*, *shoe-horn* və *shoe polish* sözlərində olduğu kimi. L.Blumfeld sözlərin minimum sərbəst formalar olduğunu yazırdı. Əsas məsələ müəyyən etməkdir ki, söz fraza daxilində və ayrılıqda hansı mənaları ifadə edir. Məsələn, *the*, *is*, *by* və s. kimi sözləri normalda ayrılıqda işlətmirik. Bu sözləri mütləq digər söz, yaxud söz birləşmələri ilə bərabər istifadə edirik. L.Blumfeld təklif edir ki, birləşmə daxilində sözdən daha kiçik vahid, mənalı vahid olan morfemə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, *blackberry* sözündə *-berry*, yaxud *Johnny* sözündə *-y* morfemləri. Daha sonra *loved* sözü kimi sözlərdə *love* və *--d* morfemlərinin müəyyənləşməsinə diqqəti yönəldilmişdir. Bu yerdə leksem ifadəsini əhəmiyyətini də vurğulamaq lazımdır. Sözlün texniki termin kimi digər adı “leksem” adlanır. Lüğətlərdə sözlər leksem başlığı altında yığılır. Məsələn, *love* və *loved* sözləri üçün lüğətdə iki başlıq yoxdur. *Love* söz yazılır və buna uyğun olaraq digər yaranan sözlər meydana çıxır. Frazeoloji birləşmələri hissələrə bölmədən belə, onun daxilindəki elementləri müəyyən etmək olar. Lakin elementlərin ifadə etdikləri mənaları aydın anlamaqda problemlə üzlənmək olur. Bəzi sözləri elementlərə ayırdıqda bəzən hər hansı bir elementin mənası alınmaya da bilər.

Müşahidələrimizə əsasən bu qənaətə gəlirik ki, eyni sözün mənası fərqli elementlərlə əks oluna bilər. Bu fərqliliyi S.Ullmann *şəffaf sözlər* və *şəffaf olmayan* (aydın olmayan) kimi ayırır. Şəffaf sözlər dilimizdə aydın ifadə olunur, yəni sözü təşkil edən hissələrdən, yaxud elementlərdən onun mənasını müəyyən etmək olur; şəffaf olmayan sözlər isə o sözlər hesab edilir ki, onların hissələrindən, onları təşkil edən elementlərdən onların mənalarını anlamaq olmur. Yəni də nümunə verək: *killer* (qatil) və *deadman* (ölü) kimi

sözlər şəffaf sözlərə; *deadpan* (solğun, ifadəsiz) və *diehard* (mühafizəkar), *dead-work* (hazırda görülən iş), *dead-wind* (qarşıdan əsən külək) kimi sözlər isə aydın olmayan sözlər qrupuna aid edilə bilər. Diqqət yetirsək görürük ki, bəzi sözləri birləşdirməklə də məna yaratmaq olar. Bu sözlər təbii ki, frazeoloji birləşmələr, idiomlar və s. hesab olunur. Məsələn idiomların üzərində dayanmaq. Belə ki, bir çox idiomların tərcüməsini və ya mənasını onları təşkil edən sözlərdən aydın müəyyən etmək olmaz. Nümunəyə baxaq:

Kick the bucket “ölmək”, *die in the last ditch* “müharibənin, döyüşün ən sonunda ölmək”, *die in harness* “iş başında ölmək”, *die is cast* “dönülməz qərar, qəti alınmış qərar” və s. Gördüyümüz kimi, hər bir idiom onu təşkil edən sözlərdən daha fərqli mənada işlədilir. Semantik olaraq idiomlar tək birləşmələr hesab olunur, amma onlar sözlər kimi tək qrammatik birləşmələr hesab olunmur. Belə ki, *kick the bucket* birləşməsində *bucket* sözünə keçmiş zaman şəkliçisi artırma bilmərik.

Bundan əlavə, dillər yalnız qrammatik quruluşuna görə deyil, eyni zamanda semantik quruluşuna görə də fərqlənir. Bəzən hər iki dildə eyni məna verdiyi düşünülmən söz mətn daxilində fərqli məna verə bilər.

Müxtəlif dil qrupuna daxil olan ingilis və Azərbaycan dillərində idiomların işlədilməsi zamanı yaranan sematik fərqi aydın görmək üçün bir qrup idiomu müqayisə edək:

Bored to death “darıxmaq, cana doymaq; bezmək”;

Sick to death “əldən düşmək, bezmək, cana doymaq”;

Dice with death “həyatını təhlükəyə atmaq; ölümle çilingaöac oynamaq; ölümle üz-üzə gəlmək”;

Be at death's door “ölüm ayağında olmaq; ağır vəziyyətdə olmaq; bir ayağı qəbirdə olmaq”;

The kiss of death “təhlükəli, riskli məsələ”;

Life and soul of the party “həyat eşqi ilə dolu olan; diqqət mərkəzində olan; başqalarından fərqlənən”.

İstənilən konteksti qurub bu idiomları işlədə bilərik. Amma bəzən elə də olur ki, mənbə dildə olan sözün qarşılığını hədəf dildə tapmaq çətin olur, yaxud heç tapmaq olmur. İstənilən kontekstdə əsas mənbə söz hesab edilir və həmin kontekstdə işlədilmən sözün hansı mənada işlədilməsini bilmək üçün həmin kontekstin mənasını tam anlamaq lazımdır.

Məsələn, *I wonder why he is bored to death*. “Görəsən, o nə üçün cana doyub, bezib”. Bu cümlədə işlədilmən idiomun mənasını bilməyən kəs baş sındıracaq ki, *death* sözü burada hansı mənanı ifadə edir.

Mənanı anlamaq üçün mütləq digər cümlələri, yaxud abzası, yaxud mətni oxumaq lazımdır. Frazoloji vahidlər dilin yaradıcısı və daşıyıcısı olan xalq tərəfindən yaradılır, lüğət tərkibinə, yeni frazeoloji vahidlərin formalaşması üçün mənbə rolunu oynadıqda hətta dilin əsas lüğət fonduna

daxil olur. Tərcümə olunmayan, yalnız yenidən mənalandırılaraq qavranılan frazeoloji birləşmələrin köməyi ilə dilin estetik aspekti qüvvətləndirilir. “İdiomların köməyi ilə, güllərin müxtəlif rəng çalarları ilə olduğu kimi, dilin informasiya cəhəti dünyamızın hissi-intuitiv təsviri ilə dolğunluq qazanır”. N.İ.Tolstoyun dəqiq ifadəsinə görə, “Bu və ya digər frazeologizmlərin etimoloji tərəfinin öyrənilməsi mənimsənilməsi xalqların mədəniyyətini və məişətini başa düşməyə kömək edir”.

Ədəbiyyat

1. Micheal M., Felicity O'Dell. English Idioms in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
2. Mustafayeva S.B. Everyday English Idioms with Azerbaijani equivalents in use. Bakı: Letterpress, 2008.
3. Abbasov A. Q. Dictionary of English-Azerbaijan proverbs and sayings. Bakı: Turan Evi, 2009.
4. McCarthy M. A dictionary of Modern English Usage. New York: Oxford University Press, 1985.
5. Adam M., M.T. Boatner, J.E. Gates. A Dictionary of American Idioms. USA: Random, 2004.
6. Collins V.H. A book of English Idioms. London: Cambridge University Press, 1994.

С.Мендиева

Синтагматический и парадигматический связи внутри фразеологических сочетаний Резюме

В статье исследуются синтагматический и парадигматический связи внутри фразеологических сочетаний. Подчеркивается, чтобы понять значение надо прочесть предложения или параграфы или же всего текста. Фразеологические сочетания создаются народом и тексту придают окраску.

В статье подчеркивается наличие внутри фразеологических сочетаний синтагматический и парадигматический связи.

В статье также отмечается, что языки различаются не только по грамматической структуре, но и по семантической структуре. В статье фразеологические сочетания рассматриваются как единые единицы. В статье автором использованы много лингвистические источники.

S. Mehdiyeva

**The syntagmatic and paradigmatic relationship between
phraseological units**

Summary

The article deals with the syntagmatic and paradigmatic relationship between words. It is necessary to read the sentences, or paragraphs, or the whole text for catching the meaning.

The phraseological units have been created by nation, and they give some colourful aspects to the texts. The article highlights that there exist some syntagmatic and paradigmatic relation between the elements of phraseological units.

The article states that languages differ not only according to their grammatic structure but also according to their semantic structure. Semantically, phraseological units are considered to be single units.

They are considered to have their own way of usage in sentences. A lot of linguistic sources have been used in the article.

Rəyçi: Gülmar İsrailova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KÖNÜL SƏMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
samadovakonul74@mail.ru

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRUPU DİALEKT
LEKSİKASINDA TERMİN SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN QIPÇAQ
ELEMENTLİ SÖZLƏR**

Açar sözlər: Şimal qrupu, dialektlər, qıpçaqlar, terminlər.

Ключевые слова: Северная группа, диалекты, кипчаки, термины.

Key words: Northern group, dialects, Kipchaks, terminology.

Qeyd edildiyi kimi maldarlıq qıpçaqların əsas məşğuliyyətlərindən idi. Onların bu sahə ilə bağlı işlətdikləri terminlər: *şışəh* “iki aylıq qoyun, öyəş-doga bilməyən üç illik qoyun”, *naxır* “heyvanların örüşə getmək üçün yığıldığı yer”, *dayça* “atın balası”, *xərazən* “kotana qoşulan öküzün birinci cütü”, *qaraqayış* “öküzün ikinci cütü”, *hörük* “öküzün üçüncü cütü”, *gedey//balaq* “camışın körpə balası”, *avara//ovara* “cavan diş camış balası”, *kəlçə* “erkək camış balası”, *düğə* “iki, üç yaşar diş camış”, *kəl* “erkək camış”, *kəlçə* “dördillik erkək camış”.

Dərbənd dilektlərindən götürdüyümüz nümunələr: *ineg qomuş* “üç yaşında sonra hər il bala verən camış”, *kəlqomuş* “üç yaşından sonra qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunan kəl”, *haqqına* “normal kələyə gəlmə vaxtı çatmış ikiyarım –üçyaşar camış düyəsi”, *Buğa-gomuş* “iki üçyaşar kəl” və s.

Qoyunçuluğa aid terminlər: *qoç*, *qoyun*, *təpəl* və s.

Dərbənd dilektlərində qoyunçuluqla bağlı bir çox dilektlərin adı şəkilir.

Qosman//qusman//qusbən – iriqyruqlu yerli cins qoyun, *yazlıq//yazlıq* –istiyyə, soyuğa dözməyən, ağtöklü, zərif yunlu yerli cins qoyun, *carol//carov//cərov* cəldyerişli, ağ qıvrımyunlu, boyca xırda cins qoyun. Bu cür qoyuna ləzgi qoyunu deyilir. *Qad*-iri bütövquyruqlu, zərifyunlu yerli cins qoyun. buna bəzi dialektlərdə metis qoyun da deyilir. Yaşına görə qadaybala –bir, üç aylıq keçə balası, *qaday*- birillik qoyun balası, bu söz başqa türk dillərində işlədilir. məs. : qaraçay-balkar dilində *qıdıy*- buynuzsuz keçə, kumuk dilində *quday*-oğlaq, tatar dilində *kadja* –keçi, və s formalarda işlədilir. *Mudur*-bir yaşından yaş yarımına qədər olan keçə balası, *toqlu-toğlu//tuğle //tuğli* – birillik qoyun balası, *işşeg*- hələ doğmamış bir il altı aylıq diş qoyun, *çaqqu//çaqqı-//çoqqu//çuoqqu* – birillik keçə balası, *subay*- ilk dəfə qoça gələn, lakin dölü tutmayan bir il altı aylıq- ikiyaşar qoyun

Qadza//qatsa//qatsə-ikiyaşar keçə, *seyiz*-yeddi, səkkiz yaşar təkə, *qart qusman* –yeddi səkkiz yaşar qoyun.

Rənginə, əlamətinə, nişanasına görə; *qomral*, *qumaryl*, *qoyun-tükü* şabalıdı rəngli qoyun, *kürə toxlu*, *bozog qoyun*, *tükü ağ rəngli qoyun*, *gər keçi*, *sür qoyun-tükü* gümüşü, həm də qıvrım olan qoyun, *kərə keçi-üz qulaq* və gözlərinin altı qırmızı, başqa yerləri isə qara rəngli keçi, *əbrəş qoyun*-alında ağ tükədən iri xalı olan qoyun. *kekil qoyun*-başında xalı olan qoyun, *semüz qoyun*- kök qoyun. *damadal quzu*-ələ öyrədilən, sahibinin dəliyəcə gəzən quzu, *almacal qoyun*-başqasının balasını emizdirən qoyun, *gericil təkə-sürünün* qabağını yaxşı çəkməyən təkə, *qavaxcıl seyiz-sürünün* qabağını yaxşı çəkən təkə [1, s. 254-256].

Maldarlığa aid terminlər: *sığır*//*naxır*. Şəki dialektində *sığır* sözü *naxır* sözünün sinonimi kimi işlənir. Azərbaycan dilinin bir çox başqa dialekt və şivələrində *sığır* inəyə deyirlər. Türk dillərinə dair qədim yazılı abidələrdə, eləcə də müasir türk dillərində də *sığır* sözü *inək* mənasında işlənir. Qədim yazılı abidələrdə *suğur*, türk dilində *sığır*, qaraqalpaq, qazax və oyrot dillərində *suır*, türkmən dilində *sıqır*, tatar dilində *ser* və s. Türkiyə türkcəsində *sığır* sözü eyni zamanda *öküz*, *bağı* mənasını da ifadə edir.

Şəki dialektində *sığır* sözündən *sığırçı* sözü də yaranmışdır və bu, *naxırçı* sözü ilə paralel şəkildə işlənir. *Sığırçı* sözü burada yalnız *inək* otaran deyil, bütün *iribuynuzlu* malları (*inək*, *camış*, *öküz*, *buğa*) otaran məfhumunu daşıyır. *Yatax* (qoyun sürüsü), *örüş* (otlaq, qoyun, mal otarılan yer), *ilxı*//*irxı*, *hör almax*//*hörə gəlməx* (buğaya gəlmək), *əramix*¹ (doğmayan “mal”), *gezazdırən* (Zun.) – buğayagəlmə vaxtını ötürən “mal”. Yaşına görə qaramal adları: *inəx*//*inex*, *dana*, *buzov*//*bizov*//*buzoy*, *düyə* (ikidən artıq yaşı olan dişi mal), *qısıremən düyə* (ikiillik dişi dana), *büçex* (ilkinə doğan “inək”), *cöngə* (birdən artıq yaşı olan erkən dana), *öküz*, *buğa* və s. Yaşına görə *camış* adları: *xotəx*, *xotex* (Q., Qşl. Or.)//*gedex*¹ (B. G., İ.)//*mədəx*¹ (Ş.) – *balax*, *körpə bala*, *kəlçə* (ikidən artıq yaşı olan erkək bala), *öyəş*//*öyəc* (üçdən artıq yaşı olan erkək qoyun), *qoç*//*qoş* (üçdən artıq yaşı olan qoyun), *qart* (qocalmış qoyun), *qart* (qocalmış qoyun). Yaşına görə keçi adları: *micir* (Q.) – yeni doğulmuş keçi, *olax*//*oğlax* (altı aya qədər yaşı olan bala), *çəpiş* (bir yaşadək keçi balası), *seyiz* (sürünün qabağında gedən qoca keçi) və s. Atılığa aid terminlərdən danışanda isə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, köçərilərin əsas sərvəti olan dörd növ heyvan – at, qoyun, dəvə və mal-qara Türk və Monqol xalqlarının dastanlarına da nüfuz etmişdir. Hətta rus salnamələrində Vladimir Monomaxın 1103-cü ildə Don Qıpçaqlarına qarşı hazırladığı səfərindən danışarkən rusların qənimət olaraq mal-qara, qoyun, at və dəvələr” aldıklarını göstərməkdədir. İribuynuzlu heyvanların ancaq münasib iqlim şərtlərinə və bol otlu otlaqlara sahib olan ərazilərdə bəslənilə bilinən bir şey olduğu məlumdur. Dəvələr yük heyvanıdır və hər yerdə

saxlamaq mümkün deyildir. Qoyun qıpçaqların gündəlik həyatında birinci dərəcəli rol oynayır. Çünki qoyun əti köçəri xalqların əsas qida mənbəyidir. Ayrıca qoyun tez böyüyən, ət və daxili yağı olan bir heyvandır. Dərisi və yunu geyim və keçə istehsalında istifadə olunur ki, qıpçaqların gündəlik həyatının lazımlı ünsürlərindən biridir. Amma digər köçərilərin çoxunda olduğu kimi, qıpçaqların da sevimlisi “sürülərinin gözü” dəyərli və etibarlı heyvanı əlbəttə ki, at idi [2, s. 20].

Atçılıq sahəsində işlənən terminlər. Qıpçaqlarda atçılıq xüsusi bir sahə olmuşdur. At, təkcə sürü çoxaltma vasitəsi deyil, eyni zamanda çöl sakinlərinin sosial mövqelərini, sərvətlərini və etibar dərəcələrini də göstərən bir vasitə idi. Tamim ibn Bahr, IX əsrin əvvəllərində Mərkəzi Monqolustan çöllərinə səyahət edərkən Kimak xanının ən azı iyirmi min zərif dırnaqlı at sürülərini gördüyünü demişdir. Çin qaynaqlarına görə, Qıpçaq (əvvəllər Seyanto) tarixinin Mərkəzi Asiya dövründə də onların bəzən Çin imperatoruna hədiyyə olaraq verdikləri böyük at sürüləri vardı. İshak ibn el-Hüseyn, Mərkəzi Qazaxıstan bölgəsindən danışarkən “bəzən səhrada vəhşiləşmiş, əhilləşməmiş at sürülərinin gəzdiyini” demişdir [3, s. 226; 4, s. 3-4], “Gan-mu” da Kinçaların (Qıpçaq) ölkəsində çoxsaylı at sürüləri olan bir xalqdan danışılır [5, s. 162-167]. XIV əsrə aid bir Tibet qaynağında isə belə deyilir: “Bu bölgənin insanların (Kinçalar) çoxu varlıdır. Və onların çoxunun on min sürülük gözəl atları var. Heyvan istehsalı və əsasən də əhilləşmiş heyvanların, atların və qoyunların xüsusiyyətləri, rəngləri, yaşları və həmçinin iridırnaqlı heyvanların və dəvələrin adları ilə bağlı çoxlu miqdarda terminlər də buna işarət edir. Orta əsrlərdə Dəşt-i qıpçaq sakinləri tərəfindən işlədilən və lüğətlərdə qorunan bu terminlər, lüğət növlü araşdırmalar sayəsində günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. M. Kaşğarinin “Divan-i lüğət-it türk”də və XIII-XIV əsrlərdə yazılan ərəbcə-qıpçaqca lüğətlərdə orta qırkca ilə o dövrün qıpçaq ləhcəsində yer alan və heyvandarlıqla bağlı olan qıpçaqca çoxlu termin və ləksiki müqayisələri birbaşa ya ərəbcə və ya tərcümə şəklində verilir. Bu kəlmələrin çoxu atçılıq, qoyunçuluq, dəvəçiliklə bağlıdır. Qoyun, dişi qoyun, qoç, toğlu, şişək, inək, öküz, buğa, buzov, dana, dəvə, dişi dəvə, köşək (dəvə balası), *at*, *ayğır*, *düyə*, *dayça*, *qulun* və s. Qıpçaq sürülərində bol miqdarda at və qoyunun, həmçinin iri dırnaqlı heyvanların və dəvələrin olması səbəbi ilə bol otlu geniş otlaqlar və lazımı qədər su qaynaqları olmalı idi. Haqlarındakı ilk yazılı qaynaqlardan etibarən “otlaq və su” hər köçəri cəmiyyətin həyatının davam etdirməsinin danılmaz şərtidir. Qıpçaqlar da məlum bir dövr köçəri həyat yaşayıblar. Amma bu həyat tərzində ucsuz-bucaqsız çöllərdə nizamsız şəkildə təsadüfi münbit otlaqlar tapmaq əsas məqsəd deyildi və əksinə hər cəmiyyət öz otlağını və düşərgəsini bilir, bu düşərgənin kənarına çıxmaması üçün sərt qanunlar qoyulurdu. Bu düşərgənin dəyişdirilməsi ancaq ciddi

iqtisadi, sosial və ya siyasi səbəblərin mövcudluğu halında baş verə bilər. Uzun köç mənzili və sıx köçəri həyatının mövcudluğunu saxlaması şərtlərindən olan daimi yaşayış yerlərinin olmaması bu heyvandarlıq formasının əsas xüsusiyyətidir [6, s. 226]. X əsrdə kimaklar – qıpçaqlar çox geniş bir əhatədə köçəri halda yaşayırdılar. İrtiş düzənliyində yaylaqları, Sırdəryanın aşağı axınlarındakı oğuz torpaqlarında da qışlaqları vardı. Qazaxıstanın qıpçaq və kanqlıların hakimiyyətinə keçdiyi XII əsrdə də bu düşərgələr mühafizə edilmişdir. Kanqlılarla əlaqəli olaraq qaynaqlarda onların İrtiş boylarında Naymanlarla birlikdə yaşadıkları deyilir. O vaxtlar Nayman torpaqları Balasaqun ətrafında, Talas və Çu düzənliyinə qədər uzanırdı. Sürülərini bugünkü qərbi Qazaxıstan bölgəsində saxlayan qıpçaqlar, yayda Ural dağlarının cənub ətəklərinə, qışda isə cənuba, Sırdəryanın aşağı axınlarına, Aral gölünün ətrafına gedirdilər. Ən-Nüveyri qıpçaqlar məsələsində belə deyir: “Evlərdə və binalarda yaşamayan, əksinə çadırlarda yaşayan bu insanlar, yayda həmişə eyni yerə getmirlər, qışda isə heç bir yerə tərpənməzlər. [7, s. 28-52].

Eyni səhnəni Dəşti-Qıpçaqlarda da görə bilərik. Məsələn, İbn əl Əsir: “Qıpçaqların torpaqları yay və qışda otlaq cəhətdən zəngindir; orada yazda sərin yerlər, münbit otlaqlar vardır; qışda mülayim iqlimə və bol otlu otlaqlara malikdir ki, bu da dəniz sahilindəki çöllərdir. G. N. Potanin belə demişdir: “Bugünkü mədəniyyət səviyyələri göz önündə tutulduğunda xalqların ölkələrin fiziki şərtlərinə bağlılığı elə artıq idi ki, onların dəyişməsinə baxmayaraq, bölgədə yaranan köç düşərgəsi uzun illər boyu qorunurdu”. Bu cür müəyyən mühacirət bölgələri bir anda deyil, Avrasiyanın quraq bölgələrinin iqtisadi və mədəni fəaliyyətlərin köçəri tipinin təmsilçiləri tərəfindən uzunmüddətli ələ keçirilmə dövründə yaranmışdır. Əvvəllər lazımi miqdarda sahibsiz bir bölgənin tapılması halında, məhəlli faktorlara və bitki örtüyünün sezonluq baxımsızlığından əvvəl isifadə olunan otlaqlara sezonluq köçlər öz-özünə həyata keçirdi. Qaynaqlarda deyildiyi kimi, köçəri sürüləri “otlaq və su qaynaqları”nı izləyə-izləyə yaşayır və əraziləri ortaqlar istifadə edirdilər. Hudud el-Alem” müəllifinin Kimak köçəriləri üçün “Onlarla Guzlar arasında sülh olduğunda qış aylarında Guzların torpaqlarına köçürdülər” dediyini yada salaqlar. Əgər müharibə varsa, o zaman da Gardizinin dediyi kimi, uzaq bir yerə, Monqolustan Altaylarına və ya Ektağa gedirdilər. Ancaq bu şəkildəki bir köçərilik uzun müddət davam edə bilməzdi. Əhəlinin artması və sürülərin genişlənməsi, iqtisadi gücün inkişafı, daha geniş otlaqlara ehtiyacı artırır. Amma belə uyğun torpaqlar çox olmadığı üçün müharibə lazım idi. O dövrdə müharibələr əsasən torpaq ələ keçirmək məqsədi ilə edilirdi və nəticədə daha zəif olan qəbilə torpağından atılmaqda və qonşularından ayrılaraq yaşadığı bölgəni tərk etməkdə idi.

Monqol işğalından əvvəlki son böyük qəbilələrin köçü XI əsrdə Kımakların qıpçaqların yaşadıkları torpaqlardan yenə onların bəzi qəbilələri ilə birlikdə Sır-dəryanın aşağı axınındakı oğuz torpaqlarına etdikləri köçlərdir. Onlar burada oğuzları qılıncdan keçirtdikdən sonra qışlaqlarına yerləşdilər. Çox güman ki, qıpçaqların yazda İrtiş boylarına, qışda Sır-dərya sahillərinə sezonluq köçlər planlaşdırdıkları yaylaq həyat tərzı bu dövrdə başlamışdır və daha sonra eyni tərz qazaxların Orta Cüzündə davam etmişdir. IX-XI əsrlər arasında Kımaklarda da belə köç hərəkətləri olmuşdur, amma bunlar ənənə halını almamışdı və Guzlarla Kımaklar arasında siyasi əlaqələrə bağlı idi. Köçərilik sisteminin və otlaqlardan faydalanma şəkillərinin sabitləşməsi, dəyişik cəmiyyət və qəbilələrin torpaq mülkiyyətinin təşəkkülünün görünən mərhələlərinə bağlı olaraq inkişaf etmişdir. Əsasən şəxsi sürü sahibliyi ilə özünü göstərən qeyri-bərabər mülkiyyətlə birlikdə böyük sürü və geniş otlaq sahibləri eyni zamanda ortaya çıxmışdır. Bəzi tədqiqatçılara görə, istehsal müddətində ortaq torpaq mülkiyyətinin şəxsi mülkiyyətə çevrilməsi sürüdəki heyvanların sayının artmasından irəli gəlirdi. Otlqlar ictimai mülk kimi görünə də, amma sürülərin mülkiyyətinin boy-qəbilə bəylərində artması ərazilərin zəngin sürü sahiblərinin həqiqətən mülki halına gəlməsinə yol açmışdır. Buda hakim və təbəə şəxsi əlaqələrin feodal əlaqələrinin çevrilməsinə zəmin yaratmışdır.

Mövcud qaynaqlarda qıpçaqlarda bu müstəqilliyin qəti şəkildə ortaya çıxmasının nə vaxt başladığını izləmək mümkün deyildir, amma qıpçaq bəyləri yalnızca böyük sürü sahibləri deyil, ayrıca böyük şəxsi otlaqların da sahibidirlər. Köçəri cəmiyyət şərtlərində feodal torpaq mülkiyyəti, təkcə feodalların köç bölgələrini nizamlamağı deyil, eyni zamanda istehsal vaxtının zəngin sürü sahiblərinin göstərişləri ilə işləməyə başlaması ilə ortaya çıxan əlaqələri ilə birlikdə əmələ gəlmişdir. Rubruk belə deyir: "...hər bəy əlinin altında saxladığı insan sayına, otlaqlarının sərhədlərinə və həmçinin sürülərini yay, qış harada otarmaq məcburiyyətində olduğuna görə şöhrət sahibi idi. "Qıpçaqlar xeyli uzun məsafələrə gedərkən sürətli hərəkət halında xalqların həyatında vacib bir yer tutmaq məcburiyyətində olan yük arabasından faydalanırdılar. Hərəkətli həyat tərzı, köçəriləri, dayanıqlı və güclü heyvanlardan faydalanmağa, köşklərini çarxlı arabalar üzərinə qurmaya məcbur etmişdi. Qazaxıstandakı bu ənənəvi nəql etmə növünün arxeoloji məlumatların tez-tez, yazılı qaynaqların da işarə etdiyi kimi İstik-Sakalar dövründə mövcud olduğu görünməkdədir. İskitlərdə çarxlı arabaların tapıldığı məsələsində Hipokrat, Herodot və Strabon kimi antik dövr müəllifləri məlumat verir. Bunlardan Strabonun dediyinə görə köçərilərin daxmaları keçədən düzəlmiş və içində yaşadıkları arabaların üstünə çəkilmişdir. Köçəri çöl xalqlarının bütün tarixləri boyunca səyyar daxma olaraq araba vardı və Qıpçaqlarca da yaxşı bilirdi. Bu arabaları çoxlu insan

ala bilirdi. Köç zamanı və ya daimi hərəkət dövründə işlədilən bu arabalara *kuyme* deyirdilər və içində yalnızca qadınlar və uşaqlar yaşayırdı.

Rubruk belə deyirdi: “Qadınlar elə gözəl arabalar düzəldirdilər ki, ancaq rəsmini çəkərək sizə izah edə bilərəm... Bu arabalar gənc qızların yaşadıkları otaqlar kimiydi. ” XVI əsr yazıçısı İbni Battutanın kəlamından çıxan sətirlər belə idi: “Dəşti-Qıpçaqda onların xanımları içində gümüş zərli bir pərdənin çəkildiyi araba üzərindəki bir daxmada səyahət edirlər. ” Bu arabalara öküz, at və dəvələr qoşulurdu. Plano Carpininin dediyi kimi, “arabaların bəzilərinə çəkmək üçün bir öküz bəs edirdi; daha böyükələri üçün iki, dörd və böyüklüyünə görə, getdikləri yerə və müharibə vəziyyəti ilə bağlı olaraq daha çox öküz lazım idi... Düşərgə ətrafında divar kimi hördükləri ağac arabaları hesabına qorunurdu”. Bununla bərabər, hər hansı bir təbii maneə arabasının yolunu kəsə bildiyi üçün bir çox tədqiqatçılar bu araba daxmalarda səyahətin elədə rahat olmadığını diqqətə çatdırmaqdadır. Digər tərəfdən arabalar cəmiyyət içində insanların sosial mövqelərinin təzahürü idi. Bütün bunları ümumiləşdirərək qıpçaqların sosial həyatında işlənən atçılıq terminləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar. Yenə Dərbənd dilektində atçılıqla bağlı verilən terminlərə diqqət yetirsək, görürük ki, burada şimal qrupu dialektlərində olduğu kimi, eyni və oxşar sözlər vardır; məs.: *alaşa* – bu söz Dərbənd dileklərində dörd formada işlədilmişdir: 1) rənginə, əlamət və nişanına görə ata verilən ləqəb; 2) fərsiz, tənbel, pis yerləşli at; 3) cox işlək, yaxşı çəkən at; 4) zəif, qüvvəsiz, yaşlı, qoca at. Bu sözün mənşəyinə və semantikasına dair A. M. Şerbakın maraqlı fikri vardır ki, *alaşa* türk dillərinə məxsus sözdür. Başqırd, kumuk, tatar dillərində “*alaşa*”, noqay dilində “*alasa*”, çuvaş dilində “*laşa*” formalarında işlədilir. E. B. Sevortyan bu sözün qıpçaq mənşəli at sözündən *laşa//lasa* sözündən əmələ gəldiyini də qeyd edir. Day//dayça – ikiyaşar at balası, *minək* – iki-üçyaşar at. *Minək* minmək feilindən yaranan addır. *Beytal//bəytal* – üç yaşından sonra hər il bala verən at. Bu söz ədəbi dildə *madyan* sözünün sinonimidir. Dərbənd dialektində bu mənada *dogansöz*ü işlədilir. Zaqatala şivələrində ayğır//əyağır sözü qazax dilində adğır şəklində özünü göstərir (s. 258 derbend. dialekti.) Türk dillərində oguz və qıpçaq dilinə fərqli olan d//y səs uyğunluğu geniş yayılmışdır; məs. : *adax>ayaq*. *Ayğır>adğır* əvəzlənməsi də bu qəbildəndir.

Rənginə, başqa əlamət və nişanlarına görə *semend//səmənd*, *mor//mur*, *zili*, *brut vəs*. *Buz at* “boz rəngli at”, *kürən at*, *şabalıdı at*, *kül at*, *morat* “göy rəngli at”, *blut at* “bulud rəngli at”, *zili at* “tünd qara rəngli at”, *alabula at* “qarışq rəngli at”, *sekül//səkil at* “alında ağ tükdən iri xalı olan at”, *qaşqa at* “alında ağ tükdən iri xalı olan at”, *alapaça at* “paçası ağ, qara tüklü at” və s. [1, s. 258-59] At yerlişlərinin adı: *qarayeriş*, *ivey yeriş*, *qurtyeriş*, *yorğa yeriş*, *qara yorğa*, *xırda yorğa*, *xırda yorğa*, *çortağan*, *kəggir vəs*. [9, s. 331] (Şəki, Bal. Qax, Zaq) Atçılıqla bağlı araba və araba hissələrinin adlarını

bildirən sözlər. Yuxarıda qeyd etdiuimiz kimi, qıpçaqlar da atçılığın xüsusi rolu olmuş. Bununla bağlıda at arabalarının müxtəlif formaları olmuşdur. Qıpçaqlarda bu arabalara çadırlı arabalar deyirmişlər. Həmin arabaların içində yaşamaq, ev tikincə rahatlamaq üçün hər cür şərait olarmış. Bu arabalar təkərlərin üstündə düzəldilirdi ki, çöllü qıpçaqların bir yerdən digər yerə səyahətləri zamanı daha universal formada istifadə olunsun. Arabanın hissələri: *ban, sərbəs, laşdar, şanış, yantaxda, daltaxda, surai, əskeş, ox, digərlər, döşənəcəg, baduşkələr, millər, çarxlar, püsdə, bənd, qamud, pəlvənd, təng, qəfə, dəndələr, qasağlar, qalpağ, obruğdar, pulutkalar, şinnər, fransalar*. “Vaxtıyla atın bəslənməsi qışda atı “bürümə keçə” ilə, yazda dokuma kumaş ilə qoruyublar. Ata 4 dəfə yem verilir. Sabah yeminə “erti yum”+ “kuşluq su” oğleden sonrakı yemə “gün orta yem”+ “ikinni su”, akaşam verilənə akşam su deyilir [10, s. 103-109] Şimal qrupu dialektlərində də müxtəlif hissələrdə bu at bəzək formaları olub və bu gün də yaşamaqdadır. Şimal bölgəsindən Zaqatala da vaxtıyla atları xüsusi bəzəyib toylara devət etməyə çarçı göndərilərdi. və hər qapıda atın yüyəninə bir nəmər olaraq ipek şal və ya keleyağı bağlanardı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı "Elm" 2009.
2. Sercan M. Ahincanov. Türk halklarının Katalizör Boyu. Kıpçaklar. “Selenqe Yayınları”, İstanbul, 2009.
3. Материалы по истории казахских ханства. XV-XVIII век. Алма-Ата, 1969.
4. Курышжанов А. К. Исследование по старого кыпчакского письменного источника. XVII век «Русско-арабского словарь». Алма-Ата 1970.
5. Kadirbayev, M. K. Мирящев А. Н. Настольные изображение хребта Каратау. Алма-Ата, 1977.
6. Материалы по истории казанских ханства. XV-XVIII век. Алма-Ата 1969.
7. Кузмина Ю. Ю. Распространение скотоводства и культ Коня у ираноязычных племен средней Азии Др. Народов старого света. Вкз. Сродная Азия в древности и средневе коря история и культура. Москва, 1977.
8. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, 1962.
9. M. Şirəliyev Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968.
10. İsmail AKA. Türk dünyası araştırmaları. Haziran 1982. Aksaray-İstanbul.

К.Самедова

**Кипчакские элементарные слова с терминологией в диалекте
лексики Северной группы Азербайджана**

Резюме

Статья содержит специальных слов в Северной группе Азербайджанского языка, Кипчак. Из этих терминов в области животноводства, области коневодства и т. д можно увидеть.

На северных диалектах эти формы лошади также были найдены в разных частях мира и до сих пор живут. Во время Загаталы из северного региона лошади были украшены специальными лошадьми, чтобы отправить колокол государству. и у каждой двери шелковая шаль или масло были привязаны к уздечке лошади. Именно здесь терминология играет особую роль в качестве основной области деятельности Кипчаков животноводства и коневодство. Например: *şışeh* - «двухмесячных овец, *öyüş* - трехлетняя овец, которые не могут нести, *naxır* – место, где собираются животные выгон, *dayça* – детеныши лошадь, *gedey/balaq* – младенцу буйвола, *avara/ovara* – буйвола теленка, *kəl* - буйвол, *düğə* - два, трехлетний буйвол и т. д можно показать.

K.Samedova

**Kipchak words attributed as termins in the dialect lexicon
of North group of the Azerbaijan language**

Summary

There are many kipchak words attributed as termins in the dialect lexicon of North group of the Azerbaijan language. You can see those termins in the fields of cattle and equestrianism.

Here termins play special role as cattle and equestrianism were the main occupation of the Kipchaks. For example, We can show "two-month-old sheep. Three-year-old sheep that cannot bear. In the northern dialects, these horse-shaped forms have also been found in various parts of the world and are still living today. At the time of the Zagatala in the northern region, the horses were specially decorated, and the bells were sent to weddings. and at each door a silk shawl or butter was tied to the horse's bridle. The place where the animals are gathered pasture. The young horse. Babe of a buffalo. Buffalo calf. Buffalo. Two, three-year-old buffalo, etc.

Rəyçi:

Mahirə Hüseynova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜLNUR BABAYEVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnur.babazade@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN DÜZGÜN ANLAŞILMASINDA DURĞU İŞARƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU

Açar sözlər: durğu işarələri, mətn, nöqtə, vergül, tire.

Ключевые слова: знаки препинания, текст, точка, запятые, тире.

Key words: punctuation marks, text, dot, commas, dash.

Azərbaycan dili dövlət dili kimi ümumtəhsil məktəblərində tədris olunur və onun vasitəsilə şagirdlər danışib-dinləmə və anlama, oxu, yazı, dil qaydaları üzrə müvafiq nitq verdişlərinə sahiblənilirlər. Təlim prosesində qazanılmış səriştələr hesabına informasiya-kommunikasiya məkanında fəaliyyət göstərir, birgəyaşayış normalarını öyrənərək cəmiyyətin digər üzvləri ilə ünsiyyət qurmaq bacarığına yiyələnirlər. Onlarda dil və nitq bacarıqlarına həssas yanaşma, onlardan ehtiyatla istifadə etmə, ümumilikdə dili qoruma bacarıqları formalaşır.

Orta ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dili təliminin məqsədi oxu və yazı bacarıqları formalaşdırmaqla nitqini inkişaf etdirməkdir. Bu məqsədə doğru fəaliyyətdə əsas istiqamətlərdən biri də şagirdlərdə zəruri yazı qaydalarını tətbiq etmək bacarığı formalaşdırmaqdır.

Düzgün və aydın fikirləşmə qabiliyyəti şüurumuzda möhkəmlənmiş olan dil vahidlərindən, o dil vahidlərini bir-birindən ayıran işarələr sisteminə, işarələr sisteminə əmələtməni tənzimləyən tələblər çərçivəsindən istifadə bacarığından çox asılıdır. Şifahi nitq ünsiyyətindən sonra yazılı dilə yiyələnmə yeni-yeni məlumatların əldə edilməsinə, dünyagörüşümüzün genişlənməsinə ciddi yardım edir. Yazılı dil cəmiyyətin dərk etdiklərini sonrakı nəsillərə ötürmə ehtiyacından yaranmışdır.

Ünsiyyətin yazılı formasının əsas cəhətlərindən biri odur ki, o, öz elementlərinə və işarələrinin stabilliyinə görə şifahi dildən fərqlənir. Bu aspektdən yanaşanda düzgün yazı kimi başa düşülən orfoqrafiya qaydaları ilə durğu işarələri qaydalarını bir-birindən fərqləndirən nüanslar da az deyildir. Dil təlimində işlədilən düzgün yazı qaydaları termini də geniş və dar mənada işlənir. Buraya həm orfoqrafiya qaydaları, həm də durğu işarələrinə aid qaydalar daxildir. Professor Ə.Əfəndizadə “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” adlı monoqrafiyasında bu məsələlərə aydınlıq gətirir və qeyd edir ki, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydaları bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti mövcuddur. O, həmin xüsusiyyətləri belə qruplaşdırır:

a) orfoqrafiya, əsasən, söz və onun qrammatik formalarının vahid yazılış qaydalarını əhatə etdiyi halda, durğu işarələri yazıda nitqin emosionallığını, intonasiya və pauzanı, danışan şəxsin fikrə olan münasibətini bildirmək məqsədilə işlədilir;

b) orfoqrafiya əlifba və qrafika ilə sıx əlaqədar olduğu halda, durğu işarələrinin bunlarla heç bir əlaqəsi yoxdur;

c) orfoqrafiya, əsasən, dilin morfoloji quruluşu ilə, durğu işarələri isə sintaktik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır (3).

Bu sadalananlardan da göründüyü kimi düzgün yazı termini ayrılıqda orfoqrafiya və durğu işarələri anlayışlarından daha geniş məna kəsb edir. Orfoqrafiya düzgün yazı qaydalarının tərkibinə daxil olduğuna görə yalnız orfoqrafiya qaydalarına əməl etməklə yazılan yazını düzgün yazı adlandırmaq olmaz. Orfoqrafiya yazılı ədəbi dildə hamı tərəfindən qəbul edilmiş söz və onun qrammatik formalarının vahid və sabit yazılış qaydalarının sistemdirsə, durğu işarələri sintaktik tutumlu informasiya axınını fərqləndirmək üçün istifadə olunan işarələr məcmuudur.

Punktuasiya deyilən dilçilik bölməsi durğu işarələrini öyrənir və həmin işarələrin yazıdakı mövqeyini araşdırır. Mətn formasında digər tərəfə çatdırılan məlumatda durğu işarələrindən istifadə olunmaması həmin mətnin düzgün anlaşılmasına mane olmuş olar. Əgər durğu işarəsi nitqin emosionallığını, intonasiya və pauzanı oxucuya çatdırırsa, onu bundan məhrum etmək, nitqin düzgün anlaşılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Əgər biz yazıda durğu işarələrini yerli-yerində qoymasaq, fərqləndirilməsi mümkün olmayan informasiya axını güclənəcək və mətnin məzmununu anlama prosesini ya ləngidəcək, ya da ümumiyyətlə mətndəki ana fikir bizə çatmayacaq. Bəzi hallarda da fikrin ikiləşməsi, haçalanması vəziyyəti yaranacaq. Məsələn, “Bağışlamaq olmaz, edam etmək” ifadəsində vergül bağışlamaq sözündən sonra qoyulsa bir hökm, olmaz sözündən sonra qoyulsa başqa bir hökm ifadə olunacaq. Vergüldən istifadə olunmasa isə, ümumiyyətlə cümlədəki məntiq bizə aydın olmayacaq.

Deməli, durğu işarələri bizim yazılı nitqimizi daha aydın, dəqiq, səlis çatdırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu işarələr sistemi birbaşa fikrin yazan tərəfindən dazgün anlaşılmasını təmin edir.

Azərbaycan dilində istifadə olunan durğu işarələri bunlardır: nöqtə, vergül, nöqtəli vergül, iki nöqtə, üç nöqtə, sual işarəsi, nida, tire, mötərizə, dırnaqlar. Əslində təkliddə işlənilib müəyyən mənalana xidmət edən durğu işarələrinin bəzi hallarda yanaşı işlənməsinə də rast gəlirik. Məsələn, vergül və tire işarələrinin yanaşı işlənməsi hallarına rəst gəlirik. Bu zaman

əvvəl vergül, sonra isə tire işarəsi qoyulur. Məsələn, Cənab, sizin fikirləriniz gənc nəslin mənəvi dünyasını korlayır, - deyər hirsli əlini tribunaya döyəcədi.

Durğu işarələrinin əsas funksiyalarından biri də mətnin semantik mənə yükünün sərhədlərini müəyyənləşdirmə, onu oxucu üçün anlaşılan formaya salmaqdır. Bu cür situasiyalarda durğu işarəsi mətni hissələrə ayırır və cümlələri bir-birindən fərqləndirir. Yaxud da qrammatik cəhətdən cümlə üzvü ola bilməyən söz və ifadələri cümlə üzvlərindən ayırır. Əsas fikirlə köməkçi fikrin müəyyənləşdirilməsinə yardım edir. Bu cür funksiyaları yerinə yetirən durğu işarələrindən biri də tiredir. Nümunə və dil faktları əsasında tire işarəsinin yazılı nitqdəki rolunu aydınlaşdırmağa çalışaq.

Bəzi hallarda söz, mövzu və onu izah edən ifadə arasında tire işarəsi qoyulur. Məsələn, biz bilirik ki, əlavələr cümlədə hər hansı bir üzvə aid olmaqla, həmin üzvün dəqiq, aydın ifadə olunmasına xidmət edir və cümlə üzvünün əlavəsindən əvvəl tire işarəsindən istifadə olunur. Bakıda – bu qədim şəhərin hər tinində gördükləri Sahibin uşaqlıq xatirələrini oyadırdı. Aşağıda – şəhərin gur yerində akademiyanın yerləşdiyi binanın zərləri qızıl kimi parlayırdı. Komendant bizə -- müstəqillik davası aparan gənclərə düşməni kimi baxırdı və s.

Şəxs şəkilçisi buraxılmış xəbər budur sözü ilə mübtədaya bağlandıqda budur sözündən əvvəl tire işarəsi qoyulur. Məsələn, Rəqibi göz açmağa qoymayan, ən yaxşı müdafiə hücumdur taktikasına inanan komanda – budur mənim futbol fəlsəfəm. Qərbin müsbət dəyərlərinə deyil, yüngül həyat tərzinə aludəçilik – budur müasir gəncliyin mənəvi dünyasını zədələyən hal.

Müqayisə edilən obyektləri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırmaq üçün müqayisə edilən üzvlərin arasında tire işarəsi qoyulur. Belə cümlələrdə ismi xəbərin ikinci hissəsi buraxılır. Bu tip cümlələr daha çox atalar sözlərindən ibarət olur. Məsələn, Boş baş—səs-küylü nağara kimidir. Yay gününün yağışı -- ər-arvadın “savaşı” kimidir. Sönmüş ocaq – talanmış ölkə kimidir və s.

Mətnə ümumiləşdirici söz sadalanan üzvlərdən əvvəl gəlicə, ondan sonra tire işarəsi qoyulur. Məsələn, Hər şeydən – futboldan, siyasətdən, sevgidən danışırıdılar. Kənddə hamı – qoca, uşaq, cavan, tanıyan, tanımayan kişinin ölümünə acıyırdı. O, hər şeyə -- sürgünə, zindana, ağır məşəqqətlərə özünü əvvəlcədən hazırlamışdı.

Bu qaydanın əksi olaraq, ümumiləşdirici söz sadalanan üzvlərdən sonra gəlicə, ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur. Məsələn, Burada kobudluq, dönüklük, etinasızlıq – hər şey var idi. Anamın bulaqdan su gətirdiyi səhəng, atamın divardan asılmış tufəngi, qardaşımın uzaqdan mənə boylanan şəkli – evimizdəki hər şey sanki olduğu kimi donub qalmışdı.

Cümlənin ortasında işlənən ara sözləri və cümlələri daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün onların hər iki tərəfində tire işarəsi qoyulur.

Məsələn, Böyük sənətkarımız Bülbül – SSRİ Xalq artisti Murtuza Məmmədov – Şuşa şəhərində dünyaya gəlmişdi. Məmməd Araz – Azərbacanın xalq şairi – dünən axşam həyatla vidalaşmış. Anasının gözlərinə - - kənd qadınlarının dediyinə görə -- qara su enmiş idi.

Təyin təyin olunandan sonra gəldikdə ondan əvvəl tire işarəsi qoyulur: Sevda bir dənizdir – göylərdən dərin. Plov yanında indi içki qoyurlar, amma qədimdə şərbət, ya da ayran qoyulardı – buz kimi.

Bunlardan başqa personajların adından sonra müəllif məlumat verirsə, məlumatdan əvvəl də tire işarəsi qoyulur. Belə hallara ən çox dram əsərlərinin “iştirak edənlər” başlığı ilə verilən hissələrdə rast gəlinir.

Səkinə xanım – mərhum Hacı Qafurun bacısı, on səkkiz yaşında, qız.

Ağa Həsən – tacir.

Hacı Qara – sövdəgər.

Sona – Pərzadın qaynanası və s.

Mürəkkəb cümlənin ikinci tərkib hissəsindəki fikir birinci hissədəki şərtin nəticəsi olduqda bu tərkib hissələri arasında tire qoyulur:

Onun başına dönüm, desən öl – öləcək, qal – qalacaq.

Zaman, məkan, kəmiyyət həddünü göstərəndə və coğrafi adlar və s. qarşılaşdırıldıqda iki söz arasında tire işarəsi qoyulur. Məsələn, Bu hadisə XX – XXI əsrin ümumi inkişafına münasib idi. Türkiyə -- Azərbaycan birliyi sarsılmazdır.

Təkcə tire işarəsinin işlənməsi ilə bağlı sadaladığımız qaydalar onu göstərir ki, mətnlərdə aydınlaşdırma, xüsusiləşdirmə, fərqləndirmə hərəkət və göstəricinin ikinci tərəfidir. Bu tip birləşmə və ifadələr sanki cümlənin ikinci dərəcəli üzvü kimi çıxış edir, cümlənin digər üzvləri ilə bağlı olur. Sintaktik təyinatda onları fərqləndirmək üçün müxtəlif işarələrdən (nöqtə, tire, vergül) istifadə olunur.

Əgər durğu işarələri birbaşa sintaktik təyinatla bağlıdırsa, müəllim onlara adi işarələr sistemi kimi yanaşmamalı, onlara mətnin məzmununu aydınlaşdırən, dəqiqləşdirən və dərinləşdirən komponent kimi yanaşmalıdır. Bunlar nəzərə alınaraq yazı məzmun xətti üzrə işlər gücləndirilməli, düzgün yazı vərdişləri formalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014.
2. Budaqova Z. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1977.
3. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, 1975.
4. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, 2017.

Г.Бабаева

Важность и роль знаков препинания в правильном понимании текстов Азербайджанского языка

Резюме

В статье знаки препинания рассматриваются, как часть лингвистики и освещается её позиция в преподавании языка.

Показано, что знаки препинания в тексте помогают правильно понять его содержание. Эти знаки призваны делать нашу письменную речь более точной и ясной.

Знаки препинания определяют границы смыслового значения текста и служат для того, чтобы отличать основную идею текста от вспомогательной.

Исключение недостатков учеников, связанных со знаками препинания в письменной речи, является одной из основных направлений общешкольного речевого режима.

G.Babayeva

Importance and role of marking signs in correct understanding of Azerbaijan texts

Summary

In the article, punctuation marks are considered as part of linguistics and highlight its position in teaching the language.

It is shown that punctuation marks in the text help to correctly understand its content. These signs are designed to make our written speech more precise and clear.

Punctuation marks define the boundaries of the semantic meaning of the text and serve to distinguish the main idea of the text from the auxiliary text. Eliminating the shortcomings of students associated with punctuation in written speech is one of the main directions of the all-school speech regime.

Rəyçi: Kamil Bəşirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru

AYTAC QOŞQAROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Fransız dilinin leksikologiyası və üslubiyyatı kafedrası

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN VƏ RUS BÖLMƏLƏRİNİN IX SİNFİ ÜÇÜN FRANSIZ DİLİ DƏRSLİYİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: nitq bacarıqları, müzakirə etmək, peşə seçimi, nitq aktları, qrammatik qaydalar.

Ключевые слова: речевые способности, обсуждать, выбор профессии, социально-культурные нравы, речевые акты, грамматические правила.

Key word: discuss, choice of profession, socio-cultural morals, speech acts, grammatical rules.

Şagirdlərin 4 məzmun standartı sahəsində aşağı siniflərdə əldə etdikləri bacarıqlar IX sinifdə proqram tələbləri əsasında genişləndirilir və zənginləşdirilir. Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan və rus bölmələrinin IX sinfi üçün fransız dili dərslisi [4] məzmun və məntiqi baxımdan özündən əvvəlki VIII sinif üçün fransız dili dərslisinin davamıdır [5]. Dərslük Milli Kurikulumun tələblərinə müvafiq yazılmışdır. *Şagird kitabı və Müəllim üçün vəsaitdən* ibarət olan bu dərslük 68 saatlıq materialı nəzərdə tutur. Dərslük 8 əsas mövzudan, hər mövzu isə dinləyib-anlama, lüğət və ünsiyyət, qrammatika və orfoqrafiya, oxu, yazı, mədəniyyət və sivilizasiya adlanan 6 dərstdən ibarətdir. Milli Kurikulumda IX sinif üzrə məzmun standartlarına əsasən şagird IX sinfin sonunda: dinlədiyi və oxuduğu mətnin məzmununu danışır; oxuduğu mətnin məzmununa yazılı və şifahi münasibət bildirir; müzakirələrə qoşulur, fikirlərini izah edir; nitq vahidlərindən istifadə etməklə fikirlərini müxtəlif formalarda ifadə edir; müxtəlif konstruksiyalı cümlələri düzgün oxuyur və yazır; tərcümeyi-hal, ərizə yazır. Məzmun xətləri üzrə əsas və alt-standartlara gəlincə dinləyib-anlama üzrə şagird dinlədiyi mətnin məzmununa münasibət bildirir; müraciətdə ifadə olunan fikrə münasibət bildirir; dinlədiyi mətnin məzmununu şərh edir. Danışma üzrə şagird şifahi nitq bacarıqları nümayiş etdirir: fikrini müxtəlif nitq vahidlərindən istifadə etməklə ifadə edir; müxtəlif mövzularda müzakirələr (təbiət, cəmiyyət, ailə, məktəb) aparır; fikirlərini müqayisələr aparmaqla izah edir. Oxu üzrə şagird oxuduğu mətnin məzmununu mənimsədiyini nümayiş etdirir: söz və ifadələrin qrammatik-semantik xüsusiyyətlərini izah edir; mətndəki müxtəlif konstruksiyalı cümlələri düzgün oxuyur; oxuduğu mətnin məzmununu məntiqi ardıcılıqla danışır; oxuduğu mətnin məzmununa münasibət bildirir. Yazı sahəsində şagird düzgün yazı bacarıqları nümayiş

etdirir: fikirlərini müxtəlif formalarda (inşa, esse, hekayə) ifadə edir; fakt və hadisələrə yazılı münasibət bildirir; müxtəlif konstruksiyalı cümlələri düzgün yazır; ərizə, tərcümeyi-hal yazır [1, səh. 6].

Autentik materiallardan istifadəyə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, bütün dərslərdə istifadə edilən materiallar autentik xarakterlidir. Onlardan bəziləri üzərində çox kiçik dəyişiklik edilərək pedaqojlaşdırılsa da, materialın autentiqliyinə heç bir xələl gətirilməmişdir. Qeyd etmək vacibdir ki, xarici dillərin, o cümlədən fransız dilinin kommunikativ yanaşma ilə tədrisinin əsas məqamlarından biri də mədəniyyətlərarası dəyərlərin tədrisində autentik materiallardan istifadə edilməsidir. Miryam Döninin fikrincə, hər hansı bir xarici dili öyrənmək yeni bir mədəniyyətlə əlaqəyə girmək deməkdir [3, səh. 62]. Heç təsədüfi deyildir ki, *mədəniyyət özü də bir dildir* kəlamına tez-tez rast gəlirik. Yalnız lingvistik biliklərə yiyələnməklə kommunikativ sərişələrə yiyələnmək olmaz. Danışq vərdişlərinə yiyələnmək üçün mütləq dildəşiyicilərinin danışq və davranış tərzlərinə, danışq aktlarına, mədəniyyət nümunələrinə və tarixlərinə və s. sahələrə əyani şəkildə bələd olmaqla və istinad etməklə həmsöbəti anlamaq və onunla məhz onun danışdığı dildə, onun danışdığı tərzdə ünsiyyətə girmək olar. Hər bir dil öz mədəni dəyərləri üzərində dayanır, dili öyrənilən ölkənin tarixi, ictimai normaları, cəmiyyətin tarixi dəyərləri bu xalqın mədəniyyətinə bələd olmaq üçün vacib faktorlardır. Didaktiklərin əksəriyyəti mədəniyyətlərarası dəyərlərin autentik materialların köməyi ilə tədrisinə önəm verirlər. Porşe qeyd edir ki, [6, səh. 34] lingvistik materialların tərkibində də mədəniyyət var, belə ki, dil ictimai-tarixi hadisədir və heç bir mədəni hadisə dildən kənarda mövcud ola bilməz. Ona görə də bir sıra sosial- mədəni dəyərlər dilin tədrisi daxilində öyrənilir. Bu baxımdan bu dərslərdə mədəniyyətin öyrənilməsi dilin öyrənilməsi ilə birləşdirilmiş, dili öyrənilən ölkənin, xalqın mədəni dəyərləri məhz dilin tədrisi ilə eyni zamanda öyrədilməsinə üstünlük verilmişdir.

Bir gün mən ...olacam adlanan birinci əsas mövzunun məqsədi şagirdləri peşə seçimi ətrafında müzakirəyə cəlb etmək, bu və ya digər peşə haqqında rəy bildirmək, hər hansı peşənin müxtəlif cəhətlərini müzakirə etmək sahəsində 4 məzmun standartını reallaşdırmaqdır. Mövzunun sonunda *Les Clés de l'actualité Junior* adlı gənclər jurnalının 2004-cü nömrəsindən götürülmüş *Bağban* adlı autentik material şagirdlərin peşə seçimi mövzusunun kommunikativ və lingvistik məqsədlərinə tam uyğun olmaqla onların bu sahədə əldə etdikləri bilikləri bir daha təkmilləşdirir, bu mövzu ətrafında ünsiyyətə girməyə, istinad dilində yanaşmalar etməyə imkan verir.

Gəlin həyat tərzimizi dəyişək! adlanab ikinci mövzunun tədrisinin əsas məqsədi şagirdlərə gənclərin həyat tərzini, keçmiş və müasir gənclərin həyata baxışı, onların həyat tərzinin müasir dövrdə yaxşılaşması və keçmişdən əsaslı fərqi, bu həyat tərzinin müsbət cəhətlərinin müqayisə və təhlil yolu ilə ortaya qoyulması şifahi anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarına

yiylənmə sahəsində şagirdlərə əlverişli imkan yaradır. Dərsləyin 41-ci səhifəsində verilmiş yazı materialı Dominique Dimeyin *Le défi pour la Terre* adlı poemasıdır. Bu autentik material şagirdlərə ətraf mühitin, yer kürəsinin qorunması haqda zəngin material verir. Şeirin məzmunu ilə tanış olduqdan, onu düzgün oxu vərdişləri əsasında mənimsədikdən sonra şagirdlər Kurikulumun tələbi əsasında suallara cavab yazır, yer kürəsinin təhlükədə olmasını bildirən ifadələri və ümumiyyətlə yeni söz və ifadələri seçib qruplaşdırır, yer kürəsini qoruyub saxlamaq üçün öz mülahizələrini irəli sürür, təkliflər verir, öz fikrini yazılı əsaslandırır, şeiri nəsr dilinə çevirir və onu nəql edir. Daha sonra şagirddən ətraf mühitin qorunmasına dair istər fransız, istərsə də ana dilində buna bənzər bir şeir seçib yazması və sonradan onu əzbərləməsi tələb olunur. Beləliklə, yerində seçilmiş bir autentik material (burada şeir) şagirdə həm oxu, həm danışq, həm anlama, ən vacibi isə yazı bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə dair sadədən mürəkkəbə doğru xeyli vacib iş növü təklif etməyə müəlliflərə imkan vermişdir. Bu misal onu göstərir ki, yerində seçilmiş hər bir autentik material təkcə bir deyil, bir-biri ilə bağlı olan 4 səriştənin inkişaf etdirilməsinə və mədəni dəyərlərin mənimsənilməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Bu mövzunun *Culture et civilisation* rubrikasında 45-ci səhifədə *Gəlin həmrəy olaq!* adlı reklam və buna müvafiq şəkillər bizim gəncləri təbiətin bizə bağışladığı nemətlərin qədrini bilməyə, onları planetin və onun sakinlərinin xeyrinə qoruyub saxlamağa çağırır, 46-cı səhifədə zibillərin və məişət tullantılarının çeşidlənərək zibil qutularına atılması ortaya qoyulur, 47-ci səhifədə çeşidlənmiş tullantılardan hazırlanmış təkrar istehsal məhsulları nümayiş etdirilir. Bu reklamlara inkişaf etmiş ölkələrin ümumi yaşayış yerlərinin mətbəxlərində, zibil qutuları qoyulan yerlərdə, vağzallarda və s. kimi ictimai yerlərdə tez-tez rast gəlinir. Təbiətin mühafizəsindən bəhs edən bu autentik materialın dilöyrətmə rolundan başqa da mühüm tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

Məktəbli forması adlanan 3-cü mövzu *Şagird və onu əhatə edən mühit* rubrikasından əhəmiyyətli bir məsələyə toxunur (s. 54-55). Unutmaq olmaz ki, dərsləklərdə verilən materiallar dili öyrətməkdən əlavə də, informasiyalı, tərbiyəedici, savandandırıcı yönümdə olmalıdır. Bu autentik material şagirdlərin məktəbli formasına münasibətlərini ortaya qoyur, bu haqda dinləyib-anlama fəaliyyətindən sonra ünsiyyətqurma mərhələsi başlanır, şagirdlər öz fikir və mülahizələrini bildirməklə yanaşı fransızdilli ölkələrin yuxarı sinif şagirdlərinin məktəbli formasına münasibətlərini onların öz dilindən eşidirlər. Daha sonra mühakimə yürüdür, təkliflər verir, öz fikirlərini əsaslandırırlar. Bu mövzunun oxu dərində (s. 64-65) Koko Şanel haqqında autentik material bundan əvvəl şagirdlərə məlum olan dəb mövzusunı tamamlayır. Bu autentik material şagirdləri mövzu üzərində yaradıcı işə sövq etdirir, onların İnternetlə işləmələrinə şərait yaradır. Autentik olmayan hər hansı bir ma-

terialla qurulmuş iş bu cür səmərəli nəticə verə bilməzdi. *Culture et civilisation* rubrikasında *Les grands couturiers français* adlı autentik materialda tanınmış fransız modaçılarından Koko Şanel, İv Sən Loran, Andre Kurej, Jan Pol Qotye və onların peşələri barədə məlumat verilir, onların moda aləminə gətirdikləri inqilab qısaca təqdim edilir, sonra şagirdlər bu autentik materiallar əsasında ünsiyyətə başlayırlar.

Xəyallarında yaşatdığım ev adlanan dördüncü mövzunun tədrisinin əsas məqsədi yaşayış yerləri, müxtəlif tipli evlər, onların interyeri, ev əşyaları və s. haqda şagirdləri ünsiyyətə cəlb etməkdir. *Danyelin otağı* və *Denisin otağı* adlanan autentik mətnlər nəinki ev, mənzil, yaşam tərzini haqqında bilikləri artırır, şagirdlər yaşayış yerinin interyeri ilə yaxından tanış olurlar, bu haqda yeni biliklər əldə edir və onlardan ünsiyyət qurduqda istifadə edirlər, həm də bütün bu fəaliyyətləri istinad dilində icra edirlər ki, bu da yalnız autentik materialın köməyi ilə mümkündür. Düzgün danışmaq və oxu vərdisi qazanmış şagird müstəqil işə keçir və yenidən öyrəndiyi autentik material əsasında *öz yaşayış yerini təsvir etmək* kimi yaradıcı iş görür. Dərslərin 85-ci səhifəsində mənzil alqı-satqısı barədə autentik elanlar təqdim edilir. Bu elanlarla tanış olan şagird yeni faktla üz-üzə gəlir: fransız dilində ev alqı-satqısı elanları, quruluş və məzmun baxımından ana dilində olduğundan xeyli fərqlidir. Bu autentik material şagirdə imkan verəcək ki, o, hər hansı fransızdilli ölkəyə səyahət edən zaman belə elanların qarşısında anlaşıq qalmasın.

Beşinci əsas mövzu *İş aləmi* ilə bağlıdır. Bu mövzunun məntiqi davamı olan *Paul Ménager tourne un vidéo* mətni oxu materialı kimi daxil edilmiş autentik materialdır. (s. 105). Yazılı mətnin oxunub anlaşılmasını şagirdlər yeni söz və ifadələri ayıraraq onların mətdaxili mənalərini izah etməklə, anlamaları yoxlamağa yönəldilmiş suallara cavab verməklə, mətdəki fikirləri uyğunlaşdırmaqla və QCM (Questions à choix multiple) tipli çalışmaları etməklə nümayiş etdirirlər. Bu autentik mətn gələcəkdə iş aləminə daxil olacaq şagirdə məhz istinad dilində öz fikirlərini ifadə etməyə imkan yaradacaq.

Mövzu ilə əlaqədar Azərbaycanın birinci xanımı, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Birinci Müavini Mehriban Xanım Əliyevanın xeyriyyəçi kimi bir neçə fəaliyyəti ilə şagirdlər fransız dilində danışmaq bacarıqları qazanırlar. Bütün materiallar fotosəkillər və xeyriyyə aksiyalarından görüntülərlə müşayiət olunmuşdur (s. 171). *Maqazin* adlı şəkili jurnalın 2000-ci ilin yanvar (N 8) nömrəsindən götürülmüş *Bel* də şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək baxımından çox faydalı hesab edilə *Age* adlı məqalədə (s. 185) Pier Kuri və Mari Kuriyə haqqında verilmiş autentik mətn bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün xarici dil fənn Kurikulumu. Bakı, 2011.
2. Besse H., Pour une didactique des documents authentiques. ibrairie Hachette, Paris, 1976.
3. Denis M. L'interculturel en classe de langue. Dialogue et culture, n0 44, 2000.
4. İsmailov B. B., Babakhanova Tch.O., İssayeva R. M. Manuel de français pour la IX classe. Bakou, éd. Keuvsar, 2016.
5. İsmailov B. B., Babakhanova Tch.O., İssayeva R. M. Manuel de français pour la VIII classe, Bakou, éd. Keuvsar, 2015.
6. Porcher L. La Civilisation. Paris, CLE International, 1968.

А.Гошгарова

Место и значение аутентичных материалов в учебнике по французскому языку для 9 классов азербайджанских и российских отделов общеобразовательных школ

Резюме

В этой статье говорится о роли и значениях аутентичных материалов при усвоения навыков и умений в областях аудирования, говорения, чтения, письма и социально-культурных ценностей при преподавания французского языка как иностранного. Таким образом, аутентичный материал позволяет учащемуся не только приобретать навыки чтения и письма, но и сочетать эти навыки с реальной жизнью. И, как упоминалось в статье, аутентические материалы представлены в соответствии с возрастом и уровнем знаний ученика в классе. Аутентичный материал дает студентам много материала по любому предмету, поэтому он не остается равнодушным при поездке в любую франкоязычную страну. Аутентичные материалы позволяют реально отражать себя в учении о современной жизни. Аутентичные материалы являются одним из основных компонентов преподавания французского языка как иностранного, позволяя преподавать этот язык на языке, на котором говорит языковой носитель. Основное внимание уделяется автономным материалам в учебниках как главному элементу преподавания французской культуры.

A.Qoshqarova

The place and importance of autentical materials in the French language textbook for 9 classes of Azerbaijani and Russian departments of general education shools

Summary

This article deals with the role and significance of authentic materials in the assimilation of skills and abilities in the fields of listening, speaking, reading, writing and social and cultural values in teaching French as a foreign language. Thus, authentic material allows the student not only to gain reading and writing skills, but also to combine these skills with real life. And, as mentioned in the article, authentic materials are presented in accordance with the age and level of knowledge of the student in the class. Authentic material gives students a wealth of materials that can be left without analogues when traveling to any French-speaking country. Authentic materials allow for real self-reflection in the teaching of modern life. Authentic materials are one of the main components of the French language teaching as a foreign language, allowing the language to be learned in a language spoken by the language carrier. The focus is on authentic materials in textbooks as the main element of French culture teaching.

Rəyçi: Çəmən Babaxanova
Professor

РЕНА МУСТАФАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
lamural@hotmail.com

ВЛИЯНИЕ РАЗНЫХ ФАКТОРОВ НА ВЫБОР МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Açar sözlər: təhsil metodları, mənimsəmə strateqiyaları, kommunikativ tip, linqvistik tip, kommunikativ-linqvistik tip.

Ключевые слова: методы обучения, стратегии усвоения, коммуникативный тип, лингвистический тип, коммуникативно-лингвистический тип.

Key words: methods of teaching, learning strategies, communicative type, linguistic type, communicative-linguistic type.

Все современные методы обучения иностранным языкам можно условно объединить в две большие группы, различающиеся по исходным посылкам и основанные на опыте обучения иностранным языкам либо через интуитивное усвоение в процессе коммуникации, либо через сознательное усвоение правил языка, его лексического и грамматического строя. Между тем, проблема эффективного обучения иностранным языкам сегодня остра как никогда. Существует ли наилучший или универсальный метод? Универсальных методов не существует. Этой точки зрения придерживался известный русский языковед и академик Л. В. Щерба. В каждом методе есть нечто ценное, чем надо воспользоваться, но едва ли в истории можно найти случаи, когда новые методы целиком могли бы решить существующую проблему. Все методы отличаются по характеру познавательной деятельности обучаемого и организующей деятельности обучающего. Даже сам создатель метода не может не заметить, что разница между отдельными учащимися велика, и иногда принципиальна для эффективности метода. Один человек отличается от другого своими природными свойствами (возрастом, задатками) и особенностями познавательной и речевой деятельности, личностными характеристиками, контекстом деятельности, интересами, социальным статусом. С другой стороны, каждый метод претерпевает изменения в зависимости от личных качеств преподавателя, от его сильных и слабых сторон, достоинств и недостатков. Все это должно быть учтено для эффективного взаимодействия в процессе обучения.

При этом следует иметь в виду, что ни один метод не дает прямого учебного результата. Сначала применение метода стимулирует определенную учебную деятельность студентов-иностранцев, и лишь

потом, как результат этой деятельности, у них возникают соответствующие знания и способы деятельности.

Выбор методов требует знания возможностей и ограничений всех существующих методов обучения иностранных языков, понимания, какие задачи и при каких условиях успешно решаются с помощью тех или иных методов, а для решения каких задач они бесполезны или малоэффективны. Это подразумевает знание психологических аспектов, лежащих в основе усвоения языковых средств, операций и действий с ними, обеспечивающих речевое общение. Преподавателю необходимо понимать, что ответ на вопрос «Как учить?» закономерно следует из того, кого он учит, чему и зачем. В связи с этим он должен знать возрастные и индивидуальные особенности своих студентов, их уровень развития и интересы, цели и планы на будущее, а также возможности развития их способностей к овладению иностранным языком. При этом нельзя забывать, что процесс обучения – это всегда творческий процесс, как со стороны преподавателя, так и со стороны студента, индивидуальный и неповторимый в каждом конкретном случае. Вот почему в современной педагогике на первый план выдвигается развитие творческих способностей учащихся, их способности к активной познавательной деятельности. Проблема обучения иностранным языкам требует системного анализа речемыслительной деятельности с психолингвистических, лингвистических, психологических позиций. Современные ответы на вопросы, чему учить и как учить, методика и дидактика обучения иностранным языкам ищет, основываясь на исследованиях, анализирующих соотношение языка, речи и мышления, мышления и коммуникации, коммуникативного и когнитивного в речи.

Что необходимо учитывать при выборе методов обучения иностранным языкам?

1. Цели обучения.

Большинство иностранцев, начинающих изучать русский язык, стремится научиться говорить на нем, преследуя разные цели: одни хотят продолжить учебу на русском языке по выбранной специальности, другие работать переводчиками русского языка, третьи – по роду своей деятельности должны вступать в деловое общение с русскими и вести с ними официальную переписку. Цель обучения во многом определяет методы обучения. Приступая к обучению русскому языку, необходимо четко представить себе жизненные ситуации и формы общения, в которых желающие хотят пользоваться русским языком. Если преподавателем будет глубоко осознана цель обучения – будут найдены и эффективные пути к их достижению. Современная методика видит концепцию цели обучения в умении использовать иностранный язык в

реальной ситуации общения для достижения понимания коммуникантов.

2. Дихотомия языка и речи в обучении иностранным языкам.

Как видно из вышесказанного, уже в обсуждении того, чему учить – языку или речевым действиям – поднимаются как фундаментальные проблемы общей теории обучения, так и не менее фундаментальные проблемы психологии и психолингвистики. Многие языковеды полагают, что различие между языком и речью имеет абсолютный характер, другие считают это разными проявлениями одной сущности. Язык и речь – не разные явления, а разные стороны одного явления. Все лингвистические единицы являются единицами языка и речи: одной стороной они обращены к языку, другой – к речи. Язык, по мнению Кабардова М. К., познается путем анализа, речь – путем восприятия и понимания.

3. Индивидуально-психологические особенности обучающихся.

Многими авторами отмечались значительные индивидуально-психологические различия в способностях студентов к усвоению иностранного языка. (Беляев В. В., Зимняя И. А., Кабардов М. К.). Многочисленные научные факты об индивидуальных различиях людей и методы обучения иностранному языку сосуществуют как бы параллельно. При этом каждый из существующих методических подходов – «коммуникативный» или «традиционный» – эффективен при одних индивидуальных стилях учебной деятельности и неэффективен или малоэффективен при других. Более того, развивая одни способности и совершенно не уделяя внимания развитию других, каждый метод способствует формированию только ограниченного круга умений и навыков и не обеспечивает полноценного овладения всеми видами языковой деятельности (говорение, слушание, чтение, письмо) на иностранном языке. «Отдельные методические системы по-разному учитывают психологические факторы, способствующие овладению иностранного языка, их можно обозначить дихотомически: осознанность-неосознанность, произвольность-непроизвольность, аналитичность-синтетичность (глобальность), зрительный-слуховой канал подачи информации. Поскольку эти показатели могут быть развиты неодинаково у индивидов, то это свидетельствует о возможности различного уровня достижений в единицу времени. Приведенные факторы могут быть предпосылками к определенным видам речевой деятельности или же языкового анализа, следовательно, различное сочетание этих факторов в значительной степени может обеспечивать индивидуально своеобразный путь овладения иностранным языком. Это имеет большое значение в такой «жесткой» системе, как интенсивная

методика обучения, где те или иные психологические факторы могут предопределить успешность овладения иностранным языком.»

Также психологическими факторами, которые можно представить как оппозиции: сознательность – неосознанность, произвольность – непроизвольность, синтетичность – аналитичность, преобладание зрительной или слуховой модальности в приеме и сохранении информации. Метод обучения в этом случае можем рассматривать как метод, который призван актуализировать способности и помочь в решении проблем учащихся на пути усвоения иностранного языка. По мнению ряда авторов, осуществление индивидуального подхода к отдельным студентам или группам студентов рационально начинать с тестирования для составления психологических портретов и разработки программы психолого-методической помощи или профилактики трудностей. В педагогических целях суждение об уровнях развития иноязычно-речевых способностей должно быть как бы программой их развития. В настоящее время в литературе описано несколько типов, к которым сводится все индивидуальное многообразие учащихся по стратегии усвоения иностранного языка. **Коммуникативный тип.** Носители этого типа характеризуются высокой коммуникативной активностью, эмоциональностью; преобладанием интереса к устным видам речевой деятельности; преимущественным развитием слуховой модальности восприятия и памяти; равновесием произвольного и непроизвольного запоминания; практическим овладением языком, пренебрежением к теоретическим знаниям; быстрым развитием чувства языка; низким самоконтролем и чувством ответственности; склонностью к лидерству в группе. **Лингвистический тип.** Характеризуется интровертированной направленностью; интересом к языковой системе и рецептивным видам речевой деятельности; преобладанием произвольности и сознательности в учебно-речевой деятельности; лучшим развитием зрительного канала восприятия и памяти по сравнению со слуховым; медленным темпом аудирования; аналитическим стилем познавательной деятельности; тщательностью, высоким уровнем самоконтроля; низкой склонностью к лидерству. **Коммуникативно-лингвистический тип.** Общая интровертированная направленность личности, но высокая коммуникативная активность в учебной ситуации; интерес к языковой системе и всем видам речевой деятельности; аналитико-синтетический стиль познавательной деятельности; средний уровень развития слуховой модальности, но слуховое непроизвольное запоминание находится на высоком уровне; зрительная произвольная память низкая, непроизвольная – средняя; высокий самоконтроль; склонность к лидерству, средневысокая – к сотрудничеству, средний уровень открытости и коллективизма при

высокой организованности и ответственности. В силу большого сходства структур типов овладения иностранными языками (как стиля усвоения языка) и типов (методов) обучения, многие авторы склонны были ставить знак равенства между типом овладения и типом обучения. Вернее сказать: ставить их в причинно-следственную зависимость. «Метод обучения – это тот же "стиль" деятельности, навязанный определенной группе обучаемых, состоящий из определенного набора способов овладения языком и с ограниченным числом степеней свободы, но оптимальный с точки зрения создателя методики.»

В связи со всем вышесказанным становится понятно, что если применяемый преподавателем стиль работы, предпочитаемые им способы обучения не соответствуют индивидуальным особенностям усвоения учебного материала, стилю учебной деятельности, то весь процесс обучения становится низкоэффективным. Единственный способ избежать этого – заранее, перед началом обучения, получить необходимое представление о том, какими потенциальными возможностями учащиеся обладают. С помощью специальных психологических тестов можем определить к какому типу усвоения языка студенты относятся. Принадлежность к так называемому «лингвистическому» типу усвоения языка значит, что сильной стороной при изучении языка будет грамматика, письмо. В то же время, восприятие речи на слух будет представлять определённую трудность, и именно на этом придётся сосредоточить основные усилия. Если, наоборот, способ изучения языка – коммуникативный, то восприятие речи на слух, просмотр фильмов будут любимым делом, так как будут даваться легче всего. В то же время, придётся приложить относительно большие усилия для изучения грамматики, письменной работы с текстами и т.д. Все эти особенности имеют большое влияние на эффективность обучения русского языка, и конечно же, учитываются при выборе методов обучения иностранного языка в вузах, при индивидуальном обучении и в бизнес-курсах. Эффективность использования разных методов обучения во многом зависит от детальной его проработки для определенного этапа обучения, исследования целого комплекса задач, связанных с уровнем обученности, стандартом образования по иностранным языкам. Эффективность использования того или иного метода в учебно-воспитательном процессе напрямую зависит от грамотного, т.е. методически обоснованного его использования.

Литература

1. Анастаси А. Психологическое тестирование, в 2-х томах, Москва, 1982

2. Кабардов М. К. Коммуникативный и лингвистический типы овладения иностранным языком в разных условиях обучения. Москва, Журнал «Школа здоровья», 1997, № 1
3. Кабардов М. К. О диагностике языковых способностей. Москва, 1993
4. Кабардов М. К. Способности и склонности. Москва, 1989
5. Китайгородская Г. А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. Учебное пособие. Москва, 1982
6. Педагогическая энциклопедия, Т. 2, Москва, 1965
7. Щерба Л. В. Общие вопросы методики. Преподавание иностранных языков в средней школе. Москва, Высшая школа, 1974
8. Якобовиц Л. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. Москва: 1996

Rəna Mustafayeva

Müxtəlif faktorların təhsil metodlarının seçiminə təsiri

Xülasə

Hal hazırda xarici dil müəllimləri xarici dilin öyrənilməsində əhəmiyyətli dərəcədə müstəqillik əldə etmişdilər. Xarici dillərin öyrənilməsi metodunun müvəffəqiyyətlə reallaşması əsasən təlimin bütün mərhələ və pillələrində tələbələrin əsrlər boyu xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, müəllimin və tələbələrin birgə səyindən asılıdır.

Müxtəlif tədris metodlarının istifadəsinin səmərəliliyi əsasən təhsilin müəyyən bir mərhələsinə, tədris səviyyəsinə, xarici dildə təhsil standartlarına dair bir sıra tapşırıqların araşdırılmasına və ətraflı tədqiqata bağlıdır. Tədris prosesində müəyyən bir üsuldan istifadə edilməsinin effektivliyi birbaşa savadlılıqdan, yəni, metodik olaraq istifadə bacarığına əsaslanır. Öyrənmə prosesinin qüvvələrini effektiv şəkildə istifadə etmək, zəifləri kompensasiya etmək və xarici dildə hər cür çıxış fəaliyyətinə tam şəkildə yiyələnməsinə kömək etmək məqsədilə qurmaq lazımdır. Təsvir edilən xüsusiyyətlər işləməylə qaynaqlanan materiallara istinad edir. Bu kifayət qədər mürəkkəb məsələdir, lakin xarici dil müəlliminin ustalığı özünü bunda əks etdirir.

The influence of various factors on the choice of teaching methods

Summary

Currently, teachers of a foreign language have gained considerable independence in the choice of teaching methods for foreign languages. The success of the implementation of methods of teaching foreign languages largely depends on the properly organized work, the joint efforts of the teacher and student at all stages of the learning process, as well as taking into account the characteristics of students.

The effectiveness of using different methods of training largely depends on their detailed study for a certain stage of training, the study of a whole set of tasks related to the level of training, the standard of education in foreign languages. The use of this or that method in the teaching and educational process directly depends on the literate, i.e. methodically based its use. The learning process needs to be built in such a way as to effectively use the strengths, compensate for the weak and help to fully master all kinds of speech activity in a foreign language. The described features refer to the source material with which to work. This is a rather difficult task, but this is the skill of the teacher of a foreign language.

Rəyçi

Bəyimxanım Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RUFANƏ İBADLI

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

rufana.ibadli@bk.ru

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ OXU MƏTNLƏRİ VAHİD NİTQ REJİMİNİN TƏŞKİLİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: tələffüz, orfoepik norma, vahid nitq rejimi, şəxsiyyətyönümlülük.

Ключевые слова: произношение, орфоэпическая норма, единый речевой режим, личность.

Key words: pronunciation, orfoepic norm, unified speech mode, personality.

Azərbaycan dili təliminin başlıca didaktik vəzifəsi şagirdlərin düzgün yazı və nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək və onları bir şəxsiyyət kimi formalaşdıraraq yaşayacağı cəmiyyətə hazırlamaqdır. Əgər bu istiqamətdə aparılan işin bir tərəfi savadlı yazını təmin edəcək orfoqrafiya qaydalarına riayət etməyi təlqin etməkdirsə, digər istiqaməti də danışıq zamanı hamı tərəfindən qəbul olunmuş vahid ədəbi tələffüz normalarına əməl etməyi öyrətməkdir.

Orfoepik normalar ictimiai ünsiyyətə xidmət etdiyindən ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi tədris olunan bütün fənlərin ümumi fəaliyyətinin nəticəsi olmalıdır. Bu sahədə ən böyük ağırlıq və məsuliyyət isə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənninin üzərinə düşür. Bu fənlərin tədrisində müəllim orfoepik normalara uyğun iş aparmalı, şagird nitqi dialektlərdən, şivə xüsusiyyətlərindən təmizlənməlidir.

Tələffüz üzrə aparılan işlərdə şagirdlər vurğu, intonasiya, emosionallıq kimi ifadəlilik vasitələri ilə tanış olur və bu tanışlıq nəticəsində mətnləri anlaşılaq, dərk ediləcək qiraətlə oxumaq bacarığına yiyələnirlər. Ədəbi tələffüz normaları üzrə aparılan işlər sonucda kamil nitq mədəniyyətinə sahib olmanı təmin edir.

İnfomasiya axınının gücləndiyi, televiziya, radio şəbəkələrinin artığı və orfoepik normalara diqqət ayırmayan ifaçı jurnalistlərin, aparıcıların çoxaldığı bir dövrdə dil məsələlərinə diqqət artırılmalı, müvafiq qurumlar, dilimizin keşiyində duranlar, xüsusilə, müəllimlər bu məsələyə məsuliyyətlə yanaşmalıdırlar. Orfoepik normalara əməl etməmək dilə münasibətdə ögeyliklə bağlı olduğu qədər də ədəbi tələffüz normalarının elmi əsaslarının dəqiqləşdirilməməsi, vahid tələffüz normalarının yaradılmaması ilə bağlıdır. Bu sahədəki boşluqları doldurmaq üçün aşağıdakı məsələlərə diqqət gücləndirilməlidir:

1) Fonetika tədrisində ədəbi tələffüzlə bağlı məsələlər təbliğ və tədqiq edilməli;

2) Morfologiya ilə bağlı tələffüz normalarındakı nöqsanlar sistemləşdirilməli və mövcud qanunauyğunluqların icrasına diqqət gücləndirilməlidir;

3) Ədəbi tələffüz təlimin başlıca yolları və mərhələləri aydınlaşdırılmalıdır;

4) Sintaksisin intonasiya, ritmik bölgü, emosional ifadəlik məsələləri ümumi tələffüz kontekstində öyrənilməlidir.

Ədəbi dil normalarına əmələtmə ilk növbədə mətn kontekstində fonetika bəhsi ilə bağlı ədəbi tələffüz məsələlərinə diqqət yetirməklə bağlıdır və bu bəhs ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Fonetika tədrisində səs sisteminin xüsusiyyətləri barədə aydın təsəvvür yaradılmasa, normal ədəbi tələffüzə sahiblənmə çətin yaranar.

İbtidai siniflərdən başlayaraq orfoepik normalara yiyələnmənin bünövrəsi qoyulur və bu normalar orfoqrafik qaydalarla paralel mənimsədir. Tədris prosesində şagirdlər dilimizin səs sistemini öyrənir, danışq səslərinin şifahi ünsiyyətəki rolunu dərk etməyə başlayırlar. Səslərin fiziologiyası ilə tanış olduqca yerli dialektəki sözlərin ədəbi dildən fərqlərini anlayır və çalışırlar ki, müəyyən nümunələr, müəyyən sistem əsasında öz nitqlərini qurmağa müvəffəq olalar.

Bu mərhələdə tələffüz üzrə aparılan işlər şagirdlərin fikri fəallığını artırır, onlarda ədəbi dilə normal münasibət formalaşdırır. Bu fikri fəallıq dil faktları ilə zəngin konkret mətnlərə, dil qaydalarına, normalara söykənməyəndə savadlı yazı və tələffüz mədəniyyəti naminə aparılan iş xeyli çətinləşir.

Müşahidələr göstərir ki, fonetika bir bəhs kimi yekunlaşdıqdan sonra belə şagirdlər səslə hərflər, yazı ilə şifahi nitq arasında olan uyğunsuzluqları istənilən səviyyədə dərk etmir, xeyli sözün deyiliş və yazılış fərqlərini düzgün ifadə edə bilmirlər. Hətta orta məktəbi bitirdikdən sonra belə onların qiraəti hərflər tələffüz əsasında qurulur. Şagird ilk növbədə anlamalıdır ki, nitqin şifahi və yazılı olmaqla iki əsas forması mövcuddur və mədəni nitq bu iki formanın oxşar və fərqli cəhətlərinin düzgün anlaşılaraq qurulmasıdır. Dilin maddi hissəsini təşkil edən səslər ünsiyyətə xidmət edən kiçik dil vahidləridir. Bu vahidlər şifahi nitqdə bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə işlədilmir və ictimai mənanı yalnız söz tərkibində verə bilər.

Nitq axınında yaranan xüsusi birləşmələr məcbur edir ki, səslər dəyişikliyə uğrasın, öncədən ona aid olan məxrəcdən fərqli tələffüz olunsun. Belə hallarda səs bəzən yazıdakı qrafik işarəsi ilə uyğun gəlmir, o da sözün səsə tərkibini hərflər tərkibindən fərləndirir. Səs variantı məcbur edir ki, söz hərflər variantından fərqli oxunsun. Məsələn, c hərflər heç də hər zaman müvafiq c səsini ifadə etmir. Calal, Camal, ancaq kimi sözlərdə o, məxrəcinə müvafiq tələffüz olunursa, səcdə, gücsüz kimi sözlərdə məxrəcindən uzaqlaşır, sözlər səjdə, güjsüz kimi ifadə olunur. Bu cür uyğunsuzluqların əmələ gəlmə səbəblərini yazı və düzgün tələffüzün tərtibi prinsiplərində axtarmaq lazımdır. Belə uyğunsuzluğun əsas prinsiplərindən biri tarixi - ənənəvi prinsipdir. Bu prinsip sözlərin müəyyən bir tarixi dövrdə və alındığı dildəki yazılış formasını əsas götürərək orfoepiyanın fonetik prinsipinə zidd gedir. Sözlərin müsiri tələffüz formasını

deyil, müəyyən bir tarixi dövrdəki tələffüz tərzini əsas götürür. Məsələn, buruq, uşaq, hətta, dəftər kimi sözlər müasir dildə burux, uşax, hətda, dəfdər şəklində səslənməsinə baxmayaraq, tarixi - ənənəvi prinsip həmin sözləri tələffüzdəki kimi yazıda işarələməyə imkan vermir.

O cümlədən, alınma sözlərin də bir qismi dilimizin ahənginə uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunsa da, yazıda həmin sözlər alındığı dildəki yazılış formasına əsaslanmaqla ifadə olunur. Gəlmə söz doğma dilimizin fonetik-qramantik formasındakı müqavimət nəticəsində dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, vedro, qazeta, vitrina, sxema, çemodan, bokal, tunnel kimi sözlər dilimizin fonetik-qrammatik xarakterinə uyğunlaşaraq vedrə, qəzet, vitrin, çamadan, bakal, tunel kimi tələffüz olunur və yazılır. Burada tələffüz yazıya təsir göstərmiş və tələffüzdəki forma yazı üçün də münasib olmuşdur.

Burada fərqli bir prosesin də şahidi oluruq. Dilimizə keçmiş sözlərin tələffüzündə əmələ gələn dəyişikliyin hamısı yazıda əks olunmur. Məsələn, eyni qoşa saitin yanaşı işlənməsi (alınma sözlərdə) tələffüz cəhətdən xarakterik deyildir. Ona görə də radio, diametr, sair kimi sözlər radiyo, diyametr, sayır kimi tələffüz olunur. Yəni araya y samiti artırılmaqla həm tələffüz fərqi yaranır, həm də sözdəki səslərin sayı hərflərin sayından çox olur.

Mətnlərin oxusu və yazı prosesində morfoloji prinsip də unudulmamalıdır. Bu zaman sözün mənşəyi, əsl və şəkilçi dəyişikliyi nəzərə alınmalıdır. Məhz bunlar nəzərə alınaraq söz və qrammatik formaların yazılışında yeganə variant kimi istifadə olunur. Məsələn, indiki zaman I şəxsin təkində işlənən alıram feili şivədə aladam, aleram, alerəm, alıyam kimi işlənməsinə baxmayaraq, yalnız alıram tələffüz variantı orfoqrafiyada əsas götürülür. Yəni həm orfoqrafik, həm də opfoepik normanın müəyyənlişməsində morfoloji prinsip əsas götürülür. Bəzi hallarda fonetik uyuşma (ağlıyan, heş kəs, başlayır) yazıda öz əksini tapmır və belə hallarda morfoloji prinsip orfoqrafiyanın orfoepiyadan fərqlənməsinə səbəb olur.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, morfoloji prinsip sözün qrammatik tərkibini əsas götürür və müəyyən fonetik qanunauyğuluqlara əsaslanır. Məsələn, bağça sözü baxça kimi tələffüz olunmasına baxmayaraq, bağça kimi yazılır. Burada ki, qanunauyğunluq odur ki, ğ səsi ç səsi ilə qarşılaşanda ğ karlaşır və x səsinə çevrilir. Burada fonetik qanunauyğunluq gözlənilir, amma yazıda leksik məna əsas götürülərək bağça yazılır. Çünki sözü tələffüz edildiyi kimi, yəni baxça halında yazsaq, leksik məzmunu xələl gələr, bağ ismi leksik məzmunu hərəkətlilik bildirən bax feilinə çevrilərdi.

Burada orfoqrafiya sözün yazılışında fonetik prinsipə - tələffüzə güzəşt edib morfoloji tərkibə zidd gedə bilmir və sözün deyilişi ilə yazılışı arasında fərq yaranır.

Şagirdlər mətnlərlə işləyərkən ədəbi tələffüzü iki yolla mənimsəyirlər:

1) öz danışıklarında ədəbi tələffüz normalarını gözləyən adamları bilavasitə təqlid etməsi yolu ilə;

2) təlim nəticəsində şüurlu və təcridi surətdə ədəbi tələffüz normalarını mənimsəmək yolu ilə.

Birinci yol orfoepik vərdişlərin aşılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bizə mühitdən çox təsir edən heç nə ola bilməz. Digər istiqamətlərdən alınan informasiya biliyə necə təsir edirsə, digərlərini dinləmək də nitq vərdişlərinə o dərəcədə təsir edir. Bu müsbət və mənfi yönümlü təsir də ola bilər. Ona görə də müəllim birinci istiqamət üzrə işə nəzarəti elə qurmalıdır ki, mühitin mənfi təsirləri şagirdin nitqini korlamasın. Nitq formalaşmasında həlləedici olan bu faktor nitqi kamilləşdirəcək nümunələrlə zəngin olsun. Şagird ətrafdan dügün danışiq, düzgün jest, düzgün məntiq mənimsəyə bilsin.

Tələffüz vərdişlərinin yaranmasında bu faktor da həlləedici və yegənə istiqamət deyildir. Yalnız kimisə yamsılamaq, təqlid etməklə düzgün nitq qurmaq olmaz. Şagirdlərdə bir sıra keyfiyyətləri yaratmadan normal ədəbi tələffüzdən danışmaq olmaz. Bunun üçün şagird aşağıdakı keyfiyyətlərə sahiblənməlidir:

1. dilimizə aşkarca fərqlənən səsləri deyil, az seçilən səs fərqlərini də bilmək;

2. səs və səs birləşmələrini, vurğunu tez müəyyən edə bilmək;

3. öz nitqi ilə başqasının nitqindəki fərqi hiss etmək;

4. öz nitqinə nəzarət etməklə burxdığı səhvləri zamanında düzəltmək.

Bu keyfiyyətlər isə yalnız birinci istiqamət üzrə (yamsılama, təqlidçilik) qazanılacaq keyfiyyət deyildir. Bunun üçün sistemli iş aparılmalı, orfoepiya orfoqrafiya və qrammatika ilə əlaqəli şildə öyrədilməlidir. Ədəbi tələffüz məsələləri nitq inkişafının digər sahələri üzrə aparılan işlərlə yeri gəldikcə əlaqələndirilməlidir. Xüsusilə, lüğət üzrə iş mütəmadi aparılmalıdır. Çünki şagirdlər mənasını anlamadıqları sözlərin yazılışı və deyilişində daha çox çətinliklərə rastlaşırlar. Anlamadıqları sözləri düzgün ifadə etmək mümkün olmur. Ümumilikdə, şagird lüğətinin zənginləşdirilməsi həm ədəbi tələffüz , həm də nitq mədəniyyəti üçün zəruridir.

Bütün yuxarıda sadalananlar üzrə işin düzgün qurulması nəticəsində şagirdlər həm mətnin mahiyyətini dügün dərk edər, həm də ədəbi dil normalarına riayət etməklə Azərbaycan dilinin saflığına xidmət göstərmiş olarlar.

Ədəbiyyat

1. Şirəliyev M. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. Bakı, 1970.

2. Azərbaycan dilinin müxtəsər orfoepiya lüğəti. Bakı, 2013.

3. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz təlimin metodikası. Bakı, 1986.

4. Abdullayev N. Ədəbi tələffüz və intonasiyanın mənimsədilməsində texniki vasitələ.

Р. Ибадлы

**Тексты чтения в учебниках азербайджанского языка как
основное средство в организации единого речевого режима
Резюме**

В статье указывается на то, что навыки произношения являются длительным процессом, невозможно обеспечить орфоэпические нормы за конкретный период времени. Это должно продолжаться годами проведением последовательной и целеустремленной работой. Необходимо прививать учащимся навыки правильного произношения, очистить язык от диалектических оборотов, держать в центре внимания окружающую их среду. Если окружающая учащихся языковая среда далеко от литературных языковых норм, прививаемые правила, теоретические и практические знания не могут привести к эффективному результату. Поэтому преподаватель должен усилить контроль за организацией единого речевого режима и единых орфоэпических требований.

R.Ibadli

**Texts of reading in textbooks of azerbaijani language as the basic means
in the organization of the single voice regime
Summary**

The article points out that pronunciation skills are a long process, it is impossible to provide orthoepic norms for a specific period of time. This should continue for years with consistent and purposeful work. It is necessary for the students to learn proper pronunciation skills, to clear the language of dialectic turns, to keep the environment surrounding them in the center of the vimanian. If the surrounding language environment is far from literary language norms, the inculcated rules, theoretical and practical knowledge can not lead to an effective result. Therefore, the teacher should strengthen control over the organization of a single speech regime and uniform orthoepic requirements.

Rəyçi: Nadir Abdullayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ФИРУЗА КЕРИМОВА

Бакинский славянский университет

firuza@mail.ru

ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеология, гендерные исследования фразеологических единиц, гендерный компонент.

Açar sözlər: frazeoloji vahid, frazeologiya, frazeoloji vahidlərin gender tədqiqatı, qender komponenti.

Key words: phraseological unit, phraseology, gender studies of phraseological units, gender component.

Впервые понятие «гендер» было введено в понятийный аппарат науки в конце 60 – начале 70-х годов XX века. Гендерный аспект связан с культурным и социальными факторами, которые, в свою очередь, определяют отношение общества к мужчинам и женщинам, выявляют поведение людей в связи с принадлежностью к тому или иному полу, который представляет собой не только «биологическую субстанцию, но и культурно обусловленный мыслительный конструкт» [1, с.96]. На современном этапе гендерных исследований особый акцент делается на том, что гендер обусловлен не только биологически, но также социально (то, как человек позиционирует себя в обществе) и посредством культуры. Следовательно, гендер «акцентирует социально-культурную, а не природную доминанту пола» [5, с. 27]. В гендерных исследованиях выделяют «гендерные концепты», прежде всего: образно-символическую систему, описывающую женщину и мужчину в культуре; комплекс норм, которые предопределяют образно-символическую систему и находят выражение в научных, правовых, религиозных и политических доктринах и течениях; социальные отношения и институты, ими формируемые; самоидентификация личности [4, с.65]. Необходимо сказать, что гендерные исследования сосредоточены на стереотипных представлениях о женских и мужских ролях и качествах. Под гендерными стереотипами подразумеваются «культурно и социально обусловленные мнения и пресуппозиции о качествах, атрибутах и нормах поведения представителей обоих полов и их отражение в языке» [5, с.83-84]. Таким образом, гендерные стереотипы лежат в основе формирования определенных социальных ожиданий по отношению к полам, поощряя одни и негативно оценивая другие черты и качества людей в зависимости от их биологического пола. Особое внимание исследователи гендерной проблематики традиционно

уделяют изучению формирования гендерных стереотипов в языковой сфере. Пол является одной из важнейших характеристик личности, во многом определяющей ее социальную, культурную и когнитивную ориентацию в мире, в том числе посредством языка. Как известно, язык непременно отражает все явления, происходящие в обществе. Не стало исключением и мужское доминирование во всех его аспектах (неравноправие женщин, ограниченная сфера деятельности женщин и пр.). Гендерное исследование фразеологических единиц (ФЕ) в английском языке является одним из актуальных направлений современной гуманитарной науки. Достаточно назвать такие работы, как: И. В. Зыкова[3], А. Ю. Першай [8]. В числе первых исследователей, кто предпринял попытку фиксации гендерного компонента в английских фразеологизмах, был А.В.Кунин [6]. Современный английский язык, по мнению исследователей, андроцентричен, т.е. предполагает врожденное превосходство одного пола над другим, присваивая словам мужского рода положительные свойства (например, *bachelor* – холостяк) и негативные или редуцированные свойства словам женского рода (например, *spinster* – старая дева).

В данной статье рассматриваются английские фразеологические единицы, имеющие в своем составе гендерно-маркированные компоненты – имена собственные, имена существительные и местоимения, идентифицирующие гендер. Таким образом, цель статьи – описание гендерной маркированности фразеологизмов, их стилистической и содержательно-структурной специфики, эмоционального выражения и лексического значения в английском языке. Гендерный компонент может выражаться эксплицитно – с помощью семы, указывающей на денотат мужского или женского пола, – или имплицитно (в случае отсутствия такой семы) – распределяясь по всем остальным компонентам значения ФЕ и, таким образом, определяясь в ходе их анализа [3, с.31]. По мнению А.В. Кунина, имплицитность – важное средство экономичного использования языковых средств при их функционировании. В случае имплицитного выражения гендерный компонент значения реконструируется путем инференции, например: *black coat*, пренебр. «Черная сутана», священник. Маркерами, указывающими на эксплицитный характер выраженности гендерного компонента в словарных толкованиях ФЕ, являются существительные, указывающие на денотат мужского или женского пола: *man, woman, someone, person, boy, girl, lady* и т.д., например: *a man for all seasons*. Человек на все времена; *girl Friday*. «Правая рука», помощница (особенно о девушке- секретаре); *grass widow*. Соломенная вдова; *grass widower*. Соломенный вдовец. В составе фразеологических единиц, характеризующих женщину, часто используется компонент *lady*: *one's good lady* – жена, супруга, *the first lady* –жена президента,

perfect *lady* – леди совершенство. По исследованиям ученых, наиболее многочисленными являются группы фразеологических единиц – наименований лица по признакам «род деятельности», «отношения», «характер», что указывает на то, что данные признаки наиболее часто переосмысливаются и используются для номинации человека. Например, ФЕ со значением *род деятельности*: the *boys in blue* 1) моряки, 2) полицейские; a *medicine man*. Знахарь, шаман; a *meter maid*, амер. Женщина-полицейский, следящая за соблюдением правил стоянки автомашин; a *boy in buttons*. Мальчик-коридорный, мальчик-лифтер (в гостинице) [7, с.90-91]. Большая часть группы ФЕ, обозначающих наименование лица по признаку «отношения», представлена ФЕ, характеризующими взаимоотношения в семье: one's old *Dutch*, разг. «жена», «старуха»; half *brother* «сводный брат»; *mummy's boy* 1) любимец матери, любимчик, 2) маменькин сынок; a *babe in the woods* Наивный человек, простофиля [7, с.91]. В свою очередь, наименее представительными являются группы ФЕ – номинаций лица по признакам «возраст», «физическое состояние» и «физические или умственные способности», что указывает на периферийность данных признаков в языковой картине мира. В английской идиоматике зафиксировано весьма пренебрежительное отношение к интеллектуальным способностям женщины: фразеологизмы *woman's reason* or *woman's logic* выступают как псевдообраз нерационального мышления.

В основном, ФЕ английского языка со значением «характеристика женщины» дискриминируют женщину, поскольку в них преобладают негативные качества: 1) болтливость и сварливость (old cat; common scold; *woman hair is long, her tongue is longer; a woman's tongue wags like a lamb's tail*); 2) суетливость и вздорность (meddling duchess; *there was never a conflict without a woman; three things drive a man out of his house: smoke, rain and a scolding wife*); 3) расточительство (*a woman can throw out the window more than a man can bring at the door*); 4) коварство (*there are two kinds of women: those who take what you are and those who take what you have*); 5) капризность и эмоциональность (*pretty Fanny's way; as great a pity to see a woman weeps as to see a goose goes barefoot*).

Преобладающие в количественном отношении положительно окрашенные идиомы акцентируют, прежде всего, такие «мужские» качества, как: 1) честность и надежность (a man of honour); 2) смелость и выдержку (a man of courage, a man of decision, a man of character); 3) волю (master of situation, to play the master, a man of his word, a man of the world) [9, с.150-152]. Современные английские словари, стремясь отразить происходящие в обществе и языке изменения, при описании ФЕ придерживаются принципа политкорректности. Так, в англоязычных словарях

фиксируется достаточно большое количество гендерно значимых фразеологических дублетов: *be your own man/woman* – быть сам/сама по себе; *somebody's right-hand man/woman* – чья-то «правая рука», «верный помощник»; *you can't keep a good man/woman down* – «невозможно держать в подчинении хорошего мужчину/женщину»; *jobs for the boys / girls* – «работа для парней/девушек». Такое описание ФЕ эксплицитно указывает на предпочтительность употребления той или иной формы (с лексемой *man* или лексемой *woman*) в зависимости от пола референта, что соответствует нормам политкорректности. Функционирование имен собственных в составе ФЕ связано с аккумуляцией культурного и фонового знания, средоточием которого является типизированный образ, сложившийся в национальном сознании, например: Aunt *Edna* (тетушка Эдна, театралка с консервативными взглядами), *Big Bertha* (Большая Берта, толстая женщина, толстуха), honest *Abe* («честный Эйб» – прозвище президента Авраама Линкольна) [6, с.70, 79, 156]. Имя собственное во фразеологизмах часто уже не воспринимается носителями языка как частное имя, но представляет собой обобщенный образ. Это нередко закрепляется написанием такого компонента со строчной буквы, как имени нарицательного: *tom boy*, smart *aleck*, *jack* of all trades. Отметим, что подобные фразеологизмы могут употребляться по отношению к представителям обоих полов, например, последняя из приведенных ФЕ, компонент которой *Jack* является мужским именем. Изначально данная ФЕ относилась исключительно к мужчине, однако ее современное прочтение не исключает возможности и женского референта [2, с.69].

Каждая культура, исходя из исторического опыта страны, посредством определённых фразеологических единиц отражает градационную шкалу наиболее ценимых или осуждаемых качеств человека. Фразеологические единицы, формирующие гендерные концепты, характеризующие с «гендерной» точки зрения человека, позволяют увидеть как общее, так и специфическое в гендерных оценках мужчины и женщины в английском языке. В английских гендерных концептах отражается асимметричность представлений о мужчине и женщине во фразеологии: образ мужчины актуализируется такими ФЕ, которые репрезентируют доминантные положительные мужские качества, в то время как в образе женщины чаще отражаются факультативные негативные, второстепенные свойства, качества, функции.

Литература

1. Андромонова Н.А. Системность и несистемность в синтаксисе // Лингвистика на исходе XX века: итоги и перспективы. Т. 1. М., 1995
2. Дьячкова И.Е. Гендерный аспект в семантике английских фразеологизмов с компонентом-антропонимом: вопросы моделирования// Вестник МГЛУ. М., 2012, Выпуск 21 (654), с. 66-76
3. Зыкова И.В. Способы конструирования гендера в английской фразеологии. М.: Едиториал УРСС, 2003
4. Каменская О. Л. Гендергетика – междисциплинарная наука / О. Л. Каменская // Гендер: язык, культура, коммуникация: тезисы докладов Второй Междунар. конф. (МГЛУ, г. Москва, 22-23 ноября 2001 г.). М.: МГЛУ, 2001, с. 62-63
5. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. Москва, 1999
6. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. М.: Живой язык, 1998
7. Павленко Н.А. Гендерный компонент в семантике английских фразеологических единиц //Філологічні трактати. Донецк, 2013, № 2, с.87-92
8. Першай А. Ю. Репрезентация гендерных отношений во фразеологии. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. Минск, 2002
9. Стелюкова Н.С. Особенности выражения гендерных отношений в английской фразеологии /Н.С. Стелюкова // Культура народов Причерноморья. 2011, № 203, с. 150-152

F.Kərimova

İngilis dilinin frazeologiyasında gender aspekti

Xülasə

Məqalədə tərkibində gender komponenti olan ingilis frazeologizmlərin semantik təsnifatı verilir. Qeyd olunur ki, ingilis qender konseptlərdə frazeologiyada qadın və kişi haqqında təsəvvürlərin assimetriyası əks olunur. Kişi obrazı elə frazeoloji vahidlərə aktuallaşır ki, onlar dominant müsbət kişi xüsusiyyətlərini göstərir. Qadın obrazında isə neqativ xüsusiyyətlər qabardılır. Hər bir mədəniyyət öz ölkəsinin təcrübəsindən çıxış edərək insanın dəyərli və tənqidi xüsusiyyətlərinin şkalasını müəyyən frazeoloji vahidlərin vasitəsi ilə əks etdirir. “Qender” terminini ilk dəfə istifadəsi XX əsrin 60-70-ci illərinə təsadüf edir. Qender aspekti mədəni və ictimai

amillərlə bağlıdır. Bu amillər cəmiyyətin qadın və kişilərə münasibətini müəyyən edir, insanın cinsi mənsubiyyətindən asılı olaraq onun özünü aparmasını aşkarlayır. Müasir dövrdə qender tədqiqatlar onu vurğulayır ki, qender təkcə bioloji deyil, həm də ictimai və mədəni amillərlə şərtlənir.

F..Karimova

Gender aspect in the phraseology of the English language

Summary

The article gives a semantic description of English phraseological units that include a gender component in their composition. It is pointed out that the English gender concepts reflect the asymmetry of ideas about a man and a woman in phraseology: the image of a man is actualized by such FE who represent dominant positive masculine qualities, while facultative negative, secondary properties, qualities and functions are more often reflected in the image of a woman. Each culture, based on the historical experience of the country, through certain phraseological units reflects the gradation scale of the most valued or condemned qualities of a person. For the first time the concept of "gender" was introduced into the conceptual apparatus of science in the late 60's and early 70's of the twentieth century. The gender aspect is connected with cultural and social factors, which in turn determine the attitude of society towards men and women, reveal the behavior of people in connection with belonging to a particular sex. At the present stage of gender studies, special emphasis is placed on the fact that gender is conditioned not only biologically, but also socially and through culture.

Rəyçi:

Qalina Udahx

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FATMA QURBANZADƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
fatima.gurbanzadeh@mail.ru

N.XOMSKİ VƏ ONUN TÖRƏMƏ QRAMMATİKASINDA ELLİPSİS ANLAYIŞI

Açar sözlər: presuppozisiya, koqnitiv məna, dil vahidi, elliptik cümlə.

Key words: presupposition, cognitive meaning, language unit, elliptical sentence.

Ключевые слова: предпосылка, когнитивное значение, языковая единица, эллиптическое предложение.

Dilçilik elminin sintaksis sahəsi məşhur dilçi Noam Xomskinin (1928) adı ilə bağlıdır. Belə ki, o, dilçilikdə beşinci - ən yeni paradigmin banisi hesab olunur. Hal-hazırda transformasiya, törəmə qrammatikası məhz onun adı ilə bağlıdır. Gerçəkliyin konseptləşməsi kimi aktual məsələləri öyrənən koqnitiv elmin inkişafında da N.Xomski əvəzsiz rol oynayır. Onun dil nəzəriyyəsi və dilin fəlsəfəsinin işlənilib hazırlanmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Lakin dilçilik elmində müxtəlif dil hadisələrinin koqnitiv mənasını təfəkkür və şüur ilə əlaqələndirməyənlər çox olmuşdur: “Dünya şöhrətli antropoloq K.Levi-Stros (1908-2009) İ.A.Boduen de Kurteneni və L.V.Şerbanı, eləcə də onların şagirdlərini onda günahlandırır ki, onlar dilin təhlilində danışan şəxsin şüuruna müraciət edirlər və bununla da onlar nəzərə almırlar ki, “dilənin elementləri bizim reflektiv intensionallığımız səviyyəsindən aşağıda dururlar. Dil fəaliyyəti şüursuz, öz-özünə baş tutur” [3, s.17]. Lakin dilçilikdə məhz koqnitiv psixologiya adlı termin var ki, bu da danışanın ifadə etdiyi fikrə yanaşmada məntiqi nəticə çıxarmaqda bizə kömək edir. Məntiqi nəticə isə presuppozisiya ilə üzə çıxarılır. “Ünsiyyətdə bilavasitə adı çəkilməyən, lakin dinləyənin tərkib hissəsi kimi başa düşülən informasiya “presuppozisiya” (ing. presupposition)” adlanır [7, s.69]. Hər hansı bir məlumatdan məntiqi nəticə çıxarmaq üçün danışanın söylədiyi fikir haqqında dinləyən qabaqcadan bu və ya digər şəkildə məlumatlı olmalıdır. Presuppozisiya anlayışı linqvistik ədəbiyyatda mürəkkəb tərkibli cümlələrin daha lakonik, sistemli və ardıcıl şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

Belə ki, bir sıra dilçilər bu anlayışın nisbi xarakter daşdığını iddia edirlər. Onların fikrinə görə, hər hansı bir anlamdan məntiqi nəticə çıxarmaq üçün əvvəla, o konteksti anlamaq və dərk etmək lazımdır. Çünki presuppoz edilən anlam çıxarılan mənaya görə müxtəlif ola bilər. Məsələn: 1) Yağış yağmasa, Sədaqətin bacısı sabah bizə gələcək. 2) Gülşən düzünü danışsa, Sədaqətin bacısı sabah bizə gələcək. 3) İmtahan vaxtında bitsə, Sədaqətin bacısı sabah bizə gələcək.

Nümunədən göründüyü kimi, referens və inreferensin bir-birini tam anlamı ilə başa düşməsi üçün kontekstin koqnitiv (mental) anlamı əvvəlcədən məlum olmalıdır. Çünki “Sədaqətin bacısının kim olduğunu bilməyən şəxs onun hansı şərt altında “sabah onlara gələcəyini fərz edə bilməz”. Cümlədə fikrin hansı mənanı ifadə etdiyini anlamaq üçün təkcə məna (qrammatik, leksik, koqnitiv) kifayət deyil. Hələ qrammatik mənanın izahını verərkən böyük Azərbaycan dilçi alimi Oruc Musayev onu qrammatik forma ilə qrammatik funksiyanın vəhdətindən yaranan bir termin kimi izah etmişdir. Fikrimizcə, təkcə qrammatik mənanı deyil, həmçinin də leksik, koqnitiv və s. kimi mənalara dil vahidlərinin, sözlərin, söyləmlərin hansı funksiyaları yerinə yetirməsindən birbaşa asılıdır. Hələ 1979-cu ildə Key, Martin “Funksional qrammatika” əsərində dil vahidlərinin funksiyalarının müəyyənləşdirilməsinin önəmini vurğulayarkən qeyd edirdi ki, “funksiya” dil vahidinin model və anlama hissəsidir. Adresatın adresanta, danışanın dinləyənin, yazıcının oxucuya hansı mesajı ötürdüyünü anlamaq üçün mütləq şəkildə dil vasitələrinin hansı funksiya daşdığını bilmək labüddür. Məsələn:

“Maşın səsi eşidildi. Qulu bizə kömək üçün özüylə iki cavan oğlan da gətirmişdi” (İ.Əfəndiyev. “Söyüdlü arx”) cümləsində mübtədə ilə tamamlığın yerini dəyişsək, onda cümlənin ifadə funksiyası mənasını tamamilə dəyişir. Biz “Qulu” və “iki cavan oğlan” sözlərinin yerini dəyişə bilmərik. Qrammatik baxımdan cümləyə heç bir xələl gəlməsə də, məna baxımından cümlə anlamını itirəcək. Fikir düzgün ifadə olunmayacaq. Bu da həm mətnədə, həm də diskursda dil vahidlərinin, cümlə üzvlərinin, söyləmlərin hansı funksiya daşmasının önəmini bir daha vurğulayır. Lakin hər şey funksiya ilə də ölçülmür. Cümlədə eyni funksiya daşıyan üzvlərin də yerini dəyişdikdə, fikir yanlış ifadə oluna bilər. Məsələn: “Ancaq Plaudis ingilis kəşfiyyatçısı, İosif Aranoviç isə, demək olar ki, MOSSAP-ın agentı çıxandan sonra mən daha heç nəyə təəccüblənmirəm” (Ç.Abdullayev. “Bakı bulvarı”) cümləsində ismi söyləmə yerində işlənən mübtədaların (Plaudis ingilis kəşfiyyatçısı, İosif Aranoviç) yerini dəyişdikdə hansı məna dəyişikliyi yarandığını təxmin etmək elə də çətin deyil.

Deməli, müxtəlif dil vahidləri funksional olduğu qədər koqnitiv (anlam) məna daşıyır. Koqnitiv olduğu qədər də funksional məna daşıyır. Dil hadisələrinin funksional-koqnitiv rəqursdan tədqiqi həmişə aktualdır və hər zaman yeni araşdırmalar tələb edir. Bitmiş bir fikrin ifadəsindən başlayaraq sözlərin bir-biri ilə neçə və hansı yolla əlaqəyə girməsini öyrənən dilçiliyin ən mühüm şöbələrindən biri sintaksis, bəzi ədəbiyyatlarda sintaqmatikadır. Əgər bir neçə ilə qədər belə güman edilirdisə ki, cümlə yalnız sözlərdən ibarətdir, hal-hazırda cümlənin leksemlərdən (sözlərdən) ibarət olması və leksemlərin də (sözlərin) daha kiçik söyləmlərdə – sintaqmlarda qruplaşması artıq qəbul olunmuş aksiomdur [1, s.167]. “Cümlənin sintaqmatik təşkilinin

iki əsas vəzifəsi var: 1) hadisənin nominasiyası və 2) nominativ vəzifənin ifadəsi” [8, s.155]. Cümlənin ən əsas xüsusiyyəti predikativlikdir. Güman edilir ki, bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddə maraqlı fikirlər cümlənin əvvəlində, digər fikirlər isə cümlənin sonunda verilir. Məşhur dilçi Q.S.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (Bakı, 2000) “cümlə” anlayışını təhlil edərkən, qeyd edir ki: “Cümlələrdə qrammatik və aktual üzvlənmə münasibətləri mürəkkəb olur. Beş üzvdən ibarət olan (geniş) cümlələrdə qrammatik üzvlənmə həmin beş üzvlənməsini tələb edir. Aktual üzvlənmədə isə söyləmə hökmün üzvlərinə – subyekt və predikata müvafiq olaraq iki üzvə – tema və remaya ayrılır” [5. s.125]. Dilçilikdə üzvlənmə problemi tema-rema münasibətlərinin öyrənilməsi, təktərkibli, cütlərkibli cümlə, bütöv və yarımçıq cümlə, şəxssiz cümlə anlayışlarını ön plana gətirmişdir. Belə ki, gündəlik danışmaq dilində, bədii ədəbiyyatda tez-tez istifadə olunan bu məfhumlar hər zaman dilçilik elmi üçün aktualdır. Dilçiliyin sintaksis bölməsindən danışarkən George Yule “The study of Language” (fourth edition, Cambridge University Press, 2010, s. 96, 97) qeyd edir ki, “sintaksis cümlə üzvlərinin düzgün quruluşda düzlülüşünü öyrənir”. O, daha da irəli gedərək, törəmə qrammatikası (generative grammar) anlayışına da aydınlıq gətirir. İsmi (N) ismi söyləmədən (NP), ismi söyləmə isə cümlədən (S) daha böyük vahid hesab edən G.Yule sintaktik vahidlərin yerinin müəyyənləşdirilməsində söyləmələrin xüsusi önəmi vurğulanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində isə bu bölgü “sintaqm” adı altında verilir. Dünəndən bəri / ara vermədən yağan yağış / yalnız bu gün kəsdi. / Cümlə 3 sintaqma bölünür [1, s.168].

Sintaksisdə “cümlə” məfhumunu analiz edərkən bütöv və yarımçıq cümlə növlərindən yan keçə bilmərik. Belə ki, tədqiqatımız bilavasitə ellipsis, elliptik (yarımçıq) cümlələrlə bağlıdır.

Ellipsis sintaksisdə kifayət qədər araşdırılmışdır. Latınca “buraxılma” mənası verən ellipsis bu gün də dilçilik elmi üçün yeni və aktualdır. Biz gündəlik nitqimizdə kifayət qədər yarımçıq, tamamlanmamış fikirlər, cümlələr işlədir və fikrimizi bilavasitə və ya dolayı yolla ifadə etməyə çalışırıq. Bəs “ellipsis”, “elliptik cümlə”, “ellipsis konstruksiya” nədir? Bu barədə məşhur Azərbaycan dilçi alimlərinin ədəbi əsərlərinə nəzər saldıqda görkəmli professorlarımız Q.Kazımov, F.Veysəlli, D.Yunusov, A.Axundov, A.Məmmədovun kifayət qədər məqalə və elmi əsərlərinə, fikirlərinə rast gəlirik. Məşhur dilçi alim Q.Kazımov “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” (Bakı, 2000) kitabında yazır: “Xəbərin buraxılması iki şəkildə özünü göstərir: mətni buraxılma, elliptik buraxılma. Xəbəri buraxılmış yarımçıq cümlələrin bir növü də elliptik cümlələrdir. Elliptik yarımçıq cümlələrdə buraxılmış xəbəri mətnə əsasən deyil, cümlənin öz üzvlərinə, öz məzmununa görə müəyyənləşdirmək olur” [www.qkazimov.gen.az./ arxiv/45.htm]

Dilçimiz qeyd edir ki, mətni buraxılmada yarımçıq cümlələr mətndən kənarda məna ifadə etmir. Fikrimizi belə izah edə bilərik. Məsələn:

1) –Sabah bizimlə kinoya kim gələcək?

–Mən... (mətni buraxılma)

2) “İndi neyləyək?”

–Evə! (gedin) (Elliptik yarımçıq cümlə)

Nümunələrdən belə nəticə çıxara bilərik ki, mətni buraxılma və elliptik cümlələr fərqli anlam daşıyır. Əgər mətni buraxılmada buraxılmış mətnə uyğun bərpa edə biliriksə, elliptik boşluqlarda mətnə ehtiyac yoxdur. Situativ kontekstə uyğun biz elliptik konstruksiyaları bərpa edə bilərik.

Ellipsis haqqında dünya şöhrətli dilçi alim F.Veysəlli yazır: “Elliptik cümlələrdə struktur naqisliyi olsa da, onların özünəməxsus strukturları mövcuddur, hərçənd ki, onlarda natamamlıq göz qabağındadır:

– Sənə neçə dəfə demişəm ki...

– Demisən, nolsun?

– O olsun ki...

– Çatmadı.

Dialogda söyləmlər kəsilsə də, tərəflər bir-birini çox yaxşı başa düşürlər” [2, s.234]. Prof. F.Veysəlli məhz bu rakursdan çıxış edərək, “presuppozisiya”, “kontekst”, “danışıq məqamı” terminlərini dilə gətirmiş və qeyd etmişdir ki, ifadə olunmuş fikri tutmaq üçün bizə məhz bu anlayışlar kömək edir. Dilçilik elmində xüsusi xidmətləri olan prof. D.Yunusov isə bu haqda belə yazır: “Sintaktik oppozisiyalarda sintaksemlərin işlənməsi elliptik cümlələrlə bağlıdır. Elliptik cümlələrdə buraxılmış cümlə üzvləri sıfır sintaksem statusuna malik olur. Belə sıfır sintaksemlər kontekst daxilində asanlıqla bərpa olunur. “Who is the best student in the group” sual cümləsinə müxtəlif cavab vermək olar: 1)Kamal; 2)Kamal is; 3) Kamal is the best student in the group” [5, s.145-146].

Göründüyü kimi, ellipsis sintaksisdə önəmli yer tutaraq cümlənin təsnifində, öyrənilməsində, klassifikasiyasında, mətnin aktlaşdırılmasında, mətni anlamın müəyyən olunmasında müstəsna yer tutur. Araşdırmamız ellipsisin dildəki əsas funksiyasını müəyyən etmək və onun koqnitiv (mental) əsasını üzə çıxarmaqdır. Çünki biz mətnin tərkibində danışan mənəni yarımçıq qoyaraq, oxucudan fikri tamamlamasını və ya bilavasitə tamamlanmamış fikrin özəyini kontekstdən (və ya kontekstdən kənər) tutmasını istəyiriksə, bu məsələ ciddi məsələdir və araşdırılmağa dəyər. John A.Wheeler’in dediyi kimi “hər hansı bir sahədə öz qəribəliyi ilə ən çox diqqətinizi çəkən şeyi tapın və onu araşdırın”.

Ədəbiyyat

1. F.Y.Veysəlli. Dil. Bakı, 2007, "Təhsil", 291 s.
2. Abdullayev K. M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif 1998, 280 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası, 1964, 480 s.
4. Axundov A. Ümumi diliçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif 1970, 234 s.
6. Pragglejazz. A method for identifying metaphorically used words in discourse. *Metaphor and Symbol*, 2007, 21 (1), p.1-39.
7. Pylyshyn Z.W. Metaphorical Impression and the "Top-Down" Research Strategy / *Metaphor and Thought* / Ed. by A.Ortony [2nd ed.]. Cambridge, New-York: Cambridge University Press, 1993, p. 543-560.
8. Schmidt H.J. Cognitive Effects of Shell Nouns / *Discourse Studies in Cognitive Linguistics. Selected Papers from the Fifth International Conference*. Amsterdam: Philadelphia, 1997, p. 111-131.
9. Semino E. *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 260 p.

F.Gurbanzada

Noam Chomsky and the term "ellipsis" in his generative grammar

Summary

The article is about famous American linguist and philosopher Noam Chomsky. The article tries to give a definition of the term "ellipsis" and "elliptical theories" in his generative grammar. The author explains the concept of cognitive psychology. Then she defines the term "presupposition" which helps the reader to communicate logically. The author thinks that grammatical, lexical and cognitive meanings are the main parts of the syntax which serves not to similarize grammatical form with grammatical function. She adds that different language units carry different cognitive meanings. Then she mentions the same cognitive situational meanings as functional ones. It is possible to give a vivid idea of incompleted hidden structures of words without naming them. Examples of both Azerbaijanian and English contextual literature help us to define the concept of cognition within the main idea. Real life and literal examples of modern literature give us a clear view of mentioned facts about the research. s it seems from Chomsky's

generative grammar, the investigation of language units with hidden mentalities are actual part of nowadays's grammar as in structural parts of modern linguistics.

Ф. Гурбанзаде

**Ноам Хомский и термин «эллипсис» в его
генеративной грамматике
Резюме**

В статье рассказывается о знаменитом американском лингвисте и философе Ноам Хомский. Статья старается дать определение термина «эллипсис» и «эллиптические теории» в его порождающей грамматике. Автор объясняет концепцию когнитивной психологии. Затем она определяет термин «предпосылка», который помогает читателю логически общаться. Автор считает, что грамматические, лексические и когнитивные значения являются основными частями синтаксиса, который служит не для того, чтобы сгладить грамматическую форму с грамматической функцией. Она добавляет, что разные языковые единицы несут разные познавательные значения. Затем она упоминает те же познавательные ситуационные значения, что и функциональные. Можно дать яркое представление о незавершенных скрытых структурах слов, не называя их. Примеры как азербайджанской, так и английской контекстуальной литературы помогают нам определить концепцию познания в рамках основной идеи. Реальные и литературные примеры современной литературы дают нам четкое представление об упомянутых фактах об исследовании. Как видно из порождающей грамматики Хомского, изучение языковых единиц со скрытыми менталитетами является актуальной частью грамматики сегодняшнего дня, как в структурных частях современной лингвистики.

Рəyçi: Azad Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NURLANA NAĞİYEVA
Bakı Slavyan Universiteti
nurlana@mail.ru

SABİT SÖZ KOMPLEKSLƏRİ VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, frazeologiya, idiom, atalar sözü, tərcümə

Ключевые слова: Азербайджанский язык, фразеология, идиома, пословица, перевод

Key words: Azerbaijani language, phraseology, idiom, proverb, translation

Bildiyimiz kimi, dil tarixi-ictimai bir hadisədir. Tarixən onun tərkibi müxtəlif sözlərlə, eləcə də söz birləşmələri ilə zənginləşmişdir. Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının milli dilidir. Bu dildən respublikamızda dövlət dili kimi istifadə olunur. Hər bir azərbaycanlı istədiyi idarə və müəssisəyə Azərbaycan dilində müraciət edə bilir və yığıncaqlarda, tədbirlərdə, radio və televiziya da bu dildə danışır. Məlumdur ki, yer üzündə üç minə yaxın dil vardır. Bunların bəzisi birbirinə yaxın, bəzisi isə tamamilə fərqlidir. Əgər biz gürcü dili ilə ingilis dilini müqayisə etsək, bunların arasında yaxınlıq olmadığını hiss edəcəyik. Lakin türkmən dili ilə özbək dilini müqayisə etdikdə, bunların arasında oxşarlıq, yaxınlıq olduğunu görəcəyik. Dillərin bu yaxınlığı əsasında onların qohumluğu müəyyən edilir. Birbiri ilə qohum olan dillər isə dil ailələrində qruplaşdırılır. Məlumdur ki, hər bir xalqın bütün nümayəndələri dildən eyni şəkildə istifadə edə bilmirlər. Məsələn, ziyalılar, xüsusən alim və yazıçılar dildən daha məharətlə istifadə etməyə meyl göstərilir. Onlar istifadə etdikləri dilin söz və ifadələrini, qayda-qanunlarını daha da mükəmməl şəkllə salırlar. Lakin bir qisim insanlar isə dildən, bir növ “xam” şəkildə istifadə edirlər. Bu səbəbdən, ədəbi dil və qeyri ədəbi dil, danışq dili anlayışları meydana gəlir. Ədəbi dil nədir? Ədəbi dil normalaşmış dildir. Notmativlik ədəbi dildə başla şərtidir. Ümumi normalar olmadan ədəbi dil də ola bilməz. Ədəbi normalar fikrin aydın, dəqiq ifadə olunmasına, hamı tərəfindən eyni formada anlaşılmasına, düzgün və vahid nitq yaratmağa kömək edir. Ədəbi normalar dilin bütün sahələrinə aid olur, məsələn, fonetik, orfoepik, orfoqrafik, qrammatik, semantik, leksik və üslubi normalar. Ədəbi normalara riayət etmək həmin dildə danışanların və yazanların hamısı üçün məcburidir. Bədii dil nədir? Bədii dil bədii ədəbiyyatın dilidir. Bədii ədəbiyyatın dilində isə biz hər cür, ədəbi dilə aid olan və ya aid olmayan sözlərə rast gəlirik. Bədii dil normalaşmış dil deyildir. Bədii dildə vulqar, qeyri-etik sözlərdən də istifadə edilir. Ədəbi dildə isə bunlara yol verilmir. Bədii dil obrazlı, emosional, ekspressiv dildir. Məhz bu cəhətlərə görə mətn bədiiilik

qazanır. Bədii əsərə bədiilik, obrazlılıq qatan vahidlər sırasına ekspressiv xarakterli sabit söz kompleksləri də aiddir.

Ekspressiv xarakterli sabit söz komplekslərinin (SSK) tərcümədə verilməsi problemi tərcümə praktikasında ən mürəkkəb məsələlərdən biri hesab olunur. Təbiidir ki, belə mürəkkəb və çətin praktiki məsələlərin həlli çox vaxt doğru hesab olunan nəzəri müddəalardan asılı olur. Bu o deməkdir ki, mütərcimin ekspressiv xarakterli sabit söz komplekslərinin təbiəti haqqında müəyyən nəzəri bilikləri olmazsa, tərcümə praktikasında onların məzmununun düzgün çatdırılması sual altında ola bilər. Bədii ədəbiyyatda milli xüsusiyyətlərin təzahür formalarından biri atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlardır. Eyni zamanda, bu komponentləri bədii tərcümədə canlandırmaq tərcüməçilər üzərinə çətin və məsul bir vəzifə qoyur. Əgər qeyd etsək ki, tərcümə sənətkarlığını müəyyən edən əsas amillərdən biri də bu frazeoloji sabit ifadələrdən məharətlə istifadə edilməsidir, bizcə fikrimizdə yanlışdır. Məlumdur ki, dünyanın hər bir xalqı və onun canlı dili özüməxsus frazeoloji zənginliyə malikdir, özünün obrazlılığı və emosionallığı ilə seçilir. Xalq yaradıcılığına məxsus olan digər növ və janrlardan fərqli olaraq canlı danışq dili ilə, yazılı və şifahi nitqlə, obrazlı ifadələrlə sıx surətdə təmasda olur. Dərin fəlsəfi məna kəsb edən frazeoloji ifadələrdən məharətlə istifadə olunması həmin əsərlərin milli xüsusiyyətlərini, ideya məzmununu, bədii-estetik siqlətini bir daha artırır. Bütün bunlar isə həmin xalqın tarixi, adət-ənənəsi, sosial həyat tərz, mədəni-mənəvi zənginliyi və digər zəruri amillər hesabına meydana gəlir. Bu isə o deməkdir ki, frazeoloji sabit birləşmələr xalqın həyat təcrübəsini, onun ədəbi-fəlsəfi müdrikiyini, tutduğu dünyəvi mövqeyini, məişət və mədəniyyətini və digər xüsusiyyətləri özündə bilavasitə cəmləşdirir. Bununla yanaşı, həm də milli koloriti müəyyənləşdirir, onu tənzim edir və ədəbi-bədii prosesin canlanmasında ən zəruri bir vasitəyə çevrilir. Bu məqalədə biz sabit söz komplekslərinə həm dil, həm nitq vahidlərini aid edirik. Nitq vahidləri dedikdə həm etimoloji cəhətdən nitq vahidləri hesab olunan, həm də nitq praktikasında spontan şəkildə yaranan vahidlər nəzərdə tutulur. Bədii mətn tərcüməçilərinin işi birbaşa çap olunmuş yazılı mətnlərlə olduğu səbəbdən, bu fərqləndirmə, bir tərəfdən xalq yaradıcılığının məhsulu sayılan atalar sözləri və məsəllərə, digər tərəfdən isə, müəllif neologizmlərinə şamil olunur. Başda prof. M.T.Tağıyev olmaqla, Bakı frazeologiya məktəbinin digər nümayəndələri kimi, biz də atalar sözlərini dil vahidləri hesab etmirik. Onlar da, mahnılar, çastuşkalar, nağıllar, tapmacalar kimi şifahi xalq yaradıcılığının məhsullarıdır. Adıçəkilən folklor məhsulları kimi, atalar sözləri də xalqın söz mədəniyyətinin xəzinəsi hesab olunur, onlar dildə yaranmaqlarından asılı olmayaraq, dil sisteminin vahidləri sayılırlar. SSK termini beləliklə, həm dil, həm nitq vahidlərini özündə cəmləşdirərək, mətn çərçivəsində vahid bir obyekt kimi çıxış edir. Beləliklə, sabit söz

komplekslərinə həm sabit söz birləşmələri, həm frazeologizmlər, həm sabit müqayisəli birləşmələr, həm atalar sözləri, zərb məsəllər, həm də geniş kütlə arasında məhz bu formada yayılmış mahnı və çastuşkaların müəyyən fraqmentləri və s. aid edilir. Bütün bu vahidləri birləşdirən yeganə əlamət isə onların mətnin kommunikativ və bədii effektivliyini gücləndirərək daşıdıqları ekspressiv funksiyalarıdır. Sabitlik termini burada şərti olaraq götürülür, belə ki, bu termin müxtəlif sabitlik dərəcələrinə malik olan dil və nitq vahidlərini özündə cəmləşdirir. Məsələn, adi sabit söz birləşməsi öz sabitlik təbiətinə görə adi frazeoloji vahiddən fərqlənir. Lakin bir dildən başqa bir dilə, və yaxud bir yazıcının dilindəki SSK-ların tərcümə zamanı verilməsi probleminə həsr olunmuş istənilən araşdırma üçün bu kimi fərqlilik xüsusi əhəmiyyət kəsb etmir. Bu yalnız tədqiqata cəlb edilən vahidlərin sərhəddini genişləndirməyə imkan yaradır. Müxtəlif təbiətlərə, struktura və semantikaya malik olan atalar sözləri və frazeologizmlərin eynilik təşkil etməməsini qəbul edərək, bu dərslərdə məqsəd mövcud tərcümə təcrübəsinə əsaslanaraq, bu kimi vahidlərin tərcümə prosesində verilməsi zamanı mənfəət və müsbət tərəfləri göstərməkdən ibarətdir. Tərcümə nöqtəyi nəzərdən SSK, dilin milli-mədəni informasiyası ilə birbaşa əlaqəli olduğu səbəbdən, demək olar ki, ən çətin material hesab olunur. Onların tərcümədə həttə qismən düzgün verilməsindən çox şey asılıdır. Sabit söz kompleksləri öz ekspressivliklərinə və obrazlılığına görə mətnə maksimal kommunikativ-bədii effektivliyə malikdirlər. Əbəs yerə deyil ki, yazıçılar öz yaradıcılığında bu kimi dil və nitq vahidlərindən, atalar sözləri, pəremiyalar, frazeoloji vahidlər və s. istifadə edirlər. Bəzən onlar dildə lazımi SSK-nın tapa bilmədiklərində, yeni, fərdi-müəllif SSK-ları yaradırlar. Bütün adı çəkilən vahidlər mətnə bir məqsədlə istifadə olunur ki, bu da, təbii olaraq, maksimal, yüksək kommunikativ effektin əldə olunması, mətnin mümkün qədər ifadəli alınması ilə bağlıdır. Məhz bu səbəbdən, mətnlərinin maksimal dərəcədə ifadəli alınması səbəbindən yazıçılar, şairlər hər bir sözün, hər bir kəlmənin üstündə bu qədər çox dayanırlar, əmək, zaman sərf edirlər. Sabit söz kompleksləri bir neçə vahidlərə ayrılırlar, onların arasında həm dil, həm də nitq vahidləri vardır. Buraya frazeoloji vahidlər və sabit söz birləşmələri, atalar sözləri və zərb məsəllər, tapmacalar, aforizmlər və s. aiddir. Prinsip etibarilə, semantik səviyyədə sabit sayılan və vahid bir funksiyanı yerinə yetirmək şərtilə bir neçə leksik vahidi formal olaraq birləşdirən istənilən fraza sabit söz kompleksləri adlandırıla bilər. Göründüyü kimi, onların bəziləri dil vahidləridir, digərləri isə bu və ya digər dildə yaransalar belə, dil sisteminə onun elementi qismində daxil ola bilmir, yəni işarələr sistemində işarə olmur. Lakin bəziləri sabitdirlər, ona görə də hər bir halda, nitqdə yaranmaqlarından və kulturoloji funksiyalarından asılı olmayaraq işarə xarakteri daşıyırlar. Sabit söz kompleksləri qrupuna sırf nitq hadisələri, yəni ayrı-ayrı yazıçıların nitq faktları da aiddir. Bu məhz fərdi

müəllif yenilikləri adlandırdığımız vahidlərdir. Onlar aforistik ola bilərlər və geniş kütlə tərəfindən istifadə oluna bilərlər. Onlar bədii əsər çərçivəsindən çıxıb bilməsələr belə, əsərin bütün kontekstini şüurumuzda canlandıran siqnalizator kimi hər vaxt komik formada müvafiq şəraitdə işləyə bilərlər. Mətnin strukturu çərçivəsində ən çox gözə dəyən sabit söz birləşmələridir. Bu sintaqmalar əksəriyyət etibarilə ekspressivlikdən məhrum olur, semantik səviyyədə sabit olur və çox vaxt bir predmetin adının tərkib hissələri olurlar. Məsələn, *прямая кишка, слепой отросток, железная дорога, александровский стих* və s. Bu kimi misalların tərcümədə substitusiyası tərcümə dilində ekvivalentlərin mövcud olub olmamasından asılıdır. Çox vaxt problem kalka yolu ilə həll olunur. Məsələn, sovet dövründə bütün ideoloji və siyasi mətnlər ölkədəki bütün xalqların dilində kalkalardan ibarət idi – *пятилетний план, враг народа, пролетарии всех стран соединяйтесь, раздавим гидру империализма* və s. Bu ifadələr dildən dilə dəyişilmirdi və qəzet-publisistik üslubda şamp olaraq qəbul edilirdi. Təbiidir ki, dəftərxana dili, eləcə də rəsmi sənədlərin dili bu kimi şamp-kalkalardan ibarət idi. Ümumiyyətlə, sabit söz kompleksləri, yaxud da sabit söz birləşmələri anlayışı istənilən dildə olan söz birləşmələrinin sistem asılılığına söykənir. Bu düşüncələr dilin təbiətinin sistem-struktur şəkildə qəbul edilməsindən, onun funksionallıq spesifikasiyasından irəli gəlir. Qeyd edək ki, dilin sistem-struktur şəkildə qəbul edilməsi strukturalizm klassiklərinin əsərlərindən götürülmüşdür. İlk növbədə burada F.de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu”nu, İ.A.Boduen de Kurtene, Ş.Balli, S. Karsevskiy və XX əsrin əvvəlləri və birinci yarısı üçün bir sıra görkəmli alimlərin adlarını vurğulamaq yerinə düşər. F.de Sössür dilin işarələr sistemi olduğunu vurğulayarkən, sabit əlaqələrdən danışmışdır. O işarələr sisteminə abstraksiya kimi deyil, reallıq kimi qəbul edirdi. Sössür, məlum olduğu kimi, paradiqmatik və sintaqmatik əlaqələrdən bəhs edərkən, assosiativ əlaqələr əsasında işarələri cərgələrə-paradiqmalara və xətti əlaqələr əsasında sintaqmalara ayırmışdır. Paradiqmatik əlaqələrin məntiqi izahı bütün işarələrin, znakların hər hansı bir assosiasiya ilə əhatə olunması ilə verilir. Məsələn, sinonimiya, antonimiya, olisemiya, omonimiya, paronimiya, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, məna birləşən tematik söz qrupları (rəng bildirən sifətlər, müsbət və ya mənfi emosiyalar bildirən sözlər) və s. paradiqmatik əlaqələrə aiddir. [4, s.115]. Sintaqmatik əlaqələrin məntiqi izahı isə belədir ki, dildə müstəqil, izolə olunmuş şəkildə, digər işarələrin köməkliyi olmadan öz mənasını realizə edə bilən işarə yoxdur. Belə ki, bilirik ki, səslər hecalara birləşir, fərdi şəkildə səslər heç bir məna ifadə etmir. Rus dilində приставkaların (за-, вы-, над- c- və s.) varlığından bəhs edirik, lakin bilirik ki, belə müstəqil vahidlər dildə mövcud deyil, onlar yalnız *запеть, заговорить, выиграть, надкусить, сшить* kimi sözlərin

tərkibində ayrılır. Sözlər yalnız ətrafımızdakı predmet və əşyaların adları kimi, müstəqil işarələr təəssüratı yaradır. Lakin bu düzgün deyildir, hər bir söz öz mənasını yalnız digər sözlərin köməyi ilə realizə edə bilər. Bəzi sözlərin belə köməkçiləri çoxdur, bəzilərinin isə azdır. Məsələn, *закадычный* sözü “yaxın” mənasını ifadə edir, yalnız bu sözün mənasının ifadə olunması üçün bir tək “*друг*” – dost sözü ilə birləşmə yaradıla bilər. Beləliklə, sözlər və ümumilikdə dil sisteminin istənilən səviyyəsindəki işarələr öz mənalərini ifadə etmək məqsədilə digər işarələrlə müəyyən konfigurasiyalara daxil olurlar. Məlumdur ki, sovet frazeoloji məktəbində uzun illər boyunca atalar sözlərinin frazeologizm olub olmaması ilə bağlı mübahisələr mövcud idi. Atalar sözlərinin frazeologizm hesab olunmaması arqumentinin tərəfdarları hesab edirdilər ki, atalar sözləri hər hansı bir konfigurasiyaya, yəni öz mənalərini realizə etmələri üçün dilin digər elementləri ilə sintaqmatik əlaqəyə ehtiyac duymurlar, onlar struktur cəhətdən tamamlanmış olurlar. Lakin frazeoloji vahidlər struktur cəhətdən natamam olurlar və onların mənalərinin realizə olunması üçün dil sisteminin digər elementlərinə ehtiyac duyulur. Məsələn, *куры не клюют* frazeologizmi “çox” mənasını ifadə edir və yalnız “*деньги*” sözü ilə birləşərək onun mənası aydınlaşır. Bu söz frazeologizmin tərkib hissəsinə daxil deyil, onun komponenti də deyil, lakin frazeologizmlə birlikdə vahid bir konfigurasiya təşkil edir. Frazeologizmin çevrəsi olan bu söz olmadan o heç bir məna ifadə etmir. Ona görə də demək olar ki, dildə frazeologizmlər deyil, frazeologizm və onun çevrəsindən ibarət konfigurasiyalar mövcuddur. Söz birləşməsi və frazeologiya nəzəriyyəsində sabitlik anlayışı vardır ki, bu da onların semantik cəhətdən komponentlərinin birləşməsini nəzərdə tutur. Bəzi nəzəriyyəçilər dil sisteminə məxsus sabitlik anlayışını frazeologizmlərə xas məcaz üzərində qurulmuş sabitlik anlayışından fərqləndirirlər. Akademik V.V.Vinoqradovun frazeoloji konsepsiyası sabir söz komplekslərini fərqləndirmir. Müəllif, məlum olduğu kimi, frazeoloji vahidlər qrupundan bəhs edərək, onları üç növə ayırır. [1, s.157-159]. Bu təsnifatda yalnız üçüncü - frazeoloji birləşmələr növü bir qədər mübahisə doğurur. Frazeoloji birləşmələr növünün səciyyəvi xarakteri - komponentlərindən birinin söz birləşməsi yaratdığı sözlə birləşə bilməsi hesab olunur. Məsələn, *заклятый* sözü yalnız *враг* sözü ilə birləşmə yaradır. Prof.A.Məmmədli, haqlı olaraq hesab edir ki, bu təsnifatda adiçəkilən növ daxilində yəni frazeoloji birləşmələrdə heç bir frazeologizasiya prosesi, məcazi məna müşahidə olunmur, bu söz birləşmələrini təşkil edən sözlər öz semantik müstəqilliyini itirmirlər, heç bir semantik dəyişikliyə, semantik transformasiyalara məruz qalmırlar, belə misalları biz adi söz birləşmələri adlandıra bilərik. [3, s.41]. Yuxarıda da vurğuladığımız kimi, sabit söz kompleksləri həm dil, həm də nitq hadisəsi sayıla bilər. Dildə olan sabit söz komplekslərinə həm sabit söz birləşmələri, həm də frazeoloji birləşmələr aiddir. Nitqdə olan sabit sz kompleksləri

sıralarına yaranmasına görə nitq hadisəsi sayılan sabit söz kompleksləri və müəllif neologizmləri, okkazonalizmlər daxildir. Nitq hadisəsi sayılan sabit söz komplekslərinə yüz illər ərzində nitqdə forma və məzmununu dəyişmədən işlənən atalar sözləri, zərb məsəllər, tapmacalar, çastuşkaların fraqmentləri, iki misra və digər folklor nümunələri aiddir. Bu vahidlər struktur və semantik cəhətdən tam hesab olunduqlarına görə dil sisteminə daxil deyil, lakin müntəzəm olaraq dildə yaranan ifadələr kimi nitqdə istifadə olunur. Müəllif yaradıcı məhsulu olan nitqdəki sabit söz kompleksləri okkazonal xarakter daşıyır. Lakin zaman keçdikcə öz aforistikliyinə görə geniş istifadə olunan bu ifadələr xarakter etibarilə öz okkazonallığını itirir, nitq xarakteri alır. Buraya müxtəlif bədii ədəbiyyat nümunələrindən götürülmüş bir çox ifadələr aid edilə bilər. Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, A.S.Qriboyedov, A.P.Çexovun əsərlərindən götürülmüş bəzi ifadələri buna misal göstərmək olar. Bütün sabit söz komplekslərini müəyyən qədər ekspressivlik dərəcəsi birləşdirir. Bu ekspressivlik dərəcəsi atalar sözləri, frazeologizmlər, aforizmlərdə olduğu kimi obrazlı və çalarlı olmaya da bilər, lakin mətn daxilində onların hər biri aydın şəkildə eyni pragmatik funksiyanı yerinə yetirir. Sabit söz kompleksləri və frazeologiya nəzəriyyəsində çox vaxt terminoloji qeyri-dəqiqlik müşahidə olunur. Bu məqam həmin sahənin hətta məşhur mütəxəssislərinin əsərlərində də yer alır. M.M.Kopilenko yazır: “Şanskiyə görə də, Frazeologiyanın obyektini frazeoloji vahidlər, yəni sözlərə analoji sayılan sabit söz birləşmələri təşkil edir”. N.M.Şanskiylə həmfikir olan M.M.Kopilenkonun kitabı 1973-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Bu həmin vaxtdır ki, M.T.Tağıyevin “Müasir rus dilinin feli frazeologiyası” adlı monoqrafiyası artıq 7 il idi ki, çapdan çıxmışdı (Bakı, 1966). Lakin N.M.Şanskinin fikirlərinə istinad edən M.M.Kopilenkonun kitabının nəzəri cəhətdən çatışmayan cəhətləri, sanki frazeologiyanın obyektinə sistem-struktur yanaşmanı təbliğ edən M.T.Tağıyevin monoqrafiyasının olmamasından xəbər verir. Bu belə deyil. Bakı professorunun monoqrafiyası o zaman, təbii ki, frazeologiya nəzəriyyəsinin inkişaf etməsi üçün bir mərhələ hesab olunurdu. [5, s.41]. N.M.Şanskiy və M.M.Kopilenko frazeologizmləri sabit söz birləşmələri hesab edirlər. Bu tərifin məntiqsiz olması ilk baxışdan görünür. Əgər söhbət sözlərin birləşməsindən gedirsə, o zaman heç bir frazeologizmdən danışmaq olmaz. Frazeoloji vahidlər sözlərin birləşməsi demək deyil. Söz birləşmələrinin mənalarının cəmi onların tərkib hissələrinin mənalarının cəminə bərabər olur. Məhz ona görə də frazeologizmin tərkibində artıq sözlər olmur, sözlər söz olmaqdan çıxaraq, komponentlərə çevrilirlər.

M.M.Kopilenko N.M.Şanskinin frazeoloji nəzəriyyəsinə yüksək qiymət verərək yazır, “N.M.Şanski tərəfindən Frazeoloji materialın verilmiş təsnifatı akademik V.V.Vinoqradovun məşhur təsnifatının təkmilləşdirilmiş variantıdır.” SSK-ların xüsusi bir növünü müəllif yeniliklərinə aid edilən aksiomatik ifadələr

təşkil edir. Öz aforizm xarakterinə və ümumiləşdirilmiş nəsihətamiz fəlsəfi mənasına uyğun olaraq bu qrup ifadələr daha geniş yayılmışdır. İ.Həmidov və R.Novruzovun “Aksiomatik ifadələr” adlı kitabında yazılır: “Biz onları ona görə aksiomatik adlandırırıq ki, bu ifadələrin mənası heç bir sübuta ehtiyac duymur. Onlar həqiqi faktları, hadisələri özlərində əks etdirirlər. Onlar ümumiləşmiş yaradıcı təfəkkürün invariant şəkildə təşəkkülünün məhsulu hesab olunurlar, yəni bu ifadələrin mənası hər kəs üçün, eskimos üçün də, fransız üçün də, azərbaycanlı üçün də eynidir... Bəzi ədəbi mənbələrdə bu ifadələr “müdrüklük apofeozu” kimi xarakterizə olunur. Əgər bu həqiqətən də belədirsə (buna isə heç şübhə yoxdur), o zaman belə analitik-universal ifadələrin tərcümə problemləri, ilk növbədə, məhz bu məntiqi invariant semantikanın qorunub saxlanması istiqamətində bir sıra çətinliklərlə qarşılaşır” [2, s.32]. Müəlliflərin bu cür yanaşmaları bir qədər sual doğurur, belə ki, əgər həqiqətən də universal-analitik konstruksiyalar, hər kəs üçün, eskimos, fransız, azərbaycanlı üçün də anlaşılan olmasına şərait yaradan, onların universallığından xəbər verən məntiqi invariant semantika daşıyarsa, o zaman, əksinə, bu vəziyyət tərcüməçinin işini çətinləşdirmir, yüngülləşdirir. Axı universal olan hamiya məlumdur və asanlıqla müxtəlif dillərdə verilə bilər. Müəlliflər universal-analitik konstruksiyaları, onların da adlandırdıqları kimi, aksiomatik ifadələri tematik qruplara ayırırlar. Məsələn, “Труд. Безделье: 1.Высота культуры всегда стоит в прямой зависимости от любви к труду. (М.Горький. Фома Гордеев). 2. Лучше ничего не делать, чем делать ничего. (Л.Толстой. М.Оболенский). 3. Знания даются, если верить старым истинам, одним только трудом. (А.Чехов. Опять о Cape Бернар)». Əminliklə qeyd etmək olar ki, aksiomatik vahidlər atalar sözlərindən heç nə ilə fərqlənmirlər, folklor vahidləri hesab olunan atalar sözlərindən fərqli olaraq, sonuncuların müəllifləri var. Məntiqi universal semantikanın xarakterinə gəlinə isə, bu iki vahidlərin fərqləndirilməsi üçün o kifayət etmir, belə ki, atalar sözləri də həmin universal və həmin məntiqi invariant semantika daşıyıcısıdırlar. Aksiomatiklik də şübhə altına alına bilər. Əgər bu konstruksiyalarda əksini tapmış fikirlər bu qədər aksiomatik xarakterlidirsə, o zaman bu aksiomatik ifadələr nəyə gərəkdir? Digər tərəfdən, “Ленивому мозгу всегда легче отрицать, чем утверждать” (А.П.Чехов) tipli aksiomatik ifadənin semantikasındakı hansı aksiomatiklik mövcuddur? Hər bir halda bu kimi ifadələrin tərcümədə verilməsi həqiqətən də tərcümənin aktual problemlərindən hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, 312 с.
2. Гамидов И.Г., Новрузов Р.М. Aksiomaticheskie vyrazheniya. Voprosy tipologii i perevoda. Baku: Murtardjim, 1996, 56 с.

3. Мамедли А.М. Абсурдность задумки перевода. /Материалы научно-методической конференции «Художественный перевод: теория, практика, преподавание». Баку: БСУ, 2002, с.39-42.
4. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики // Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1977, с.35-285.
5. Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку? 1966, 252 с.

Н.Нагиева

Устойчивые словесные комплексы и особенности их перевода

Резюме

В настоящей статье дается информация об устойчивых словесных комплексах (УСК). УСК нельзя связывать с каким-либо определенным структурно-семантическим образованием, это не фразеологизм, не пословица и не поговорка, не просто устойчивое словосочетание. УСК-это рабочий термин для обозначения все типов конструкций, выделяемых в рамках художественного текста. В рамках художественного текста УСК выступают как носители художественности, как художественные единицы. Вот почему неверная передача в переводе отдельного слова разрушает семантико-стилистическое единство УСК, что в свою очередь приводит к трансформации смысловой структуры текста.

N.Naqiyeva

Expressive fixed word complexes and features of their translation

Summary

The analysis of methods of transfer FWC in translation information is given in this article. In both languages idioms are used in verbal and as well as in written speech. At foreign language lessons teachers should teach their students many idioms. The words in the idioms have quite other meanings. In both languages the idioms have figurative meanings. Remembering more widely spread idioms, we can make our speech lighter and livelier. Idioms is when an expression loses its real meaning and gets special meaning not related with the words in a word-combination and expressions. Grammatical meaning of idioms often doesn't satisfy modern languages norms.

Rəyçi:

Rafiq Novruzov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

АЙГЮН ИСАЕВА

Бакинский Славянский Университет

aygun.isayeva@hotmail.com

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: məchul növ, konstruksiya, feil.

Ключевые слова: страдательный залог, конструкция, глагол.

Key words: passive voice, construction, verb.

Страдательный залог и связанное с ней представление о залоговой конструкции, как отмечают многие исследователи, составляет «наиболее неясную, наиболее дискуссионную проблему» в современном английском языке (1). Сложность проблемы залогов определяется, прежде всего, противоречием между широко распространенной трактовкой залога как морфологической категории глагола и осмыслением залоговых противопоставлений через синтаксическую структуру предложения, а также выделением номенклатуры залогов с помощью в одном случае грамматических, в другом лексических, в третьем семантических или логических средств. Многие исследователи усматривают залоговые отношения лишь там, где есть оппозиция хотя бы двух рядов глагольных форм (например, активной и пассивной). Синтаксическая конструкция проявляется замкнутой рамками узкого контекста, реализующего установленную залоговую форму глагола. Исследование существующей литературы показывает, что сущность залоговых отношений адекватно ещё не раскрыта. Следовательно, адекватность определения страдательный залог остается все ещё актуальной. Сама грамматическая категория залога в английском языке во всех её проявлениях до сих пор не является проблемой полностью решенной, она продолжает оставаться одной из «самых сложных и трудно поддающихся определению грамматических категорий» (1, 9.). А.И.Смирницкий считает, что «Трудности, связанные с выделением и рассмотрением страдательного залога, определяются в первую очередь тем, что грамматическое значение этого залога оказывается близким по содержанию к лексическому значению глагола; поэтому очень часто происходит перекрещивание значения, выражаемого грамматической формой залога, и значения, выражаемого глаголом как словом. Так, например, лексические взаимоотношения между глаголами *act* действовать и *suffer* претерпевать, похожи на взаимоотношения между активным и пассивным залогами: лексическому значению глагола *act* присуще значение активности, а лексическому значению глаголу *suffer* - значение пассивности; последний глагол по общему характеру своей

семантики может быть сопоставлен с пассивными словоформами – например, со словоформой *be beaten* быть избитым. Именно поэтому многие авторы склонны относить подобные особенности в самом лексическом значении глагола к залогу». (11).

Залог в широком понимании многих исследователей - это форма глагола, которая выражает: 1. отношение сказуемого к подлежащему и дополнению (9). 2. отношение действия к его субъекту и объекту (6); 3. отношение действия к его носителю, к предмету, определяемому этим действием (11, 104-105); 4. отношение действия к характеру участия в нём лица (предмета), определяемого этим действием (2, 223-224); 5. направленность действия по отношению к его носителю, к определяемому предмету (2, 147); 6. характеристики действия относительно его происхождения с точки зрения лица (предмета), которому это действие редуцируется (1); 7. то, что подлежащее совершает действие, т.е. является производителем действия (действительный залог), или что оно подвергается воздействию извне (страдательный залог) (4).

Это не неполный список определений сущности содержания залоговых отношений и залоговой категории, некоторые специфические стороны которых отмечались различными грамматистами, позволяет нам говорить о сложности этого явления и о тех трудностях, с которыми сталкиваются при изучении этой категории. Из вышеприведенных определений ясно также, что залог не представляется в качестве некой гомогенной глобальной данности. В нём усматриваются такие аспекты, как: семантический (направленность действия, субъектно-объектные отношения), синтаксический (подлежащносказуемые отношения) и морфологический (форма глагола). В зависимости от того, какой из этих аспектов берется за основу, дается и соответствующее определение категории залога. Из-за того, что грамматическое значение страдательного залога и его лексико-семантическое значение, которые образуют формы залога, тесно взаимосвязаны, и равных форм выражения этой категории нет, то исследователи, не ограничиваясь признаками одного грамматического уровня, т.е. морфологического, оперирует также и признаками синтаксическими, лексико-семантическими и др., что ведет к спутанности целого ряда несовпадающих явлений и не способствует выявлению сути самого залога. При рассмотрении данной проблемы по требованиям современной методологии науки, должно строго оперировать взглядами и терминами того уровня, который берется за исследовательскую вершину категории залога, что разрешило бы создать единое образование однородных признаков, вкладываемых в дефиницию и дифференциацию залогов.

Многообразный подход к дефиниции страдательного залога, определяет и различие точек зрения на номенклатурный состав залогов.

Известно, что многие авторы признают присутствие в английском языке всего лишь двух залогов: действительного и страдательного, а некоторые - трёх: действительного, страдательного и возвратного, либо нейтрально-возвратного, либо возвратно-среднего. Подобное отличие в определении количества залогов в английском языке поясняется теми признаками, которые положены в основу определения самой сущности залога. При ориентации на форму глагола отличаются только два залога: действительный и страдательный. Учёт же иных признаков, таких как лексические, лексико-грамматические, семантические - разрешает выделить в английском языке три залога. Подмечалось даже присутствие в английском языке и пяти залогов.

Принятой формой выражения страдательного залога, как известно, считается классическая модель глагол *to be* + *Причастие II*, которая противопоставляется форме глагола в действительном залоге. Некоторые исследователи, однако, расширяют круг форм страдательного залога, включая в их число и сочетания глаголов лексико-видового характера: *get*, *become* с *Причастием II*. Таким образом, если принять залог как морфологическую категорию или маркированную в глаголе диатезу, то при определении грамматического значения и грамматической формы страдательного залога должно равняться на глагол. В таком случае число залогов глагола будет зависеть от того, сколько грамматических значений категории залога будет иметь собственное морфологическое оформление.

В таком случае учитывается и другой, не менее несложный вопрос, суть которого состоит в том, что сочетание глагола *to be*+*Причастие II* не во всех эпизодах образует форму страдательного залога. Наравне с формами страдательного залога в английском языке, конечно, встречаются омонимичные формы, где *Причастие II* не выражается носителем действия, а скорее показывает состояние или итог какого-то действия. Например: 1. *This table is made of wood.* (11, 264). 2. *His tone was offended.* (2, 155). 3. *When I came, the papers were signed and lay on the secretary's table.* (5, 117). Итак, считается, что это пассив состояния (статальный пассив) и исключаются похожие явления из залоговых оппозиций. Есть также и такой взгляд, по которому «сочетание *to be*+*Причастие II* со значением результативного состояния представляет собой как особую разновидность (подвид) страдательного залога» (5). Присутствие форм, омонимичных страдательному залогу, конечно, вызывает необходимость разработки мер их разграничения. Резюмируя всё изложенное, можно сказать, что залоговые отношения в современном английском языке подвергались рассмотрению разными учеными, но преимущественно как морфологическая категория. Отдельные исследователи (например: Джон Лайонз) пытались вскрыть сущность залоговых отношений вообще и в

сущности страдательного залога в частности в связи с такими лингвистическими понятиями как переходность, эргативность и каузативность. Однако, здесь не подлежали ясной дифференциации разнообразные уровни изучения такие как синтаксические системы - структурно-реляционный, семантический, функционально-коммуникативный, формальный и т.д., с которыми соотносилось это явление. Таким образом, учет всех названных моментов с точки зрения совместного развития современных лингвистических, вообще, и грамматических идей, к примеру, оказывается оправданным и неизменным.

Литература

1. Басова Р.В. «О залогах английского языка». В сб. «Проблемы английской филологии». Иркутск, 1967, с. 19-36.
2. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. «Грамматика английского языка». М., 1973, 423 с.
3. Басова Р.В. «О залогах английского языка». В сб. «Проблемы английской филологии». Иркутск, 1967, с. 19-36.
4. Беляева М.А. «Грамматика английского языка». М., 1959. - 340 с.
5. Болдырева М.М. «Сочетание to be+Причастие II со значением результативного состояния о современном английском языке». Автореферат диссертации к.ф.н. М., 1971, 24 с.
6. Винокурова Л.П. «Грамматика английского языка». Л., 1954, 344с.
7. Воронцова Г. Очерки по грамматике английского языка. М., 1969,399 с.
8. Гухман М.М. Развитие залоговых противопоставлений в германских языках. М.: Наука, 1964, 293 с.
9. Ильиш Б.А. «Современный английский язык». М., 1948, 347 с.
10. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. «Грамматика английского языка». (на англ.яз.). М.: Просвещение, 1973, 319.
11. Смирницкий А.И. «Морфология английского языка». М., 1959, 440 с.

A.İsayeva

**Grammatical ways of expressing the passive verbs in English
Summary**

The article deals with the passive voice of the verb in English. Voice relations are seen only where there is opposition of at least two rows of verbal forms (for example, active and passive). The syntactic construction turns out to be a closed framework of a limited context that implements a definite form of the verb. Summarizing all that has been said, it can be said that the mortgage relations in the modern English language have been examined by different scientists, but mostly as a morphological category. Some researchers have tried to reveal the essence of mortgaging relationships in general and in essence the passive voice in particular in connection with such linguistic concepts as transitivity, ergativity and causation. However, various levels of study such as syntactic systems-structural-relational, semantic, functional-communicative, formal, etc., with which this phenomenon correlated, could not be clearly differentiated. Thus, taking into account all the above mentioned points from the point of view of the joint development of modern linguistic, in general, grammatical ideas, for example, is justified and unchanged.

A.İsayeva

**İngilis dilində feilin məchul növünün ifadəsinin qrammatik yolları
Xülasə**

Məqalədə ingilis dilində feilin məchul növündən bəhs olunur. Məchul növ ən azı iki sıra feil formalarının müxalif olduğu halda araşdırılır (məsələn aktiv və passiv). Feilin müəyyən formalarını reallaşdıran sintaktik konstruksiya məhdud kontekstin çərçivələri ilə əhatə olunur. Məchul növ münasibətlər müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılıb. Bu növ morfoloji kateqoriya kimi baxılıb. Bir çox alimlər məchul növ münasibətlərin keçicilik, erqativlik və kauzativlik kimi linqvistik anlayışlarla əlaqədə öyrənir. Lakin burada sintaktik sistem kimi struktur-relyativ, semantik, funksional, formal kimi əlaqələr aydın differensiasiyaya uğramır. Beləliklə, bütün bunların göstərilməsi müasir dilçiliyin inkişafı baxımından, həmçinin qrammatik baxımdan dəyişiməz və sübut olunmuşdur.

Rəyçi: Tamilla Məmmədova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

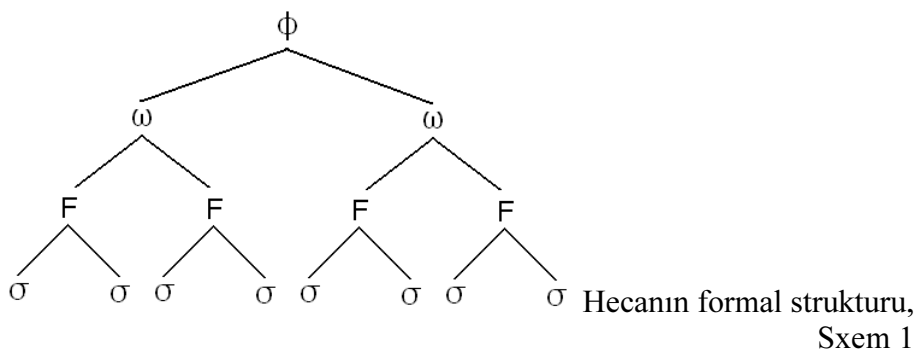
FONEMLƏRİN HECA TƏRKİBİNDƏ REALLAŞMASINDA ƏSAS PRİNSİPLƏR

Açar sözlər:onset, koda, fonotaktik məhdudiyyət, sonorluq profili, maksimum onset prinsipi.

Ключевые слова: начало, кода, фонотактические ограничения, профиль звучности, максимальный начальный принцип.

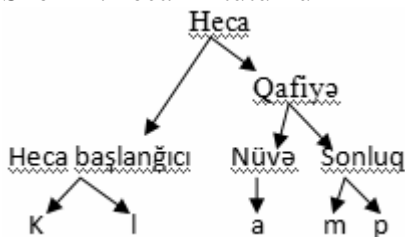
Key words:onset, coda, phonotactic constraints, sonority profile, maximum onset principle.

Sözlər ayrılıqda mənası olmayan vahidlərə bölünür. Dil daşıyıcılarının danışığını hissələrə bölmək, onu güclü və ya zəif vurğu ilə tələffüz etmək üçün heca mühüm rol oynayır. Hecalar əslində beyinə danışığ aktını təhlil etməkdə kömək edən vasitə kimi də dəyərləndirilə bilər. Hər söz ən azı bir hecadan ibarət olur. Heca tərkibində samitlərlə saitə olduğu bir seqment qrupudur. Hecanın tərkibində biz samitlər (C) və saitləri (V) müəyyənləşdirə bilərik. Qrammatikada qrammatik quruluşu araşdırırıqsa, fonologiyada heca quruluşunu araşdırırıq. Deməki fonemlərin ilkin reallaşması meydanı hecadır. Heca, fərdi dillərin səs birləşmələri üçün mühüm vasitə olaraq istifadə olunur. Onun mövcudluğu hətta antik sanskrit və yunan qrammatikləri tərəfindən də qəbul edilmişdir. Bir vahid olaraq heca fonoloji varlıqdır. Ekstensiv eksperiment hecanın əsas xüsusiyyətlərini izah etsə də, onun aydın mahiyyəti hələ də tam dəqiqləşdirilməyib. Heca iyirminci əsrin ilk yarısında əsaslı dilçilik ədədlərini özündə əks etdirən əsərlərdə tədqiq olunub. Bir çox əsərlərdə qeyd olunur ki, heca fonoloji təşkilatlanma vahidi olub. L.Blumfeld seqment ardıcılığını heca yaradan (syllabic) və heca yaratmayan (non-syllabic) kimi yarımqruplaşdırmışdır. L.Yelmslev nüvə və margin olaraq qruplaşdırmağı təklif edir. R.Yakobson isə heca inventorlarının vacib tipologiyasını verməklə bütün dillərdə CV universal heca tipini müəyyənləşdirmişdir. N.S.Trubetskoy təxminən bu ideyaları bölüşdürürdü. Fonologiya seqment vahidlərlə yanaşı superseqment vahidləri də öyrənir. Dilin superseqment vahidləri, ritm və melodiyanı kodlaşdırmaqla dolayısı ilə mənaya və dilə uyğun ahəngə şərait yaradır. Superseqment qurucu ünsürü, heca(σ), vurğulu və vurğusuz hecanı ehtiva edən ayaq- foot(F), foot-u ehtiva edən fonoloji söz(ω), sözə ehtiva edən fonoloji ifadənin(Φ) ierarxiyası hesab olunur. Bunu aşağıdakı sxem əyani göstərir (bax sxem 1).

Heca fonotaktikanın əsas elementidir. Onun dil daşıyıcıları tərəfindən müəyyənləşdirilə bilən psixoloji gerçəkliyi var. Danışanlar hecaların sayını sayır və bir hecanın harada bitib harada başlamasını deyər bilirlər. Hecada biz hecayaradıcı segment olan saiti zirvə və ya nüvə (peak, nucleus), saitdən öndə olan samitləri heca başlanğıcı (onset), saitdən sonrakı samit birləşmələrini isə heca sonu (coda) adlandıracağıq. Zirvə və sonluğu birlikdə qafiyə (Rhyme) adlandırılır. Bu hissənin qafiyə adlandırılması, nəzm dilində qafiyəni formalaşdıran hissənin məhz bu hissə olması ilə bağlıdır. (lie-die, man-ran, milk-silk və s.). Deməli, heca ierarxik olaraq aşağıdakı komponentlərdə qruplaşdırılır (bax sxem 2) :

Sxem 2. Hecanın tutumu

Nümunələr bunu əyani göstərir: flounce-heca başlanğıcı /fl/, rhyme=/aons/, zirvə=/əʊ/, heca sonluğu=/ns/; free-heca başlanğıcı /fr/, qafiyə = /i:/, zirvə = /i:/, heca sonluğu yoxdur; each-heca başlanğıcı yoxdur, qafiyə = /i:tʃ/, zirvə = /i:/, heca sonluğu = /tʃ/

Nümunələrdən göründüyü kimi, hər bir hecanın üç hissənin hər birini ehtiva etməsi mümkün olmaya da bilər ancaq, heca mütləq nüvəyə malik olmalıdır. Bu Azərbaycan dilində yalnız sait olduğu halda ingilis dilində /r/, /l/, /m/, /n/ və dılxarxası burun samiti /ŋ/ da hecanın zirvəsini yarada bilər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, ən çox təsadüf olunan tip samit və saitdən ibarət CV ardıcılığı olduğu halda V, CVC, VC, CCV, CCVC, CVCC, CCVCC kimi ardıcılıqlar da mümkündür. Bütün məlum dillər öz heca tərkibindəki seqmentlərini demək olar ki bu şəkildə qruplaşdırır. Bəzilərinə

yalnız CV ardıcılığına rast gəldiyi halda, yalnız az qismi (C)V, bəzilərinə isə sonluq hissəsinin mövcudluğu mümkündür. Heca başlanğıcı, zirvə və sonluğa bir seqmentdən daha çox seqment əlavə olunduğunda vəziyyət daha da mürəkkəbləşir. Ancaq CV ardıcılığı əsaslı heca tipi və universal kimi təklif oluna bilər. Bəs görəsən, onun fonoloji vahid olmasının sübutu nədir?

Demək olar ki, bütün dillərdə CVCV və ya CV heca tərkibli söz vardır.

Əgər dildə CCV quruluşlu söz varsa deməli onun CV quruluşlu sözü də var (heca başlanğıcında bir və ya iki samitin işlənməsi ixtiyaridir). Heç də bütün hecaların heca başlanğıcı var demək düzgün olmazdı. Bəzi sözlər birbaşa nüvə ilə başlayır. Məs: /aɪ/, /i:t/, /aɪdl/. Əgər hecanın heca başlanğıcı varsa, o zaman o ya bir (məs./paɪ/, /si:t/, /sɜ:rv/); ya da iki samitlə başlayır (məs./slɪm/, /stɒmp/.- Ancaq ,(Arrandik qrupundan olan Aborigin dilləri xaric) elə dil yoxdu ki, onda CV quruluşu olmadan V və ya VC quruluşlu söz olsun. Uşaqların ilk tələffüz etdikləri sistematik sözlər, dil tipindən asılı olmayaraq CV quruluşlu olur. Heca təkrarlanan vahiddir və səs ardıcılıqları onunla bağlıdır, buna görə də heca, seqmentlərin fonotaktikasını xarakterizə etmək üçün əsasdır. İngilis dilinin samit fonem inventarına nəzər salsaq görürük ki, yalnız /ŋ/ və /ʒ/ fonemləri, bir samitdən ibarət olan heca başlanğıcında iştirak edə bilmir. /ʒ/ foneminin istifadə olunmaması təsadüflə bağlı olduğu halda, /ŋ/ fonemini, heca başlanğıcında istifadə olunmaması qafiyə tərkibində də qalır.

İngilis dili heca quruluşuna aşağıdakı nümunələri göstərə bilərik:

V-"I"/æ/, CV"me"/mi:/, CCV"spy"/spai/, CCCV"spray"/sprei/,
VC"am"/æm/, VCC"ant"/ænt/ VCCC"ants"/ænts/, CVC"man"/mæn/,
CVCC"bond"/bɒnd/, CVCCC"bands"/bəndz/, CVCCCC"sixths"/sɪksθs/,
CCVC"brag"/bræg/, CCVCC"brags"/brægz/, CCVCCC"plants"/plænts/,
CCCVC"spring"/sprɪŋ/, CCCVCC"springs"/sprɪŋz/,
CCCVCCC"splints"/splɪnts/(...)².

Azərbaycan dili heca quruluşu nümunələri əsl Azərbaycan dilli sözlərdə: V-"o"; VC-"ot"; VCC-"alt", "üst"; CV-"bu", "su", "de"; CVC-"göz", "dur", "quş"; CVCC-"qurd", "qorx".

Azərbaycan dili heca quruluşu nümunələrində alınma sözlər təsadüf edilir : CCVC-"klub"; CCVCC-"trest"; CCCVC-"ştrix"; CCVCCC-"spektr"; CVCCCC-filtr (...) ³

Dillərin dəyişkən heca quruluşuna malik olduğu nümunələrdən aydın görünür. Ancaq ingilis dilində heca tərkibində fonem ardıcılığı üçün əhəmiyyətli məhdudiyyətlər var. Bu məhdudiyyətlər fonotaktik məhdudiyyətlər adlanır və bu, hər bir dilin özünə xasdır. Ancaq fonotaktik məhdudiyyətlər üçün beynəlxalq tendensiya var ki, bu da sonorluq məhdudiyyətilə bağlıdır. Onlar üzərində bir qədər ətraflı dayanaq.

Bütün dillərdə hecanı yaratmaq üçün fonemlərin distribusiyasında məhdudiyyətlər var. Bu məhdudiyyətlər bəzən fonotaktik, bəzən də fonem ardıcılığı məhdudiyyətləri adlanır. Fonotaktika dildəki bütün fonemlərin bir-birilə işləmə bilməsi qaydalarını müəyyən edir.

Fonetik məhdudiyyətlərin başqa bir cəhəti də odur ki, o bir dildən digərinə dəyişir. Bəs görəsən, niyə dillərdə fonotaktik məhdudiyyətlər mövcuddur? Buna əsas səbəb danışanın müəyyən səs ardıcılığını bir hecadə tələffüz etmə və dinləyənin eşitdiyi fonemlər ardıcılığında nə qədər hecanın olduğunu müəyyən edə bilmə qabiliyyətilə bağlıdır. Məsələn: kar, kipləşən partrlayışlı samit və gincilti udluq novlu samiti ardıcılığından ibarət /p.ɹ/ birləşməsinə diqqət edək. Hətta bu danışanın öz dilində mövcud olmayan birləşmə belə olsa /p.ɹkə p.ɹit/ sözlərini təkhecalı söz kimi tələffüz edə bilər. İndi bu ardıcılıqdakı səslərin yerini dəyişək. Bir az fonetik məşqdən sonra /k.p/ birləşməsinə də tələffüz etmək mümkündür, ancaq bu birləşməyə sait əlavə edərək /k.p.i/ birləşməsi yaratsaq bu ən ixtisaslı fonetistə belə onun bir hecalı söz kimi tələffüz olunması çətinliyini yarada bilər.

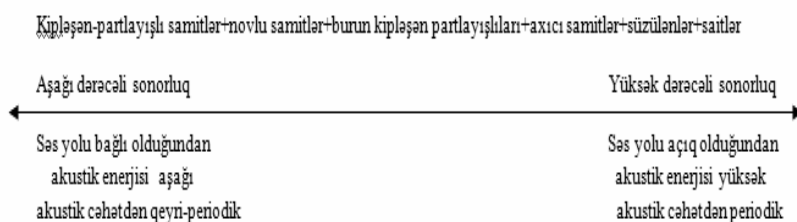
Deməli, biz, /p.ɹnt/ sözünü tələffüz edəndə, dinləyənin təkcə sözdəki fonemlərin tipi və sayı haqqında deyil, eyni zamanda təkhecalı olması haqqında da məlumat vermiş oluruq. Dinləyənin sözdə neçə hecanın olmasını anlaması, /p.ɹ/ və /k.p/ nümunələrindən göründüyü kimi, fonem ardıcılığının təşkilindən asılıdır.

Dinləyənin /p.ɹi/ birləşməsinə bir, ancaq /k.p.i/ birləşməsinə iki heca kimi eşitməsi səbəbini bilmək üçün sonorluq prinsipinə müraciət etməyə ehtiyac duyulur.

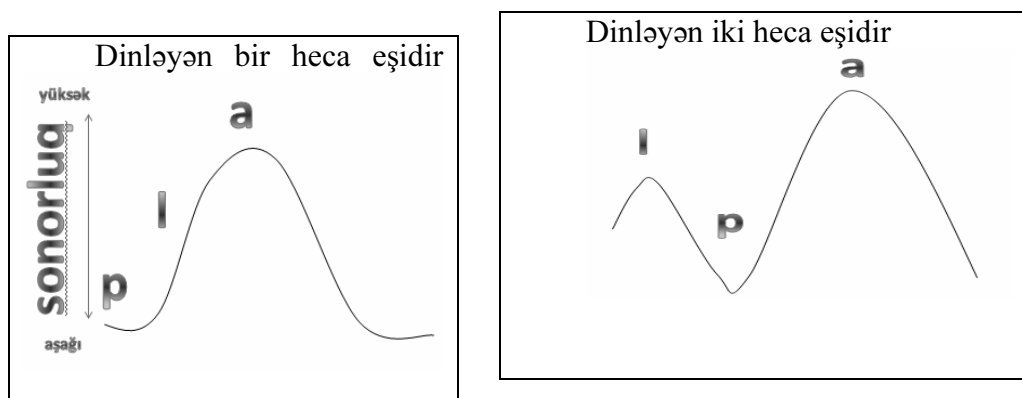
Fonoloji ədəbiyyatda sonorluq anlayışının tarixi 19-cu əsrə gedib çıxır. Heca bölgüsündə sonorluğun əhəmiyyətini vurğulayan O. Yespersen sonorluq nəzəriyyəsini ortaya qoyur.⁴ Onun effekti bir çox dillərlə bağlı hərtərəfli müzakirədən keçsə də, fərdi seqmentlərin sonorluq təsnifi və fonetik uyğunluğun dəqiq izahı hələ də verilməyib. Sonorluğa bağlı tədqiqatların əksəriyyəti özünü fərqləndirici xüsusiyyətlərlə məhdudlaşdırır. Axır vaxtlarda, Stiv Parker müxtəlif dillərdə seqmentlərin sonorluq səviyyəsini ölçmək üçün seqment intensivlik səviyyəsindən istifadə edərək fonetik sübutlarla etdiyi tədqiqat demək olar ki hərtərəfli nisbi sonorluq ierarxiyası ilə nəticələnir. Bəs, görəsən, bunun mahiyyəti nədir?

Sonorluq, düzümün aşağı hissəsindən yuxarı hissəsinə doğru enerji nisbətindən asılı olan, akustik anlamaya bağlı bir termdir(...)⁵. Başqa sözlə, /a/ saitinin tələffüzündə səs yolu açıq olduğundan, akustik yüksək enerji həmin səs üçün ən yüksək sonorluq dərəcəsi yaradır. Ancaq, kar kipləşən samitlərdə qapanma zamanı səs yolu boyu akustik enerjinin qabağını alır.

Dillər sait səsləri akustik cəhətdən mərkəzə, saitə akustik cəhətdən saitə daha az yaxın səsləri kənarlara yerləşdirməklə heca yaratmağı üstün tutur. Bu yolla yaradılmış hecalar sonorluq prinsipinə uyğun gəlir. Bu zaman heca başlanğıcından nüvəyə qədər səslərin yerləşmə ardıcılığı aşağıdakı kimi olacaq.

Deməli, kipləşən samitlər novlulardan, onlar da öz növbəsində burun samitlərindən daha az sonorluluq dərəcəsinə sahibdir. Dil sonorluq prinsipinə uyumludursa o zaman, heca başlanğıcında sonorluq soldan sağa artır, kodada isə soldan sağa azalır. Bundan faydalanaraq, biz, hansı samit ardıcılığının heca onseti və kodası üçün mümkün olmasını təxmin edə bilərik(bax sxem 3).

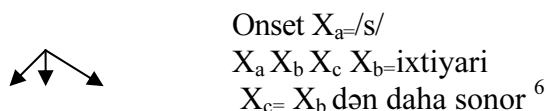

Sxem 3. Dinləyənin eşitmə dərəcəsi

Buna görə də, istənilən dildə /lpa/ fonem ardıcılığından daha çox /pla/ fonem ardıcılığı mövcuddur. Oxşar olaraq dildə, /apm/ ardıcılığından daha çox /amp/ ardıcılığı mövcuddur. Sonorluğu nəzərdən keçirdikdən sonra danışanın bir heca vəziyyəti yaratmağa çalışdığı halda dinləyənin /ɤpa/ səs düzümündə iki heca eşidə bilməsi səbəbi aydınlaşır, çünki sonorluq /ɤ/ fonemində olan yüksək vəziyyətdən, aşağı sonorluq /p/ fonemində keçir və ən

yüksək sonorlu /a/ foneminə yüksəlir. Bir heca vəziyyəti üçün, heca tərkibindəki səslərin sonorluluq qabiliyyəti aşağı vəziyyətdən yüksək vəziyyətə doğru tədricən yüksəlməlidir.

İngilis dili əksər halda sonorluğa tabe olsa da, heca başlanğıcının /s/ ilə başladığı samit ardıcılığında sonorluq pozulur. Məsələn, 'flounce'/flæʊns/ sözü sonorluğa tabe olur, çünki, heca başlanğıcında olan /f/ fonemi, /l/ fonemindən və /l/ fonemi də öz növbəsində /æʊ/ diftonqundan daha az sonorluğa sahibdir. Burada getdikcə artan sonorluq dərəcəsi müşahidə olunur. Diftonqdan /n/ foneminə, /n/ fonemindən /s/ foneminə doğru isə sonorluq dərəcəsi azalır. Beləliklə onsetdən nüvəyə doğru sonorluq dərəcəsinin artması, qafiyə tərkibində nüvədən kodaya sonorluq dərəcəsinin azalması ilə 'flounce'/flæʊns/ sonorluğa tam tabe olmuş hesab olunur. Ancaq, 'spin' sözündə /s/ foneminin sonorluq dərəcəsi /p/ fonemindən çox olduğundan, sonorluq pozulur. İngilis dilində heca başlanğıcında mümkün olan üç samit ardıcılığının birincisi mütləq /s/ ilə başlayır. Məsələn: /sprint/, /skwɛə/, /stju:/; heca başlanğıcında birinci samit /s/ olmazsa, bu zaman burun samitləri heca başlanğıcının ikinci samiti kimi iştirak edə bilməz. Çünki ingilis dilində, /bm/, /dn/ və s. samit birləşməsi ilə başlayan söz yoxdur. Ancaq burada /kn/ birləşməsinin mövcudluğu bir vaxtlar ingilis dilində də müasir alman dilində olduğu kimi, (məsələn: 'Knoten', ingilis dilində 'knot'(düyün) bu ardıcılığın mümkün olduğunu göstərir. İngilis dilində onseti olan heca əvvəldə gələn /s/ samiti ardınca düzülən bir və ya iki X vəziyyətdən ibarət ola bilər.

Deməli sonorluq, fonotaktik məhdudiyyətlərin əksəriyyətini müəyyən etmək üçün əsaslı vasitə hesab olunsa da nümunələrdən də göründüyü kimi, hər birini izah edə bilmir.

Ən çox fonotaktik məhdudiyyətə onsetdə rast gəlinir. Məsələn, ingilis dilində /f/-dan sonra yalnız artikulyator baxımdan ona yaxın samit gələ bilər. (/flaɪ/), afrikatlardan sonra samit fonem gəlmir və s. Kodada rast gəlinən samit birləşmələri bir çox halda (amma həmişə yox V.H.) onsetdə olan samit birləşmələrinin güzgüdəki əksi kimidir. (Bunun baş verməsi üçün sonorluq onseti dəstəkləməlidir) Məsələn, ingilis dili /pl/ birləşməsinə onsetdə rast gəlinir (/pleɪ/) və bunun əksi /lp/ birləşməsi də codada mümkündür (/help/); Başqa bir nümunə, /fr/ onset (/fri:/) və /rf/ koda (/sɜ:rf/). Ancaq kodada mövcud olan bir çox ardıcılıq onsetdə mövcud ola bilmir. Məsələn, 'lamp' sözündə /mp/ ardıcılığı mümkün olduğu halda, onsetdə /pm/ mövcud ola bilmir. Hecanın fonetik təsviri xüsusən hecalararası bölgünü müəy-

yənləşdirməklə bağlı hələ də problemlər var. Bu çətinliyi aydınlaşdırmaq üçün iki nümunəyə nəzər salaq. Əksər ingilis dili daşıyıcısı belə başa düşür ki 'going' ['gəʊ.ɪŋ] sözü iki hecadan ibarətdir. Təxminən belə hesab edə bilərik ki, / ʊ / hecaları bölən hissədir. Çünki özündən sonra gələn saitdən çox / ʊ / dodaq saiti olduğu üçün hava axını daha çox məhdudlaşdırır. Ancaq digər bir problem / ʊ / foneminin birinci, yoxsa ikinci hecaya aid edilməsiylə bağlıdır. Əlbəttə, biz / ʊ / foneminin / əʊ / diftonqunun tərkibinə daxil olduğunu bilirik, ancaq bu fonologiyanın faktıdır, hecanın quruluşu faktı deyil. Başqa bir çətinlik 'extra' / ekstrə / sözü ilə bağlıdır. Bəzi rəylərə görə / k / və / t / arasındakı / s / iki hecanın bölgü yeri hesab oluna bilər ki, bu da bir çox dil daşıyıcıları tərəfindən inkar olunur. Bunun üçün əksər hallarda maksimum onset prinsipinə müraciət olunur. Kahn, Daniel tərəfindən təklif olunan bu nəzəriyyənin mahiyyəti belədir⁷: Saitlərarası mövcud olan samit ilk hecanın kodesinin ilk samitindən daha çox ikinci hecanın onsetinə aid edilir. Maksimum onset prinsipi tələb edir ki, [tata] düzümü, [tat.a] dan daha çox [ta.ta] şəklində hecalara ayrılmalıdır və əgər dil [st] onsetinə icazə verirsə onda, [asta] ardıcılığı, [as.ta] və [ast.a]-dan daha çox, [a.sta] kimi hecalanır. Ancaq əlbəttə nəzərə almaq lazımdır ki, MOP universal bir prinsip olsa da, dillər hecanın tiplərinə görə fərqlənir. Məsələn, daç və ingilis dilləri [st] onsetinə imkan verdiyi halda ispan dilində bu mövcud ola bilmir. Buna görə də, [basta] ardıcılığı, [ba.sta] şəklində deyil, [bas.ta] kimi hecalanır. Başqa bir misal daç dilində [ekstra] [ek.stra] şəklində hecalandığı halda, Alman dilində [st] onseti olmadığından [eks.tra] şəklində hecalanır.⁸

Onsetdəki fonotaktik məhdudiyyətlər və çoxhecalı sözləri hecalara ayırmaq üçün MOP adlanan alqoritmdən istifadə etməklə problemi aşağıdakı kimi həll edə bilərik. Məsələn, iki hecadan ibarət olduğunu bildiyimiz 'athlete' sözünə nəzər yetirək. Görəsən, heca sərhədi harada yerləşir? Fonotaktik baxımdan qanuni ardıcılığın yaranmasını təmin edərək maksimum onset prinsipi alqoritmı bunu belə həll edir: deməli, biz / θ l / fonem birləşməsinin birinci, ikinci hecaya, yaxud / θ / foneminin birinci, / l / foneminin ikinci hecaya məxsus olmasını müəyyənləşdirməliyik. Bu prinsipə əsasən biz əvvəlcə ingilis dilində / l / ilə başlayan söz olub olmadığını müəyyənləşdiririk ('leaf', 'lot'), əgər varsa, / l / ikinci hecaya aid edilir. İndi həmin fonemdən bir addım öndəki fonemi əlavə edib aldığımız / θ l / ardıcılığını müəyyən edirik. Belə bir ardıcılıqla başlayan söz olmadığına görə / θ / fonemi birinci hecaya aid edilərək / æ θ /, / l / fonemi ikinci hecaya aid edilərək / li:t / hecaları yaradılır. Ancaq qeyd olunmalıdır ki, heca quruluşu maksimum onset prinsipini yalnız dilin sintaktik, morfonoloji və fonotaktik məhdudiyyətlər sərhədində gerçəkləşdirməlidir. Sankt Peterburq dilçilik məktəbi nümayəndələri L.V.Şerbanın heca nəzəriyyəsini əsas tuturlar.⁹ Bu **əzələ gərginliyi** nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əksər

dillərdə, hər heca tərkibində hecayaradıcı fonem var və bu fonem adətən sait fonem olduğu halda, bəzi dillərdə sonorlardır. Heca zirvəsini formalşdıran həmin fonemin əvvəlində və sonrasındakı fonemlər marginal (kənara aid) adlanır. Artikulyasiya gərginliyi heca zirvəsindən əvvədə gələn fonemlər boyunca qalxarkən, heca zirvəsində sonrada gələn fonemlər boyunca azalır. Buna görə də heca artikulyator gərginlik qövsü kimi tərif edilə bilər. Qeyd etmək yerinə düşər ki, tam izahı verilməyən bu nəzəriyyə V.A.Vassilyev tərəfindən tamamlanmışdır. O özünün English Phonetics kitabında yazır: 'Unfortunately, L.V. Shcherba has not left any further explanations of this theory, with the result of that some of its points remain unclear. In particular, it is not known what he actually meant by *ослабление* and *усиление*, *усиливающаяся* and *ослабляющаяся* *цепь* i.e whether he meant an increase or decrease in the muscular tension of the articulating organs? in the force of expiration or in the loudness of speech sounds? or all of these'¹⁰ V.A.Vassilyev qeyd edir ki, bütün tələffüz oluna bilən vahidlər kimi heca da üç fiziki parametrlə xarakterizə oluna bilər: yüksəklik, gərginlik, uzunluq. Heca tərkibində bu parametrlər əvvəl gələn səslərdə minimum olur, heca mərkəzində ən maksimum həddə çatdığı halda heca sonunda yenidən minimuma yaxınlaşır. Bütün deyilən fikirlər mülahizələrə baxmayaraq, hecanın asan bir anlayış olmadığı məlumdur və indiyə kimi heç bir fonetist hecanın hərtərəfli və yetərli izahını verə bilməyib.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları, Bakı. 2013 səh. 11
2. Oxford Learners' Dictionary 2006.
3. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfofonologiyası, Bakı 1988, səh. 7, 8, 9.
4. Jespersen Otto, The Articulation of speech sounds, Cornell University 1889, Part III
5. Steve Parker. The sonority controversy, Berlin & Boston, 2012
6. Giegerich Heinz J. English phonology (an introduction) Cambridge, 1995, səh. 152, 153
7. Gussenhoven Carlos və Jacobs H., Understanding phonology, New York, 2017, səh. 127
8. Kahn, Daniel (1976) Syllable-based generalizations in English phonology. Doctoral dissertation, MIT.
9. Щерба Л.В. Фонетика французского языка, Москва 1963, səh. 79
10. Vassilyev V.A. English Phonetics, Москва 1970, səh. 20.

В.Гасанова

**Основные принципы фонетической реализации
в структуре учебного плана
Резюме**

Изменения в фонологической и морфологической структуре языка тесно связаны, так как она слоя развиваются относительно образом. Другими словами, фонема находит свое воплощение в структуре морфемы. Правило, ограничивающее дистрибутивные связи в разных положениях слов и морфем, называется фонотактикой.

Основные принципы фонетической реализации в структуре учебного плана.

Исследования фонотактики, в которых фонемы могут использоваться в ядре ядр или коде любого слога. Далее возможная комбинация фонем в этих положениях, фонема последовательности внутри морфемы и улавливает невозможные последовательности.

V.Hassanova

**On the basic principles of the language
sounds in the syllables**

Summary

Changes in the phonological and morphological structure of the language are closely interconnected, because the two adjacent layers are developed in a relative way. In other words, the phonemes find their realization in the morpheme structure.

The rule limiting the phonemic connections in different positions of the word and morpheme is called phonotactics. Sonority of the phonemes also contributes to phonotactic constraints.

On the basic principles of the language sounds in the syllables

Phonotactics studies which phonemes can be used in syllables, possible phoneme combination in these positions, phoneme sequences inside the morpheme and reveals impossible sequences.

Rəyçi:

**Fəxrəddin Veysəlli
Filolofiya üzrə elmlər doktoru, professor**

AIDƏ BƏŞİROVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
bashirovaaida@mail.ru

PHONETIC AND GRAMMATICAL DIFFERENCES BETWEEN ENGLISH AND SPANISH LANGUAGES

Açar sözlər: problem, sait səslər, aspekt

Ключевые слова: проблема, согласны звуки, аспект

Key words: problem, vowel sounds, aspect

It is commonly thought that Spanish is an easy language and English is a difficult language to learn. There is a wide range of research done about this issue. These studies deal primarily with comparing English and Spanish languages. The main objectives of these studies have been to determine if Spanish is easier than English. According to the results of these studies some of the noticeable differences between Spanish and English languages are spelling, grammar and vocabulary differences.

To begin with Spanish is a Romanic language and part of the Indo - European language family. It is closely related to Italian and Portuguese. Spanish is a major language, with up to 400 million native speakers in Spain, Latin America and the USA [2, p. 7-8].

English is West Germanic language of the Indo - European language family, that is closely related to Frisian, German and Dutch languages. It is dominant language of the United States, The United Kingdom, Canada, Australia, Ireland, New Zealand and official language of India.

Another aspect of the difference is an alphabetical one. Spanish language uses the Latin alphabet. The vowels can take an acute accent and there is the additional letter ñ. When spelling English words or writing them from the teacher's dictation, beginning Spanish students may make mistakes with the English vowels *a, e, I*. The consonants *h, j, r, y* may also cause trouble, since they have significantly different names in Spanish [4, p. 245-246]. Generally the English writing system itself causes no particular problems to Spanish learners. Beginners, however, may be tempted to punctuate questions or exclamations as follows, since this is how it is done in Spanish language: *?What is your name?; !What a goal!* Punctuation of direct speech may also be a problem because quotation marks are not used in Spanish. A major obstacle that confronts many Spanish speakers is phonology: The phonological system is significantly different from that of the English language, particularly in the aspect of vowel sounds and sentence

stress. These differences are very serious hindrance to Spanish learners being able to acquire a native English speaker accent. Coe says: "European Spanish speakers, in particular, probably find English pronunciation harder than speakers of any other European language" [2, p. 22].

Spanish has 5 vowels and 5 diphthongs. The length of the vowel is not significant in words. This contrasts with English, which has 12 pure vowel sounds and 8 diphthongs. The length of vowels plays an important role. It is not surprising, therefore, Spanish learners may have great difficulty in producing or even perceiving the various English vowel sounds. Specific problems include the failure to distinguish the sounds in words such as *ship/sheep*, *taught/tot*, *fool/full* or *cart/cat/ cut* [4, p. 248].

In a more practical sense producing English consonant sound is not problematic for many Spanish learners, but difficult enough! They may have problems in the following aspects:

- failure to pronounce the last consonant accurately or strongly enough; e.g. *cart* for the English word *card* or *brish* for *bridge* or *thing* for *think*.
- problems with the sound /v/ in words such as *vowel* or *revive*.
- difficulties in sufficiently distinguishing words such as *see/she* or *jeep/sheep/cheap*.
- the tendency to prefix words beginning with a consonant cluster on *s-* with an *e/sound*; so for example, *school* becomes [*eschool*] and *strip* becomes [*estrip*].
- the swallowing of sounds in other consonant clusters, examples: *next* becomes [*nes*] and *instead* becomes [*istead*].

Spanish is a syllable-timed language. When Spanish speaker transfers the intonation patterns of their mother tongue into English, which is a stress-timed language, the result may sometimes be barely comprehensible to native English speakers. This is because the meaning or information usually conveyed in English by the combination of stress, pitch and rhythm in a sentence is flattened or evened out by the Spanish learner. English grammar is also different from Spanish one. Spanish has masculine and feminine, but English uses no gender. In Spanish you need to know if a noun is masculine or feminine. Although Spanish is a much more heavily inflected language than English, there are many aspects of grammar that are similar. The major problem for the Spanish learner is that there is no one-to-one correspondence in the use of tenses. So, for example, a Spanish learner might incorrectly use a simple tense instead of a progressive or a future one: *She has a shower* instead of *She's having a shower*; *I help you after school* instead of *I'll help you after school*. Furthermore, verbs are very different. Spanish verbs must agree with the subject, which means many different forms in each tense.

Problematic for beginners is the formation of interrogatives or negatives in English. The absence of an auxiliary in such structure in Spanish may cause learners to say: *Why you say that? /Who he saw?/ Do you saw him? / I no see him / I not saw him*

This is essential to point out that possessive nouns don't exist in Spanish. In English, all you have to do is slap an apostrophe *s* to the end of a noun and you have made it possessive *Adam's jacket* . This is not the case in Spanish ; to specify belonging in Spanish , most often *de* is used to connect the possession to its owner *la chaqueta de Adam* "Adam's jacket"

Spanish word order is generally Subject –Verb –Object, like English. However, Spanish allows more flexibility than English and generally places at the end of the sentence words that are to be emphasized. This may result in non-standard syntax when Spanish learners speak or write English.

Adjectives bring forth several differences in translation from Spanish into English. In Spanish the adjectives come after the noun. For instance, if you want to say *the red apple*, in Spanish, you would say *la manzana roja*. But there are a few exceptions. With select types of adjectives – such as quantifiers – they come before the noun. If you want to say *the only problem*, it would have the same order in Spanish as in English *la unica problema*.

In English we say *the day is sunny* but in plural *the days are sunny* .In these two phrases the verb changes from *is* to *are* when the subject -noun *days* becomes plural and the adjective *sunny* remains unchanged. This is reverse of Spanish. In Spanish adjectives must agree in gender and plural *el dia esta soledado-los dias estan soledados*.

With regards to sentence structure English differs from Spanish, because English simple sentences always begin with subject. In Spanish the subject of a sentence often doesn't have to be started. By using the proper conjugation in Spanish, you already know the tense and the subject without explicitly stating it. eng. *I give it to you* > sp. *te lo doy*

As stated above, there are numerous other minor differences in the two languages that may result in negative transfer. Here are a few common examples. The way that things are done in Spanish can be inferred from the mistakes in English:

- * Do you have sister ?
- * It's not easy learn English.
- * Where's my pencil? Have you seen him?
- * I am more tall than my brother.
- * Was snowing when I got up.
- * She took off the glasses.

Another area of difficulty for some people is vocabulary. English is probably more difficult because it has more words. The English language,

throughout its history influenced by many different foreign languages and borrowed their words. Spanish, for the most part, has remained a pure language. Most Spanish words are native Spanish words. Many English words are not native English words! Due to shared Latin influence English and Spanish have many cognates, and the corresponding collection of false friends, such as sp. *eventual* > ing. possible or sp. *particular* > ing. private. Since the Latin derived words in English tend to be more formal, Spanish students will benefit when reading academic text. He or she may sound too formal, however, if using such words in everyday spoken English. Conversely, phrasal verbs, which are an essential aspect of colloquial English, are difficult for Spanish learners and may obstruct listening comprehension [3, p. 25-26]. Long noun groups such as *the standard language classroom, teacher-student interaction pattern* commonly found in academic English text, are troublesome for Spanish speakers, whose language post-modifies nouns. There are a wide variety of factors that determine differences between two given languages: Spanish has a strong correspondence between the sound of a word and its spelling. The irregularity of English in this respect causes predictable problems when Spanish learners write a word they first met in written language. A specific problem concerns the spelling of English words with double letters. Spanish has only 3 double -letter combinations *cc, ll, rr*. English, in comparison, has 5 times as many. Spanish learners often reduce English double letters to a single one, or overcompensate by doubling a letter unnecessarily; for example *hopping* for the present participle of *hope* [1, p. 108]. The conclusions that can be drawn from the differences are that whether you are learning Spanish or English, you will notice many things that are different. English has more difficult spelling and punctuation, but Spanish probably has more complicated grammar. Both languages are very important languages in the world.

eng. - English

sp. - Spanish

Ədəbiyyat

1. Busquets L., Bonzi L. Curso intensivo de Espanol para extranjeros. Espana, 2016.
2. Coe N. in Swan M. & B. Smith. A teacher's guide to interferenc and other problems. Cambridge University Press, 1987.
3. Francisca Castro. Elemental. Uso de la gramatica Espanola. Espana, 2006.
4. Комарова Ж.Т. Испанский для всех. М., 1998.

A. Bashirova

**İngilis və ispan dilləri arasındakı fonetik və qrammatik fərqlər
Xülasə**

İngilis və ispan dilləri arasında ciddi fərqlər vardır. Onlar əsasən bu dillərin fonetik, qrammatik və lüğət tərkibindəki fərqləri əhatə edir. İngilis dili german dilləri qrupuna, ispan dili isə roman dilləri qrupuna aiddir. İspan dilində isim sifətdən əvvəldə gəlir, cins kateqoriyası vardır və feillər şəxsə görə dəyişir, ingilis dilində bütün bunlar fərqlidir. İngilis dilində adətən sifət birinci isim isə ikinci yerdə işlədilir, cins kateqoriyası yoxdur və feillər şəxsə görə dəyişmir. Bu iki dilin cümlə strukturu da fərqlidir. İngilis dilində sadə cümlələr mübtəda ilə başladığı halda ispan dilində sadə cümlələr mübtədasız da işlədilə bilər. Lüğət tərkibi baxımından da ingilis dili daha çətindir. İngilis sözlərinin çoxu alınma sözlərdir, ispan sözləri isə əsl ispan sözləridir. Tezisdə konkret dil materialları əsasında bu fərqliliklər müəyyənləşdirilir.

A. Баширова

**Фонетические и грамматические различия между английским и
испанскими языками
Резюме**

Между английским и испанскими языками есть серьезные различия. В основном эти включаете фонетические, грамматические и словарные различия в этих языках. Английский язык относится в группу Германского языка, а испанский язык относится в группу Романского языка. В испанском языке сперва идет прилагательное потом существительное, есть категория родов и глаголы меняются при личностях, а в английском языке все эти разные. В английском языке сперва идет существительное потом прилагательное, нету категория родов и глаголы не меняются при личностях. В этих двух языках структура предложение тоже разные. В английском языке простые предложение начинаются с подлежащее, а в испанском языке это не обязательно. Словарь английского языка более сложный. Множество английского слова не родная, а все испанский слов родная. В тезисе эти различия определяется в основе конкретного языковые материалы.

Rəyçi:

Aygün Yusifova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
imanova.71@bk.ru

ОБЩЕНИЕ И ВЗАИМОПОНИМАНИЕ ЛЮДЕЙ

Açar sözləri: cəmiyyət, nitq, birləşik. ünsiyyət, qarşılıqlı əlaqə, forma, səbəb hərəkət, insanlar, yaddaş.

Ключевые слова: общество, речь, связь, общение, взаимодействие форма, причина, действие, люди, память.

Key words: society, speech, connection, communication, interaction, form, reason, action, people, memory.

Общество не состоит из отдельных индивидов, а выражает Сумму тех связей и отношений, в которых эти индивиды находятся друг к другу. Основу этих связей и отношений составляют действия людей и влияние их друг на друга, получившие название взаимодействия.

С точки зрения философии взаимодействие - это объективная и универсальная форма движения, развития, определяющая существование и структурную организацию любой материальной системы. Взаимодействие как материальный процесс сопровождается передачей материи, движения и информации. Оно относительно, осуществляется с определенной скоростью и в определенном пространстве - времени.

С точки зрения психологии взаимодействие - это процесс непосредственного или опосредованного воздействия людей друг на друга, порождающий их взаимную обусловленность и связь. Именно причинная обусловленность составляет главную особенность взаимодействия, когда каждая из взаимодействующих сторон выступает как причина другой и как следствие одновременного обратного влияния противоположной стороны, что определяет развитие объектов и их структур. Если при взаимодействии обнаруживается противоречие, то оно выступает источником самодвижения и саморазвития явлений и процессов.

Под взаимодействием в психологии, кроме того, обычно понимается не только влияние людей друг на друга, но и непосредственная организация их совместных действий, позволяющая группе реализовать общую для ее членов деятельность. Взаимодействие всегда присутствует в виде двух компонентов: содержания и стиля. Содержание взаимодействия определяет, вокруг чего или по поводу чего разворачивается то или иное взаимодействие. Стилль взаимодействия указывает на то, как человек взаимодействует с окружающими. Психика людей познается и проявляется в их взаимоотношениях и общении. Взаимо-

отношения и общение - это важнейшие формы существования людей. В их процессе люди устанавливают контакты, связи, влияют друг на друга, осуществляют совместные действия и испытывают взаимные переживания.

Во взаимодействии реализуется отношение человека к другому человеку как к субъекту, у которого есть свой собственный мир. Взаимодействие человека с человеком в обществе - это и взаимодействие их внутренних миров: обмен мыслями, идеями, образами, влияние на цели и потребности, воздействие на оценки другого индивида, его эмоциональное состояние.

Взаимодействие, кроме того, можно представить как систематическое, постоянное осуществление действий, имеющих целью вызвать соответствующую реакцию со стороны других людей. Совместная жизнь и деятельность в отличие от индивидуальной имеет вместе с тем более жесткие ограничения любых проявлений активности-пассивности индивидов. Это вынуждает людей строить и согласовывать образы "я-он", "мы-они", координировать усилия между ними. В ходе реального взаимодействия формируются также адекватные представления человека о себе, других людях, их группах. Взаимодействие людей выступает ведущим фактором в регуляции их самооценок и поведения в обществе.

Взаимодействие бывает межличностным и межгрупповым.

Межличностное взаимодействие - это случайные или преднамеренные, частные или публичные, длительные или кратковременные, вербальные или невербальные контакты и связи двух и более человек, вызывающие взаимные изменения их поведения, деятельности, отношений и установок.

Межгрупповое взаимодействие - процесс непосредственного или опосредованного воздействия множественных субъектов (объектов) друг на друга, порождающий их взаимную обусловленность и своеобразный характер отношений. Обычно оно имеет место между целыми группами (а также их частями) и выступает как интегрирующий (или дестабилизирующий) фактор развития общества.

Отношения, возникающие между людьми в процессе их общения, в совместных видах деятельности, определяются как общественные отношения. Например, к ним можно отнести такие как: производственные, политические, правовые, нравственные, религиозные, психологические и др.

Отношения между людьми также принято подразделять на официальные и неофициальные в соответствии с той организацией, в которой они формируются. Официальные отношения санкционированы, оформляются документально и контролируются обществом или отдельными его представителями. Неофициальные отношения могут

поддерживаться той или иной организацией, но они не регулируются документально. Также можно выделить деловые и личные (или межличностные) отношения. Деловые отношения связаны с учебной или трудовой совместной деятельностью и определяются ею. Личные отношения могут быть оценочными (восхищение, популярность) и действенными (связанными с взаимодействием). Они обусловлены не столько объективными условиями, сколько субъективной потребностью в общении и удовлетворением этой потребности.

В структуре взаимодействия и общения людей, как правило, выделяют три составляющие: поведенческую, аффективную и когнитивную. К поведенческому компоненту относят результаты деятельности и поступки, мимику, жестикуляцию, пантомимику, локомоцию (перемещение в пространстве), речь. Эмоциональный компонент проявляется в разнообразных эмоциональных состояниях и может быть зафиксирован на уровне физиологической регистрации и субъективных отчетов. Например, по наличию (и интенсивности) положительных и отрицательных эмоций, конфликтности (внутри личностной, межличностной), эмоциональной чувствительности, удовлетворенности собой, партнером, работой и т. п. Когнитивный компонент включает в себя все психические процессы, связанные с познанием окружения и самого себя (например: ощущения, восприятия, представления, память, мышление, воображение). Существуют и отрицательные личные отношения между людьми. Это безразличие, вражда, ненависть. Безразличие во взаимоотношениях возникает довольно часто, и для него в современном мире есть свои причины. Большинство современных нам людей настолько поглощены своими житейскими трудностями, личными и деловыми проблемами, что у них часто не хватает времени для того, чтобы уделять должное внимание, устанавливать и поддерживать добрые человеческие отношения с другими за пределами узкого семейного или делового круга.

В качестве частных причин Безразличия и отчуждения людей друг от друга можно назвать недостатки в системе образования, которая не вырабатывает у детей такие качества личности, благодаря которым они бы могли чувствовать потребность в людях, создавать и поддерживать с ними хорошие отношения.

Соблюдение условий взаимопонимания на практике, в жизни является критерием достигнутого взаимопонимания. Оно будет тем выше, чем более приемлемы для совместной деятельности разработанные правила взаимодействия. Они не должны сковывать партнеров. Для этого их необходимо периодически исправлять, т.е. согласовывать совместные усилия людей и обстоятельства их реализации. Лучше всего это делать в ситуации равноправного положения индивидов.

Список использованной литературы:

- Н. И. Шевандрин, “Социальная психология в образовании”. Москва 1995г.
Р. С. Немов, “Психология”. Москва 1995.
Джон Кехо, “Подсознание может все”.
Бодалев А.А. Личность и общение. - М., 1983.
Шибутани Т. Социальная психология. Пер. с англ. В.Б. Ольшанского. - Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. - С. 273-279. Бесплатно скачать реферат "Виды взаимодействия и общения людей" в полном объеме

S.İmanova

Communication and understanding of people

Summary

To achieve mutual understanding , people should proceed from the same postulates of communication and interaction relate the subject of discussion to the same social patterns, norms and behavior. One can't understand another person without taking a picture in personal relationships and showing sympathy for him. It is possible to predict mutual understanding on the basis of people's attitude to the psychological and value- semantic positions of partners. In this case, the criteria that help make assumptions about a possible mutual understanding. Assumptions of each participant about the knowledge of the subject of activity by the partners and their competence. At that time there is always the possibility of a lack of understanding reasons for misunderstanding may be :

The absence or distortion of people's perception of each other.

Differences in the structure of the delivery and perception of speech and other signals.

Time deficit for the mental processing of information received and issued.

There is deliberate or accidental distortion of transmitted information, and there is no possibility to correct the error or clarify the data.

S.İmanova

İnsanların ünsiyyət və anlaşması

Xülasə

Qarşılıqlı anlaşmaya nail olmaq üçün insanlar eyni ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqələrdən çıxış edərək müzakirə mövzusunı eyni sosial modellərə, norma və davranışa aid etməlidirlər. Başqa insanı anlamaq üçün ,öncə onunla həmsöhbət olub, qəlbinin açarını tapıb, sonra isə ona qarşı səmimiyyət göstərmək lazımdır. İnsanın psixoloji tərəfdaş mövqelərinə görə olan münasibəti əsasında qarşılıqlı anlaşma proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bu vəziyyətdə mümkün qarşılıqlı anlayışa dair fərziyyələr yaratmağa kömək edən meyarlardır. Tərəfdaşların fəaliyyəti mövzusunı bilmək və onların səlahiyyətlərinə dair hər bir iştirakçıdan fərziyyələrini bilmək vacibdir. Həmin vaxt insanlar arasında bir birini başa düşmür və bir birinin başa düşməməyinin səbəbləri aşağıdakilər ola bilər:

İnsanlar bir-birini başa düşmür və ya təhrif edir

Söz və ya digər signalların qəbulunu tərkibində fərqlər var

Qəbul olunan və verilən məlumatların zehni emalı üçün vaxt çatışmır.

Verilən məlumatlar qəsdən və ya təsadüfi təhrif olunur.

Səfləri düzəltmək və ya məlumatları aydınlaşdırmağa imkan olmur .

Rəyçi:

Sevil Əliyeva

Filologiya elmləri namizədi

ZAHIRA KAZIMOVA

Azerbaijan State Oil and Industry University

zahira@mail.ru

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING

Key words: innovative method, teaching, technology, communication, innovation, analysis

Açar sözlər: innovativ metod, tədris, texnologiya, kommunikasiya, yenilik, analiz

Ключевые слова: инновационный метод, обучение, технология, связь, инновации, анализ

Basically teaching must include two major components sending and receiving information. Ultimately, a teacher tries his best to impart knowledge as the way he understood it. The use of innovative methods in educational institutions has the potential not only to improve education, but also to empower people, strengthen governance and galvanize the effort to achieve the human development goal for the country. The purpose of this paper is to suggest useful innovative teaching methods that can be attempted in imparting knowledge to the students.

The purpose of education is not just making a student literate, but adds rationale thinking, knowledgeability and self-sufficiency. That's why teaching nowadays must include innovative communication methods that impart knowledge. Some innovative methods of teaching could be multimedia, the combination of various digital media types such as text, images, audio and video, into an integrated multi-sensory interactive application or presentation to convey information to an audience.

Education is an engine for the growth and progress of any society. It not only imparts knowledge, skills and inculcates values, but is also responsible for building human capital which breeds, drives and sets technological innovation and economic growth. Nowadays information and knowledge stand out as very important and critical input for growth and survival. Rather than looking at education simply as a means of achieving social upliftment, the society must view education also as an engine of advancement in an information era propelled by its wheels of knowledge and research leading to development. Currently, many institutions are moving towards problem-based learning as a solution to producing graduates who are creative and can think critically, analytically, and solve problems. Since knowledge is no longer an end but a means to creating better problem solvers and encourage lifelong learning. Problem-based learning is becoming

increasingly popular in educational institutions as a tool to address the inadequacies of traditional teaching. Since these traditional approaches do not encourage students to question what they have learnt or to associate with previously acquired knowledge, problem-based learning is seen as an innovative measure to encourage students to learn how to learn via real-life problems

There are many multimedia technologies that are available for developers to create these innovative and interactive multimedia applications. The teacher uses multimedia to modify the contents of the material. It helps him/her to represent in a more meaningful way, using different media elements. These media elements can be converted into digital form, modified and customized for the final presentation. By incorporating digital media elements into the project, the students are able to learn better since they use multiple sensory modalities, which would make them more motivated to pay more attention to the information presented and retain the information better. The new means of the technology change the classroom experience. For example, the room is wired with cameras for photographing whiteboards, so students can receive the images as digital files. In addition, PCs, compact computers that allow the teacher to write notes directly on the screen with a special pen, replace the archaic projector. Technology allows professors to make notes on charts and spreadsheets and send them directly to their students' PCs. Another innovative teaching method is mind maps, which is a simple technique for drawing information in diagrams, instead of writing it in sentences. The diagrams always take the same basic format of a tree, with a single starting point in the middle that branches out and divides again and again. The tree is made up of words or short sentences connected by lines. The lines that connect the words are part of the meaning.

Mind maps are also very quick to review, as it is easy to refresh information in student's mind just by glancing once. Mind maps can also be effective mnemonics and remembering their shape and structure can provide the cues necessary to remember the information within it. They engage much more of the brain in the process of assimilating and connecting facts than conventional notes. The key notion behind mind mapping is that student learns and remembers more effectively by using the full range of visual and sensory tools at his/her disposal. Pictures, music, color, even touch and smell play a part in the learning armory, since it helps to recollect information for long time. The sense of humor can also be an innovative teaching method. Students always like lively and delightful personalities and that's natural. If one teaches whatever he/she wants in a humorous, delightful and entertaining way, he/she can easily achieve target. There are many devices

with the help of which one can teach effectively. This method involves learning through delight. If this method is used properly, language-learning becomes more interesting and easy. Humor strengthens the relationship between student and teacher, reduces stress, makes a course more interesting and if relevant to the subject, may even enhance recall of the material. Humor has the ability to relax people, reduce stress and tension, and thereby create an atmosphere conducive for learning and communication. Numerous studies in the field of advertising have noted that humor is the most effective tool for enhancing recall of advertisements. It is easy to create a humor in the classroom by reading books of jokes and to listen to professional comics. The students should be encouraged to take notes, especially to learn about the professionals' use of such techniques as exaggeration, pauses, and timing. Observe reality and exaggerate it - much humor lies in observations about real life and truthful situations. In conclusion, humor not only plays an important role in the healing process but is also very important in education.

Another innovative teaching method is the mnemonics words. Here the teacher is not supposed to talk on a particular concept for a quite long time. But to make it clear to the students he/she can just go on saying mnemonics or its associated meaning in words. Here he/she goes on saying only words instead of sentence, and once they come to a basic understanding of the meaning of a particular concept, then the teacher will explain in sentences. For example, in teaching language courses this technique can be used as an effective medium by the teacher to develop word power. Moreover, role playing and scenario analysis is another innovative method of teaching. Science and engineering courses have practical but in support of those practical if students are given a scenario and other options to solve a particular issue, then the students are exposed to decision making in a given environment. One main advantage of role-playing is the possibility to encourage evaluation and synthesis of the subject matter, while practically taking students out of their chairs and allow them to learn it by doing. In addition, it is the role of the teacher to explain for the students that it is not only fun, but an opportunity to participate in the learning process. In legal education it might be a court exercise, building up a negotiation strategy and observing a conclusion of a contract, or an alternative dispute resolution role-playing. They are appropriate to develop the argumentation and text analyzing and research skills of the students that they would need definitely in their professional life. Furthermore, students can achieve deep-learning that is prerequisite of long-term knowledge.

From the above, we can make out that the Information and Communication Technology has made many innovations in the field of teaching and also made a drastic change from the old paradigm of teaching

and learning. In the new example of learning, the role of student is more important than teachers. The concepts of paperless and penless classroom are emerging as an alternative to the old teaching learning method. Nowadays there is democratization of knowledge and the role of the teacher is changing to that of facilitator. We need to have interactive teaching and this changing role of education is inevitable with the introduction of multimedia technology and the spawning of a technologically-savvy generation of youths. The analysis reveals some of the suggestions that the teaching community can practice in the classrooms. Ultimately the teaching people are satisfied when they could reach the students community with their ideas and views. So, teaching depends upon successful mode of communication and Innovation, though we mean the changes that we propose to be included in our medium of communication or even inclusion of some other elements in communicating information.

References

1. Damodharan, V. S. & Rengarajan, V., Innovative Methods of Teaching.
2. Brigham, D. Converting student support services to online delivery. International Review of Research in Open and Distance Learning.
3. Neo, M. & Neo, K.T.K. (2001). Innovative teaching: Using multimedia in a problem-based learning environment, Educational Technology & Society 4 (4).
4. Турчина Тамара Василівна, Innovative method of teaching- new way of education development.
5. Dodewar, A.G., Innovative Techniques in English Language Teaching for Enhancing Learner's Ability. Confluence 24 -25 February 2012.

Z.Kazimova

Tədrisdə innovativ metodlar

Xülasə

Ümumilikdə, tədris iki əsas komponentdən ibarət olmalıdır: məlumatı ötürən və məlumatı qəbul edən. Müəllim biliyi tələbənin anladığı şəkildə çatdırmaq üçün əlindən gələni edir. Təhsil müəssisələrində innovativ üsulların istifadəsi təkcə təhsilin yaxşılaşdırılması üçün deyil, həm də insanların imkanlarını, idarəetməni gücləndirmək və ölkədə insan potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədinə nail olmaq üçün say göstərmək potensialına malikdir. Bu məqalənin məqsədi, tələbələrə bilik vermək üçün istifadə edilə biləcək faydalı innovativ tədris metodlarını təklif etməkdir.

Təhsilin məqsədi yalnız tələbənin savadlı olması deyil, düşüncə, məlumatlılığı təmin etməkdir. Buna görə hazırkı tədris biliyi çatdırmaq üçün innovativ ünsiyyət metodlarını da əhatə etməlidir. Bəzi innovativ tədris metodları, mətn, şəkillər, audio və video kimi müxtəlif rəqəmsal media növləri, multimedia interaktiv metodun tətbiqi və ya auditoriyaya məlumatın çatdırılması üçün təqdimatın birləşməsi ola bilər.

З.Казымова

Инновационные методы обучения Резюме

В основном обучение должно включать два основных компонента, отправляющих и получающих информацию. В конечном счете, учитель из всех сил пытается передать знания так как, он это понимал. Использование инновационных методов в учебных заведениях имеет потенциал не только для улучшения образования, но также для расширения возможностей людей, укрепления управления и активизации усилий по достижению цели развития человеческого потенциала в стране. Цель этой статьи - предложить полезные инновационные методы обучения, которые могут быть предприняты при передаче знаний ученикам.

Цель образования заключается не только в том, чтобы сделать студента грамотным, но и добавить разумное мышление, осведомленность и самодостаточность. Вот почему преподавание в наши дни должно включать инновационные методы коммуникации, которые передают знания. Некоторыми инновационными методами обучения могут быть мультимедиа, сочетание различных типов цифровых медиа, таких как текст, изображения, аудио и видео, в интегрированное многосенсорное интерактивное приложение или презентация для передачи информации аудитории.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

GÜNEL MUXTAROVA

ADU

muxtarova.gunel@rambler.ru

DİLLƏRARASI ƏLAQƏ VƏ ONUN BEYNƏLMİLƏL HƏRBİ TERMİNLƏRİN YARANMASINDA ROLU

Açar sözlər: dillərarası əlaqə, regionalizmlər, bilinqvizm və polilingvizm, türk mənşəli hərbi terminlər, beynəlmiləl terminologiya

Ключевые слова: языковые контакты, регионализмы, билингвизм и полилингвизм, военные термины турецкого происхождения, междunarодная терминология

Key words: language contacts, regionalisms, bilingualism and polylingvism, military terms of Turkish origin, international terminology

Dillərarası əlaqələrin tarixi bəşər cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, millətlər və xalqlar arasında iqtisadi, sosial, siyasi, mədəni və s. əlaqlərin meydana gəldiyi dövrdən başlayaraq dillər arasında da müxtəlif çeşidli münasibətlər təzahür edir. Hələ ibtidai dövrlərdə hərbi yürüşlər, müharibələr, ticarət və s. dillər arasında ilkin münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən ilkin amillərdən olmuşdur.

Dillərarası ünsiyyətin genişlənməsi regionalizmlərin areal cəhətdən daha da genişlənməsinə və nəticədə beynəlmiləl sözlərin inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Xüsusən də iqtisadi, texniki, mədəni və s. cəhətdən inkişaf etmiş Qərb regionalizmləri Şərqdə bu ərazidə yaşayan xalqların dillərində güclü şəkildə yayılmağa başladı. Məhz bunun nəticəsidir ki, biz Şərq dillərinin (ərəb, fars, türk və s. dillərin) Qərb dillərinə təsiri haqqında yalnız tarixilik baxımından danışa bilərik. Bu səbəblərdən (iqtisadi, texniki, mədəni və s. cəhətdən inkişafı) Qərb dilləri Şərq dilləri hesabına həm regionalizmlikdən çıxaraq beynəlmiləlləşir, həm də Şərq dillərinin beynəlmiləl fondunun yaranmasında iştirak edir. Şərq dilləri isə Qərb dillərində işlənməsinə görə beynəlmiləlləşsə də, Qərb dillərinin beynəlmiləl fondunun təşəkkülündə iştirak edə bilmir. Ona görə də bəzi dilçilər beynəlmiləl sözləri areal baxımından məhdudlaşdıraraq “avropaizmlər” adlandırırlar. Sözlərin beynəlmiləlləşməsində ekstralingvistik faktorların təsiri güclüdür. Belə ki, dünya xalqları arasında ictimai-iqtisadi, elmi-texniki və mədəni əlaqələrin yaranıb inkişaf etməsi dildə də öz əksini tapır. Xalqlar arasında belə əlaqələr davam etdikcə dillərin qarşılıqlı təsiri və əlaqələri, eləcə də sözlərin bir dildən digərinə keçməsi də davam edəcəkdir.

Məlum məsələdir ki, leksika dilin xarici təsirlərə qarşı “açıq” olan sahəsidir. Leksikanın bir bölməsi olan terminologiya isə cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə qarşı daha həssasdır. Cəmiyyətin xarici ictimai, iqtisadi, siyasi

və s. əlaqələrinin sözalma prosesinə təsirinin daha tipik forması ayrı-ayrı əşyalarla birlikdə onların adlarının da alınmasıdır. Sözü əşya ilə birlikdə bu və ya digər bir dilə gəlməsinin səbəbi odur ki, nə söz, nə də onun adlandırdığı əşya həmin dilə tanış deyil, yenidir. Buna görə də istər-istəməz əşya ilə birlikdə onu adlandıran söz də mənimsənilir.

Cəmiyyətdə elmi, texniki, iqtisadi, siyasi və s. nailiyyətlərin çoxalması yeni anlayışların yaranmasına səbəb olur, bu zaman dil həmin anlayışı adlandırmağa məcbur olur. Əgər bu situasiyada dil bu anlayışların adlandırılması öhdəsindən gələ bilmirsə, istər-istəməz başqa dilə müraciət edir. Başqa sözlə, dil ehtiyac duyulduqda digər bir dildən söz alır.

Əgər əcnəbi termin almazdan qabaq milli dildə layiqli ekvivalent varsa, başqa sözlə, söz, yaxud termin ehtiyac olmadan alınarsa, onda bir qayda olaraq adılşmə dövründə belə alınma söz yad olaraq qalır, kütlələrin canlı danışığına daxil ola bilmir. Belə faktlar çoxaldıqca dil daşıyıcılarında “dil ekstremizmi” hissi güclənir, çünki hamının gözü görə-görə alınmalar milli sözləri sıxışdırır. Alınma məsələsində həm ayrı-ayrı adamlar, həm də bütün xalq kütləsi iştirak edir. Sözalmanın ən mühüm şərti ünsiyyətdə olan dillərin rəsmi statusu və nüfuzluluğu sayılır. Məsələn, təxminən XIX əsrə qədər Qərbdə latın dili, Şərqdə isə ərəb dillərinin nüfuzu başqa dillərdən üstün idi. Bu dillər beynəlmiləl terminlərin ilk mərhələsi sayılan regionalizmlər prosesində nüvə rolunu oynayır və kommunikativ əlaqələndirmədə daha geniş imkanlara malik olurlar. Dillərin tarixi əlaqələrindən danışarkən bir məsələni də qeyd edək ki, dillər bir-birinə iki siyasi səviyyədə təsir göstərir:

1. azad təsir;
2. məcburi təsir.

Akad. M.Z.Cəfərov qeyd edir ki, “heç bir dil digərinə zorakılıqla söz qəbul etdirmir” [1, s.8]. Düzdür, indiki mərhələdə bu fikir özünü doğruldur. Lakin tarixən zorla söz qəbul etdirmək və ya zorla sözalma hadisələri müşahidə edilir.

Məhz bu cəhəti nəzərə alan bəzi dilçilər alınma sözləri bir neçə qrupa bölür. Məsələn, prof. A.M.Qurbanov bu baxımdan dildəki alınma sözləri “zəruri alınmalar” və “məcburi alınmalar” adı altında iki yerə bölür. Zəruri alınmalara müəyyən zərurət üzündən alınan sözləri, məcburi alınmalara isə müxtəlif zorakılıq və məcburetmə yolu ilə daxil olan sözləri aid edir [2, s.216].

Bununla yanaşı, dil daxilən hər cür zora müqavimət göstərmək potensialına malikdir. Ehtiyac baxımından sözalma yalnız leksik mübadilə şəraitində gerçəkləşə bilər. Bu, sözalma hadisəsinin əsas qanunauyğunluqlardan biridir.

Dillərarası əlaqələrdən danışarkən ikidillilik və çoxdillilik (bilinqvizm və polilingvizm) məsələsinə də toxunmaq lazımdır. “Dillərin kənardan bir-biri ilə kommunikativ əlaqəyə girməsi ilə sözalmanın bir üsulu təşəkkül taparsa, ikidillilik və çoxdillilik şəraitində sözalmanın ikinci üsulu reallaşır və sonunda lingvistik kolonizatorluğun əlamətləri seçilir” [3, s.12]. Başqa sözlə, sözalma

hadisəsində ikidillilik və çoxdillilik mühüm rol oynayır. Həqiqətən də, sözlərin bir dildən digərinə keçməsi və yeni mühitə uyğunlaşması üçün sözlərin dildə danışanların mənbə dil ilə az və ya çox dərəcədə tanışlığı zəruridir. Lakin ikidilliliyi iki qonşu xalqın ərazi birliyinin nəticəsi kimi başa düşmək düzgün deyildir. Ona görə ki, dillərin coğrafi cəhətdən ayrılığı sözlərin prosesinə təsir göstərmir. Belə bir proses sözlərin dilin sözlərin dildən ərazi cəhətdən uzaq olduğu şəraitdə belə son dərəcə intensiv sürətdə gedə bilər. Əksinə, iki dilin qonşuluğu şəraitində həmin proses özünü zəif şəkildə büruzə verə bilər. Ümumilikdə ikidillilik müəyyən bir dildə danışan şəxslərin digər dil mühiti ilə təmasda olması nəticəsində baş verir. Ona görə əksər söz və terminlərin alınması ikidillilik mühitindən başlanır. N.Məmmədli bu barədə yazır: “Paralel şəkildə iki dildən istifadə olunma bilinçvizi, ondan istifadə edənlər bilinçvlər adlanır. Lakin iki dildən istifadə etmə psixoloji prosesdir, fərdi fakt xarakteri daşıyır. Dil müəyyən ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətə xidmət edir, bilinçvizi həmin cəmiyyətin əksər hissəsinin müəyyən tarixi mərhələdə tələbatına çevrilirsə, dil hadisəsi olur...”

Bilinçvizmin iki aspekti var: əlaqəli və əlaqəsiz.

1) Əlaqəsiz bilinçvizi mədəniyyətlərarası münasibətlərə əsaslanır. Bu prosesdə iki dildən daha sivilizasiyalısının funksiyası üstünlük təşkil edir. Əlaqəsiz bilinçvizi cəmiyyətin az bir təbəqəsini əhatə etsə də, məhz onlar bütövlükdə xalqın mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynayır. Əlaqəsiz bilinçvizi “dil dualizmi” də adlandırılır.

2) Əlaqəli bilinçvizi prosesi isə əhalinin dil birliyi ilə əlaqəsi əsasında əmələ gəlir. Məsələn, Azərbaycanda çoxlu sayda yazısı olmayan etnik qruplar vardır. Xınalıq, ingiloy, uti və s. Onlar yaşadıkları respublikanın dilini də ikinci ana dili kimi qəbul edirlər” [4, s.15-16].

Prof. Ə.Rəcəbli ikidilliliyin iki tipini göstərir: regional (məhəlli) və milli. “Məhəlli ikidillilik inzibati-dövlət yaxud coğrafi prinsip üzrə həddüddən müəyyən bir ərazidə iki yaxud daha çox xalqın məskun olduğu və hər xalqın gündəlik ünsiyyətdə əsasən öz xüsusi dilindən istifadə etdiyi şəraitdə iki yaxud daha çox miqdar dilin mövcud olması zamanı özünü göstərir. Milli ikidillilik isə coğrafi prinsipə deyil, etnik prinsipə əsaslanır. Belə ikidillilik bir xalqda iki yaxud çox müxtəlif dillərin yanaşı yaşaması zamanı baş verir” [5, s.353].

Həmçinin ikidilliliyin bu prosesdə iştirak edən xalqların bir-birinə təsir etməsi baxımından iki forması var:

1) birtərəfli;

2) ikitərəfli.

Birtərəfli ikidillilik özünü ən çox kiçik etnik qrupun ondan daha böyük etnik qrupla eyni ərazidə yaşaması, həmin xalq və ya millətlə daimi siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqədə olması zamanı baş verir. Bu zaman azlıq təşkil edən qrupun nümayəndələri çoxluq təşkil edən qrupun dilini öyrənir,

lakin çoxluq təşkil edən xalq və ya millət azlıq təşkil edən qrupun dilini bilmir. İkitərəfli ikidillilik iki dilin bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərdiyi zamanı baş verir. Buna misal olaraq türk dillərinin ərəb, fars və slavyan dilləri ilə əlaqəsini göstərmək olar. Əvvəldə dediyimiz kimi, baş verən hadisələr və kəşflər yeni-yeni adların yaranmasını tələb edir. Bunların nominasiyasını, təbii ki, heç bir dil təkcə öz daxili imkanları hesabına yarada bilməz. Bu vaxt, ilk öncə, innovasiyanı yetirən xalqın dilinə müraciət edilir, yeni anlayışla birlikdə söz alınır. Sözləmə hadisəsi lingvistik hadisə olmaqla yanaşı, həm də sosioloji hadisədir. Ona görə də bu prosesə ekstralingvistik amillər də səbəb ola bilər. Bunlara xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi, mədəni və s. əlaqələr aiddir. Hər hansı bir dilin digər dillərin leksik tərkibinə təsirinin nüfuzu (az və ya çox dərəcədə) tarixi səbəblərlə əlaqədardır. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsi, bir dildən digərinə sözlərin keçməsi prosesi millətlərin və xalqların, onların mədəniyyətlərinin, qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı zənginləşməsinin qanunauyğunluqlarından irəli gəlir. Geniş elmi mübadilələr, texnika sahəsindəki nailiyyətlərin bəşəriyyətin ümumi sərvətinə çevrilməsi, xalqların ədəbiyyat və incəsənət sahəsindəki əlaqələri dillərin də qarşılıqlı əlaqələrinin yaranmasında və zənginləşməsində öz əksini tapır. Məhz rus xalqı ilə türk xalqlarının tarixən qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsidir ki, çoxlu sayda balıq adları türk dillərindən rus dilinə keçmişdir [6, s.10-19].

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi prosesi ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli xarakter daşımış, təsir istiqamətləri yerini dəyişə bilmiş, bir dilin digər bir dilə təsiri zaman keçdikcə müəyyən tarixi dövrlərdə əks təsir də yarada bilmişdir. Buna misal olaraq, biz rus dili ilə türk dilinin qarşılıqlı təsirini göstərə bilərik. Əgər tarixin ilkin dövrlərində türk dillərindən rus dilinə təsir nəticəsində rus dilinin leksik tərkibinə çoxlu sayda sözlər, o cümlədən hərbi terminlər daxil olmuşsa, bu gün biz bu prosesin əksini müşahidə edirik, yəni son dövrlərdə rus dili keçmiş Sovet ərazisində yaşamış türk xalqlarının dilinə böyük təsir göstərmiş, həmin dillərin leksik tərkibinə rus mənşəli sözlər daxil olur. Türk dilləri ilə rus dili arasındakı əlaqə çox qədimdir. Tarixən bu xalqların sosial, siyasi, mədəni, iqtisadi və s. baxımından daima təmasda olması, təbii ki, həmin xalqların dillərinə də öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bununla əlaqədar olaraq rus - türk münasibətlərində əlaqələrin sıxlığı nəticəsində rus dilində çoxlu sayda türk mənşəli sözlər mövcuddur ki, bu sözlər istər tikinti materialı kimi, istərsə də, obraz mənbəyi kimi işlənmiş, tarixi, siyasi və ədəbi-mədəni vəziyyətlə şərtlənərək real tarixi hadisələrin əks etdirilməsinə xidmət etmişdir. Hətta bu sözlər rus dilinin lüğət tərkibinə o qədər hopmuş və bu dilin qanunauyğunluqlarına o qədər yaxınlaşmışdır ki, hal-hazırda onların böyük bir qismini rus dilində xüsusi söz və ifadələrlə əvəz etmək çətindir. Eyni zamanda rus dilinə keçmiş türkiizmlərin mühüm qismini elə sözlər təşkil edir ki, bu sözlərin mənşəcə türk sözləri olması

bəzilərində şübhə doğurur. Rus dilində işlənən türkizmlər rus mühitinin ictimai, siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi həyatının bir çox sahələrini əhatə etdiyindən rus dili leksikasının hərbi terminologiyasına həmçinin hərbi terminologiyanın bütün semantik qruplarına daxil ola bilmişdir. Qərbi Avropa alınmalarından fərqli olaraq türkizmlər şifahi yolla gəldiyinə görə onlarda (türkizmlərdə) variantlılıq xarakterikdir. Qeyd edək ki, bütün bunlar rus dili ilə türk dilinin daim sıx əlaqədə olduğundan irəli gəlir. Türk dilləri rus dili üçün aralıq dil funksiyasını da yerinə yetirir. Belə ki, ərəbizm, farsizm və s. rus dilinin leksik tərkibinə axını məhz türk dilləri vasitəsilə olmuşdur. Deməli, türk dili ərəb və fars mənşəli sözlərin rus dili leksik tərkibinə daxil olmasında bilavasitə rol oynayır. Türk dilindən rus dilinə müxtəlif semantik məzmunlu məfhum və anlayışları ifadə edən sözlər və ifadələr keçmişdir. Bu leksik vahidlər içində bizi hərbi terminlər maraqlandırdığından bu məsələ üzərində dayanacağıq.

Tarixən güclü dövlət və imperiyalar yaratmış türk xalqlarının dilləri onunla qonşuluqda yaşayan xalqların dillərinə də təsir etmişdir. Xüsusən, güclü hərbi struktura malik olan türk xalqlarının dilində hərbi terminologiya təqədimdən formalaşmış sabitləşmişdir. Bu səbəbdən qonşu dillərin leksik qatına çoxlu sayda türk mənşəli hərbi terminlər daxil olmağa başlayır. Bu proses XIX əsrdə özünü göstərir. Rus dilinə keçən türk mənşəli hərbi terminlər tarixin ilkin mərhələsinə aid olduğundan, onların ifadə etdiyi məfhumlar da (həmçinin hərbi silah-sursatlar) ibtidai xarakter daşıyırdı. “Müasir tarixi-etimoloji və tarixi-eksikoloji tədqiqatlarda rus dilinə daxil olmuş türkizmlər içərisində hücum silahları adlarına rast gəlinmir. Bu qrupa daxil olan türkizmlər bu və ya digər soyuq silah adlarını bildirir” [7, s.14-15]. Həqiqətən, o dövrdəki hərbi silahlar müasir dövrümüzə müqayisədə aşağı səviyyədə idi. Ona görə də həmin məfhumları ifadə edən sözlərin müəyyən qismi hal-hazırda tarixləşərək, rus dilində tarixizmlərə çevrilmişdir. Maraqlı faktdır ki, türk dillərindən rus və başqa dillərə keçərək beynəlmillik səciyyəsi daşıyan yatağan, puşka, tyufyak, kinjal və s. kimi bir çox hərbi terminlər tarixi silah adlarını bu gün də saxlamaqdadır [8, s.131-133]. Rus dilinin tərkibində türkizmlərin işlənməsi Avropa dillərinin funksiya cəhətdən əhatə dairəsinin genişlənməsi dövrünədək davam edir. Avropa xalqları ilə əlaqə türkizmlərin işləklikdən qalmasına və onların arxaikləşməsinə səbəb olur.

Deməli, türk mənşəli hərbi terminlər sadə və ibtidai silah adlarını ümumilikdə sadə hərbi anlayışları ifadə etdiyindən istər-istəməz həmin döyüş alətlərinin köhnəlməsi, primitivləşməsi ilə əlaqədar olaraq rus dilinin aktiv lüğət tərkibindən çıxaraq arxaikləşir. Təbii ki, bu sözlərin arxaikləşməsində Avropa mənşəli sözlərin rus dilinə axını da təsir göstərir. Ümumilikdə isə türk mənşəli sözlərin rus dilinin leksikasının tərkibinə və əksinə, rus dilindən türk dilinin tərkibinə bir çox sözlərin daxil olması və zənginləşməsi bu dillərin bir-biri

ilə qarşılıqlı əlaqələrinin təsirinin nəticəsidir. Ərəb-fars dilləri ilə türk dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi həm dilimizin, həm də ərəb-fars dillərinin hərbi leksikasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Yeri gəlmişkən, qısa da olsa qeyd edək ki, ərəb və fars dilləri arasında qarşılıqlı təsir o qədər qədim və möhkəmdir ki, bu təsir hər iki dilin istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik səviyyəsində özünü göstərir. Ona görə də bəzi sözləri mənşə baxımından təyin etmək çətinlik törətdiyindən mütəxəssislər ərəb və fars dillərini ayırmadan “ərəb-fars sözləri” adı altında verirlər.

Türk dilləri ilə ərəb və fars dilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə qədimdir. A.Zahidi bununla bağlı yazır ki, bu dillər arasındakı əlaqə islamdan əvvələ aiddir [9, s.19]. Amma bu dillər arasındakı qarşılıqlı təsiri tarixində iki dövr xüsusi mərhələ təşkil edir:

1. İslam dininin meydana gəlməsi və ərəblərin türk ölkələrini istila etməsi dövrü;

2. Türk sülalərinin ərəb ölkələrində hakimiyyəti və türk imperiyalarının yaranması dövrü.

Beləliklə, ərəb dilindən başqa hər hansı bir dildə yazılmış kitablar ortadan çıxır və ərəb dilinin öyrənilməsinə səy göstərilirdi. Ərəb dilinin təsiri o qədər genişləndi ki, əksər İran və türk alimləri o dildə danışır, hətta ərəb dilinin təlimi və inkişafı uğrunda çalışırdılar. Nəticədə, türk dillərinin lüğət tərkibinə ərəb sözləri daxil olmağa başladı. “Müxtəlif xalqların tarixi göstərir ki, dil zorakı assimilyasiyaya qarşı böyük sabitlik və güclü müqavimət göstərmişdir. Vaxtilə ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qalmış dillər, o cümlədən, türk dilləri bu müddəanın canlı şahididir. Şübhəsiz, həmin dillərin lüğət tərkibinə ərəb-fars dillərindən çoxlu söz və ifadələr daxil olmuşdur. Həmin hadisənin əksi, yəni assimilyasiyaya uğramış dillərin əks təsiri də tarix boyu özünü göstərmişdir. Belə ki, ərəb və fars dillərinin lüğət tərkibində vaxtilə fars və ərəb imperiyaları tərkibində olan xalqların, o cümlədən türk xalqlarının dilindən alınmış çoxlu söz və ifadələr işlənməkdədir” [9, s.29]. Həqiqətən də, elə ilk dövrlərdən başlayaraq, hərbi istedad və nizam-intizama malik türklər ərəbləri qısa müddətdə özlərinə cəlb edirlər, bununla da türkdilli əhali xilafətin hərbi, siyasi və inzibati işlərində görkəmli mövqe tutmağa başlayır. Bu da, təbii ki, ərəb dilinin hərbi və məişət terminologiyasına çoxlu sayda türk sözlərinin daxil olmasına səbəb olur. İkinci dövrdə, yəni türk imperiyalarının yaranması dövründə türk dilinin dövlət dili olması bu dilin ərəb-fars təsirini daha da gücləndirir. Bu dövr XI əsrdən, yəni Səlcuq dövlətinin yaranması dövründən başlanır. Ərəb ölkələrini işğal edən türklər ərəb dilini sıxışdıraraq, onu türk dili ilə əvəz etmək istəyirdilər. Səfəvilər dövləti və Osmanlı imperiyasının dövründə türk dilinin rəsmi dövlət, idarə və yazı dili olması ərəb dilinə olan marağın azalmasına səbəb olur. Güclü ordu sisteminə malik olan bu dövlətlərdə, sözsüz ki, hərbi terminlər yaranıb, inkişaf etməyə bilməzdi. Bu

cür terminlərin müəyyən hissəsi ərəb-fars dillərinin lüğət tərkibində işlənməyə başladı. Nəticədə, ərəb-fars dillərinə külli miqdarda türk söz-terminləri və ifadələri daxil olur. Bu sözlər o qədər dərin kök salmışdır ki, bu gün də həmin dillərin leksik tərkibində işlənməkdədir. Ərəb xilafəti zəiflədikdən sonra fars dilinin təsir gücü artmağa və fars mənşəli leksik vahidlərin qonşu dillərin lüğət tərkibinə daxil olması prosesi başlayır. Lakin fars dilinə öz növbəsində təsirlər olmamış deyildir. Xüsusən də çoxlu sayda türkiizmlər (daha çox hərbi-terminoloji türkiizmlər) fars dilinin lüğət tərkibinə daxil olur. Qeyd edək ki, fars dilinə keçən türkiizmlər ya ərəb dili vasitəsilə, ya da bilavasitə, yəni birbaşa türk dilinin özündən keçmişdir. Prof. İ.Qasimov fars və türk dilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni təbii proses kimi qiymətləndirərək yazır: “Maraqlıdır ki, bir çox türk mənşəli sözlər fars mənşəli şəkilçilər, fars mənşəli sözlər isə türk mənşəli şəkilçilər qəbul edərək hərbi-terminoloji vahidlər yaratmışdır ki, bunlar da müasir dövrdə həmin ərəb-fars dillərində, həm də türk dillərində işlənməkdədir: bayraqdar, silahxana, barıtxana və s. sözlər bu qəbildəndir” [10, s.97]. Ərəb-fars hərbi leksikasında işlənen türkiizmlərə, eləcə də türk dilindən keçən sözlərə alay, atabəy, bayraqdar, bölük, təmğa (damğa), şaviş (çavuş), şiş (nizə), sunqü (süngü), takım (taqım), yətəkan (yatağan), urdu (ordu) və s. nümunə gətirmək olar. Azərbaycan dilində, o cümlədən digər türk dillərində hərbi terminlərin yaranması və formalaşması güclü döyüş texnikasına malik olmuş türk xalqlarının tarixi, etnogenezi üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Ona görə də türk dillərində hərbi terminoloji fondun yaranması digər sahələrə nisbətən daha qədimdir. Həyat uğrunda mübarizə bütün xalqlarda olduğu kimi türk xalqlarını da silahla, döyüşlə, bir sözlə hərbdə məşğul olmağa məcbur etmişdir. Habelə tarixin müəyyən mərhələsində hərbi işi bütün kütlələrin ümumi işi olmuşdur, həyat uğrunda mübarizə yalnız kütləvi fəaliyyət əsasında mümkün ola bilərdi. Bu səbəbdən də hərbi terminlər hamının başa düşəcəyi səviyyədə anlaşılqı və aydın olmalı idi. Elə hərbi işinin ibtidai mərhələsində texniki vasitələrin sadəliyi və bəsitliyi hərbi leksikanın yığcamlığı üçün şərait yaradırdı. Bu da öz növbəsində qonşu xalqların dillərinə çoxlu sayda hərbi terminlərin keçməsinə səbəb oldu. Hərbi terminologiyanın beynəlmiləl fondunun çox böyük hissəsi dünya dillərinin əksəriyyətində özünü göstərmişdir. Burada dillərin qarşılıqlı əlaqəsi mühüm rol oynayır. Belə ki, regional təsnifata görə, bir-birindən fərqlənən ayrı-ayrı beynəlxalq söz qrupları nisbətən bir-birinə yaxın ərazilərdə yayılan dillərdən bir-birinə keçmiş olur. Məsələn, ərəb mənşəli sözlər geniş miqyasda fars dilində də, türk dillərində də, Afrika xalqlarının dillərində işlədilməkdədir. Bu prosesdə dünya dillərinin bir-birinə qohumluq əlaqələri öz təsirini göstərir. Məsələn, türk dilləri əsasında əmələ gələn beynəlxalq sözlər ən əvvəl daha çox türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər içərisində yayılmağa

başlayır. Beynəlmilləşmənin əhəmiyyəti ilə əlaqədar olaraq, V.V. Akulenko yazır: “Terminologiyanın optimal səviyyədə internasionallaşdırılması dillərin özünəməxsus səciyyəli inkişafı üçün heç bir zaman təhlükə yaratmamış və yarada bilməz. Ona görə ki, bütün sahələrdə olduğu kimi, dildə də internasionallıq heç də milliliklə qarşı-qarşıya durub ziddiyyət təşkil etmir, bəlkə də bu millilik içərisində qaynayıb-qarışır, milli səciyyəli əlamətləri ilə birlikdə ümummillilik keyfiyyətini artırır” [11, s.30]. Hər xalqın ictimai-siyasi həyat səviyyəsinin yüksəlməsi, hər millətin mədəniyyətinin, incəsənətinin, elm və texnikasının inkişafı əslində ümumbəşəri səciyyə və əhəmiyyət kəsb edir, beynəlxalq dəyərə malik fakta çevrilir. Beynəlmilləl terminoloji sistem məhz bu şəraitdə formalaşır və bəşəriyyətin tarixi inkişafı ilə əlaqədar dialektik olaraq inkişaf edir, daha da təkmilləşir. Müasir dövr elm və texnikanın, mədəniyyət və idmanın, cəmiyyətin digər ictimai sahələrin sürətli inkişafı ilə səciyyələnir. Beynəlxalq terminologiya fondu dünya dillərinin bir-birinə yaxınlaşmasına güclü təkan verən başlıca amildir. Elm və texnikanın bir hissəsi olan və ictimai-siyasi ünsiyyətə xidmət edən beynəlxalq terminologiyaya xalqlar arasında qarşılıqlı ünsiyyət və mədəni-texniki əlaqələr sayəsində formalaşmışdır və bu əlaqələr mövcud olduqca dünya dillərində beynəlxalq terminologiya da inkişaf edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov M.Z. Dilimiz və terminologiyamız. “Terminologiya məsələləri”, Bakı-1984, s., 5-9.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, Nurlan-2003, I cild, 449 s.
3. Abbasova B. Sözlərin hadisəsinin əsasları. Bakı, Azərənşir – 1995, 90 s.
4. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər). Bakı, Elm-1997, 312 s.
5. Rəcəbli Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, Nurlan-2003, 515 s.
6. Сетаров Д.С. Тюркизмы в русских названиях рыб. «Советская тюркология», 1984, №5, стр., 10-19.
7. Одинцов Г.Ф. Из истории тюркизмов в русской оружейной терминологии. «Советская тюркология». 1983 №5, стр., 14-25.
8. Одинцов Г.Ф. К истории старорусских названий мечей. «Этимология», 1979, Москва, Наука-1981, стр., 99-110.
9. Zahidi A.İ. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər. Bakı, Elm-1977, 148 s.
10. Qasımov İ. Azərbaycan dilində hərbi leksika (təşəkkülü və inkişafı). F.e.d. alim. Dər.al. üçün dis. ADU, Bakı-2002, 302 s.
11. Акуленко В.В. и др. Интернациональные элементы в лексике и терминологии. Харьков-1980, 208 стр.

Г.Мухтарова

Межъязыковые связи и их роль в формировании международной военной терминологии

Резюме

Большая часть международной терминологии проявила себя во множестве мировых языков. Здесь взаимную роль играет взаимная связь между языками. История межъязыковой связи такая же древняя как и история цивилизованного общества. Ещё в раннем периоде военные шествия, войны, торговля и т.п. являлись особыми факторами в созревании первоначальных отношений между языками. Взаимная связь между языками носила различный характер и сумела измениться в разные периоды истории, давление одного языка к другому проходя время смогла создать контр-реакцию.

Вклад одного языка в лексический состав другого связано с историческими причинами. В азербайджанском языке, как и в языках тюркских народов создание и формирование военных терминов является своеобразным качеством для истории и этногенеза турков. Именно по этому военная терминология в тюркских языках началась формироваться и стабилизироваться издавна.

По этой же самой причине в языки соседних народов внедрились множество военных терминов на тюркском.

Международная терминология которая является частью науки и техники, а так же служит общественно-политическому диалогу сформировалась в результате культурно-технического общения и международная терминология будет развиваться пока эти отношения сохраняются.

G.Mukhtarova

Interlingual relationships and its role in the formation of international military terminology

Summery

The vast majority of international military terminology found itself in the most of the world languages. The interaction of languages plays an important role here. The history of interlingual relation is as old as the history of humanity. Yet, at an early times military wars, commerce and etc. was

one of the key factors that led to the establishment of the first relations among the languages. The interpersonal communication process was various in different historical periods which affected by the effectiveness and its impact on the language in another language may have adversely affected over certain time periods. The influence of any language on the linguistic composition of other languages is related to historical reasons. The emergence and formation of military terminology in Azerbaijani, including other Turkic languages, is a characteristic feature of the history, ethnogenesis of Turkic peoples who have strong fighting techniques. Therefore, military terminology in Turkic languages has been formed and stabilized from ancient times. For that reason, the lexical layer of adjacent languages can include a large number of Turkish military terms. The international terminology, which is a part of science and technology and provides socio-political communication, has been shaped by international interpersonal communication and cultural-technical relationships, as well as these connections are exist, the world languages will develop.

Rəyçi: İkrəm Qasimov
Filologiya elmləri doktoru, professor

MƏLAHƏT VAHABOVA

ADU

mvahabova@inbox.ru

PRAAT PROQRAMININ ƏSASLARI

Acar sözlər: Waveshaper, Cool Edit Pro, Praat, Aiff, wav, au, aifc.

Keys: Waveshaper, Cool Edit Pro, Praat, Aiff, wav, au, aifc.

Key words: Cool Edit Pro, Praat, Aiff, wav, au, aifc.

Dilin computer vasitəsi ilə öyrədilməsi hər hansı bir dil dərsi üçün eyni zamanda dili müstəqil öyrənmək istəyən şəxs üçün bir çox üstünlüklərə malikdir. Kompüterdə mövcud olan dil proqramları özlərində böyük bir material saxlayaraq hər bir dil öyrənmək istəyənlə müxtəlif sahələr təklif edir.

Müxtəlif dil proqramları dünya dillərinin öyrənilməsi və tədqiqindən asılı olmayaraq hər bir dilin mənimsənilməsi və dəqiq təhlilə söykənməsində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlardan fərqli olaraq isə dünya dilçilik sahəsində milli dillərin dil proqramları vasitəsi ilə öyrənilməsi təcrübəsindən asılı olmayaraq təcrübi fonetik tədqiqat üsulları ümumbəşəridir, texniki cəhətdən bütün dillərin səs qurumunun və fonoloji sistemlərinin öyrənilməsinə eyni dərəcədə tətbiq edilə bilər. İndiki dövrdə mövcud olan proqramlar elmi texniki tərəqqinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq getdikcə təkmilləşən müasir və mükəmməl aparatların köməyi ilə dilin səs tərəfinin daha dəqiq təhlili üçün geniş imkanlar yaradıb. Hal-hazırkı dövrə qədər bu məqsəd üçün istifadə edilən proqramlardan olan rəqəmli informasiya daşıyıcılı, səs siqnalı hasiledici qurğular kompüterlərdə üstünlük təşkil edir. Bu sahə proqramlarından isə dilin akustik və artikulyator tərəflərini öyrənən “Waveshaper”, “Cool Edit Pro” və “Praat” qrafik dil proqramlarını qeyd edə bilərik. Bu proqramların hər biri müvafiq pəncərədə səs siqnalını qrafik şəkildə təsvir edir ki, bunu da sonra redaktə, təhlil və son nəticə olaraq printerdə çap etməyə imkan yaradır. “Praat” proqramı müasir dövrdə tədqiqatçının tələblərini ödəyən hər bir dilin səs tərəfini araşdıran proqramdır. Fonetika elminin əsas hissələrindən birini təşkil edən eksperimental fonetika bütün dünya dillərinin nə dərəcədə tədqiq edilməsindən asılı olmayaraq hər bir dilin araşdırılmasında və dəqiq təhlilə söykənməsində son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya dilçilik elmində bir bütöv kimi yaranan, milli dillərin müəyyən dərəcədə öyrənilməsi təcrübəsindən asılı olmayaraq təcrübi fonetik tədqiqat üsulları ümumbəşəridir, texniki cəhətdən bütün dillərin səs qurumu və fonoloji sistemlərinin öyrənilməsinə eyni dərəcədə tətbiq edilə bilər. Müasir dövrdə mövcud proqramlar mükəmməl aparatların köməyi ilə nitqin daha dəqiq təhlili üçün imkanlar yaratmışdır. Yaxın vaxtlara kimi bu məqsəd

üçün ossiloqraf və spektroqraflardan istifadə olunurdu. Ancaq bu metodun bəzi çətinlikləri var idi. Əvvəla, verilən məlumatların təhlili üçün əlavə çap maşınları lazım olurdu. Daha sonra ölçülərin hesablanması eksperimentator tərəfindən həyata keçirilirdi ki, bu da verilən məlumatların işlənməsi üçün xeyli vaxt tələb edirdi. Bundan başqa eksperimentator xüsusi saxlanma şərtləri tələb edən informasiya daşıyıcılarının saxlanılmasında da müəyyən çətinliklərlə rastlaşırdı. Hal-hazırda müasir texnologiyanın, xüsusilə verilən məlumatların qısa müddətdə işlənilib hazırlanmasına imkan verən fərdi kompüterlərin getdikcə artan inkişafı ilə əlaqədar olaraq, səs nitqinin təhlili üçün fərdi kompüterlərdən istifadə olunmasında da obyektiv tələblər yaranmışdır. İndi fərdi kompüterlərin istifadəsi zamanı yüksək aparat tələbatlı ən sadədən tutmuş (məsələn, Sound Recorder) daha mürəkkəbə qədər olan proqramların hansının seçilməsi sualı meydana çıxır.

FK-dən səsə analizatoru kimi istifadə edilməsi üçün onda səs kartı və mikrofon qurulması lazımdır. İşin prinsipi aşağıdakı kimidir:

1. Əvvəlcə səs kartının girişi üçün elektrik titrəyişinə çevrilmiş səs signalı verilir. Bu zaman signal iki üsulla verilə bilər.

Birinci halda səs signalı səs kartına birləşdirilən və çevirici rolunu oynayan mikrofonla verilir. Belə ki, hər hansı bir diskə və yaxud kompüterin yaddaşına yazılma səsə köməyi ilə aparılır.

İkinci halda FK-də təhlil olunacaq səs signalı əvvəlcə maqnitofon lentinə və ya diskə yazılır. Sonra müvafiq hasiledici qurğuların (maqnitofon) köməyi ilə signal fərdi kompüterlərin səs kartının girişinə verilir.

Nəticədə alınmış analoji signal rəqəmli signalə çevrilərək fərdi kompüterlərin bərk diskinə yazılır. Bu məqsəd üçün müvafiq, o cümlədən WINDOWS mühitində işləyən ən sadə proqramlardan (məsələn, Sound Recorder) istifadə olunur. Rəqəmli informasiya daşıyıcıları ilə işləyərkən, səs signalı müvafiq rəqəmli hasiledici qurğular vasitəsilə fərdi kompüterlərə verilir. Bu zaman səs kartından istifadə olunmur. Sonra yazılmış səs istifadə olunan proqram analizatoruna (WAVESHAPER, COOL EDIT PRO, PRAAT) yüklənir. Proqram müvafiq pəncərədə səs signalını qrafik şəkildə təsvir edir ki, bunu da sonra redaktə, təhlil və printerdə çap etmək olar.

Biz işimizdə sizi ardıcıl olaraq WAVESHAPER proqramı ilə tanış etmişik. İndi isə sizi PRAAT proqramının işlədilməsi texnikası ilə tanış edəcəyik.

PRAAT proqramı

Bildiyimiz kimi, işçi stolunun üzərində olan PRAAT simvolunu iki dəfə basmaqla ekranda PRAAT proqramı açılır. «PRAAT obyekt» pəncərəsi monitorun sol tərəfində meydana gəlir. Bu pəncərədə sonradan səslərin faylı və bununla əlaqəli səslərin axtarışda olan təhlili təsvir olunur.

“PRAAT” proqramında onların hamısı obyektlər adlandırılır. PRAAT obyekt pəncərəsindən ayrı-ayrı obyektlərə və buradan da həmin obyektlərin təhlilinə imkan yaranır. Bəzən bir neçə obyekt bir-birindən asılı şəkildə seçilib ayrılır.

Bu seçilib ayrılma kompüterdə köməkçi klikin vasitəsilə həyata keçirilir. Təhlil olunacaq hər hansı mövzu ilə işləyən zaman, daha dəqiq desək, obyekti seçən zaman monitorun sağ tərəfində həmin mövzu ilə əlaqəli «kömək pəncərəsi» adlanan səhifə açılır. Mövzu ilə əlaqəli istənilən təhlil zamanı yaranan bütün suallara cavab tapmaq məhz bu köməkçi pəncərənin sayəsində mümkün olur.

Siqnalların açılması

“PRAAT” proqramı səs formatında aşağıdakı kimi oxunur.

Aiff, wav, au, aifc, nist, kay, raw.

Hər hansı müəyyən edilmiş siqnalı açmaq üçün «Read» menyusuna getmək və «read from file»- seçmək və yaxud «Shortcut Befehl-O» ilə standart «Open Dialog»- u açmaq lazımdır. Adi «Open Dialog»-u basmaq şərti ilə səs faylını seçirik. Seçilmiş siqnal “PRAAT” -ın obyekt pəncərəsində görünür. Daha sonra seçilmiş siqnalın səs tempini yoxlamaq üçün “Volume Control” pəncərəsini açıb lazım olan səviyyəni seçirik.

Siqnalın qəbulu

Siqnalı qəbul etmək üçün “Apfel” menyusu üzərində kontrol sahəsini seçirik. Kontrol sahəsində “Ton”-u açırıq. Giriş altında giriş mediasını seçirik. Bildiyimiz kimi, bunu daxili mikrofonla da qəbul etmək mümkün olar. Bu zaman möhkəm diskin fırlanması da eşidilir. Bu zaman biz xarici mikrofonun bir hissəsindən istifadə edirik. Beləliklə, xarici səs faylı çalınmalı və səs kompüterin “Sound Recorder” hissəsinə yazılmalıdır. Bu zaman gərginliyi saxlamaq lazımdır.

“Sound Recorder”-i dialoq pəncərəsində yenidən solda qəbul etmə mənbəyini seçməklə də həyata keçirmək olar. Saniyədə neçə “Sample” qəbul etməsini isə sol tərəfdə «Sample rote» düyməsindən bilmək olur. “Sample rote” nə qədər yüksək olarsa keyfiyyət bir o qədər yaxşı, fayl bir o qədər böyük olar. 22050 Hz ilə standart mükəmməl hala çatır. SD (disk) keyfiyyəti üçün 44100Hz-dir. «Record» düyməsini basmaqla işə başlamaq, “Stop” düyməsini basmaqla isə işi sona çatdırmaq olar. “Record Play” düyməsini basmaqla işə bir daha yenidən başlaya bilərik. “Left to list” ilə siqnalı sol kanaldan “PRAAT obyekt” pəncərəsinə uyğun olaraq, “Right to list” vasitəsilə sağ pəncərəyə gətirmək olar. Sonda işin qurtarması dialoq sahəsində «Sound Recorder» ilə bilinir. «PRAAT obyekt» pəncərəsində siqnalın yaddaşda saxlanılmasından asılı olaraq, “Sound left” və “Sound right” görünür.

Gərginliyi saxlamaq üçün signalın gücünü göstərən yoxlama qutusu basılır. Bu yerdə “brause”lər aydın göstərilməlidir. Daha sonra PRAAT-da “New” menyusunda “Sound Recorder”- i seçirik.

Spektoqram. Sonoqram

“Praat” proqramının hər hansı bir spektoqramını qurmaq üçün iki imkanı vardır. «Praat» proqramının köməkliyi ilə alınan sonoqramlar dil signalını üç akustik ölçüdə parametrdə təqdim edir.

Signalın adının dəyişdirilməsi

Hər hansı bir signalın üzərində “mausun” sol düyməsini basmaqla aktivləşdirə bilərik . Aktivləşdirilmiş signalın üzərində “mausun” sağ düyməsini basmaqla açılmış pəncərədən “Rename” əmrini seçib signala istənilən bir ad vermək olar.

Zaman. Tezlik. İntensivlik.

Tezlik- tonun hündürlüyü kimi götürülən „Herz” y oxu üzrə aşağıdan yuxarı oxunur.

İntensivlik, signalın enerjisi və səsin gücü müvafiq olaraq, intensivlik kimi götürülən adı çəkilən sonoqramın z -oxunda titrəyiş dərəcəsindən asılı olaraq oxunur.Zaman- uzunluq kimi götürülən milli saniyə x- oxu üzrə soldan sağa oxunur.Təhlil üçün müxtəlif təhlil hissələri seçmək lazımdır ki, sonoqramın görünüşü və bununla da göstərişini dəyişmək olsun. 3 milli saniyədən 8 milli saniyəyə qədər olan təhlil pəncərəsində zaman əhatəsində yüksək həlli ilə geniş sonoqram yaranır . Bu da tək vahid “Glottisschlag”-ı yaxşı görünən edir və bununla da saitlərin formant strukturunu yaxşı işləmək olur. Formantlar sonoqramda horizontal tezlik bağları kimi görünür. Təxminən 20-dən 50 milli saniyəyə qədər təhlil pəncərəsində tezlik sahəsində yüksək həllə malik nazik bəndli sonoqram yaranır ki, bunun nəticəsində yüksək ton xəttində harmonik yüksək tonun gedişi və vəziyyəti nümayiş etdirilir. Hal hazırda elmi-nəzəri texnologiyanın artması müasir tələblərə cavab verə biləcək bir proqramın axtarışındadır. Müasir dövrdə tədqiqatçının tələblərini ödəyən bir proqram isə PRAAT proqramıdır. Ümid edirik ki, bu proqramdan istifadə edən hər bir tədqiqatçı öz suallarına cavab tapa biləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Veysəlov F ..Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı,1993
2. Zinder L. R..Общая фонетика. L.,1960
3. Verdiyeva Z.N., Veysəlov F.Y., Ağayeva F.M.. Eksperimental fonetika.B.1980 1 hissə
4. Yadigar F..Dilimiz.Qeyrətimiz Qaygılarımız.B1997
5. Verdiyeva Z.N., Veysəlov F.Y., Ağayeva F,M.. Eksperimental fonetika.ADU-1981
6. Tağızadə Z.X.. Eksperimental fonetikaya giriş. B.1970

M.Vahabova

Systematic Fundamentals of PRAAT programme

Summary

This work is the only information for some of the basic functions of PRAAT programme. PRAAT programme is extensively.

The article deals with learning the program. This article may be an instruction which analyses speech samples by means of PRAAT programme. The selected sound object can be handled like any other sound object in PRAAT. This tutorial is only a basic introduction to some of the functions in PRAAT. You are only going to learn.

And appreciate more of its possibilities by using the program extensively. Using its very manual and other sources. This is learning program for the analysis and reconstruction of acoustic speech signals.

M.Вахабова

Систематические основы программы “PRAAT”

Резюме

В этой статье указаны пути использования программы “PRAAT”. В результате правильного использования программы открываются возможности ее применения при изучении отрезков речи. С помощью нее можно сначала записать а потом редактировать и анализировать звуковые сигналы. Усиление, фильтр, частота, скорости контролируется программным обеспечением. Программа анализирует интенсивность, спектрограммы, высоту звука. Praat позволяет анализировать, синтезировать речь и управлять ею. И в тоже время создавать высококачественные иллюстрации для наших статей и тезисов. Обработывает аудиофайлы в формате WAV, AIFF, FLAC и др. Кроме того, многочисленные высказывания могут быть открыты одновременно. И это позволяет одновременное сравнение данных в них.

Rəyçi: Gülənbər Pirnəzərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AĞAXANIM QARAYEVA
ADNSU
agaxanim.58 @ mail. Ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, söz birləşmələri, əsas tərəf, müqayisə, şifahi nitq, fraza, mürəkkəb sözlər, xüsusiyyətlər, mərhələ, çətinlik, məna, amil, sistem

Key words: phrasalogical units, word combinations, principal side, comparison, oral speech, phrase, compound words, characteristics, stage, difficulties, meaning, factor, system

Ключевые слова: фразеологические единицы, словосочетание, главная фраза, сравнение, характеристика, этап, трудности, значение, сложные слова, система

Müasir dilçilik tədqiqatlarını öyrənən dil faktlarının müqayisəsi olmadan dilləri müqayisə etmək mümkün deyil. Formaların, kateqoriyaların və digər dil hadisələrinin qarşılıqlı müqayisəsi, tutuşdurulması, onların forma və məzmun oxşarlığının müəyyənləşdirilməsi üçün zəruri şərt sayılır. Linqvistik müqayisənin əsas elementi- oxşar (integrativ) və fərqli (differensial) cəhətlərin aşkar edilməsidir. Forma və məzmun cəhətdən müqayisə nəticəsində dil sisteminin bütün yarusları- qrammatik paradigmlər, leksik-semantik qruplar, sinonim cərgələr, antonim cütlüklər və s. fərqləndirilir. Bu cəhətlər frazeoloji vahidlərin tədqiqinə də aiddir. Guman etmək olar ki, frazeologiya sahəsində olan tədqiqatlarda dilin öz daxilindəki müqayisəyə daha çox ehtiyac duyulur. Belə ki, müxtəlif konstruksiyalar uzun müddət tutuşdurulur, qruplaşdırılır və bundan sonra bu vahidlərin xüsusi dilçilik şöbəsində - frazeologiyada öyrənilməsi müəyyənləşdirilir. Müxtəlif dillərin müqayisəsində isə məqsəd əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir, belə ki, burada bir-birini tamamlamayan və vahid bir sistemdə cəmləşməyən formalar, kateqoriyalar, müxtəlif dil vahidləri tutuşdurulur. Frazeoloji vahidlərin üslubi funksiyasının mexanizmləri; ayrı-ayrı frazeoloji vahidlərin funksionallaşmasının üslubi xüsusiyyətləri; frazeologizmlərin kəmiyyət xarakteristikası (nitqdə işlənmə tezliyi, komponentlərinin sayı və s.)

Müxtəlif sistemli dillərdə işlənən frazeoloji vahidlərin tipologiyası, onların müqayisəsi bir sıra ümumi cəhətlərin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir. Frazeoloji vahidlərin bu ümumiliyi aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

frazayaratma bazasının əsas üsulları, semantik mexanizmi; komponent tərkibinin tematik mənsubiyyəti və tipik obrazlar (frazayaratma modelləri); əsas sintaktik strukturlar və onların frazeologiyada reallaşması.

Tədqiqatlar göstərir ki, genetik cəhətdən qohum olan eynisistemli dillərin frazeoloji tərkibində ümumi, yaxın cəhətlər daha çox özünü göstərir. Məsələn, Y.Dolqopolovun mülahizələrinə görə, rus, ingilis və alman dillərinin frazeoloji sistemində həm semantik, həm də struktur cəhətdən yaxınlıq vardır. Bu oxşarlıq təkcə formal cəhətdən deyil, həm də etimoloji – genetik səviyyədə meydana çıxır. Bu dillərdəki frazeoloji vahidlərin oxşarlığı, ilk növbədə onun komponentlərini təşkil edən vahidlərin semantikasi ilə şərtlənir. Müqayisə olunan dillərdəki ekvivalent frazeoloji vahidlərin əksər hissəsi bu dillərin əlaqəsinin xarakterindən asılı olmayaraq dildaxili resursları bazasında formalaşır.

Müqayisəli-tipoloji tədqiqatların nəticələri eyni sistemə malik qohum dillərdə komponentlərin məhsuldarlığı, frazeoloji vahidlərin qrammatik təşkili modellərində, onların leksik tərkibində, frazeoloji variantlığında, struktur sinonimliyində və əsas tematik- semantik növlərində analogiyanın olduğunu göstərir. Məsələn, ingilis və alman dillərində daha məhsuldar somatik komponent iştirak edən frazeoloji vahidlər yaranmışdır ki, bu da onların alleqorik dərk olunmasındakı asanlıq, məcazi mənada ki genişliklə əlaqədardır.

Bir sıra dillərin frazeoloji tərkibinin müqayisəli-tipoloji təhlili göstərir ki, həmin dillərdəki bir çox frazeoloji vahidləri insanların ictimai münasibətlərini, onların əxlaqını, davranış normalarını, insanın fəaliyyətini əks etdirir. Bir çox frazeoloji ifadələr psixi vəziyyət, hisslər, emosiyalar, əqli fəaliyyət tematikası ilə bağlıdır.

Azərbaycan və ingilis dilləri genetik cəhətdən bir-birindən nə qədər uzaq olsa da və hər bir dil özünəməxsus struktura malik olsa da, frazeoloji sistemdə ümumi bir qanunauyğunluq, frazayaratma mexanizmində oxşarlıq özünü göstərir. Belə ümumi cəhətlərdən, bəlkə də ən əsası frazeoloji vahidlərin komponentlərinin məcazi səciyyə daşması, onların obrazlılığıdır. Eyni zamanda, hər bir xalq öz emosiyalarənə özünə xas şəkildə ifadə edir, onu əhatə edən mühitə müxtəlif şəkildə yanaşır. İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən frazeoloji vahidlərin struktur müqayisəsi bir sıra maraqlı cəhətləri ortaya çıxarır. Bu dillərə məxsus frazeoloji sistemdə bir sıra oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir:

1) hər iki dildə eyni bir frazeoloji vahid həm qısaldılmış, həm də genişləndirilmiş şəkildə işlədilir: a clean hand – a clean hand needs no üahing; dilə düşmək – dilə-dişə düşmək – dilə ağıza düşmək;

2) hər iki dildə söz sırasına görə fərqlənən frazeoloji vahidlər mövcuddur: to keep a straight face – to keep one`s face straight (gülüməyə çalışmaq); ağzını açıb gözünü yummaq – gözünü yumub ağzını açmaq

3) bir sıra frazeoloji vahidlərin komponentləri bütölyə və mənaya xələl gətirilməməklə başqa sözlərlə əvəz oluna bilər: to get a big (all) hands; to shut (to close) one's eyes to something; to look smb. in the face (eyes); qan beyninə (başına) vurdu, ağzına çullu dovşan sığmır (girmir);

4) bəzi frazeoloji vahidlərin ad komponenti iki və daha artıq fərqli qrammatik formada işlədilir: to have a hand in smth. (in pie) –ingilis dilində; dalına (dalından) dəymək – Azərbaycan dilində və s.

Hər iki dildə elə frazeoloji vahidlər də müşahidə edirik ki, onların frazeoloji variantlarına, struktur sinonimlərinə rast gəlmirik və komponentlərində heç bir əvəzlənmə mümkün olmur: to lose one's head; to have a hand in smth.; to give smb. One's hand və s. – ingilis dilində; qara yaxmaq, üz vurmaq, əl qaldırmaq və s. – Azərbaycan dilində.

İngilis dilində bir sıra feli frazeoloji vahidlərin tərkibində predikativ söz birləşmələri budaq cümlə formasında, Azərbaycan dilinin frazeoloji ifadələrində isə feli bağlama şəklində özünü biruzə verir: to take a hair of the dog that bit you, to bite the hand that feeds you (ingilis d.) qaz vurub qazan doldurmaq, əl açıb yalvarmaq (Azərbaycan d.)

Azərbaycan dilində bir sıra frazeoloji ifadələr felin həm məlum, həm də məchul növü vasitəsilə formalaşır: gününü göy əskiyə bükmək – günü göy əskiyə bükülmək. İngilis dilində dilimizdən fərqli olaraq, tabesizlik sözbirləşməsi əsasında yaranmış feli frazeoloji vahidlər də işlədilir: to cut and run.

Hər iki dildə olan feli frazeoloji birləşmələrin təhlili göstərir ki, bu birləşmələrin komponentləri arasında işlənən leksik vahidlər bədənin müxtəlif üzvləri ilə bağlıdır: Məsələn, Azərbaycan dilində - dilini kəsmək, başa düşmək, ağzını əymək, göz dağı vermək, ağılı başına yığmaq, canı boğazına yığılmaq, gözü su içməmək, qarnı sözlə dolu olmaq, ayağı daşa dəymək, başağrısı vermək, ayağını çəkmək, dil boğaza qoymamaq, gözün üstə qaşın var deməmək, üzü dönmək, pis əllərə düşmək, ağzından süd iyi gəlmək və s.

İngilis dilində - to slip through the fingers, to shut one's eyes to, to sop the mouth of a lion, to have an eye on smth., to jump down smb's throat, to fall into bad hands, to cry one's eyes out, to pull a face, to make a wry face, to lose one's head, to knit one's brows, to laugh in smb's face, to shut the door to smb's face, to put the evil eyes on, to tie one's hands, to turn a deaf ear to, to look down one's nose at, to have a big mouth, to make a tail of smth., to turn red in the face, to bear two faces under one hood, to make a pitiful face, to be with feet to clay, to knock smth. on the head, to put an old head on young shoulders, to serve smb. hand and foot, etc.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin qarşılıqlı müqayisəsi göstərir ki, bədən üzvlərinin adını bildiren somatizmlər hər iki dildə semantik cəhətdən ən zəngin, ən geniş fraza yaratma və sözyaratma qabiliyyətinə malik olan leksemlərə aiddir. Bu, görünür, onunla izah olunur

ki, bu leksemlərlə adlandırılan sözlər daha asanlıqla seçilir və bu orqanlardan hər birinin funksiyası ünsiyyətdə olan insan üçün dəqiq və aydındır.

Məlumdur ki, hər bir dildə olduğu kimi, ingilis frazeoloji sistemi də dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, çoxmənalılığını və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Belə ifadələrin tərcüməsində olan çətinliyin bir səbəbi də ondadır ki, heç bir lüğət frazeoloji vahidlərin konkret kontekstdəki mənasını dəqiqliklə əhatə edə bilmir. Buna görə də tərcümə prosesində frazeoloji birləşmələrin ekvivalentlik xüsusiyyəti, bir qayda olaraq, ön plana çəkilir. Frazeologizmlərin məna bütövlüyü onun tərkib üzvlərinin leksik mənacə zəifləməsi, öz nominativ funksiyasını itirməsi ilə əlaqədardır. Birləşmə bütövlükdə bir məna ifadə edir. Onun tərkibindəki sözlər öz müstəqil mənasını itirərək məcazlaşmış, mürəkkəb bir vahid kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat

1. Həsənov H. "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 2001. səh. 265
2. Hacıyeva A.Y. "Dil sisteminə tipoloji sapmalar" (aqlativ dillərdə fleksiv təmayüllü elementlər) Bakı - 2006 səh. 38 -82.
3. Долгополов Ю.А. "Сопоставительный анализ фразеологии", АКД, Казань, 1993, с.25
4. Козыров Л.И. "Становление и развитие фразеологизмов с компонентами рука, нога", АКД, Минск, 1991, с.7

A.Garayeva

Comparative research of the phraseological system in Azerbaijan and English languages

Summary

Presented article deals with phraseological units, their characteristics, word order, semantic meaning, syntactic connection of their components. Comparative research of the phraseological system of different languages were carried out by Azerbaijan, Russian, English and other linguistics.

Phraseological units is considered to be two or more elements which are expressed by nouns, adjectives, numerals, prepositional constructions, predicative, etc. It's impossible to compare the languages without searching their lexical system because every language possesses its own specific structure, phrases, construction units, lexical-semantic group, synonyms, antonyms, etc. Phraseological units used in the languages with different systems have both the same and contrasted properties. It should be noted that

phraseological content of several languages expresses definite semantic functions. Numerous phraseological units of Azerbaijan and English languages are extensively explained and demonstrated within examples in the given article.

А.Караева

**Сопоставительное исследование фразеологических систем
в азербайджанском и русском языках
Резюме**

Данная статья рассматривает фразеологические единицы, их характеристику, порядок слов, семантическое значение, синтаксическую связь их компонентов.

Фразеологические единицы рассматриваются как соединение двух и более слов выраженных существительными, прилагательными, числительными, предложными соединениями, предикативами и т.д. Невозможно сравнить языки без знания их лексической системы, потому что каждый язык имеет свою специфическую структуру\ фразы, словообразовательные единицы, лексико-семантические группы, синонимы, антонимы и т.д. Фразеологические единицы используемых в различных языковых системах имеют как одинаковые так и различные свойства. Необходимо отметить, что фразеологическое содержание некоторых языков выполняют определенные семантические функции. В статье объясняются и широко иллюстрируются примерами большинство фразеологических единиц азербайджанского и английского языков.

Rəyçi: Sevil Əliyeva
Filologiya elmləri namizədi

GÜNEL RAMAZANOVA
ADU

gunelramazanova81@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ DÜZƏLTMƏ ÜSULLARI

Açar sözlər: söz düzəltmə, morfem, affiksiya, konversiya, məhsuldar, qeyri-məhsuldar.

Key words: word formation, morpheme, affixation, conversion, productive, non-productive.

Ключевые слова: словообразование, морфема, аффиксация, конверсия, продуктивный, непродуктивный.

Söz təfəkkürdəki anlayışların işarəsi, ifadəçisidir. Dilin əsas, nominativ funksiyası sözlər əsasında reallaşır. Əgər söz olmasa insan şüurundakı anlayışları adlandırmaq olmaz. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Söz ehtiyatı çox olan xalqın təfəkkürü zəngin olur. Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir. Hər bir dilin söz fondunda dəyişikliklər baş verir. Bəzi sözlər dildə yaranır və ya başqa dildən keçir, elə sözlər də vardır ki, köhnəlir, arxaikləşir. Sözlər cümlənin yaranması üçün əsas amildir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqedən tərif deyilməsinə baxmayaraq dilçilikdə hamının qəbul etdiyi, sözün bütün əlamətlərini özündə cəmləşdirən tərif hələ yoxdur. Ənənəvi qrammatikada sözlər təhlilin əsas vahidləridir. Qrammatistlər sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edirlər və sözlərin görünə biləcək formalarını müəyyənləşdirirlər və siyahıya alırlar. Sözlər morfem adlanan kiçik vahidlərdən ibarət olan birləşmələrdir.

Morfem bir sözün qrammatik funksiya və ya mənaya malik olan ən kiçik hissəsidir. Məsələn, sawed, sawn, sawing və saws sözlərinə nəzər salsaq görürük ki, hər bir sözü ayrı-ayrılıqda morfemlərə bölmək mümkündür, yəni saw, -ed, -n, -ing, -s. Bu bölgüdə yalnız saw sərbəst söz kimi çıxış edə bilər; başqa bir morfemə əlavə edilməsi lazım deyil. Amma digər dörd morfem isə ayrı-ayrılıqda heç bir məna kəsb etmir, yalnız müəyyən bir sözə qoşulduqda həmin sözə birlikdə müəyyən bir məna ifadə edir. kiss+ed, free+dom, strong+er, good+ness, teach+er, act+or sözlərinə nəzər salsaq eyni mənzərənin şahidi olarıq, yəni birinci yerdə duran morfemlər sərbəst şəkildə işləyə bilər və müəyyən məna ifadə edir, ikinci yerdə duran morfemlər isə əksinə müəyyən bir sözə qoşularaq məna ifadə edir.

Xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən

və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə dilin lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Dilin lüğət tərkibi həm dilin öz milli bazası, yəni öz lüğət fondu hesabına, həm də başqa dillər hesabına zənginləşə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütləqdir. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşıqlı və ifadəli olur. İngilis dilində söz yaradıcılığı dillərdə olduğu kimi dilin yarandığı dövrdən başlayaraq daim inkişafda olmuş, bir proses kimi insanların bir tarixi quruluşdan digərinə keçidi zamanı özünü daha aydın büruzə vermiş və yeni anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərin meydana gəlmə ehtiyacını təmin etmişdir.

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim ona təsir edir və onun müxtəlif sahələrində diqqəti cəlb edən izlər buraxır. Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri hələ qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bu təmasın forma və məzmunundan asılı olmayaraq, güclü etnik birləşmələr zəif etnik birləşmələri özünə tabe etmiş, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif əlaqələr yaratmışlar. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, bir-birinə qarşılıqlı təsir və bir- birindən sözləmə prosesləri baş vermişdir. Ona görə də xalqların həyatında dil əlaqələrinin rolu inkaredilməz dərəcədə böyükdür. Dil əlaqələrini xalqlar və millətlər arasındakı digər əlaqələrdən ayırmaq mümkün deyil. Qeyd etdiyimiz kimi bu əlaqələr nəticəsində dilin lüğət tərkibi kifayət qədər zənginləşmişdir.

Yeni sözlərin yaranmasına həsr olunmuş müasir linqvistik ədəbiyyatda bir sıra dilçilər “söz yaradıcılığı” və “ söz düzəltmə” terminlərindən istifadə edirlər. “Söz yaradıcılığı” termini geniş anlayışdır. Bu termin adı altında verilmiş dilin inkişafı dövründə mövcud olan müxtəlif sözyaradıcı vasitələrin köməyi ilə söz düzəltmə başa düşülür. “Söz düzəltmə” termini adı altında isə yalnız şəkilçilər və konversiya yolu ilə yeni sözlərin yaranması nəzərdə tutulur; söz düzəltmə söz sırasına qarşı qoyulur. Beləliklə, söz düzəltmə və söz sırası söz yaradıcılığının iki əsas üsulu hesab edilir. Söz yaradıcılığı bir tərəfdən leksika, digər tərəfdən isə qrammatika ilə sıx əlaqədədir. Onun leksika ilə əlaqəsi ondan ibarətdir ki, hər yeni yaranmış söz dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Eyni zamanda yeni sözlərin yaranması prosesi verilmiş dilə xas olan model və formalara uyğun olaraq həyata keçirilir. Bundan əlavə, hər yeni yaranan söz nitq hissəsi adlandırılan bu və ya digər leksik-qrammatik sözlər sırasına daxil edilir ki, bu da söz yaradıcılığının qrammatika ilə sıx əlaqəsini

üzə çıxarır. Söz yaradıcılığının leksika və qrammatika ilə sıx əlaqəsi onu dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşuna daxil etməyə imkan verir.

Dilin söz ehtiyatının zənginləşməsi yollarından biri də söz yaradıcılığıdır. Söz yaradıcılığı dilçilik elminin yeni sözlərin yaranması ilə məşğul olan sahəsidir. Söz yaradıcılığının aşağıdakı üsulları vardır:

- a) Sözlərin kökünə müxtəlif şəkilçilər artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;
- b) Sözlərin kökünə söz artırmaqla yeni sözlərin düzəldilməsi;
- c) Sözlərin bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsinə keçməsi ilə yeni sözlərin düzəldilməsi;
- d) Sözlərin yeni məna verməklə yeni sözlərin düzəldilməsi.

Dil tarixinin elə bir məhsuludur ki, orada həm dilin inkişafının ilk dövrlərində mövcud olmuş üsullarla yaradılmış, lakin indi qeyri-məhsuldar sayılan söz yaradıcılığına, həm də bugünkü məhsuldar üsullarla yaradılmış söz yaradıcılığına rast gəlmək olar. Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar üsulları aşağıdakılardır:

1. Affiksiya - Affiksasiya sözün kökünə sözdüzəldici şəkilçilərin, yəni prefiks və suffikslərin artırılması ilə yeni sözlərin yaradılması üsuludur. Bu üsul ingilis dilinin inkişaf tarixi boyu yeni sözlərin yaranmasına təsir etmiş və öz məhsuldarlığını müasir dövrdə də saxlamışdır ki, bunu da sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yaranmış sözlərin sayı təsdiq edir.

2. Konversiya – İngilis dilinin inkişaf prosesində sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi olmadan isimdən feil və feildən isim və sifətlərin düzəldilməsi üçün yeni üsullar meydana gəlmişdir. Söz yaradıcılığının bu üsulu konversiya adlanır. Məsələn: to broadcast (yayımlamaq) feilindən broadcast (radio verilişi) ismi; empty (boş) sifətindən to empty (boşaltmaq) feili; word (söz) ismindən to word (ifadə etmək, demək) feili; up (yuxarı) zərfindən to up (qaldırmaq, artırmaq) feili meydana gəlmişdir.

3. Mürəkkəbləşmə - Mürəkkəbləşmə iki və daha artıq sözlərin birləşməsindən yeni sözlərin əmələ gəlməsi üçün vasitədir. Mürəkkəbləşmə ingilis dilinin inkişaf mərhələsində də öz məhsuldarlığını saxlamış qədim formalardan biridir. İngilis dilində mürəkkəb sözlər bitişik, ayrı yaxud defislə yazıla bilər. Məsələn: dining room (yemək otağı), son-in-law (kürəkən), peaceloving (sülhsevər), snowcovered (qarla örtülmüş), bread-and-butter (yağ-çörək), lifelong (uzun ömürlü) və s.

4. Feildən sonra işlənən sözdüzəldici elementlərin əlavə edilməsi yolu ilə feillərin yaranması – Yeni sözlərin bu yolla feilə sözdüzəldici elementlərin əlavə olunması və ondan ayrı yazılması ilə həyata keçir. Sözdüzəldici elementlərin əlavə olunduğu feillər adlanır. “Mürəkkəb” termini əmələ gəlmə strukturunu göstərir və bu yolla feilləri iki sözdən əmələ gəlmiş “mürəkkəb feillərdən” ayırır. Sözlərin bu üsulla yaranması ingilis dilinin quruluşu ilə əlaqədar olan anlayışların əmələ gəlməsindən ibarət olur.

Eyni feil müxtəlif sözdüzəldici elementlərlə işləndiyi kimi eyni sözdüzəldici element də müxtəlif feillərlə işləyə bilər. Məsələn: to bring up (böyütmək), to bring about (həyata keçirmək), to get off (düşmək), to set off (yola düşmək), to take off (soyunmaq, havaya qalxmaq) və s. İngilis dilində feil və feildən sonra işlənən elementlərin düzəldilməsi əsrlər boyu davam etmişdir və müasir dildə yeni leksik vahidlərin yaranması üçün ən məhsuldar üsul hesab edilir. Feildən sonra işlənən sözdüzəldici elementin özünəməxsus xarakterik cəhətləri var. Onun özünəməxsus xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, feillə uyğunlaşmasına və hətta bəzən onunla birləşərək vahid semantik məna təşkil etməsinə baxmayaraq feildən sonra işlənən sözdüzəldici element öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Məhz buna görə də o, feildən ayrı yazılır və cümlədə digər cümlə üzvlərinin köməyi ilə feildən ayrı da işləyə bilər. Məsələn: I'll ring you up and inform you about the meeting. (to ring up – zəng vurmaq)

5. İxtisar – İxtisar üsulu ilə yeni sözlərin düzəldilməsi ingilis dilində söz düzəltmə üsullarının ən geniş yayılan formasıdır. Bunun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözlərin, yaxud sabit söz birləşmələrinin qısaldılması nəticəsində ixtisar sözlər meydana gəlir. Həm ixtisar sözlər, həm də bütöv sözlər əşya və anlayışlara ad verir. İxtisar söz yaradıcılığının digər üsullarından onunla fərqlənir ki, ixtisar edilmiş söz verilmiş sözdəki mənanın yeganə əlaməti hesab edilmir və dildə yarandığı sözlə bərabər mövcuddur. Hər f qısaltması mürəkkəb terminləri təşkil edən sabit söz birləşmələrinin qısaldılması yolu ilə əmələ gəlir. Bu qısaltmalar hər bir komponentin baş hərfinin yazılması və əlifbada adlandırıldığı kimi oxunuşundan ibarətdir. Məsələn: R.A.F. – Royal Air Force – İngilis Hərbi Hava Qüvvələri; B.B.C. – British Broadcasting Corporation – Britaniya Radioyayım Korporasiyası; NATO – North Atlantic Treaty Organization – Şimali Atlantika İttifaqı Təşkilatı; UNO – United Nations Organization – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı; OSCE – Organization of Security and Cooperation in Europe – Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı və s. Qısaldılmış sözlər sözün əvvəl, son, bəzən isə orta hecaların ayrılması nəticəsində də əmələ gələ bilər. Sözün son hissəsinin ayrılması nəticəsində doc (doctor), sis (sister); başlanğıc hissəsinin ayrılması nəticəsində phone (telephone), plane (aeroplane); orta hissənin ayrılması nəticəsində isə flu (influenza) sözləri meydana gəlmişdir. Qısaldılmış söz zaman keçdikcə əsas sözə çevrilə bilər. Bu zaman söz öz üslubi çalarlarını itirir və sözün bütöv forması istifadədən çıxır. Məsələn: taximotorcab – taxicab – taxi; autobus – bus və s. Müasir yazıda qrafik ixtisarlardan da geniş istifadə olunur. Məsələn: p – page (cəm halını bildirmək üçün bu hər f cütləşir. pp – pages); min – minute; ft – foot (feet); m – metre və s. Müasir dövrümüzdə email vasitəsilə yazışmalar zamanı bəzi yeni qısaltmalar meydana gəlmişdir. Məsələn: BTW = by the

way (yeri gəlmişkən), FYI = for your information (sizin nəzərinizə), C = see (görmək), R = are (to be-nin II şəxsə aid olan forması), U = you (sən,siz), EZ = easy (asan), 2 = to; too; two (istiqlalət bildirən sözünü, həmçinin, iki mənalarında), 4 = for (üçün) və s.

Bütün bu sadalanan üsullarla yanaşı söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar üsulları da vardır. Söz yaradıcılığının qeyri-məhsuldar üsullarına bunlar aiddir: 1. Kök saitinin əvəzlənməsi. 2. Vurğunun dəyişməsi.

Müasir ingilis dilində dilin qədim və orta inkişaf dövründə kök saitinin dəyişməsi ilə meydana gəlmiş çox sayda sözlər mövcuddur. Sait dəyişməsi bəzi təkhecalı feil və isimlərdə qədim dövrdən günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn: Food (noun) yemək – to feed (verb) yemək; gold (noun) qızıl – to gild (verb) zər vurmaq; seat (noun) yer, oturmaq – to sit (verb) oturmaq və s. İngilis dilinin erkən inkişaf dövrünün nəticəsi olaraq söz yaradıcılığında vurğunun dəyişdirilməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması üsulu mövcud olmuşdur. Müasir ingilis dilində müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və bir-birindən vurğunun yerinə görə fərqlənən bir neçə cüt söz mövcuddur. belə sözlərdə isimlər birinci, feillər isə ikinci hecəyə vurğunu qəbul edirlər. Belə sözlərə aşağıdakıları misal göstərə bilərik: `export (noun) ixrac – to ex`port (verb) ixrac etmək; `import (noun) idxal – to im`port (verb) idxal etmək; `present (noun) hədiyyə - to pre`sent (verb) hədiyyə vermək, təqdim etmək; permit (noun) icazə - to permit (verb) icazə vermək; contact (noun) əlaqə - to contact (verb) əlaqə yaratmaq; perfect (adj.) mükəmməl, əla – to perfect (verb) yaxşılaşdırmaq, təkmilləşdirmək və s. Bu tip sözlərə alınma sözlər arasında rast gəlinir.

Alınma terminlər bütün dillərdə vardır. Belə alınmaların bir qismi mənşəyindən asılı olmayaraq bütün dillərin sahə terminologiyalarında eyni şəkildə işlənir. Belə terminlər internasional və ya beynəlmiləl terminlər kimi qruplaşdırılır. İngilis dilinin lüğət tərkibi rəngarəngliyi ilə seçilir. Bu dildə müxtəlif dillərdən alınmaları dilin ümumişlək sözləri səviyyəsində də çoxdur. Terminlərdə qeyd olunan cəhət daha yüksək səviyyədədir. Bunun nəticəsidir ki, ingilis dilində birbaşa alınmalara daha çox rast gəlinir. Beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi heç bir müasir dillə bağlı deyildir, əsasın yunan və latın dillərinə məxsus elementlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Hər hansı bir sözün geniş şəkildə işlədilməsi, bir dildən başqasına keçməsi və nəhayət beynəlmiləl terminə çevrilməsi onun ifadə etdiyi anlayışla, hadisə və proseslə əlaqədardır. Elmi-texniki nailiyyətlər artdıqca zərurətdən doğan məfhumlar və anlayışları ifadə edən sözlərin beynəlmiləl terminlərə çevrilməsi prosesi də sürətlənir.

İngilis dilinə daxil olan terminlərin sayı getdikcə artır, bu sahənin terminoloji bazası sürətlə zənginləşir. Vaxtilə dildə ümumişlək xarakter daşıyan yüzlərlə ümumişlək söz terminləşməyə doğru inkişaf etmiş, ən qədim

dövrərdən bəri termin yaratmaq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. müasir dövrdə terminologiyada gedən proseslər səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlmiləl terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Beləliklə, nəticə etibarı ilə istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dillərində termin yaradıcılığı həm dilin daxidi imkanları, həm də alınmalar hesabına yaranır.

Xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün əsas baza—mənbə mövcuddur: 1) dilin öz milli bazası—lüğət fondu; 2) başqa dillər. Dilin öz milli bazası—lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütləq haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşıqlı və ifadəli olur.

Ədəbiyyat

1. H.Həsənov Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, 1988.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1986.
3. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirə mətnləri. Bakı, 2008.
4. Yunusov D.N., Cəfərova L.M. German dilləri (ixtisas üzrə materiallar toplusu), Mütərcim, Bakı, 2014
5. Беляев М.А. Грамматика английского языка. М., 1976.
6. Bloch M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. М., 2006.
7. Ingo Plag Word-formation in English, Cambridge University Press, 2002.
8. Ragini G.P Formation Of Nouns, Verbs And Adjectives From Root Words, SASTRA University
9. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner Dictionary, Oxford University press, 1994.
10. <http://www.azkurs.org/>

G. Ramazanova

Ways of Word Formation in English

Summary

The article deals with the words and word formation ways in English. Words are potentially complex units, composed of even more basic units, called morphemes. In linguistics, word formation is the creation of a

new word. The author gives information about the ways of word formation in English and presents different examples.

The author mentions that language has continued to evolve and change in many directions and every learner should be familiar with words usage and meaning in today's context. The study of words helps to recognize parts of speech by their structure and also shows the relationship between classes of words – noun, verb, adjective, etc.

Г.Рамазанова

**Способы формирования слов на английском языке
Резюме**

В статье рассматриваются слова и способы формирования слов на английском языке. Слова являются потенциально сложными единицами, состоящими из еще более основных единиц, называемых морфемами. В лингвистике словообразование – это создание нового слова. Автор дает информацию о способах формирования слов на английском языке и представляет разные примеры.

Автор упоминает, что язык продолжает развиваться и меняться по многим направлениям, и каждый учащийся должен быть знаком с использованием и смыслом слов в сегодняшнем контексте.

Изучение слов помогает распознавать части речи по их структуре, а также показывает взаимосвязь между классами слов – существительное, глагол, прилагательное и т. д.

Rəyçi: Gülmar İsrailova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

НУРИЯ АКБЕРОВА,
ШЕЛАЛЕ МАМЕДОВА
Высшее Военное Училище имени
Гейдара Алиева
nuriyarahimova@hotmail.com

МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ, РАСКРЫВАЮЩИЕ КАТЕГОРИЮ КОММУНИКАТИВНОСТИ

Açar sözlər: kommunikativlik, ünsiyyət materialı, konsent, funksional yanaşma, yazılı, şifahi.

Key Words: communicability, communicational material, consent, functional approach, written, oral.

Ключевые слова: коммуникативность, речевой материал, концент, функциональный подход, письменный, устный.

Распространять, переносить следует не сам опыт, а мысли, заложенные в нем. (К.Д.Ушинский).

Тот факт, что коммуникативная направленность учебного процесса есть главная ведущая тенденция методики наших дней вряд ли сейчас является спорным. Эта тенденция родилась не сегодня и не вчера, попытки приблизить процесс обучения по его характеру к процессу коммуникации предпринимались давно.

Важнейшими методическими принципами, или положениями, с которыми коммуникативность непременно сопрягается, являются следующие:

- практический характер целей и учет их типологии в обучении;
- речевая направленность учебного процесса;
- функциональный подход к отбору и организации языкового материала;
- ситуативно-тематическое представление учебного материала;
- изучение лексики и морфологии на синтаксической основе;
- концентрическое расположение учебного материала и этапность в обучении.

Факторами, определяющими сущность методических положений, или принципов, являются: цели обучения иностранному языку, речевая деятельность и ее единица – акт речи, взаимодействие изучаемого языка с родным языком учащихся.

Всякая деятельность методиста и преподавателя должна предусматривать четкое осознание конечных целей обучения языку. В первой программе по иностранным языкам в объяснительной записке к учебному

плану говорилось: «Преподавание иностранных языков в школе... ставит себе целью: 1) понимание живой иностранной речи; 2) умение вести на иностранном языке несложную беседу и 3) умение самостоятельно читать современную иностранную книгу средней трудности литературного или популярно-научного содержания, и общее ознакомление с духовной жизнью и культурой народа, язык которого изучается».

Нацеленность на практическое – письменное и устное – владение изучаемым языком, а не только знать язык присутствует и в современных программах, обнаруживается в оценках самих учащихся.

Практические цели определяются не только (и не столько) их индивидуальными потребностями, но, безусловно, поддерживаются речевыми запросами современного общества, условиями его развития, а также статусом и ролью русского языка среди других языков мира. Эти обстоятельства позволяют педагогически типологизировать, унифицировать цели обучения, выделяя, например, профессиональные (стать педагогом этого языка, переводчиком и т.д.) утилитарные (язык обучения вне страны проживания), образовательные (школьники в своих странах) и т.д.

Избранная цель влечет за собой разные степени активности и рецептивности требуемого владения языком, связывается с разными наборами его средств, с разными навыками и умениями; она обуславливает круг тем и ситуации общения, преимущественную форму речи (монолог, диалог, полилог, монолог в диалоге и пр.), вид или виды речевой деятельности, которые подлежат усвоению, уровень владения языком, который должен быть достигнут в результате обучения; она отражается на характере обработки любой грамматической и/или лексической темы урока. Иначе говоря, конкретные цели обучения, связанные с определенными видами речевой деятельности, подчиняют себе разные стороны учебного процесса, включая используемый учебный материал. Если работа на уроке согласована с целью, ради которой учащийся сел за парту, она плодотворна и интересна. Успех выпадает лишь на долю тех учителей, которым удастся наиболее глубоко осознать цели обучения и найти эффективные пути к их достижению.

В отличие от установившейся традиции в обучении иностранным языкам, согласно которой в центре обучения оказываются готовые знания о языке, предъявляемые учащимся для запоминания в виде правил, схем, таблиц, образцов текстов и т.п., речевая направленность предполагает такой путь обучения, при котором лексические, грамматические и фонетические навыки формируются по возможности параллельно с речевыми навыками и коммуникативными умениями (в системе аспектных условно-коммуникативных упражнений), ориентирует на выключение обучающихся в непосредственный акт общения между собой

(или с преподавателем) для решения жизненных задач, возникающих в ходе «изменяющейся действительности». Речевая направленность ориентирует на определенное соотношение осознания языковых фактов и тренировки их употребления в речи, которая способствует овладению и развитию речедеятельности учащихся, возможную лексикализацию грамматики, увлечение удельного веса тренировочных упражнений и др.

Функциональный подход к отбору и организации языкового материала. Коммуникативная направленность практического курса русского языка как к деятельности (а не только как к продукту деятельности) выдвигает на передний план функциональность описания языка, который должен быть подан как способ осуществления речевой деятельности на нем, а его основные единицы представлены в важнейших функциях через раскрытие их синтагматических свойств. Именно такое его представление обеспечивает и поддерживает коммуникативный характер обучения.

Функциональный подход предполагает использование к практике обучения неродному языку такой организации обучения языковым средствам, при которой в центре внимания оказываются особенности их функционирования во взаимодействии с элементами разных уровней, участвующими в передаче смысла высказывания.

Решение вопроса об организации учебного материала и способе описания языковой системы в известной степени взаимозависимы. Выбор же способа описания определяется целевой направленностью обучения. Так, в методике преподавания русского языка нерусским известен грамматический, точнее морфологический подход к организации учебного материала, когда главным в изучении языка считалось усвоение морфологических форм, а синтаксис отодвигался на второй план.

Функциональный подход учитывает реальность, имеющуюся при изучении второго языка: у учащихся есть намерение мысли, чувства, переживания, которые уже привык выражать на родном языке, но пока не знает, как это можно сделать, как сказать об этом по-русски.

Например, с помощью каких средств можно ответить на вопрос где? – определить пребывание лица или местонахождение предмета – *в институте, в магазине (на почте, на заводе), в столе; на улице, на столе; на уроке, на лекции, на вечере* и т.д. Как мы ответим на вопрос *к а к о й?*: *Какой словарь – Русско-французский; Какая улица – Проспект Алиева; Какая книга? – «Война и мир»; Какое пальто – Зимнее и под.*

В грамматике, построенной таким образом, не дается парадигматических рядов определенных частей речи (*И.п. стол, Р.п. стола, Д.п. столу, В.п. стол, Т.п. столом, П.п.о столе; И.п. я, Р.п. меня, Д.п. мне, В.п. меня, Т.п. мной, Пр.п. обо мне*), а строятся ряды различных

форм, объединенных одним значением. Например, значение места (выше приведенные примеры), или времени (*в час, сегодня, вечером, в понедельник, в среду, на прошлой неделе, в октябре, в этом году*) и т.д. Таким образом осуществляется функциональное представление грамматических явлений. Учащиеся ведутся от значения, от функции грамматического явления к форме его выражения.

Способ и последовательность подачи грамматического материала диктуется, с одной стороны, требованиями обслужить определенную тему (ситуацию), с другой стороны, грамматической сочетаемостью взаимозависимостью различных частей речи. Например, переходные глаголы сочетаются с винительным падежом имени существительного и местоимения личного в значении прямого объекта действия (вижу брата, почту, тебя; покупаю ручку, карандаш, молоко; пишу письмо, статью, рассказ). Глаголы движения сочетаются с винительным падежом имени существительного с предлогами **в** и **на** в значении направления движения (*иду в магазин, еду в Москву, ходил на лекцию*) и т.д.

Следовательно, очередность изучения языковых фактов, их выбор, группировка и объяснение подчиняются требованиям практического общения. Новые формы и значения возникают по мере коммуникативной надобности. Иначе говоря, сущность функционального подхода состоит в том, что для целей обучения любому виду речевой деятельности внешние и внутренние компоненты акта речи, их свойства и связи между ними рассматриваются на уровне их реального функционирования в речевом процессе.

Ситуативно-тематическая организация речевого материала. Одно из существенных применений категории коммуникативности – это ситуативно-грамматическая организация учебного материала. Существенные черты реальной коммуникации проецируются в учебном процессе через призму коммуникативности в дифференцированные целевые установки обучения. Его ситуативность и предметность, через ориентированность представления учебного материала (в системе конкретных действий).

Ситуативно-тематическая организация учебного материала в учебниках и учебных пособиях сопровождается созданием на уроке условий для реализации естественной русской речи (диалогической и монологической). Из-за исключительной роли ситуативности перед преподавателем постоянно стоит задача создания на уроках атмосферы непринужденного общения, собеседования, обмена мнениями (в отличие от казенно-делового стиля общения учителя с учениками, характерного в прошлом для традиционных форм ведения занятий по языку). Ситуативно-тематический принцип как раз и предполагает создание на

уроке речевых (естественных и учебных) ситуаций: объединение ситуаций и тематической лексики с грамматическим и коммуникативно-литературным материалом, учет жизненного опыта учащихся.

Изучение лексики и морфологии на синтаксической основе.

Коммуникативность как и обусловленная ею функциональность, проявляется в таком членении и представлении языкового материала, которое адекватно применению языка в жизни. Законченная мысль воплощается в предложении; в нем и через него оживают, обретают силу слова и формы, становясь коммуникативными. То, что слова несут конкретную коммуникативную информацию, лишь будучи включенными в предложение, можно показать на следующем примере: *преподаватель, урок, вести*. В таком порядке и представлении они не передают никакого сообщения. Если же мы перестроим их: *Преподаватель ведет урок*, то получим коммуникативно ценное предложение. В практическом преподавании второго языка учащийся с первых шагов приобщается к пользованию высказываниями разной сложности, в рамках которых, через конструирование и употребление которых, он постигает лексические и морфологические закономерности.

Концентризм и этапность в обучении. Преподавать такой сложный учебный предмет как язык суммарно невозможно. Овладение им может быть успешным лишь в том случае, если и процесс усвоения, и сам учебный материал предварительно подвергнется распределению на последовательные стадии и разделы в рамках полного курса обучения. Это распределение конечных и промежуточных целей и разнородного по характеру учебного материала, подражая общедидактический принцип преемственности, осуществляется применительно к учебному предмету «русский язык как иностранный» в концентраторах и этапах обучения.

Число выделяемых этапов и концентраторов зависит от конкретных конечных целей обучения, от взаимодействия конечных и промежуточных целей установок. Так, в вузовском курсе обучения русскому языку иностранцев выделяют начальный, основной и продвинутый этап обучения, а внутри первого из них – три концентрата на каждом из которых учащиеся должен овладеть относительно замкнутым языковым и речевым материалам, определенным уровнем коммуникативной компетенции в тех или иных видах речевой деятельности.

Принципиально важен в обучении начальный этап. Он закладывает основы языкового знания и владения языком, которые помогут формированию правильной речи, определяет психологическое приятие (неприятие) изучаемого языка, формирует умение учиться языку, и одновременно обеспечивает решение коммуникативных задач в тех темах и ситуациях, которые приходится на начало обучения. И все это необходимо делать на

весьма ограниченном, минимизированном языковом материале. При чем этот минимум (лексический, грамматический, ситуативный и коммуникативный и пр.) должен быть, с одной стороны, достаточным для достижения коммуникативных целей из другой, - адекватно отражать систему русского языка, обеспечить её представительства путем показа его основных закономерностей и особенностей: предложно-падежную систему имени существительного, прилагательного, порядковых числительных, некоторых разрядов местоимений, (формы всех падежей единственного и множественного числа в одном или нескольких значениях) – в области морфологии.

На этом этапе должны быть выработаны и закреплены первоначальные навыки, сформирована так называемая базовая компетенция в разных видах (или том или ином виде) речевой деятельности. Этот этап обучения требует особо строгого отбора учебного материала, тематики, речевых образцов, лексики и их расположения, последовательности, повышенного внимания к имитативно-интуитивным упражнениям, обеспечивающим активные навыки устной и письменной речи, чтения и письма при минимальном количестве наиболее необходимых слов.

Концентрическое ведение учебного материала (в отличие линейного расположения) позволяет учащемуся с первых же шагов обучения строить живые русские фразы, начиная с элементарных и действуя по принципу их развертывания; обеспечивает посильность, доступность усвояемого, поскольку концентры наполняются в согласии с общедидактическими принципами – от элементарного к более сложному, от легкого к трудному, от уже усвоенного к новому, неизвестному; соответствует требованию опоры на синтаксические явления языка, что оказывается принципиально важным процессе овладения иноязычной речевой деятельностью; наконец, обеспечивает открытость усвоенного, т.е. возможность расширения изученных лексико-грамматических категорий за счет вовлечения синонимических синтаксических конструкций и нового лексического наполнения.

Литература:

1. О.Д.Митрофанова, В.Г.Костомаров, Русский язык и литература в общении народов мира.
2. М.Н.Вятютнева, Э.Ю.Сосенко, Е.М.Степановой, Методика преподавания Русского языка как иностранного.
3. *Д. А. Хаустова Журналу «Русский язык в школе» — 90 лет // Русский язык. — 2004. — № 43*

4. Н. С. Власова Русский язык как иностранный. Базовый курс –1(с поурочным словарем на английском и немецком языках) Учебник для детей русскоязычных эмигрантов. типография Гутенберг, 2007, 2009. — 204 с.
5. Н. С.Власова, Л. Л. Бельская Русский язык как иностранный. Базовый курс –2. Учебник для школьников, живущих в нерусскоязычном окружении. типография Гутенберг, 2008-9. — 132 с.
6. Н. Л. Федотова Методика преподавания русского языка как иностранного (практический курс). — СПб.: Златоуст, 2013. — 192 с.
7. http://studopedia.ru/12_249282_metodika-prepodavaniya-russkogo-yazika-kak-nauka.html
8. <http://gigabaza.ru/doc/139734.html>

N.Əkbərova

Kommunikativlik kateqoriyasını aşkar edən metodik müddəalar

Xülasə

Məqalə tədris prosesinin kommunikativ yönümlülüyündən bəhs edir. Tədris prosesinin kommunikativ yönümlülüyü metodologiyanın əsas aparıcı tendensiyasıdır. Müəllif tədris prosesinin kommunikativ yönümlülüyünün metodik prinsiplərindən ətraflı məlumat verir və bu prinsiplərin mahiyyətini müəyyən edən amilləri araşdırır. Metodik prinsiplərin mahiyyətini müəyyən edən amillər aşağıdakılardır: xarici dil tədrisinin məqsədləri, nitq fəaliyyəti - danışma aktı, öyrənilmiş dilin şagirdlərin ana dili ilə qarşılıqlı əlaqəsi. Müəllif eyni zamanda tədrisin ilkin mərhələsinin vacibliyini vurğulayır və qeyd edir ki, bu mərhələdə ilkin bacarıqların inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsinin böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədris materialının konsentrik idarə edilməsi şagirdlərə tədrisin ilk mərhələlərindən rus ifadələrindən geniş istifadə etməyə imkan verir.

N.Akbarova

Methodical provisions that reveal the category of communicativity

Summary

The article deals with the communicative orientation of the teaching process. The communicative orientation of the teaching process is the main trend of methodology. The author provides detailed information on the methodological principles of the communicative orientation of the teaching

process and explores the factors that determine the essence of these principles. The factors determining the essence of methodological principles are: the objectives of foreign language teaching, speech activity - speech act, interaction of the learned language with pupils' mother tongue.

The author also emphasizes the importance of the initial stage of the teaching process and emphasizes that the development and strengthening of initial skills at this stage is of great importance. At this stage, the initial skills must be developed and consolidated, the so-called basic competence formed in different types of speech activity. Concentration of teaching material allows students to use Russian expressions from the early stages of teaching.

Rəyçi:

Gülmar İsrailova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

DİLARƏ QULİYEVƏ

UOT 81.2AZ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

dilara@mail.ru

MƏTNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ

Açar sözlər: cümlə, mətn, aktual üzvlənmə, tema, rema.

Ключевые слова: предложение, актуальное членение, тема, рема

Key words: sentence, text, actual division, theme, rheme.

Əsas ünsiyyət vahidi olan cümlədə bitmə intonasiası olsa da, onun ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Belə ki, cümlə yalnız onu əhatə edən cümlələr birliyində, yəni mətnin daxilində özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxara bilir. Bu da cümlələrin müəyyən bir fikir ətrafında əlaqəli birliyi nəticəsində mətnin yaranmasına səbəb olur.

Mətn müəyyən məqsəd ümumiliyi əsasında birləşən və sintaktik-semantik bütöv yaradan cümlələr birliyidir. Cümlənin kommunikativ əsasını təşkil edən yeni məlumat fikrin dərinləşməsinə və inkişafına səbəb olur ki, bu da söyləmlərin bir-biri ilə əlaqələnərək mətni yaratmasına şərait yaradır. Buna görə də dilçilikdə ən yüksək və müstəqil vahid cümlə deyil, mətn hesab olunur.

“Mətn ayrı-ayrı cümlələrin mexaniki yığımı, toplusu olmayıb, yeni keyfiyyət və kəmiyyət daxilində meydana çıxan qanunauyğunluğun yekunudur. Mətnin semantikasi bu cümlələrin (söyləmlərin) semantikasından daha genişdir. Çünki mətn bu mənzərəni, əhvalatı, mətləbi tam ifadə edir və onun tərkibindəki cümlələr ayrı-ayrı hissələr kimi tamamı yaradır. (9; 370)

“Mövcud tədqiqatlarda irəli sürülən əsas fikirlərdən biri də budur ki, nitqin bitmiş söyləmlə ifadə olunan əsas vahidi cümlə deyil, mətndir; cümlə - söyləmə yalnız fərdi hadisədir. Mətn sintaktik səviyyənin mühüm vahididir.” (2; 93) Həqiqətən də, biz istənilən bir mövzu, hadisə ilə bağlı fikrimizi çatdırmaq üçün bir cümlə ilə kifayətlənə bilmirik. Çünki bir cümlə ilə fikri çatdırmaq, ünsiyyət yaratmaq mümkün deyil. Çünki insanlar sözlər, cümlələrlə deyil, mətnlərlə danışır, münasibət qururlar, fikir mübadiləsi aparırlar. Tək cümlə və ya söyləmədən istifadə zamanı fikir yarımçıq qalar, mövzunun tam anlamı çatdırıla bilməz. Deməli, dil yalnız mətnlər formasında və ya mətn funksiyasında insanlar arasında ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Mətndəki cümlələrin bir-birilə sintaktik cəhətdən qarşılıqlı bağlılığı düzgün mətnin yaranması üçün yetərli deyil. Mətni təşkil edən cümlələr arasındakı semantik bağlılıq da mətnin əsas xarakterik cəhətidir. Çünki

mətnin semantik göstəricisi cümlələrin təsadüfi yığımindan deyil, onların mənə cəhətdən bir-birilə əlaqələnməsindən ibarətdir. Semantik bağlılıq nəticəsində mətnlər elə qurulmalıdır ki, cümlələrin bir-birilə zəncirvari əlaqəsi qırılmasın. Yəni cümlələri iki hissəyə ayırmaq və ya cümlələrin yerini dəyişmək mümkün olmasın, hər bir cümlə özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə əlaqələnsin.

Qəbiristan kənarında otlu təpədə təkcə bir qəbir var. Bahar olanda bu qəbrin ətrafında əlvan çiçəklər açıb, dilməvaz qoxuları ilə adama ləzzət verir. Qoca, belə bükülmüş bir kişi hər cümə axşamı gəlir bu qəbrin yanına. Uçub dağılmış yerlərini düzəldir, ətrafında bitən tikanları, alaqaları qoparıb atır. Və sonra baş daşına söykənib, sakit, samit ağlar, ağlar, ağlar, yorulduqda yaşlı gözlərini göyə dikib, istiğarə elər: “– Pərvərdigara! Məni həsrətdə qoyma! Bir sən birliyin hörmətinə məni Dürnisəyə yetir!” (Y.V.Çəmənşəminli)

Mətnə birinci cümlə giriş cümlə olduğundan sintaktik bütövün əsas mənə yükünü daşıyır. Ardıcıl gələn digər cümlələr üçün açar cümlə rolundadır, hər bir cümlə sanki ondan bəhrələnir. Struktur cəhətdən ikinci cümləni birinci cümlənin yerində işlətmək qeyri-mümkündür, çünki bu halda mənə qarışacaq, ardıcılıq pozulacaq.

Qeyd etdiyimiz kimi mətn ayrı-ayrı cümlələrin təsadüfi yığımindan ibarət deyil. Həmçinin mətndəki cümlələr bir-biri ilə zaman, müqayisə, qarşılaşdırma, səbəb və nəticə münasibətlərində olurlar. Mətni təşkil edən cümlələr müəyyən məntiqi ardıcılıqla, qanunauyğun şəkildə sıralanaraq, bir cümlə digəri üçün nəticə, başqa birisi üçün səbəb və ya aydınlaşdırma vasitəsi ola bilər.

Cəmilin gözü önündən bir mənzərə çəkilmirdi; xəyalında bu mənzərə elə hey dolanırdı: baharda yamaclardan tökülüb gələn, çağlayan sellər kimi çaylağın qumlu məcrasına düşərək üzüaşağı hərəkət edən əsgərləri görürdü. O tay-bu tay çaylağın kənarına yığılmış el-oba, uşaq-böyük də onun təsəvvüründən silinmirdi; xəyal onu da axıb gedən əsgərlərin cərgəsinə qoşurdu. Bölüklərin arasınca zirehli maşınlar, yaşıl tanklar, səhra topları gedirdi.

Verilmiş mətn nümunəsi iki qarışıq tipli mürəkkəb cümlədən və həmcins mübtədali sadə cümlədən ibarətdir. Aydınlaşdırma mənə əlaqəsinin müşahidə olunduğu mətnin ilk mürəkkəb cümləsinin birinci tərəfi giriş xarakterlidir, ümumiləşdirici xüsusiyyətə malikdir. Sonrakı cümlələr isə ilk cümləni aydınlaşdırılmasına, təfərrüatına səbəb olur.

Struktur-semantik əlaqəli cümlələr birliyindən yaranan mətn termini ilə bağlı dilçilikdə müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, dilçilik tədqiqatlarında mətnlər mikro və makromətnlər olmaqla 2 növə ayrılır.

“Makromətnlər – mənası, məqsədi, strukturu, kompozisiyası, grammatik və kommunikativ bütövlüyü olan cümlələr, abzaslar birliyi, geniş mətnlərdir. Kiçik bir miniatür də, bir mənsur şeir də, bir hekayə də, bir povest də, bir roman da bütövlükdə makromətn hesab olunur.” (5; 432)

Prof. Q.Kazımov dilçilik tədqiqatının obyektı olan bütün ədəbi-bədii nümunələri haqlı olaraq makromətn adlandırır. Çünki dilimizin fonetik sisteminin, lüğət tərkibinin, morfoloji və sintaktik quruluşunun, üslubi imkanlarının öyrənilməsində əsas maddi mənbə kimi görkəmli ədiblərin, dramaturqların, söz ustalarının əsərlərinə müraciət edirik. Yəni istənilən bir dil faktı ilə bağlı lazımi materiallar, nümunələr, sitatlar göstərmək üçün öz ana dilimizdə yazılan, dilin qayda-qanunlarına tabe edilən bu cür əsərlər həmişə köməyimizə gəlir.

Mikromətnlər isə bir abzasa bərabər bir neçə cümlənin məna və struktur cəhətdən birləşməsindən yaranır. Mikromətn termininə sinonim kimi dilçilikdə əsasən sintaktik bütöv termini işlədilir.

“Sintaktik bütövlər mətn sintaksisinin xüsusiləşmiş tədqiq obyektidir və mahiyyət etibarilə mikromətn termini ilə sinonimdir. Sintaktik bütöv – mətnin cümlədən böyük elə bir bitkin mənalı parçasıdır ki, onu bir daha bitkin mənalı mətnlərə ayırmaq olmaz.” (5; 433)

Q.Kazımovun fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, cümlələrin semantik-struktur əlaqəsindən yaranan sintaktik bütövlər makromətnlərin yaranmasında əsas tikinti materialı rolunu oynayır. Hər bir mikromətni təşkil edən cümlələr arasında məna uyğunluğu, cümlələrin yerləşmə ardıcılığı vacib olduğu kimi, makromətni təşkil edən hər bir sintaktik bütövlər də bir-biri ilə məna və struktur cəhətdən əlaqəli olmalıdır. Çünki mikromətndəki hər bir cümlə, quruluşundan asılı olmayaraq özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə mütləq şəkildə bir bağlılıq daşıyır. O cümlədən də hər hansı bir bədii nümunəni aydın şəkildə izah etmək üçün makromətnin hissələri olan sintaktik bütövlərin də bir-biri ilə semantik bağlılığı vacib şərtidir.

Gülsüm qarı sözü qurtarmamış yenə gülməyə başladı. Bu səfər xanım qarının cavabında üzünü turşudub, ərinin üzünə baxdı. Əri də siması sərt bir hal alaraq arvadına baxdı, sonra Gülsüm qarını başdan ayağa acı bir tərzdə nəzərdən keçirdi. Alıpaşa ağa hirsindən istədi qəlyanı götürüb, qarının başına çırpınsın; çünki adəmdən xətmə görünməmişdi ki, bəy qızı əsnafa verilsin. Bir də xan “lənət şeytana!” deyib, sükuta getdi.

Xanım istədi durub qarını saçlasın, sonra bir təhər sakit olub, öz-özünə dedi: “Məsəldir ki, “qız ağacı–qoz ağacı; hər yetən bir daş atar”. Amma hər daş atanın da bir cavabı var ki, verərlər. Əsnaf arvadı bəy qızına elçi gələndə deyərlər: “yolun altı ilə gəlmisən altı ilə qayıt, üstü ilə gəlmisən üstü ilə; rəiyyətsən tayını tap...”(Y.V.Çəmənzəminli)

Məna cəhətdən bir-birilə əlaqəli olan mikromətnlərin ardıcıl şəkildə yerləşdirilməsindən asılı olaraq, yuxarıdakı ikinci mikromətn birinci mətnin tələbi ilə yaranır. Yəni ilk sintaktik bütövdə qız istəməyə gələn Gülsüm qarının davranışından, gülüşündən əsəbiləşən Alıpaşa ağanın əhvalı təsvir olunursa, ikincidə isə onun xanımının keçirdiyi daxili vəziyyətdən bəhs olunur. Hər iki mətnə ağa ilə xanımın etmək istədikləri kobud və özlərinə yaraşmayan hərəkətlərini sanki daxili nitqləri ilə dayandırır.

Mətnin komponentləri arasındakı məntiqi bağlılıq mətnin əsas əlamətidir. Məhz bu bağlılıq sayəsində cümlələrin sadə ardıcılığı mətnə çevrilir. Həmin bağlılıq iki cümlə ilə də, yaxud daha artıq sayda cümlə ilə reallaşa bilər. Mətnin yaranmasına xidmət edən struktur, ardıcılıq, hissələrin münasibliyi bağlılığın əsasını, mətnin özünü təşkil edir.

“Sintaktik bütöv struktur-semantik cəhətdən müstəqil olan cümlələrin vahid birliyindən ibarət olub məzmun və quruluş, ritm və intonasiya ilə bir-birinə bağlanan bir neçə cümlənin əlaqələrindən təşkil olunur. Sintaktik bütövün cümlələri quruluş baxımından müxtəlif olub, mühüm informasiyaları təmin edir.” (6; 32).

Bu fikrin müəllifi N.Novruzova da sintaktik bütövlərin müxtəlif quruluşlu cümlələrin birliyindən yarandığını və onların sərhədlərinin asanlıqla ayrıldığını qeyd edir.

Deməli, makrotemalar silsilə mikrotemaların birləşməsindən, əlaqələnməsindən yaranır və əsas mövzunu oxucuya çatdırmağa xidmət edir. Hər bir mikromətnin, sintaktik bütövün sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün onların semantikasına, quruluş formasına və üslubi xüsusiyyətlərinə diqqət etmək lazımdır.

Hər bir mikromətn başlanğıc, inkişaf və nəticə hissələrindən ibarətdir. Başlanğıc hissədə tema haqqında məlumat verilir. İnkişaf hissəsi temanın şərhinə həsr olunur. Nəticədə isə bütün məlumatlar ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır. Bundan sonra isə yeni sintaktik bütövə keçilir. Beləliklə, abzaslar yenilənir, yeni fikirlər formalaşır. Eyni zamanda hər yeni mikromətn əvvəlkilərlə məna əlaqəsini qoruyub saxlayır.

Aləmşahbəyimin ürəyi sıxıldı. Qızılgülün əyilmiş yarpağına oxşar dodağını inci parıltılı dişlərinin arasında sıxdı. Qəhər onu boğdu. Sonra bu qəhər əridi, suya çevrildi, ürəyinə axdı elə bil. Daha bu, sevincdən deyildi. Özünü zorla ələ aldı. (F.Kərimzadə)

Altı sadə cümlədən qurulmuş bu mətnin birinci, başlanğıc cümləsi mətnin ümumi mənasını özündə cəmləyib. Növbəti, ikinci, üçüncü və dördüncü cümlələr isə sanki birinci cümlənin mənasını açıqlamağa, aydınlaşdırmağa kömək edirdi. Son beşinci və altıncı cümlələr isə Aləmşahbəyimin son vəziyyətini əks etdirir, yəni mikromətni yekunlaşdırır. Aləmşahbəyimin ürəyi sıxılarkən dodaqlarını dişləri ilə sıxması, göz yaşının sanki ürəyinə axması ilə

onun vəziyyətinin təsviri bir sintaktik bütövde öz əksini tapır. Bu mikromətndə nəticə olaraq Aləmşahbəyimin ürəyinin sıxılmasının sevincdən deyil, kədərdən olduğu bildirir. Bu mətnə məqsəd Aləmşahbəyimin keçirdiyi sıxıntının təsvir olunması və onun bu vəziyyətdə özünü necə aparmasını bir abzas daxilində göstərməkdir.

Qeyd etdiyimiz kimi cümlənin ifadə etdiyi fikir bitkinliyi nisbi xarakter daşıyır. Yalnız müəyyən bir mətnin daxilində özünün struktur-semantik xüsusiyyətlərinin üzə çıxaran cümlələrin mətndəki əlaqəli birliyi aktual üzvlənmənin gedişi ilə bağlıdır.

Professor K.M.Abdullayev yazır ki, “Cümlə quruluşunda iki səviyyənin ayrılması təbii olaraq iki cür üzvlənmənin formalaşmasına gətirib çıxarır. Bu üzvlənmələrdən biri sintaktik üzvlənmə (qrammatik), yəni ənənəvi olaraq məktəb qrammatikalarından tanış olan cümlə üzvlərinə görə üzvlənmədir. O biri üzvlənmə məntiqi-psixoloji funksional- kommunikativ imkanları nəzərə alan məntiqi – sintaktik üzvlənmə, başqa sözlə desək, aktual üzvlənmədir.” (2; 90-91)

Nitqin sintaktik quruluşunu öyrənən, aktual sintaksisin əsas göstəricisi olan aktual üzvlənmə yalnız cümlə daxilində deyil, eyni zamanda cümlələr arasındakı əlaqələri də qaydaya salır, nizamlayır. Həm də aktual üzvlənmə mətnlə bağlı bir məsələ olduğundan mətndəki informasiyaları açmağa, ayı-ayrı elementlərin izahını verməyə kömək edir. Bu baxımdan mətnin yaranmasında aktual üzvlənmənin böyük rolu vardır. Aktual üzvlənmədə semantik struktur əsas olduğundan mətndəki cümlələrin ardıcılığı da ona əsaslanır. Aktual üzvlənmə hansı cümlənin mətnin əvvəlində, hansı cümlənin isə mətnin sonunda işlədilməsi və ya işlədilə bilməməsini müəyyən etmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Hər bir mətnin komponentlərinin aktual üzvlənməsi mətnin semantikasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Əgər tema cümlələr arasındakı semantik bağlılığı yaradırsa, bu da davamlı olaraq növbəti cümlələrin yaranmasına şərait yaradır. Bu ardıcılıqda yeni informasiyanı verən cümlələr isə remanı təşkil edir.

“Tema və remanın hər bir cümlədə formal əlamətləri söz sörası və intonasiyadır. Ədəbi dil normalarına müvafiq qurulmuş sadə nəqli cümlələrdə adətən tema əvvəl, rema isə sonra işlənir; temada ton nisbətən yüksək olur, rema isə məntiqi vurğu ilə, nisbətən aşağı tonda tələffüz edilir.” (5; 450)

Həqiqətən də nəqli cümlələrdən təşkil olunmuş mikromətnlərdə ilk cümlə sanki ümumi məlumatdır, mətnin əsas məna yükünü özündə daşıyır, yüksək tonla deyilir. Sonrakı cümlələr isə birinci cümlədən asılı olmaqla yanaşı, onunla bağlı yeni, gizli qalan fikirləri açmaq xarakterli cümlələrdir, burada isə ton nisbətən aşağı olur.

Prof. Q.Kazımovun da qeyd etdiyi kimi, “Əsl məqsəd temanı nəzərə çarpdırmaqla həmin tema haqqında yeni məlumat verməkdir. Yeni məlumat cümlənin kommunikativ əsasıdır, nüvəsidir, məqsəd onu çatdırmaqdır. Rəma (“predikat” deməkdir) adlanan bu hissə fikrin inkişafına, irəliləməsinə, dərinləşməsinə, dinləyicinin, oxucunun yeni məlumatla təmin edilməsinə səbəb olur və nəticədə temanın situasiyadan, danışanın, yazanın məqsədindən asılı olaraq, yeni əlamətləri açılmış olur” (5; 451)

Düz baxanda meşəli təpələr, dağlar görünürdü. Bu meşələrin üstündə isə bir zirvə ucalırdı. Başı kəllə qəndə oxşayırdı. Aşağı getdikcə qarlı şırımlar açılırdı. Nəhəng, ağsaqqallı bu zirvə Savalan dağı idi. (F.Kərimzadə)

Prof. Q.Kazımov qeyd edir ki, “Sintaktik bütövləri təşkil edən cümlələr üç növə ayırmaq mümkündür: Giriş cümlələr, İzahedici cümlələr, Nəticə cümlələr.” (5; 452).

Bu fikrə dayanaraq qeyd edə bilərik ki, sintaktik bütövdə birinci giriş cümlə temadır. İkinci, üçüncü və dördüncü cümlələrdə isə zirvə haqqında yeni məlumat verilir. Nəhayət, sonuncu, beşinci cümlədə isə fikir tamamlanır, zirvə haqqında məlumat yekunlaşdırılır. Mətndəki birinci cümlə giriş cümlə olduğundan əsas fikir yükünü daşıyır, yüksək tonla deyilir. Növbəti üç cümlə birinci cümlə ilə bağlı yeni məlumat verdiyi üçün izahedici cümlələr hesab olunur. Sonuncu, mikromətnə fikri yekunlaşdıran cümlə isə nəticə cümlə hesab olunur. Yəni mətnə verilən təsvirlərin Savalan dağına aid olduğu göstərilir.

Hər bir sintaktik bütövün daxilində tema-rəma əvəzlənməsi mikrotemanı sonlandırıdığı kimi, müxtəlif sintaktik bütövlər də bir-birilə əlaqələnərək makromətnləri yaradır. Hər bir sintaktik bütövün tərtibindən asılı olaraq özünəməxsus intonasiyası olur. Sintaktik bütövü təşkil edən hər bir nəqli cümlənin digərlərindən ayrılma sərhədi yazıda nöqtə ilə, nitqdə isə xüsusi fasilə ilə nəzərə çarpdırılır. Ardıcıl düzülən cümlələrin hər biri özündən əvvəlki və sonrakı cümlələrlə xüsusi fasilə və vurğu vasitəsilə yol açır.

Məsələnin bir tərəfi, müvəqqəti də olsa, həll olundu. Həsən bir az sakit olmuşdu, bir də gözü təkrar çəkməyə sataşdı; ürəyi yenidən xarab olmağa başladı. Həsəni yenə fikir götürdü: yamaq pulunun tədarükü mühim bir məsələ olaraq qarşısında durdu. Həllini düşündü, yollar aradı. Dərs tapmaq mümkün deyildi, qulluq yox idi; qazanc yolları hər yerdən bağlı idi. Evdən də 25 manatdan artıq gözləyə bilməzdi. Çəkmə də mülahizələrə tabe olası deyildi. Tez yamanmalı idi; yoxsa daha da çox xərc istəyəcəkdi. (Y.V.Çəmənzəminli)

Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin əsas ifadə vasitəsi söz sırası və intonasiya hesab olunsa da, mətnlərdə söz sırasının dəyişdirilməsi, pozulması hallarına da rast gəlirik. Cümlə üzvləri mətnin ümumi kontekstindən, emosional ifadə funksiyasından asılı olaraq yerlərini dəyişirlər. İnversianın

baş verdiyi cümlələrdə cümlə üzvləri əks sıra ilə düzülür, xəbər və mübtədanın, təyinlə təyinolunanın sırası cümlə çərçivəsindən kənara çıxdığından yerləri sərbəst olur, əsasən məntiqi vurğu ilə müşayiət olunurlar. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində məntiqi vurğu cümlədə xəbərdən əvvəl yerləşən cümlə üzvünün üzərinə düşür.

“Rəmanın mütləq pozisiyası cümlənin digər komponentləri ilə əlaqədardır. Azərbaycan dili mətnlərində rəmanın iki pozisiyası müşahidə olunur: birinci pozisiya xəbərin önündə tətbiq olunur. Bu postpozisiyadır. İkinci mütləq pozisiyadır.

Azərbaycan dili mətnlərində güclü aktuallaşma mütləq pozisiyada cümlənin emosional xarakterindən irəli gəlir, zəif aktuallaşma isə, təbii ki, xəbərin prepozisiyası ilə reallaşır. Ehtiyat potensial informasiya prepozisiyada verilir.” (1; 104-105)

Mətnin yaranmasında ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin aktuallaşması əsas rol oynayır. Üslubi sintaksislə bağlı olaraq cümlənin baş üzvlərindən biri olan mübtədə cümlənin sonunda işlənir və aktuallaşır. Bədii üslub, eləcə də məişət üslubu üçün xarakterik olan bu cür cümlələrdə rəmada ton yüksəlir və rəmanın güclü pozisiyasında məndəki cümlənin adı söz sırası pozulur. Rəmanın zəif pozisiyasında xəbərdən əvvəl işlənən və aktuallaşan mübtədalarda isə ton zəifləyir.

Qəbul imtahanlarına qız burada hazırlaşdı. Onun anasının sözündən bildi Qürbət kişi. Bunu bir az da Qənbərin bacısı, bu soyuq baxışlı qız tezləşdirmişdi. Bu səhər xartutun qol-qanadlarının, qalın-qart yarpaqlarının kölgələtdiyi şüşəbəndə, həyətdə elə bil insan nəfəsi dəyməmişdi. Yenə gecələr, elə bil o tay, bu tay elin yatmağından ürəklənib, onları yuxuya verib coşdu göl. Seyidəli, Mənaif indi daha ot biçməyə orağ götürmürdülər, səhərlər evdən çıxanda hər birinin qoltuğunda bir kisə, bir torba, zənbil... Bah, sən bilmirsən, - dedi, - mazutun özü, cilvələnen nöyütün özüdür dərman. (Sabir Əhmədov)

Birinci cümlədəki sadə (qız) üçüncü və dördüncü cümlələrdə işlənən mürəkkəb mübtədalar (*Qənbərin bacısı, soyuq baxışlı qız və insan nəfəsi*) xəbərdən əvvəl işlənir və aktuallaşır. Bu zaman rəmaləşmə zəif olur və ton alçalır. Lakin ikinci və altıncı cümlələrdəki mürəkkəb, həmcins (*Qürbət kişi və bir kisə, bir torba, zənbil*), beşinci və yeddinci cümlələrdəki sadə mübtədalar (*göl və dərman*) xəbərdən sonra, cümlənin sonunda işləndiyi halda rəmaləşmə güclü olur və tonun yüksəlişi ilə müşayiət olunur.

Cümlənin əsas sütunlarından ikincisi olan xəbər güclü pozisiyada fikrin ifadə tərzindən asılı olaraq öz qrammatik sırasını dəyişərək cümlənin əvvəlinə keçir. Məntiqi vurğunun xəbərin üzərinə düşməsi ilə əlaqədar olaraq xəbər aktullaşır.

Bərk, dura-tıxa yeyib bir az da içəndə görürdülər ki, gecələr tıncıxır, ağırlıq eləyir ona yeyib-içdiyi, başlayır xorna çəkməyə. “Qatıq! Süd, qaymaq var” çağırışlarıyla oyanardı şəhərin çox məhləsi yuxudan. Oraya köçürdülər heyvanı, inəyi, qoyunu. Siqaretlərini yandırıb, düşüb gəldilər, yönəldilər iş başına, girişdən sağda, daş yonulan meydana.(S.Əhmədov)

Cümlələrdə inversiya nəticəsində yerini dəyişən xəbərlər (*ağırlıq eləyir, başlayır, oyanardı, köçürdülər, yönəldilər*) məntiqi vurğunun təsiri ilə yüksək tona malik olaraq aktuallaşır. Lakin normal quruluşlu cümlələrdə, yəni xəbərin sonda işləndiyi cümlə formalarında məntiqi vurğu cümlədə xəbərdən əvvəldə yerləşən üzvün üzərinə düşür.

“Mübtəda kimi, tamamlıq da güclü pozisiyada mətnin bazis cümləsindən ayrılır, parsellərə bölünür və yenidən birinci cümləyə qoşulur. Qoşulan hissə tamamlıqdan ibarət olur və güclü şəkildə aktullaşır. Mətn həmin şəraitdə yaranır.” (1; 108)

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olan tamamlıqlar cümlədə inversiyaya uğrayaraq xəbərdən sonra işlənir, aktuallaşaraq remada tonun yüksəlməsinə şərait yaradır. Zəif pozisiyada rema- tamamlıqlar xəbərin əvvəlində işlənir və bu zaman aktuallaşan tamamlıq zəif tonla tələffüz olunur.

Odur ki, bu tayda gırləyirdilər qoyun-quzunu. İndi daha artıq onların uşaqları, balaca oğlanlar otarırdı heyvanı. Girişlərə baş vurur, töküləni yığışdırır, çoban dəyənəyini əvəz eləmiş dəmir şişlə, maşayla, biz ağacın ucuyla bağlını açır, eşir, yığırdılar kisəyə, xaşaya, zənbilə... Bilirdi, duymuşdu dənizin halını. Qoşuldu cavan-cahıla, ger-geyimli kişilərə, qadınlara. İndi aradakı küçəni bu taya keçəcək, qoyun üz tuturdu evlərə, binalara.

Hündür daş binaların, mingözdən baxan beşmərtəbələrin varlığı onları sıxmır, ürəkütmürdü. Hələ desən, bu maşın, avtobus gurultusuna, şəhər hay-küyünə də alışdılar. Qürbət kişi yaxınlaşıb onunla diz-dizə vermiş oğlanı yaxındanca gözdən keçirdi.

Birinci və dördüncü cümlələrdəki mürəkkəb (*qoyun-quzunu; dənizin halını*), ikinci, üçüncü, beşinci və altıncı cümlələrdəki sadə və həmcins (*heyvanı; kisəyə, xaşaya, zənbilə; kişilərə, qadınlara; evlərə, binalara*) tamamlıqlar xəbərdən sonra işləndikləri üçün yüksək tona malik remalaşma ilə müşayiət olunurlar. Lakin yeddinci və doqquzuncu cümlələrdəki sadə (onları və oğlanı), səkkizinci cümlədəki mürəkkəb və həmcins tamamlıqlar (*maşın, avtobus gurultusuna, şəhər hay-küyünə*) isə xəbərdən əvvəl işləndiyi üçün zəif tona malik olur.

Mətni təşkil edən cümlələrdə təyinolunanın əlamətini bildirən təyinlərin aktuallığına da rast gəlmək mümkündür. Təyinlər üçün də inversiyaya uğrayaraq, yəni təyinolunanın təyindən əvvələ keçməsi ilə aktuallaşması xarakterikdir.

Özü də, siftədən qorxan, çəkinəndən artıq, guya ürəyi bərk, əsəbləri möhkəm olanlar, bəlkə özünü belə göstərənələr daha davamsız, dözümsüz olur. Qoyunlar seçmə, əsil-köklüydü. Ceyran kimi, uzunorta, ətəkli, qızılküürə, uzunqıç. Göyərtələri açıq, kiçik gəmi tərpendi bu böyük dənizin körpüsündən. Bu qız toxunulmamış, əkilməmiş bir parça torpaq, təkı safdı, bitkindi. (S.Əhmədov).

Güclü pozisiyalarda söz sırasının nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulması ilə zərflilər cümlələrin sonunda işlənərək aktuallaşır və remanı yüksəldir. Əsasən yer zərflilərinin, qismən isə zaman və tərz-i-hərəkət zərflilərinin inversiyası ilə müşayiət olunan cümlələrdə aktuallaşan zərflilər yüksək tonla tələffüz olunur. Zəif pozisiyada isə xəbərdən əvvəl işlənən zərflilər üçün aşağı ton xarakterik olur. Bu zərflilərin bütün mənə növlərini əhatə edir.

Dövlətdən köhnə həyətlərindəki əyrimçə, qupquruca ağacın da haqqını, pulunu alıb köçdülər yenə kəndə. Qatıb qabaqlarına səhər-axşam dolandırırtdılar yamaclarda, çöllərdə. Köçdülər topdağıtmaz daş evlərə, işıqlı mənzillərə, rahatlandılar. Beşmərtəbə, arabir doqquzmərtəbə evlər onların alçaq damlarının önündə dikəlib, ayağı qəbirstan ağzı, başı gedib çıxdı Alataşaya. Dənizqırağı bağla baş alıb gəlib çıxdı gəzinti gəmilərinin dayandığı körpüyə. Guya dişi yoxdu, tökülmüşdü, qacalar, mafıllar bu sayaq səslənirlər yatanda. (S.Əhmədov). *Zamanın fikri tək axır sürətlə. Ağ üzlü yorğanı götürüb küçəyə çıxdı sürünə-sürünə.* (M.Bəkirli)

Cümlə üzvlərinin aktuallaşması yolu ilə yaranan mətnlərdə cümlələrin ardıcılığı, zəncirvari əlaqəsi gözlənilməlidir. Söz sırasının inversiyası nəticəsində əmələ gələn aktuallaşma mətnin komponentlərini bir-birinə bağlayır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Əfqan. Aktual üzvlənmə və mətn. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 1998.
2. Abdullayev Kamal. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Azərbaycan SSR. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959.
4. Əlizadə F.F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 1998.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Təhsil", 2007.
6. Novruzova Nuridə. Mətn sintaksisi. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2002.
7. Müasir Azərbaycan dili, III cild, Sintaksis, Bakı: "Elm" Nəşriyyatı, 1981.
8. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007.

9. Vəliyev K.N. Cümlənin semantik üzvlənməsi. Azərbaycan dilçiliyi məsələləri. Azərbaycan Dövlət Universitetinin nəşri. Bakı, 1981.
10. Vəliyev K.N. Mürəkkəb sintaktik bütövlər. Müasir azərbaycan dili. IV hissə, Sintaksis. "Maarif". Bakı, 1985.

Д.Гулиева

Актуальное членение текста

Резюме

Текст – это объединение предложений, связанных единством телей и создающих семантико-синтаксическую целостность. Новая информация, составляющая коммуникативную основу предложения, способствует углублению и развитию мыслей, выражений связывается друг с другом, что создает условия для создания текста. Донести мысль одним предложением, наладить общение невозможно; люди разговаривают, общаются и обмениваются мыслями не предложениями, а текстами. При использовании только предложения или высказывания мысль не завершается, и смысл темы не доводится до слушателя и читателя.

Актуальное членение, являющееся основным показателем актуального синтаксиса и изучающего синтаксическое строение речи, связывает и приводит в порядок не только само предложение, но и связи между предложениями. Также актуальное членение, являясь вопросом, связанным текстом, способствует раскрытию информации в тексте и объяснению его отдельных элементов. С этой точки зрения, актуальное членение играет большую роль в появлении текста. Семантическая структура является основной в актуальном членении и поэтому последовательность предложений в тексте основывается на ней. Актуальное членение имеет большое значение для определения места предложения в начале или конце текста.

Актуальное членение компонентов каждого текста имеет большое значение для изучения его семантики. Если тема создает семантическую связь между предложениями, то это прочно способствует зарождению следующих предложений. Предложения, передающие новую информацию такой последовательности, организуют рему.

Actual Division of Text

Summary

Text is union of sentences which joins on the basis of generality and creates syntactic-semantic whole. New information which comprises communicative basis of a sentence causes deepening and development of idea and it creates condition for sayings to connect with each other. It is impossible for people to deliver their ideas and communicate because they talk, build a relationship and exchange ideas not with words or sentences, but with texts. Usage of only one sentence or saying can make the idea incomplete and the whole meaning may not be conveyed.

Actual division which studies syntactic structure of speech and is main indicator of actual syntax regulates and arranges relationships not only within the sentence, but also among sentences. Moreover, actual division helps to reveal the information in the text and explain separate elements because it is related to text. Therefore, actual division plays a great role in creation of a sentence. Sequence of sentences in the text is based on actual division as semantic structure is a foundation for it. Actual division is significant for identification of sentence usage: at the beginning or end of the text, or not to use it at all.

Actual division of components of every text is essential for study of text semantics. If theme creates semantic coherence among sentences, it paves the way for creation of new sentences continuously. Sentences giving new information in this sequence make up rheme.

Rəyçi:

İsmayıl Kaimov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

GÜLNARƏ ALİYEVƏ
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Azərbaycan dili və onun tədrisi kafedrasının magistri
alievr@yahoo.com

TƏLİM PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: dərs, təlim, fəndaxili əlaqə, dil, metodika, pedaqoji, müəllim, şagird.

Ключевые слова: урок, обучение, межпредметная связь, язык, методика, педагогический, педагог, ученик.

Key words: a lesson, training, subject connection, language, methodics, pedagogy, a teacher, a student.

Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı səviyyələrinin, konkret desək, fonetik, leksik, qrammatik və s. şöbələrinin bir-birinə münasibətinin nəzərə alınması dil təliminin taktiki prinsiplərindən biridir. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasında fəndaxili əlaqələrin rolundan kifayət qədər bəhs edilmişdir. A.Abdullayev Ə.Əfəndizadə, B.Əhmədov, Y.Kərimov, H.Balıyev, V.Qurbanov və digər metodist alimlərin yaradıcılığında bu problemə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Mövcud metodik ədəbiyyatda Azərbaycan dili bölmələrinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərdə dil duyumunun inkişaf etdirilməsi vasitəsi, eləcə də Azərbaycan dili təliminin prinsiplərindən biri kimi şərh olunur. Biz də öz araşdırmalarımızda bu mövqeyə əsaslanmaqla onu qəbul edərək fəndaxili əlaqəni prinsip kimi izah etməyə çalışmışıq.

Azərbaycan dili ilə bağlı müxtəlif anlayışlar və məfhumlar arasındakı əlaqələr zərurətdən irəli gəlir və daimi xarakter daşıyır. Bu səciyyəvi əlamət fəndaxili əlaqənin əsası kimi çıxış edir. Təcrübələr onu göstərir ki, müxtəlif linqvistik anlayışların tədrisi prosesində onların oxşar və fərqli cəhətlərini tapmaq və əlaqələndirmək mümkündür. Bu əlaqələr dil materiallarının öz təbiətindən irəli gəlməklə onların daha yaxşı başa düşülməsində, öyrənilməsində stimullaşdırıcı rol oynayır. Müəllimlər belə materialların imkanlarından istifadə edərək onların daha yaxşı mənimsənilməsinə nail ola bilirlər. Fikrimizi bir neçə nümunə ilə əsaslandıraraq.

Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələrdən danışarkən ilk növbədə onun imkanlarının müəyyən edilməsi vacib hesab edilir. Belə bir ritorik sual daim hər bir müəllimi düşündürür. Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqələri nə zaman müəyyən etmək və reallaşdırmaq mümkündür. - Metodist alimlərin tədqiqatlarına və qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsinə istinad etməklə belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, belə əlaqələr bir mənalı

deyildir. Onları müxtəlif istiqamətdə qruplaşdırmaq mümkündür. Biz öz araşdırmamızda bu əlaqələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab etmişik.

1. Müvafiq dilçilik anlayışları arasında əlaqələrin yaradılması.

2. Müxtəlif dil və nitq vahidləri arasında əlaqələrin yaradılması.

3. Müxtəlif dilçilik anlayışları ilə dil və nitq vahidləri arasında əlaqələrin yaradılması.

Dilçilik anlayışları arasında əlaqələrin yaradılması tədris olunan dilçilik materialları üzrə təmin edilir. Belə ki, müəllim hər hansı məsələni tədris edərkən uyğun gələn oxşar və ya fərqli dilçilik anlayışına müraciət etməli olur. Məsələn, müəllim morfoloji anlayış kimi sifət nitq hissəsini tədris edərkən hökmən şagirdlərin keçmiş olduqları isim nitq hissəsinə müraciət etməli olur və ismin əşyanın adını bildirməsini xatırladır. Şagirdlərin diqqətinə çatdırır ki, sifət bir nitq hissəsi kimi əşyanın adını deyil, məhz əlamət və keyfiyyətini bildirir. Hər ikisi əşyaya aid olsalar da, müxtəlif grammatik mənalara daşıyırlar.

Digər bir misal. Müəllim uşaqlara fonetik anlayış kimi danışq səslərini mənimsətməyi qarşısına qoyur. Bu zaman o, səsləri hərflərlə fərqləndirməyi, bu müqayisə müstəvisində onu mənimsətməyi qarşısına məqsəd qoyur. Məsələn, fonetikanın tədrisi prosesində səs məxrəcələrinin izahında, sait və samitlərin yaranmasında danışq orqanlarının iştirakından bəhs edərkən istər-istəməz fizika və anatomiya fənlərində istifadə olunan anlayışlara da müraciət olunur. Danışq üzvləri, səslərin tələffüzü prosesində onların vəziyyəti ilə şagirdləri tanış edərkən linqvistik zəmindən kənara çıxmaq zərurəti meydana gəlir. Danışq üzvlərinin vəziyyəti, səslərin əmələ gəlmə yeri, tələffüz prosesində hava axınının qarşılaşdığı maneələr o zaman effektiv dərək olunur ki, fizikada tədris olunan səs bəhsi, anatomiya da danışqda iştirak edən üzvlərin funksiyası da xatırlansın. Bununla belə, fəndaxili əlaqə konkret linqvistik mahiyyət daşıyır və şöbələr arası əlaqədə özünü daha çox göstərir. Bu problemə istər pedaqoji, istərsə də psixoloji-məntiqi cəhətdən yanaşan metodist alimlər belə hesab edirlər ki, dilin ayrı-ayrı bölmələrinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqənin tətbiqi metodu sistemin səmərəliliyini artırmağa xidmət edir. Fəndaxili əlaqələr şagirdlərə mənimsəmə və qavrama qabiliyyətini intensivləşdirir. Tədris prosesində dərinlən qavrama və hərtərəfli mənimsəmə üçün önəmli odur ki, şagird öyrədilən anlayışları digər anlayışlarla müqayisədə dərək etsin, ayrı-ayrı dilçilik məhfumlarının fərqləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirsin.

Fəndaxili əlaqə təlimdə varislik prinsipi ilə bilavasitə bağlıdır. Onun müxtəlif forma və növlərindən yararlanmaqla, köhnə və yeni dərslər arasında şəffaflıq yaradılır. Bu əlaqə o dərəcə aydın olmalıdır ki, şagirdin müstəqilliyini, fəallığını artırmağa bilsin. Bu cür əlaqələndirmə həmçinin qavrama prosesini artırmağa istiqamətlənməli, öyrədilmişlərin yaradıcı

şəkildə təkrarlanmasını, yeni keçilən dərslər üçün real zəmin yaradılmasını, mövzuların mənimsədilməsini özündə ehtiva etməli, gələcək dərslərlə öyrədilərkən anlayışlar haqqında ilkin təəssüratlar oyatmalıdır. Fəndaxili əlaqə şagirdi müstəqil düşünməyə, mühakimələr aparmağa sövq etməklə yanaşı, həm də onda gələcək dərslərə xüsusi maraq oyadır.

Azərbaycan dilində fəndaxili əlaqənin pedaqoji əsasları düzgün qurulduqda, dil təlimində əlaqə və vəhdət prinsipləri gözləniləndə dil sistemində integrasiya olunma şəbəkəsi genişlənir, biliklərin təcrübəyə tətbiqi və yaxud da ilkin bacarıqların formalaşdırılması, vərdislərə çevrilməsi baş verir.

Məlum olduğu kimi, dilin bütün ünsürləri arasında qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur. Azərbaycan dilinin tədrisi prosesində bu əlaqələrin qurulmasına maksimum dərəcədə nail olmaqdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər müxtəlif linqvistik anlayışları mənimsəyərkən daha çox oxşar anlayışlar üzərində müqayisələr aparır və çox zaman onları eyniləşdirir. Bəzən belə eyniləşdirmə səhvlərə yol açır ki, bu da şagirdin dərsi mənimsəmə prosesinə mənfi təsir göstərir. Burada müəllimdən xüsusi məharət tələb olunur. Deməli, tədris prosesində əsas əlamətlərin qavranılmasına üstünlük verilməli, nəyin əsas əlamət olması şagirdə ardıcıl təlqin edilməlidir.

Tədris prosesinin başlıca dəyərlərindən biri məhz şagirdin düşüncə tərzini mühakimələr yürütməyə, induksiya və deduksiya prinsiplərindən istifadə etməyə kökləməlidir. Bu cür mürəkkəb psixoloji proses qavrama sisteminə birbaşa təsir edir. Fəndaxili əlaqənin psixoloji, pedaqoji əsaslarının nəzərə alınması şagirdin öz bacarığına şübhə ilə yanaşmasının qarşısını alır, yaradıcı düşüncə tərzini, məntiqi nəticə çıxarma bacarığına xidmət edir.

Fəndaxili əlaqələrin tətbiqində, ilk növbədə, dilin ümumi sistemində, daxili əlaqə prinsiplərinə əməl edilir. Fənnin öz mahiyyətindən irəli gələn bu tələb dil sistemində ayrı-ayrı anlayışların daxili bağlılığının ən ümdə cəhətlərinin aşkarlanmasına istiqamətləndirilir. Dilin sistem və struktur əlaqələri, linqvistik məfhumların qarşılıqlı münasibətləri aşkarlanmaqla şagirdin linqvistik təsəvvürlərini genişləndirir. Bu vasitə ilə şagird dil vahidlərinin kombinatorn proseslərindən aydın şəkildə baş çıxarır, dil qanunlarının təfəkkür qanunları ilə bağlılığı şagirdin yaradıcı düşüncəsində öz əksini tapır.

Metodist alimlərin, qabaqcıl təhsil işçilərinin ümumi qənaətinə görə, dil təliminin mövzulardaxili əlaqədə qurulması ilə şagirdlərin mənimsəmə əmsalı hiss olunacaq dərəcədə yüksəlir. Fəndaxili əlaqə zəminində qurulan dərslər bilik və vərdislərin formalaşdırılması ilə nəticələnir, belə təlim prosesində praktik istiqamət daha güclü təsir bağışlayır. Məlum biliklərin möhkəmləndirilməsində, yeni biliyin daha əsaslı mənimsənilməsi işində dil təliminin fəndaxili əlaqə zəminində qurulmasının müstəsna rolu vardır.

Beləliklə, didaktik, metodik və tərbiyəvi amilləri nəzərdə tutub fəndaxili əlaqənin pedaqoji əsaslarından danışarkən belə bir fikrə istinad edilməlidir ki, bütün linqvistik anlayışlar birbaşa və ya dolayısı ilə əlaqə və vəhdətdə götürülərək öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Linqvometodikanın əsas ideyasını təşkil edən bu prinsiplər tələb olduqca aktualdır. Çünki «fəndaxili əlaqə bir çox hallarda məlumla naməlumun qarşılaşdırılması zamanı yaranan bağlılıqdır; bu bağlılıqdan sonra isə razılaşdırılma da elə orasıdır ki, məntiqi həmişə diqqət mərkəzində saxlayır, məlum əsaslandırmaqla yeni biliyin möhkəm özülünü qoymuş olur». Deməli, fəndaxili əlaqədə qurulan təlim prinsipi etibarilə bütün didaktik prinsiplərin və elmiliyin nəzərə alınması deməkdir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqələr. Bakı, «Müəllim» nəşriyyatı, 2008, 181 s.
2. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Naşir, 2003, 519 s.
3. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, Maarif, 1978, 115 s.
4. Bəliyev H.B., Bəliyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Qismət, 2014, 384 s.

Г.Алыева

Значение межпредметных связей в процессе обучения

Резюме

Статья посвящена значению межпредметных связей в процессе обучения на уроках азербайджанского языка. Здесь было уделено внимание комплексному обучению связей между пониманием и концепцией на уроках азербайджанского языка.

В статье рассказывается об педагогических основах межпредметных связей, проводится анализ типичных особенностей дидактических и методических факторов. Языковое обучение - очень сложный процесс. Если какая-либо отрасль языка преподаётся в преподавании языка, важно, чтобы эти поля были интегрированы друг с другом. - Тесная связь между предыдущим уроком и следующим уроком позволяет это произойти. Межпредметных связи в процессе обучения поощряет студентов развивать критическое мышление. Это не является условием для использования межпредметной связи только по одному

классу. Если нет связи между темой и предыдущей темой, это приводит к плохому обучению студентов, а также к хаосу знаний. Межпредметных связь может привести с успехом, если он используется последовательно в педагогическом процессе.

G.Aliyeva

Importance of Inter-Subject Relations in Education Process

Summary

The article is about the importance of inter-subject relations in the education process of the Azerbaijani language. The article focuses on comprehensive study of the relations between different notions and concepts in education of the Azerbaijani language. It narrates about the pedagogical grounds of the inter-subject relation as well as provides analysis on peculiarities of the didactic and methodical factors. Language teaching is a very complicated process. If any branch of language is studied in language teaching it is essential that these fields be integrated with each other. The close connection between the previous lesson and the next lesson allows this to happen. Inter-subject communication in the learning process encourages students to develop critical thinking. It is not a condition to use Inter-subject communication on only one class. If there is no connection between the subject and previous subject it leads to a poor learning of the pupil as well as chaos of knowledge. Inter-subject communication may result with success if it used consistently at pedagogical process.

Rəyçi:

Məhərrəm Hüseynov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

CƏMİLƏ İBRAHİMOVA
Lənkəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİNTƏDRİSİ ZAMANI DİDAKTİK MATERIALLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAF YOLLARI

Açar sözlər: öyrətmək, didaktik materiallar, şəkillər, orijinal, ana dili, bacarıq vəvərdişlər, şifahi nitq

Key words: teaching, didactical materials, pictures, original, mother tongue, skills and habits, oral speech

Ключевые слова: Обучать, дидактические материалы, рисунки, оригинал, родной язык, умения и навыки, устная речь

Dil vərdişləri insanda anadangəlmə mövcud olan əsas bioloji instinktlərdir. Səsdən sözə doğru inkişaf edən bu vərdişlər erkən dövrlərdə müxtəlif səstəqlidi əsasında olmuş və səs çıxarmalar daha sonra tədrisən asan tələffüz məcrasına çıxaraq, mürəkkəbə doğru inkişaf etmişdir.

Bu proses uşaq yaşlarında və ayrı-ayrı yaş dövrlərindən asılı olaraq müxtəlif “söz demə” həcmindəyiğıla bilir və daha çox təqlidə, təkrarlamaya və çox hallarda uşağın öz düşüncə və dərkətmə istəklərinin ifadəsinə əsaslanır. L.Vıqotski doğru olaraq qeyd etmişdir ki, kiçik yaş dövründə dil-uşaqılıqda inkişaf edən və uşaqların biliyini ifadə etməyə imkan verən simvollar sistemidir. Dil əsasən sosial qarşılıqlı təsir nəticəsində inkişaf edir. Dil-düşüncə və nitqin mənimsənilməsi, nitq-sosial qarşılıqlı təsirin nəticəsidir (7, 90).

İbtidai təhsil prosesində şifahi nitq dinləyib anlama, ilkin yazı və düzgün oxu qabiliyyətinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini tələb edir. Müəllimlər, müəllimlərin rəhbərliyi ilə şagirdlər gündəlik həyatda və məişətdə istifadə olunan əşyaları adlandırmaq, sadə nitq etiketləri əsasında ünsiyyət qurmaq, öyrəndiyi dilin hərf və hərf birləşmələrini oxuyub yazmaq, öz ana dili ilə müqayisədə öyrənilən dilin fərqli səslərini ayırmaq və tələffüz etmək, kiçik həcmli mətnləri oxumaq, onların məzmununu izah etmək bacarıqlarını yeni təlim metodları vasitəsilə tədris etmək və öyrənmək yollarına nail olmalıdırlar(6, 84-85). Artıq məlumdur ki, şifahi nitqin tədrisi həm monoloji, həm də dialoji nitqin təzahür etməsi ilə nəticələnir. Danışiq zamanı şagird sözlərin tələffüzündə müəyyən edilmiş qaydalara riayət etməli, öyrəndiyi sadə sözləri doğru vurğu ilə ifadə etməyi bacarmalıdır. Sözləri öyrənən şagirdlər tədrisən sadə nitq etiketləri əsasında ünsiyyət qurmalı, fikrinin ifadəsində ardıcılığı gözləməli, şəkillər üzrə verilən əşyaları təsvir etməli, öyrəndiyi sözlər əsasında kiçik təqdimatlar nümayiş etdirmək bacarığına yiyələnməlidir.

Bunlar ilk növbədə qarşıya qoyulan məqsəddir. Burada müəllimin vəzifəsi drijorluqdur.

Məlumdur ki, xarici dili öyrənmək səs və sonra sözdən başlayır. Bu proses əvvəl şifahi nitq vərdisləri ilə həyata keçirilir. Məsələn, real, kommunikativ ingilis dilinə yiyələnmək üçün şagirdlər onu həqiqi olaraq, danışq dili kimi istifadə edirlər. Çünki dərs öyrənmək ərafəsində qarşıda çətin bir imtahan dövrü yoxdur. Şagirdlər bunu ilk öncə real olaraq danışmaq üçün öyrənirlər. Bu birinci mərhələdə şagirdlərdə motivasiya yaratmaq və həvəs oytatmaq üçün maraqlı və əyləncə xarakterli didaktik materiallar tətbiq olunmalıdır. Şifahi nitqin tədrisində istifadə olunan didaktik materiallar tədris keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, öyrənənlərin materialın daha keyfiyyətli mənimsəməsinə xidmət edir.

Ənənəvi metoda görə şifahi nitq fəaliyyətinin inkişafında təsviri şəkil növünün roluböyükdür. Müəllim şəkli sinifdə şagirdlərə təvir etməyi tapşırır. Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər qruplara bölünür. Hər bir qrup şəkli öz aralarında müzakirə etdikdən sonra münasibətlərini, fikirlərini ifadə edirlər. Öyrəndiyi sözləri ifadə etməklə sadə cümlələr qurmağı öyrənirlər. Bu prosesdə işarə əvəzliyindən və saydan daha çox istifadə olunur(7, 88-89). Deməliyəm ki, bu tapşırıq növü I-IV siniflərdə tətbiq edilir. Amma I-II siniflərdə isə tək-tək sözlərdən istifadə olunur ki, uşaqların söz bazası artsın. III-IV siniflərdə şifahi nitq tədrisi məqsədilə sadə (ikitərkibli) cümlələrin ifadəsi məqbul sayılır. Məsələn, IV sinifdə “Summer Holiday” mövzusunda mətn keçərkən bu üsuldən istifadə etmək olar: kəndlə bağlı şəkillər lövhəyə yapışdırılır. Şagirdlərin diqqəti həmin şəkillərə cəlb olunur və sual verilir: “What is there in the picture?” – “Şəkildə nə vardır?”. Uşaqlar gördüklərini sadalayır. Daha sonra müxtəlif ev heyvanlarının şəkilləri göstərilir və sual verilir: “How many cows/hens/sheep are there?”- “Şəkildə neçə inək/toyuq/qoyun vardır?” kimi suallara şagirdlər cavab verməklə fikirlərini ifadə edirlər. Lakin “sheep or a sheep” sözü ilə bağlı qaydanı yenidən izah etməyə ehtiyac yoxdur. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinif “İngilis dili” dərslərinə əsasən müəllimlər üçün hazırlanmış metodik vəsaitdə də doğru olaraq bu məqam xüsusilə qeyd edilmişdir(2, 22). Yəni imkan vermək lazımdır ki, şagirdlər özü bu sözü lazımi yerdə yerləşdirməyi bacarsınlar. Daha sonra şifahi nitqdə olan bəzi tələffüz və qrammatik qüsurlara aydınlıq gətirmək və düzəliş verməklə onları aradan qaldırmaq və konkret cavabı almaq olar.

Tədris metodikasında məlum olub ki, sinifdə qruplararası oyunlar təşkil etmək xarici dil öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir və real kommunikativ situasiyalar yaradılır. Bu kommunikativ bacarıqlar qrup işi fonunda nitq bacarıqları kimi üzə çıxır. Xüsusən, şifahi nitqin tədrisi zamanı ibtidai siniflərin dərslərində rollu oyunların əhəmiyyəti böyükdür. Rollu oyunların həvəsləndirici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada iştirak edən

şagird yaranmış situasiyaya uyğun olaraq fikir söyləməyə, qarşısındakına cavab verməyə istəkli olur. Şagirdlərin özünün burada iştirakı onları nitq fəallığı axınına qoşulmağa məcbur edir. Buraya, dialoqları, “İcebreakers” adlanan həvəsləndirici başlanğıc oyunlarını da daxil etmək olar. Burada, xüsusən, “Forecast game”-“Hava proqnozu” oyunu demək olar ki, bütün yaş həddi üçün istifadə edilir. Oyunun məqsədi havanın necə olmasına dair sözləri ayırd etmək və şagirdləri onların cümlə daxilində istifadə etmək bacarığına yiyələndirməkdir. Oyunun gedişatı belədir: Şagirdlər bir-birinin arxasında ardıcıl olaraq, əyləşirlər. Arxa cərgədə oturanlar müəllim tərəfindən qabaqcadan hazırlanmış hava kartlarını üzə aşağı stolun üstünə qoyurlar. Sonuncudan başlayaraq, hər bir arxada oturan şagird kartı çevirib sözü qarşısındakına söyləyir. Beləcə, zəncirvari və ya telefon üsulu ilə bu proses davam edir. Lap öndə oturan şagird lövhədə proqnozlaşdırmanın son sözünü yazır və gedib arxada oturur. Daha sonra şagirdlər müəllimin bu məqamda söylədiyi “Today the weather is.... and” cümləsində buraxılmış sözlərin yerinə dedikləri və eşitdikləri sözləri yazırlar. “Teaching materials collection” adlı didaktik oyunlar toplusunda Rebecca O’Neilin təklif kimi verilmiş məqaləsində də deyildiyi kimi, prosesin sonunda bu cür cümlələr alınır: “Today the weather is *hot* and *sunny*” (1, 23). Kartdakı sözləri bu formada cümlələrdə işlətməklə şagirdləri nitq bacarıqlarına yiyələnmək istiqamətində çalışdırmaq, eyni cümləni müxtəlif formalarda və müxtəlif sözlərlə təkrarlamaqla bütöv mövzunun mənimsənilməsinə təmin etmək olar. Fəallıq axınına qoşulan passiv şagirdlər də bir-bir hava proqnozuna dair sözləri hava məlumatına uyğun cümlədə işlədirlər. Bu prosesdə kartlar, təbaşir və lövhədən istifadə olunur. Onu da qeyd edim ki, şagirdlərin psixoloji dərkətmə səviyyəsi nəzərə alınaraq, bu tipdə olan oyunların IV siniflərdə keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

IV sinif ingilis dili dərslərində “My hobby” mövzusunda əsas məqsəd uşaqlara boş vaxtların səmərəli keçirmək üçün lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək lazımdır. Onların boş vaxtlarında ingilis dilində necə? Nə cür? məşğuliyyətləri haqqında danışması üsullarını göstərmək lazımdır və işin gedişi zamanı şagirdlərin ümumi sinif söhbətlərinə necə reaksiya verdikləri üzə çıxır. “What do you do in your free time?” tipli suallara cavab verməklə boş vaxtlarına belə şifahi nitqə nail olurlar.

“Holidays”-“Bayramlar” fəslinin tədrisi zamanı bayramlara aid sözlərin öyrədilməsi ilə şagirdlər lüğətə daxil ediləcək sözləri öyrənir, Yeni ildə edəcəkləri işləri və təbrikləri şifahi surətdə deyirlər. Burada əsas məqsəd və gözləntilər sırasına aşağıdakılar aid olur:

- sinif dili mövqeyindən hərəkət edirlər;
- harada? tipli suallar inkişaf etdirilir;

- nitq etiketləri və yeni illə bağlı ifadələri öyrənib bir-birini ingilis dilində təbrik edirlər.

Bu mövzuda müəllimin qarşısında “What is your favorite holiday?, What happens that day?” tipli suallardan istifadə etməklə şagirdləri şifahi nitqə cəlb etmək .

Şifahi nitqin tədrisi zamanı kollektiv-qruplarla iş üsulundan istifadə olunur. Mövzu ilə bağlı şagirdlərin fikir və ideyalarını aldıqdan sonra, onların diqqəti mövcud mətn üzərinə yönəldilir. Burada istifadə olunan didaktik tədqiqat sualı qoyulur. Uşaqlar öz həyatlarında baş vermiş hekayələrdən istifadə edərək bu suala cavab verməyə çalışırlar. Tez-tez bu hekayələr onların gündəlik məişət həyatı ilə əlaqədar, erkən dövrlərlə, ya da lap yaxın zamanlarda baş vermiş hadisələrlə bağlı olur. Onu da qeyd edirəm ki, gün ərzində etdiyimiz adi söhbətlər də hekayə ola bilər. Belə ki, IV sinifdə uşaqlara hədəf dildə mətni-cümlələri aşılamaqla onların bu dildə nitq vərdislərinin inkişafına nail olmaq olar. Məsələn, “Animals” mövzusunda 2 hekayə qurmaq olar:

“The little bears” və “I can fly”. Bu mətnlər çox rəngarəngdir, çətin deyil, asan və maraqlıdır. Həmin hekayələri şəkillərdən istifadə edərək, cümlələri indiki qeyri-müəyyən zamanda işlətməklə təqdim olunur. Hekayələrlə bağlı tapşırığı qruplarla və cütlərlə iş formalarından (ziqzaq, əqli hücum və d.) istifadə etməklə tətbiq etmək mümkündür. Bu hekayələri şagirdlər öz fikirləşdikləri məzmununda müxtəsər cümlələrlə deyərək qruplarla mühakimə prosesində iştirak edəcəklər.

Məlum məsələdir ki, hər hansı dili öyrənərkən real həyatda, gündəlik göz önündə görünən əşyalardan daha çox söz açılır, eləcə də, İngilis dili dərslərində realilərdən istifadə olunur. Fernando Trujillo “Materials and resources for ELT” kitabında yazır: “Realilər gündəlik həyatımızda, məişətimizdə istifadə etdiyimiz real əşyalar və ya obyektlərdir”(3.39). Sinif otağında realilərdən istifadə infomasiyanın, dərsin və ya mövzunun məzmununun daha yaxşı yadda saxlanılmasına kömək edir. Məsələn, “Meyvə-tərəvəz adları” və yaxud dəftərxana ləvazimatları ilə bağlı mövzuları keçərkən şagird fəaliyyətini təşkil etmək üçün həmin meyvələrin (armud, nar, alma və s.), məktəb ləvazimatlarının (çanta, kitab, qələm və s.) və ya onlarla bağlı feillərin istifadə edilməsi deyilənlərin və göstərilənlərin yadda qalmasına müsbət təsir göstərir. “It is a book” və ya “Give me an apple” kimi cümlələrin daha tez mənimsənilməsinin, düzgün ifadə olunmasının və nitqdə tez-tez işlədilməsinin səbəbi də onun reallığa əsaslanmasıdır.

İbtidai siniflərdə cümlənin ilkin variantı, müxtəsər və sadə formaları keçirildiyi üçün buna uyğun dinləmə materiallarından istifadə olunur. Bunun üçün səs yazılarının qeyd olunduğu kompakt disk, informasiya daşıyıcı xarici yaddaş qurğusu –flaşkartlardan, səsləndiricilərdən istifadə olunur. “Materials and resources for ELT” toplusunda Karlos Salvador yazır: Şagird

deyilmiş səsi, sözü, söz birləşməsini orijinal dil daşıyıcısının dilindən aramla səsləndirmədə eşitməklə bunu o cür də təkrar edir.(3. 9)Yerindəcəqeyd edək ki, bu zaman təqlid etmə nəticəsində şagird nitq vərdişinə daha yaxşı yiyələnir. Mövzu ardıcılığına uyğun olaraq get-gedə şagirdlər artıq o cümlələri sərbəst özləri deyə, dialoqlar qura bilirlər və bunlar, yəni dialoqlar da şifahi nitq inkişafında mühüm rol oynayır. Dialoqlar bilavasitə həm də xarici dildə eşitmə, diqqət, anlama, yadda saxlama, analiz etmə və cavablandırma vərdişlərini inışaf etdirir. Burada da əsas məqsəd xarici dildə nitq qabiliyyətinin formalaşdırılmasıdır. Bu prosesdə “bəli//xeyr” tipli suallardan, salamlama etiketlərindən istifadə etməklə dialoqlar daha asan qurulur.

İngilis dilinin tədrisində “Peşələr” mövzusu demək olar ki, hər yaş dövründə tədris olunur. Müxtəlif yaş qrupları üçün sözlərin sayı artırılır və ya dah çox sinonimlərin daxil olduğu sözlər vasitəsilə qeyd olunan mövzuda mətnlər tədris edilir. Bununla bağlı sözlər – isimlər (doctor, actor, teacher, engineer, singer), feillər (işləmək, məşğul olmaq, tədris etmək, ifa etmək, müayinə etmək), sifətlər (təcrübəli, savadlı, gözəl) şəkillər vasitəsilə öyrədilir. Bununla bağlı tövsiyələri Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün “İngili dili” dərslində də görmək mümkündür (5. 47). Həmin şəkillər kağız vərəqlərdə, plakatlarda, slaydlarda nümayiş oluna bilər.Təqdim olunan bu materiallardan bəhrələnmək şagirdlər də yiyələnmək istədikləri peşələri, sevdikləri sənətlərin adlarını qeyd edib, onlar haqqında cümlələr deyə bilərlər.

Şagirdlərin diqqətini cəlb etmək önəmli məsələlərdən biridir, bu işdə bizə onların diqqətinin necə çəkilməsini bilmək kömək edə bilər. Bu səbəbdən, dərslər zamanı yazıdan çox şagirdlərin dinləmə, anlama və nitq bacarıqlarına yer ayırmaq vacibdir. Lövhəyə baxıb danışmağa deyil, şagirdlərin öz aralarında interaktivlik yaradılmasına fikir verilməlidir. Bir məsələ də ondadır ki, sözləri lövhədə yazarkən rəngli təbəşirlərdən istifadə olunmalıdır. Fərqləndirilmiş informasiya visual yaddaşda daha yaxşı yadda saxlanılır.

Hal-hazırda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, demək olar ki, bütöv təhsil sistemində, eləcə də, dərslər prosesində istifadə olunur. Xarici dilin tədrisində xüsusən, ibtidai siniflərdə əyanilik üçün kompyuter texnologiyalarından, proyektor, slaydlar, videolardan istifadə etmək olar. Şifahi nitqin tədrisi üçün ibtidai siniflərdə şagirdlər arasında debatlar təşkil oluna bilər. İnternet şəbəkəsinin köməyi ilə başqa bölgə, şəhərlər və ölkələrdə olan uşaqlarla elə dərslər prosesində görüntü ilə danışmaq mümkündür. Bu zaman şagirdlərin kompyuter və videogörüntüyə olan marağı onların danışmağa da həvəsləndirir. Bunun nəticəsində şagirdlər bildikləri söz və ifadələrdən istifadə edib kiçik cümlələr qurmaqla şifahi nitq prosesində iştirak edəceklər (6, 64). Xarici ölkələrlə də bu məqsədlə əlaqələr qurmaq mümkündür. Belə ki, bizim xarici dil kimi qəbul etdiyimiz ingilis dili başqa ölkələrdə doğma ana dili və ya ikinci dil kimi işlənir. Buna görə

də, Azərbaycanda şagirdlərin Azərbaycan dilində danışdığı kimi ingiltərədə də şagirdlər ingilis dilində danışirlər. Lakin internet xidmətindən istifadə edərək onların nitq mübadiləsini təmin edərkən daha sadə mövzulara müraciət olunmalıdır ki, şagirdlər həmyaşıdları ilə əlaqə saxlayarkən bir-birilərini anlaya və cavab verə bilsinlər. Çünki ibtidai sinif kursu üçün daha sadə və anlaşılıqlı mövzu və materiallar xarakterikdir. Xüsusən də, xarici dil tədrisində bunu nəzərə almaq vacibdir.

Mətn kitabları dil tədrisində mühüm rol oynayır. Kiçik yaşlı uşaqlar üçün daha az həcmli hekyələrin olduğu mətn kitablarından istifadə olunmalıdır. İbtidai sinif “İngilis dili” dərsləklərində verilən “Two frogs”, “My room”, “My family” tipli mətnlərin olduğu kitablar kiçik yaşlı uşaqların nitq təfəkkürünün inkişafında vacib vasitələrdir. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinif “İngilis dili” dərslində də bununla adı çəkilən mətnlər öz əksini tapmışdır (5, 61). Belə ki, uşaq oxuyarkən bu tip cümlələri və bunun əsasında mətnin məzmununu yadda saxlaya və ifadə edə bilir. Belə mətnlərin əsasında şagird adi gündəlik həyatında ingilis dilində ifadələr və cümlələr işlədə bilir. İbtidai siniflər üçün mətn kitabları daha cəlbedici və maraqlı dizaynda hazırlanır ki, kiçik yaşlı uşaqların diqqətini çəksin.

Beləliklə məlum olur ki, şifahi nitq vərdişlərinin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, öyrənilən dildə danışa bilmək üçün zəruri bacarıqlar aşılamaq mövzuların seçilməsi, buna uyğun fəaliyyət və tapşırıqların icra olunması əsas şərtlərdən biridir. Xüsusən, ibtidai siniflərdə xarici dilin tədrisində psixolinqvistik aspektdən didaktik materialların tətbiqi uğurlu nəticə verə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Rebecca O’Neil “Forecast game”, “Teaching materials collection”, Council of Local Authorities for International Relations (CLAIR), 2013
2. Ümumtəhsil məktəblərinin IV sinfi üzrə Müəllim üçün metodik vəsait, “English”, Bakı-2015 (səh. 49-51, 55-58)
3. Fernando Trujillo, Julio Torrecillas and Carlos Salvadores, “Materials and resources for ELT”, University of Granada- 2008
4. M.R. James, “Learning English through Short Stories”, Handout Booklet, British Council, 2010
5. Ümumtəhsil məktəblərinin III sinfi üçün dərslək “English”, Bakı-2014
6. Vəfa Yunusova və Nərgiz Əliyeva, “İbtidai siniflərdə xarici dilin tədrisi yolları”, “Dil təlimində innovativ metodlar”, Metodik vəsait (ADU-TEMPUS), Bakı-2012

7. L.Vygotsky, "Mind in society: Development of High psychological processes", Moscow-197

Д. Ибрагимова

**Пути развития устной речи, используя дидактических
материалов в процессе обучения английскому
языку в начальных классах**

Резюме

В статье отмечается изучение у первичных навыков устной речи английского языка в начальных классах, а также методы, средства и материалы, использованные для этого процесса. В процессе начального образования устная речь требует понятие, формирование и развитие первичного письма и умения правильного чтения. По этой причине дидактические материалы, использованные при обучения и лучшему усвоению материала.

Ясно, что изучая язык, говорится и о реальных объектах и очных вещах. Эти аспекты оценены в статье, как дидактические материалы и отмечены их значения в процессе обучения.

Также, отмечен виды разных дидактических материалов для детей младшего возраста, кроме этого, анализируется процесс разнообразных игр. Указаны простые рассказы, диалоги, разнообразные игры, рисунки, реалии и другие средства как дидактические материалы.

J.İbrahimova

**The ways of development of oral speech using didactical
materials in the process of teaching English
in the primary classes**

Summary

In the article, teaching initial oral speech skills, and the methods, ways and materials which are used for it, are noted. Oral speech demands forming and developing listening-comprehending, primary writing and correct reading ability in the process of primary education.

For that reason, didactical materials using in teaching oral speech serves to increase the quality of teaching, adopting materials well. It is clear that, while learning any language real objects, visual things are spoken

about. These aspects are also given as didactical materials and their importance in teaching process is noted in the article.

Different kinds of the didactical materials for early childhood aged students at the primary classes are also touched upon and the move process of didactical games is shown here. In the article, primitive stories, dialogues, role games, pictures, realia and other means are shown as didactical materials.

Rəyçi:

Məsud Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

FƏRQANƏ MUSTAFAYEVA

ADU)

Ferqane.mustafayeva1@gmail.com

TERMINOLOJİ SİNONİMLƏRİN DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏKİ ROLU

Açar sözlər terminologiya, sinonim, lüğət, leksik sinonimlər, leksik cərgə

Key words: terminology, synonym, dictionary, lexical synonyms, lexical line

Ключевые слова: терминология, синоним, словарь, лексические синонимы, лексическая строка

Terminoloji sinonimlər leksik sinonimlərin bir növü olub digər sinonimlərdən yaranma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunları nəzərdən keçirək.

İstifadə edilən terminlər müvafiq məfhumu ifadə edə bilmədikdə və ya ona tam müvafiq gəlmədikdə mütəxəssislər yeni, daha münasib terminlər axtarır tapırlar. Elə mütəxəssislər də var ki, öz məhsullarını daha orijinal kimi qələmə vermək üçün lüzumsuz terminlər icad edirlər. Bu isə eyni bir məfhumun iki və bəzən də üç müxtəlif terminlə adlandırılmasına səbəb olur ki, nəticədə mətnin analaşılmasında xeyli çətinlikər yaranır (1). Hər iki dildə xarici dillərdən alınma sinonim cərgələr, o cümlədən fransız dilində latın və qədim yunan dillərindən alınan terminlər buna misal ola bilər. Çünki, əgər mütəxəssisin öz ana dilində hər hansı məfhumu ifadə etmək üçün söz varırsa, onun başqa dillərdən bu termini süni surətdə sinonim kimi dilə gətirməsi mənasızdır. Biz bu halı bu gün dilimizdə süni surətdə işlədilən alınma terminologiyalara da aid edə bilərik. Məs.: *gôûter* əvəzinə işlədilən *lunche*; *ralentissement* (maşına aid) termini əvəzinə *acélération* işlənməsi; *changeur* əvəzinə *cambiste*; dilçilikdə fransız dilinin özünə xas olan *convenable* sözü olduğu halda, bunun amerikan dilçiliyindən götürülmüş *allophone* ilə əvəzlənməsi, *variante positionnelle* əvəzinə *variante combinatoire* kimi sinonim cərgələr buna misal ola bilər. Əgər doğrudan da dildə hər hansı məfhumu bildirmək üçün söz yoxdursa, bu halda onu başqa dildən almaq məqsədəmüvafiqdir və hətta vacibdir. Belə alınma terminlər sonradan dilin özünün sözdüzəltmə vasitəsi hesabına təkmilləşdirilərək diləyatımlı vəziyyətə salınır. Məsələn, *subtitrer* əvəzinə *titrer*; *rétrécissement* əvəzinə *contrepèterie*; *script-girl* əvəzinə *secrétaire de réalisation et secrétaire de tournage*, *postluminescence* əvəzinə *luminosité permanente*, *manomètre* əvəzinə *indicateur de pression* belə cərgələrdən hesab edilə bilər. Biz bu termin dəyişkənliyini bu gün tamamilə Azərbaycan dilində də lazımlı-lazımsız

qəbul edilmiş və ana dilindəki termini sıxışdıran alınma terminlər – sinonim cərgər haqqında da deyə bilərik: *miz* – *stol*. Bəzən eyni bir termin müxtəlif dillərdən alınır: *déisme* (lat.) — *théisme* (yunan d.), *banqueroute* (italyan d.) alınmışdır. O cümlədən, fransız dilində işlənən sinonimlərdən: *faillite*— italyan dilindən , *sulfonaminate* –latın dilindən — *thioaminate* yunan dilindən; *sulfoarsénite* — *thioarsénite*; *membrane* latın dilindən — *diaphragme* yunan dilindən;(2) *star* ingilis dilindən — *vedette* italyan dilindən alınmış sinonim cərgələrdir. İtalyan dilindəki *membrana* — *diaframma* sinonim cərgələri də buna misal ola bilər. Azərbaycan dilində işlədilən *kosmos* – *makrokosmos*, *kosmonavt* – *astronavt*, *kosmonavtika* – *astronavtika* kimi sinonim cərgələr; *dəniz* – *dərya* – *bəhr*; *miraj* – *ilğım*, *bulaq* – *qaynaq*; *yoxuş* – *dikdir*; *eniş* – *endirim*; *palçıq* – *lehmə*; *meşə* - *orman* ; *göy qurşağı* – *qövsi-quzeh* (ərəb dilindən); *buzdağı* – *aysberg* (ingilis dilindən); *çay* – *nəhr* (ərəb dilindən); *iqlim* – *ab-hava* (ərəb dilindən); *ada* – *cəzirə* (ərəb dilindən); *günbatan*– *qərb* (ərəb dilindən); *dünya*–*cahan* (fars dilindən) –*aləm* (ərəb dilindən) və s.

Bitki və meyvə adlarını bildiren sinonimlər : *ərik* – *qaysı*; *ayı pəncəsi* – *gücotu* – *qızıl yarpaq*; *ayıldöşəyi* – *qıjı*; *itburnu* – *həmərsin*; *yelqovan* – *süpürüm*; *cüyürotu* – *rəngotu*; *aloye* – *əzvay* – *səbur*; *çətənə* – *kənaq*; *xiyar* – *yelpənək*; *yemiş* – *qovun* və s.

Kalka üsulu ilə düzəldilən sinonim terminlər: *star* — *étoile*; *publicitiman* — *agent de publicité*; *leitmotif* — *thème conducteur*; *sex-appeal* - *appel du sexe*.

Morfoloji yolla düzəldilən sinonim cərgələr: *infinitude* — *infinité*; *fusion* — *fusionnement*; *chloration* — *chlorage*; *chlorer* — *chlorurer*; *dépolarisateur* — *dépolarisant*; *vinicole* — *viticole* — *vinaire*.

Azərbaycan dilində: *uçuş* – *uçma*; *açılış* – *açılma*; *qorxaq* – *qorxacaq*.

Bəzən iki qohum sözdən bir sinonim cərgə düzəldilir: *créancier* (*créance*) — *créditeur* (*crédit*); *yataq* – *yatacaq*; *milyoner* – *milyonçu*; *stenoqrafist* – *stenoqrafçı* və s.

Bəzən eyni bir məfhum müxtəlif sinonim cərgələrlə ifadə olunur. Bu hal məfhumun müxtəlif cəhətlərini ortaya qoymağa xidmət edir. Məsələn, fransız dilindəki “e” hərfinin müəyyən vəziyyətlərdə xüsusiyyətləri 6 cür adlandırılır:

- f. é- sifətlərin qadın cinsini bildirdikdə və bir sıra qadın cinsli isimlərin şəkilçisi kimi; - lal “e” – tələffüz edilmədikdə; - kar “e” – tələffüz edilir, amma eşidilmir;

- “e” kadük – çünki düşə bilər; e instable yaxd mobile; e dəyişkən, çünki bəzi vəziyyətlərdə tələffüz edilir, bəzilərində yox. Bu terminlərin hər biri sözün semantik inkişafı ilə əlaqədar yaranmış və yeni terminoloji məna kəsb etmişdir.

Şərabçılıqda kimya mütəxəssisi Şaptalın adından götürülmüş *chaptalisation* termini *sucrage* sözünə sinonim kimi işlənir. Azərbaycan dilində: *Staxanov* – *staxanovçu*; *Nobel* – *Nobelçi* və s.

Kino sahəsində *touche* = *bouton d'appel* ilə sinonim cərgə təşkil edir, bu termine *en pressant (touchant) le bouton respectif*-dən əmələ gəlmişdir.(3)

Bəzən sinonim cərgə bənzətmə yolu ilə eyni bir sözü iki məfhumla ifadə etdikdə yaranır. Məsələn, kino sənətkarlarının dilində *plancher roulant* və *chariot* terminləri buna misal ola bilər. Bu sinonim cərgə də semantik inkişafın nəticəsi kimi yaranmışdır.(4)

Bəzən uzun terminlər qənaət xatirinə qısa ilə əvəzlənir: bu halda sözün bir hissəsi buraxılır ki, bu da terminin anlaşılmasına əngəl törətmir: *payement d'acompte* əvəzinə sadəcə *acompte*, *droit d'aubaine* əvəzinə *aubaine*; *chemin de halage* əvəzinə *halage*, *biens propres* əvəzinə — *propres*, *police administrative* əvəzinə — *police*, *script-girl* əvəzinə — *la script*; *automobile* əvəzinə — *auto*, *autobus* əvəzinə — *bus*, *autocar* əvəzinə — *car* kimi sinonim cərgələrin işlənməsi fransız dilində semantik inkişaf nəticəsində baş vermiş və artıq norma halını almışdır. O cümlədən *kinoteatr* əvəzinə *kini*; *kino film* əvəzinə *kino* və ya son dövrlərdə *cinema* kimi sinonim terminlərin yaranması da bu qəbildəndir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu halda bəzən bütöv bir sintaqm əvəzinə sadə bir sözün işlənməsi norma halını almışdır. Məsələn: *vers dissyllabique* — *le dissyllabe*, *premier plan* — *le devant*, *distributeur d'allumage* — *allumeur*, *film de cowboy* — *western*, *lentille condensatrice* — *condensateur*, *basse de violon* — *contrebasse*, *tirant à accoupler* — *tirasse* «*pédale*», *posteradio de voiture* — *autoradio*, *pneu à basse pression* — *pneu-ballon*, *sucre caramélisé* — *caramel*, *canon de dépannage* — *dépanneuse*, *bail emphytéotique* («*à longue durée*») — *emphytéose*.(5)

Yeni bir məfhumu məşhurlaşdırmaq və insanların diqqətini cəlb etmək məqsədilə yaranan sinonim terminlər. Məsələn: film nümayiş etdirilən zal aşağıdakı sinonim cərgələrlə ifadə edilmişdir: *salle de spectacle* əvəzinə: *ciné* - *ciné-théâtre* - *théâtre cinématographique* - *théâtre de projection* - *salon cinématographique* kimi sinonim cərgələr mövcuddur; *palace* - *palais* - *café-cinéma* - *salon*; *cinéaste* sözünə sinonim cərgə yaradan sözlər: *cinéiste*, *cinématurge*, *cinémien*, *cinéplaste*; *écraneur*, *écraniste*, *tourneur*, *visualisateur*, *cinégraphiste*, *cinergiste*, *filmateur*; *réaliser* sözünün sinonimləri: *écraniser*, *visualiser*, *exécuter*, *diriger*, *composer*; *adaptation cinématographique*, *version*, *traduction*, *transposition*, *mise à l'écranter*. Terminoloji sinonimlər leksik sinonimlərin bir növü olub digər sinonimlərdən yaranma xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu tipə daxil olan sinonimlərin bəziləri dilin eyni leksik-

semantik tələblərinə tabedirsə, digərləri hər bir dilin daxili tələblərindən irəli gəlməklə müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir

Ədəbiyyat

1. Duchacek O. Synonymie en terminologie. Prague, 1979.
2. Guilbert, L. De la spécificité des vocabulaires techniques. Annales de Bretagne, 1965, Tome 72, n° 4, pp. 540-542.
3. Hamon H. Les mots du français. Hachette, 1962, 425
4. Nouveau Dictionnaire Français-azerbaïdjanais T. 1, Bakou, « Keuvsar », 2011, 1276 səh.
5. Synergies Royaume-Uni et Irlande n°5 – 2012, səh. 141-155. Comment créer une terminologie ? (Lexique de l'informatique).

Ф Мустафаева

Роль терминологических синонимов в словаре

Резюме

Для представления синонимии в терминологических дефинициях словарей и справочников, которые изучались в ходе исследования, употребляются следующие лексические средства, вводящие термины-синонимы: назывная конструкция ; лексема, содержащая сему вариативности. В рамках словарных статей синонимы указываются в указанных материалах: 1) в скобках простым перечислением; 2) при объяснении значения термина посредством синонима – без определения, а лишь указанием ссылки на соответствующий синоним; 3) при помощи ссылки на термин-синоним в конце дефиниции указанием слов *see* или *variant*.

Возвращаясь к вопросу об определении ведущего термина из наблюдаемых синонимических рядов в терминологии альпинизма, мы считаем необходимым указывать в словарных статьях терминов все их варианты при помощи ссылки указанием слова.

F.Mustafayeva

**The role of terminological dictionaries in the content of the language
Summary**

Terms express concepts related to any specific field of human activity or human knowledge, they are combined into terminological system which reflects the system of knowledge in a particular area. Terminological system is a system of concepts, ultimately determining true meaning of the term, its place in the system of concepts of a particular field of knowledge. This is even more important that the logical-conceptual modeling terminological system, according, is a special case of modeling of scientific knowledge and knowledge about the world. The necessity for systematic analysis and description of terminology systems are clearly recognized by modern terminologists and based on the achievements of linguistics in the study of language as a system. The systematic presentation of terms allows not only to indicate units of the terminological system, but also to identify the different types of relationships between them, as well as relations between the units of terminological systems and extra-linguistic activities. It is absolutely true that "... a systematic analysis is desirable and even mandatory for the terminological dictionaries.

Rəyçi: Çəmən Babaxanova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gəncə Dövlət Universiteti

yusifli.afaq@mail.ru

BİR FÜZULİ ŞƏRHLƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR

Açar sözlər: Füzuli, şərh, beyt, tərcümə, təhlil

Key words: Fuzuli, commentary, beyt, translation, analysis

Ключевые слова: Физули, комментарии, двустишие, перевод, анализ

Anadilli ədəbiyyatımızın tarixində müstəsna mövqeyi olan Məhəmməd Füzuli irsinə maraq, məhəbbət heç bir vaxt azalmamışdır. Onun güclü insan harayı ilə dolu şeirləri həmişə oxucuları, alimləri qeyri-adi bir cazibə ilə özünə çəkməkdə, düşündürməkdə, heyrləndirməkdədir. Lakin nədənsə son illərdə bu böyük qəlb şairi müəyyən mənada az qala unudulmağa, yaddan çıxmağa başlamışdır. Son illərdə Füzuliyə həsr edilən monoqrafik əsərlər, demək olar ki, çap edilmir. Ayrı-ayrı məqalələr isə təsadüfdən-təsadüfə dərc olunur, sistemli, ardıcıl, məqsədyönlü səciyyə daşımır. Şairin 400 illik yubileyindən 25 il keçməsinə baxmayaraq əsərlərinin beşcildliyinin nəşri hələ də nədənsə başa çatdırılmamışdır. Məhz belə bir vaxtda Füzulinin şeirlərinin dili haqqında ayrıca bir dərs vəsaitinin nəşr edilməsi sevindirici hal kimi qarşılanır. Füzuli sənətinə, onun şeir dilinə yaxşı bələd olan Samət Əlizadə sanki, özünün dediyi kimi, oxucuların “Füzuli aclığı” hiss etdiyini duymuş, Füzulinin şeir dili haqqındakı düşüncələrini qələmə almışdır. Bakı Dövlət Universitetinin “Azərbaycan dili tarixindən praktikum” adı ilə 1983-cü ildə nəşr etdiyi bu kitab tələbələr üçün nəzərdə tutulsa da, orta məktəb müəllimləri və Füzuli sənətini sevən bütün oxucular ondan faydalana bilərlər.

Füzulinin sənətindən yazmaq, onun fikir və sənət məbədinə girmək o qədər də asan iş deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl duyan, anlayan insani bir qəlb və müəyyən bilik və zövq tələb edir.

S.Əlizadə başlanğıcda doğru qeyd edir ki, “Füzulini subyektiv yozmaq başqa, onun sözünə-fikrinə sadıq qalıb fərdi dil üslubunun və yaradıcılığının əsas meylləri və motivləri vasitəsilə elmi şərh etmək bambaşqadır!” (2.7).

Füzuli şerinin fikir və sənət sirlərini axtarmağa güclü meyl həmişə olmuşdur. H.Araslının, Mir Cəlalın, M.Quluzadənin, M.Cəfərin, F.Qasımzadənin, Ə.Cəfərin və başqa görkəmli mütəxəssislərin əsərlərində bu qadir şairin poeziyasının iç qatına güclü nüfuz vardır. Qeyd edək ki, hələ 1940-cı ildə Mir Cəlalın “Füzulinin poetik xüsusiyyətləri” kitabı nəşr edilmişdir. Son illərdə tədqiqatçıların Füzulidən yazmağa cəsarət etməməsinin bir səbəbi də elə bəlkə adlarını çəkdiyimiz alimlərin əsərlərindən sonra yeni söz deyə bilməmək qorxusundan irəli gəlir. S.Əlizadə də bu tədqiqatlara ehtiramla yanaşır, lakin dil baxımından Füzuli sənətinin gücü, qüdrəti haqqında qənaətlərini söyləməyə girişir. Onun “Füzuli dilində sözün bədii abstraksiyası haqqında” düşüncələri tərəvəti, inandırıcılığı ilə seçilir. Füzuli poeziyasındakı məcazilik, obrazlılıq, abstraktlaşdırma və ümumiləşdirmə haqqındakı fikirlər, bu fikirləri təsdiq edən, onları doğru hökmlər səviyyəsinə qaldıran nümunələr rəğbətlə oxunur. Bu yöndən Füzuli və Süruri, Füzuli və Nəvai müqayisələri inandırıcı və yeni səslənir.

Kitabın ən mühüm hissəsini “poetik semantika” istiqamətində aparılan filoloji təhlillər təşkil edir. Müəllif Füzulinin ayrı-ayrı qəzəl, qitə, rübai və beytlərini götürərək onları sözün həqiqi mənasında açmağa və açıqlamağa çalışmışdır. Bunun üçün əvvəlcə Füzulinin şeirində işlənən, lakin müasir oxucu üçün çətin başa düşülən sözlərin lüğəti verilir, konkret mətn mühitində mənası aydınlaşdırılır. Bundan sonra hər bir şeir və ya parça beyt-beyt nəsrə müasir dilə çevrilir, ancaq bundan sonra fikir və dil cəhətdən əsl aydınlaşdırma gəlir. Müəllif hər beytlə, sözlə, obrazla ifadə olunan fikrin bütün cəhətlərini, çalarlarını qeyd edib oxucunu Füzuli sənətinin laboratoriyasına dəvət edir. Füzuli şeirini böyük çoxluğun tam şəkildə başa düşmədiyini nəzərə alanda belə bir tədqiqata, izaha ciddi zərurət olduğunu deməyə ehtiyac yoxdur. S.Əlizadə bu çətin və nəcib işin öhdəsindən bacarıqla gəlmiş, Füzuli şeirlərinin müasir dildə dəqiq şəkildə ifadə olunan adekvat variantını vermiş və onların üzərində incə filoloji təhlil aparmışdır. Hər beytin izahı, təhlili müəllifin Füzuli şeirinə dərin bələdliliyindən və ona dərin məhəbbətindən xəbər verməkdədir.

Lakin bu gərgin zəhmətin bəhrəsi olan kitabda bir sıra qüsurlar da müşahidə olunur. Bu qüsurların çoxu Füzuli şeirinin izahı, aydınlaşdırılması ilə bağlı olduğundan daha çox təəssüf doğurur. Müəllif nədənsə bəzi sözləri atır, bəzi sözləri isə müasir dilə öz istədiyi kimi çevirir, bununla da Füzulinin yaratdığı əsl güclü obrazlılıq zəiflədilir. Kitabda izah edilən ilk qəzəlin 6-cı beytinə diqqət yetirək:

Başda bir sərv-i-səmənbər vəslinin sevdası var,
Sud qılmaz, bağban, nəzzareyi-gülşən mana (1.57).

Bu beytdəki “sərv-i-səmənbər” sözünü müəllif lüğətdə yanlış olaraq “sərv boylu gözəl” şəklində aydınlaşdırır. Halbuki Füzuli beytində “boylu

gözəl” sözləri yoxdur, “sərvi-səmənber” “yasəmən bədənli sərvi”, daha dəqiq desək “yasəmən kimi ətirli və ağ bədənli sərvi boyu gözəl” anlayışı var. Füzuli bu iki sözlə bütöv bir təsəvvür yaradır. Bədəni ətrinə və ağılığına görə yasəmənə, ucalığına və zərifliyinə görə sərvi bənəyən gözəldən, şərhçi isə ancaq sərvi boyu gözəldən danışır. Buna görə də beytin müasir dilə çevrilmiş variantı uğurlu görünür. İkinci qəzəldəki

Kəmal-i-hüsn veribdir şərab-i-nab sana
Sana halaldır, ey müğbeçə, şərab sana (1.6).

Beyt məntiqi cəhətdən düzgün başa düşülmədiyindən müasir dilə belə çevrilmişdir:

Saf şərab sənə gözəllik kamalı vermişdir,
Ey şərab paylayan, sənə şərab halaldır (2.28).

Məsələ burasındadır ki, Füzulidə saf şərab gözəllik vermir, gözəllik özü saf şərab verir, kamil gözəllik, gözəlliyin kamillik zirvəsi insanı məst edir, sanki şərab verir, ona görə də kamil gözəlliyin şərab verdiyi gözələ şərab halal sayılır. Kamil gözəlliyin şərab verdiyi bir gözələ şərabı kim haram edə bilər? Əgər saf şərab müğbeçəyə gözəllik kamilliyi veribsə, onda ona şərabın halal olmasından danışmağa nə ehtiyac var? Beytin məntiqi göstərir ki, müəllifin çevirməsi səhvdir. “Kəmal-i-hüsn” sözünün “gözəllik kamalı”, “müğbeçə”nin şərab paylayan şəklində də çevrilməsi də dəqiq deyildir.

Belə ki, müasir Azərbaycan dilində kamal sözü daha çox ağıl sözünün sinonimi kimi işlənir. Kəmal-i-hüsn birləşməsində isə bu söz ən kamil, ən yüksək, ən ali dərəcə mənasında işlənir. Gözəlliyin kamil ölçüsündən, kamil gözəllikdən söhbət açılır.

İkinci qəzəlin altıncı beytində “sərab” sözünün düzgün çevrilməməsi beytin poetik mənasını itirmişdir. Füzuli yazır:

“Şüai-gövhəri-tiğindən umma rəhm, ey dil,
Sağınma su verə, ey təşnə, ol sərab sana” (1.61).

Bu beytdəki “sərab” sözünü müəllif lüğətdə “bulağın, çayın başlanğıcı; ilğım” şəklində aydınlaşdırmışdır. Təəssüf ki, bu izahın birinci tərəfi sözün etimologiyası ilə bağlı olsa da, burada yersizdir. Sərab Füzuli şeirində ancaq ilğım mənasında işlənir. Qəribə burasıdır ki, həmin sözün işləndiyi beyti müasir dilə çevirərkən müəllif daha artıq səhvə yol verir və beyti nəslə belə çevirir:

“Ey ürək, onun qılınc ovxarının şüasından rəhm umma,
Ey susuz, sanma ki, o bulaq sənə su verə” (2.29).

Bu çevirmədəki “bulaq” sözü məntiqsizdir və Füzulidə yoxdur. Əgər o bulaqdırsa, onda su içmək niyə mümkün olmasın? Susuz səhrada uzaqdan su görən adam həmin suya tərəf qaçır, lakin ora çatanda görür ki, bu su yox, istilik nəticəsində yerdən qalxan havanın parıltısı imiş, ilğım imiş. Füzuli sevgilinin cövhərli qılınc ağzı kimi parlayan kipriklərini ilğıma bənzədirsə, S.Əlizadə bunu bulaqla əvəz edir. Təəssüf!

Yenə də eyni qəzəlin 4-cü beytində çevirmə və izah zamanı dəqiqlik gözlənilmir. Füzuli yazır:

“Cəza günündə sorulmaz xətlər eylədin,
Yetər fəğan ilə mən verdim əzab sana” (1.61).
Bu beyti S.Əlizadə nəslrlə aşağıdakı kimi verir:
“Cəza günündə sənə nöqsanlarını soruşmazlar,
Çünki mənim fəğanla sənə verdim əzab kifayətdir” (1.61).

Göründüyü kimi orijinalda nöqsanlardan yox, xətalardan, yol verilən səhv işlərdən söhbət gedir. Dini təsəvvürə görə, hər bir günah, xəta əməl üçün cavab soruşulacaq və uyğun cəza veriləcək. Bu xətlərin böyüyü, kiçiyi, üzür-lüsü, üzürsüzü ola bilər. Cəzalar da ancaq cənnət və cəhənnəm həddləri ilə məhdudlaşmır. O biri yandan sevgilinin etdiyi xətlər müqabilində ona cəza düşmür, çünki aşiqin öz fəğanları ilə sevgiliyə verdiyi əzablar onun etdiyi xətlərə görə ona düşən, ona veriləcək cəzaları əvəz etmək üçün yetər, kifayətdir. Bu cəhətləri nəzərə alsaq, xəta sözünü nöqsan sözü ilə əvəz etmək yanlışdır, şeirin məna və məntiqinə yaddır.

Füzulinin “Qəm diyarında əcəl peyki gəzar etməz mana” (1.64) misrası da kitabda yanlış olaraq “Qəm diyarındakı əcəl peyki məni yada salmır” şəklində çevrilir. Halbuki “gəzar etmək” “yada salmaq” demək deyildir. Bu birləşmə “yol almır”, “üz tutmur”, “məna tərəf gəlmir” sözlərindən biri ilə ifadə edilsə, daha doğru olardı. “Peyk” sözünə gəldikdə isə bu söz burada qasid, elçi mənasında işlənir. Ona görə də onu peyk şəklində saxlamağa və xüsusən, müasir dilimizdə də işlənen, “peyk” mənasında şərh etmək düz deyildir.

Filoloji izahın qarşısında duran əsas tələb bundan ibarətdir ki, orijinalın heç bir sözü atılmasın, fikir təqribi yox, dəqiqliyi ilə verilsin. Lakin haqqında danışdığımız kitabdakı şeirlərin filoloji çevrilmələri və izahında bu tələbin tez-tez pozulduğunu müşahidə edirik. Füzulinin “Eşqində mübtəlalığımyı eyb edən sanır” (1.62) misrasının “Aşiqliyimə eyb edən sanır” (2.35), “Düşməz çu şah qurbi, Füzuli, gədalərə” (1.39) misrasının isə “Füzuli, onsuz da şah yoxsullara yaxın düşməz” (2.35) şəklində çevrilməsi, təhrif olunması fikrimizə aydın sübutdur. Birinci misradakı “eşqində mübtəlalığımyı” birləşməsi “eşqində vurğunluğumu” şəklində çevrilməli olduğu halda “aşiqliyimə” şəklinə salınaraq

dəqiqlik itirilmişdir. İkinci halda isə "şah qürbi" ifadəsi düz açılmamışdır. "Şah qürbi" ifadəsini "şah yaxınlığı", "şahla yaxın olma" sözləri ilə ifadə etmək olar. "Düşməz" sözü isə "qismət olmaz" mənasındadır. Buna görə də müəllifin işlətdiyi "onsuz da şah yoxsullara yaxın düşməz" fikri Füzuli beytində ifadə olunan mənaya yad, yabancı bir izah, çevirmə kimi etiraz doğurur. Bi misranı "Ey Füzuli, şahla yaxın olmaq yoxsullara qismət olmadığı üçün" şəklində çevirmək daha doğru olardı. Eyni qeyri-dəqiqlik başqa yerlərdə də müşahidə olunur. Füzuli yazır:

Bərqu baran sanma kim, gördükdə ahü əskimi,
Bilməzəm nəmdir mənim, ağlar mənə, yanar şəhab. (1.78).

Bu heyratamız dərəcədə gözəl beyt kitabda belə çevrilir: "Sanma göydəki şimşək və yağışdır: bilmirəm bulud mənim nəyimdür ki, ahımı və göz yaşımı gördükdə mənə ağlayır" (s.38). Bu çevrilmədə "göydəki" sözü artıqdır, "bulud" sözü yerində işlənməmişdir, "yanar" sözü isə əsassız olaraq atılmışdır. Beytin filoloji izahı isə qismən doğrudur. Ancaq sona yaxın izahda dolaşıqlıq yaradılmışdır. Müəllif fikirlərini yekunlaşdıraraq yazır: "Beytdəki obrazlar inandırıcı şəkildə qarşı-qarşıya durur: bulud - ah, yağış - göz yaşı, şimşək - qan" (2.39). Bu izah yanlışdır. Şair göstərir ki, bulud mənim ahımı və göz yaşımı gördükdə ağlayır və yanır. Deməli, qəhrəmanın ahı - şimşək, göz yaşı isə yağışla qarşılaşdırılır, bulud şairin halına yanan bir insana oxşadılır. Şimşək və yağış onun lirik qəhrəmanının halına yanması və ağlamasının nəticəsidir. Ona görə də "bulud - ah", "şimşək - qan" izahları yersizdir, Füzuli beytindən çıxmır.

Yenə həmin qəzəlin beşinci beytində "bir ömrdür" cümləsi düzgün başa düşülmədiyindən beytə yanlış məna verilmişdir. Həmin beytdə oxuyuruq: "Yetməyib vəslinə sən Leylivəşin, bir ömrdür, mən kimi Məcnun olub səhraya düşmüş afitab" (1.78). Kitabda bu beytin müasir dildə qarşılığı belə verilir: "Bu da bir ömrdür, Günəş sən Leyli kimi olanın vəslinə yetmədiyi üçün mənim kimi Məcnun olub səhraya düşmüşdür" (2.39). Burada əsas etiraz doğuran "bir ömrdür" ifadəsinin "bu da bir ömrdür" şəklinə düşməsi üzərindədir. Füzuli həmin ifadə ilə zaman ölçüsünü nəzərə çatdırır, bir ömrə bərabər müddət ərzində günəşin Məcnun kimi səhralarda dolaşmasından danışır. Leylivəş sözü də dəqiq verilmir. Bu söz Leyli yox, "Leyli kimi olan" deməkdir.

Kitabda isə həmin cümlə "bu da bir ömürdür" şəklinə salınmaqla bunun da yanlış bir həyat olmasından bəhs edilir. Giley, şikayət bildirilir. "Gör tənə-ürvan ilə əhvalımı hicran günü" misrasında sözlərin, fikrin məntiqi ardıcılığına diqqət yetirilmədiyindən misra "ayrılıq günündə əhvalımı və çılpaq bədənimi gör" (2.70) şəklində sadələşdirilmişdir. Halbuki misra "Ayrılıq günü çılpaq bədənle mənim vəziyyətimi gör" şəklində verilsə, daha

düz olardı. “Gör” sözü burada tamaşa elə, bax mənasında anlaşılmalıdır. Bundan sonrakı qəzəldə “çəşmi-tər” (nəmli göz), əsər (əsər-ələmət, iz), üftadə (düşkün), bulamadım (tapa bilmədim) sözləri yanlış olaraq “göz yaşı”, “əks”, “aşıq (hər fən: ayağa düşən)”, “olmadı” sözləri ilə əvəz edilərək mənənin təhrifinə yol verilmişdir. “Təəllük tikəni” (əlaqə tikanı), meyi-səhba (içməli şərab), güli-rəna (incə gül), əhli dünya (dünya əhli, dünyapərəst), edə bilməz dəva (iddia edə bilməz), zəbun (gücsüz, aciz), bulmuş (tapmış), əhli-dövlət (bəxtlilər, bəxt əhli) sözləri də yanlış olaraq səhra tikanı (2.73), dirilik meyi (2.74), gözəl (2.73), sərvət düşgünü (2.85), döyüşə bilməz (2.86), dönük (2.88), vardır (2.90), dövlət nümayəndəsi (2.91) şəklində çevrilərək Füzuli fikrinin təhrifinə yol verilmişdir. Müəllifin guya dövlət sözünün qədim Azərbaycan dilində ağıl mənasında işlənməsi haqqındakı fikri (2.91) də səhvdir. Həm də bu tipli səhvlər gözlənilməz dərəcədə çoxdur və onların hamısından danışmağa ehtiyac görmürük.

Müəllifin Füzuli şeirinin mətnlərinə düzəliş etmək təşəbbüsləri də uğursuzdur. Füzulinin məşhur

Fərhadü zövqi-surət, Məcnunü seyri-səhra,
Bir rahat içrə hər kəs, ancaq mənəm belədə (1.286).

misraları kimə məlum deyildir. Müəllif bu beytə subyektivcəsinə yanaşaraq onun üzərində əməliyyat aparmaq qərarına gəlmiş, onun birinci misrasını “Fərhadə zövqi-surət, Məcnunə seyri-səhra” şəklinə salmışdır (2.74). S.Əlizadə elə güman etmişdir ki, burada “nəsb olmuşdur” ifadəsi işlənməli imiş, lakin elliptik qanun əsasında düşmüşdür. Bir halda ki belədir, onda Fərhad və Məcnun surətləri yönlük halına gətirilməli imiş. Kitabda verilmiş sadələşdirilmiş “Fərhadə surət zövqü, Məcnuna səhra seyri (nəsb olmuşdur)” (2.75) cümləsi də müəllifin Füzuli beytini dəyişdirmək meylinin səbəbini aydınlaşdırır. Lakin bu əməliyyat zamanı beytin ümumi məntiqi, misralar arasındakı dəmir əlaqələr nəzərə alınmamışdır. Əgər beyti açsaq o belə olar: Fərhad surət zövqü rahatlığı içindədir, Məcnun səhra seyri rahatlığı içindədir – hər kəs bir rahatlıq içindədir. Nəse bir rahatlığı, təsəllisi olmayan ancaq aşıqdır. Şair bu uzun cümləni dilin qanunlarına uyğun hərəkət edərək yığcamlaşdırmış, son dərəcə düzgün, orijinal bir cümlə qurmuşdur. Burada hər söz, hər şəkilçi, hər element zərgər dəqiqliyi ilə düşünülmüşdür. Füzulinin dilinə həsr edilmiş bir əsərdə belə bir beytə düzəliş vermək cəhdi xüsusilə təccüb və təəssüf doğurur.

Sərfi-nəqdi-ömr edib, mən kəsbi-irfan etmişəm,
Əhli-dünya həm kəməli-cəhl ilə təhsilli mal (1.378).

Kitabda bu beyt yanlış olaraq belə sadələşdirilir: “Mən ömrümün cövhərini sərf edib, bilik qazanmışam, sərvət düşkünün isə mal-dövlət yığıb, cahillikdə kamilləşmişdir” (2.85). Şərhcəyə görə, dünya əhli mal-dövlət yığmaqla cahillikdə kamilləşmişdir, Füzuliyə görə isə əksinə, əhli-dünya cahilliyinin kamilliyi ucundan, ucbatından, son dərəcə cahil olduğundan, tam bir cahilliklə ömrünü mal toplamağa sərf etmişdir.

Bütün bu qeydlər göstərir ki, müəllif Füzulini doğru, dürüst şərh etməyə, onun fikir, dil incəlikərini açmağa çalışsa da, buraxılan qüsurlar qarşıya qoyulan məqsədin lazımi şəkildə yerinə yetirilməsinə mane olmuşdur. Ümidvarıq ki, bu qeydlər klassik irsimizin və dil tariximizin tədqiqatçılarına gələcək tədqiqatlarında daha ehtiyatlı və dürüst olmaqda az-çox kömək edəcəkdir. Bu məqalə 1984-cü ilin yanvarında yazılmış, ancaq o vaxt çap edilməmişdir. Əhəmiyyətli olacağını nəzərə alıb olduğu kimi dərc etdiririk.

Ədəbiyyat

1. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. Beş cildə, I cild. Bakı, 1958.
2. Samət Əlizadə. Azərbaycan dili tarixindən praktikum. Bakı, 1983, BDU nəşri.

Х.Юсифли

Заметки об одной комментарии к стихам физиули

Резюме

Статья содержит некоторые критические заметки о книге С.Ализаде о языке Физиули, названной «Практикум по истории азербайджанского языка». В этой книге основное внимание уделено анализу языка Физиули, даются переводы на современный азербайджанский язык его стихов и научные комментарии на них.

Книга ценная и полезная, но в переводах и комментариях имеются неточности, которым и посвящена статья. Все это свидетельствует о том, что автор заметки к точному изложению мыслей, язык, и все допущенные недостатки мешающие выполнению поставленных целей была должным образом открыть его, Физиули, incəlikərini. Мы надеемся, что эти записи классического наследия и истории нашего языка tədqiqatçılara tədqiqatlarında более осторожным и будет способствовать более или менее точно в будущем. Эта статья написана в январе 1984 года, но тогда не было напечатано. Учитывая как печатаем значение.

Kh.Yusifli

Notes about fuzulis' commentaries

Summary

In the are commented critical notes about a book dedicated to the language Fusuli. The author of this book, "Practice from Azerbaijani language history" is Samat Alizadeh. This book is mainli for students. It is reflected in this book with same enthusiasm and the certain peints. The article is talking about those defects.

All this testifies to the fact that the author of the note for an accurate presentation of the thoughts, language, and all the shortcomings that prevented the fulfillment of the set goals was to properly open it, Fizuli, incəlikərini. We hope that these records of the classical heritage and history of our language tədqiqatçılarına tədqiqlərində are more cautious and will contribute more or less accurately in the future. This article was written in January 1984, but then it was not printed. Considering how we print the value.

Rəyçi: Alxan Bayramoğlu
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏRXAN XAVƏRİ

AMEA-nın Rəyasət Heyəti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

sarxan.xaveri@mail.ru

MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİ XALQ GÜLÜŞ MƏDƏNİYYƏTİNİN FUNKSIONAL STRUKTURU KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: Molla Nəsrəddin, lətifə, funksional, struktur, universal, antropoloji, xalq gülüşü, mədəniyyət sistemi, kommunikasiya, mədəni rəqlament

Key words: Molla Nasraddin, joke, functional, structure, universal, anthropology, folk laughter, cultural system, communication, cultural regulations

Ключевые слова: Мулла Насреддин, анекдот, функциональный, структура, универсальный, антропологический, народ, юмор, система культуры, коммуникация, культурный регламент

Dünyanın bir çox xalqlarının folklorunda geniş yayılmış Molla Nəsrəddin obrazı və onunla bağlı olan müxtəlif epik süjetlər, xüsusən lətifələr milli folklor düşüncəmizə daxil olan digər nümunələrdən coğrafi yayılma arealının genişliyinə görə xüsusilə fərqlənir. Molla Nəsrəddinin sinxron olaraq folklorlaşması prosesi elə bir geniş sosial-mədəni çevrədə (konkret olaraq ümummüsəlman mədəniyyəti çevrəsində) baş vermişdir ki, bu obraz olduqca universal emosional və rəsonal maraqların ifadəçisinə çevrilmişdir. Bəlkə də, bu baxımdan heç bir digər folklor obrazını Molla Nəsrəddinlə müqayisə etmək mümkün deyildir. Molla Nəsrəddin obrazının tarixi diaxron proses ərzində mürəkkəb mədəni proseslər içərisində formalaşması, necə deyərlər, kristallaşması gülüş emosiyasının təsiri altında baş verdiyindən digər obrazlardan fərqli olaraq onun yayılması olduqca sürətlə və geniş coğrafiyada baş vermişdir. Obrazın sinxron universallaşması ilə bağlı diqqəti cəlb edən digər bir cəhət ondan ibarətdir ki, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ortaq gülüş qəhrəmanı olan Molla Nəsrəddin, eyni zamanda bəzi Avropa xalqları içərisində də geniş yayılmışdır. Mədəni faktın bir etnik-mədəni, yaxud bir dini-mədəni mühit daxilində həmin mədəniyyətin ən son hədudlarına qədər genişlənməsi müəyyən qanunauyğunluğa tabe olan normativ kulturoloji prosesdir. Onun tipoloji olaraq fərqli mədəni sistemlər daxilində genişlənməsi isə nisbətən az təsadüf olunan xüsusi akkultural situasiyadır. Həm də Molla Nəsrəddin lətifələri yalnız sinxron olaraq deyil, diaxron olaraq da universallaşma potensialının tükənməzliyi və aktiv kommunikativ funksionallığı ilə seçilir. Belə ki, orta əsrlərdə olduğu kimi, günü bu gün də Molla Nəsrəddin lətifələri canlı xalq yaddaşında aktiv yaşamaqda, hətta virtual-mədəni mühitdə yeni-yeni

mədəni transformasiyalarla mövcudluğunu davam etdirməkdə, ən müasir sosial-siyasi proseslərə münasibətin ifadəsi üçün hazır düşüncə modelləri kimi çıxış etməkdədir.

Yəqin ki, bu da müəyyən bir qanunauyğunluğun nəticəsidir ki, belə geniş yayılma arealına malik olan Molla Nəsrəddinin son yüz il ərzindəki tədqiqi coğrafiyası onun öz coğrafi yayılma arealından daha genişdir. Hər halda bu tədqiqatlar Molla Nəsrəddinin vətəni olan türk və müsəlman mədəni coğrafiyası hüduqlarını aşaraq, Rusiyanı, Avropa və Amerikanı, Uzqaq Şərqi, Yaponiyanı əhatə etməkdədir. İstər türk-müsəlman, istərsə də qeyri-müsəlman regionlarında Molla Nəsrəddinlə bağlı aparılan tədqiqatlarda müxtəlif metodoloji baxışlara rast gəlirik. Bu araşdırmalar içərisində Molla Nəsrəddinin tarixi kimliyindən tutmuş onun etnik mənsubiyyətinədək, sakral təsəvvüfi kontekstdə təqdim edilməsindən tutmuş triksterik mahiyyətinədək ən müxtəlif məsələlər geniş əksini tapmışdır. Bütün bu çoxparametrlı yanaşmalara baxmayaraq Molla Nəsrəddin hələ də professional və ciddi elmi marağın hədəfi olaraq qalmaqdadır.

Bütün digər folklor janrlarının tədqiqində olduğu kimi, lətifələrin, o cümlədən Molla Nəsrəddin lətifələrinin də tədqiqində düzgün metodoloji yanaşma mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti illərində milli folklorşünaslığımızda bütün digər folklor janrları kimi, lətifələr də, əsasən, filoloji nəzəri-metodoloji baza arsenalı əsasında təhlilə cəlb edilmiş, mətnin bədii-estetik məziyyətləri təhlillərin əsas istiqamətini təşkil etmişdir. Buna görə də bu araşdırmaların hətta ən peşəkar nümunələrində belə lətifələrin sırf “folkloristik mahiyyəti” (bu ifadə adı altında folklor mətnlərinin sosial-antropoloji aspektlərlə şərtlənən mahiyyəti nəzərdə tutulur) izah olunmamışdır. Həm də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, filoloji istiqamətli folklorşünaslıq araşdırmalarında lətifələr digər janrlarla müqayisədə daha ağır qurbana çevirilmişdir. Bu tədqiqatlarda xüsusi spesifikaya malik (kollektiv emosional özünüifadə xüsusiyyətlərinə malik) xalq gülüşü, ümumən mədəniyyətdə, xüsusən də ədəbiyyatda əks olunan gülüşlə eyniləşdirilmişdir. Əslində isə folklordakı gülüşlə, Baxtinin müəyyənləşdirdiyi ifadə ilə desək, “xalq gülüşü” ilə ədəbiyyatdakı gülüş arasında olduqca mühüm tipoloji səviyyəli fərq vardır. Ona görə də lətifələrin funksional strukturunun təhlili, onların kommunikativ aspektdən funksionallığının izahı ilk növbədə xalq gülüşünün tipoloji müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Ondan başlayaq ki, gülüş müəyyən bir həyat situasiyası və həyat təzahürünə qarşı emosional reaksiyadır. Və bu gülüş xalq mədəniyyətinə aid olub olmamasından asılı olmayaraq özü kollektiv mahiyyətlidir. Anri Berqson məşhur “Gülüş” əsərində yazır ki, özünü tənha hiss edən şəxs heç vaxt gülməli olanı dəyərləndirməyə qabil deyildir. Gülüş daim əks-sədaya ehtiyac hiss edir. Bizim gülüşümüz həmişə hər hansısa qrupun gülüşüdür (1,s.78).

Dahi filosofun bu müşahidəsində mədəniyyətdə xalq gülüşünün olduğu mühüm bir keyfiyyəti öz əksini tapmışdır. Xalq gülüşünün əsas mahiyyəti onun mənsub olduğu sosial qrupun gülüş emosiyasını ifadə etməsindədir.

Gülüşün mədəniyyət daxilində olduğu mühüm funksional keyfiyyəti vardır. Bu barədə Lixaçov və Fadeyevin ümumiləşdirmələri diqqəti xüsusiylə cəlb edir: "Gülüş mədəniyyəti bütün digər sosial mədəni fenomenlər kimi, onun solumun həyatında xüsusi rolunu təmin edən funksional əlamətlərə malikdir. Gülüş mədəniyyətinin funksional spesifikasiyası özünü nədə ifadə edir? Bu funksionalar necə reallaşır? Gülüş mədəniyyəti məişət, ümumiyyəti və fərdi olmaqla özünü üç mühüm səviyyədə reallaşdırır. Gülüş mədəniyyətinin funksionaları içərisində aşağıdakıları ayıraraq fərqləndirmək olar:

1. Tərbiyəvi funksiya;
2. Tənqidi ifşa funksiyası;
3. Qoruyuculuq funksiyası;
4. Psixoloji boşalma;
5. Sosial birləşdiricilik funksiyası;
6. Sosial-mədəni təcrübənin ötürülməsi funksiyası(6, s.141).

Molla Nəsrəddinlə bağlı araşdırmaların mövcud təcrübəsi onu göstərir ki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu gülüş fenomeninin dəqiq izahı baxımından onun filoloji folklorşünaslıq prinsiplərindən kənar sosial-antropoloji folklorşünaslıq prinsipləri əsasında tədqiqi olduğu zəruridir. Məhz bu aspektdən yanaşdıqda Molla Nəsrəddin lətifələrinin sosial-mədəni konteksti əhatə edən funksional strukturu sonadək izah edilmiş olur.

Ənənəvi folklorşünaslıqda sözlü folklor fakturasının təsnifi baxımından xüsusi normativlik qazanmış "janr" anlayışı bir çox hallarda yazılı ədəbiyyat üçün müəyyənləşdirilən estetik yanaşma meyarlarının və bədii prinsiplərin də folklorun sözlü bədii fakturasına tətbiq edilməsinə, nəticədə isə sözlü folklor formalarının (adlandırma şərtidir) funksional strukturunun tədqiqatdan kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. Lətifələr sözlü folklor fakturası içərisində özünəxəssusluğu ilə seçilən xüsusi janrlardandır. Lətifələr folklorun digər janrlarından fərqli olaraq folklorun kommunikativ funksionallığını özündə daha çox əks etdirir. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq xalq gülüşü üzrə çoxsaylı tədqiqatların müəllifi, akademik Muxtar Kazımoğlu yazır: "Məlum olduğu kimi, el bayramlarında müvəqqəti də olsa, şənlilik müddətində varlı-yoxsul, hakim-məhkum, əzən-əzilən münasibətləri aradan çıxır, sərbəstlik və azadlığı bir qrup adam yox, bütün iştirakçılar qazanır. Əkinçidən tutmuş padşaha qədər hər kəsi tənqid etmək, hər kəsin eyiblərinə gülmək mümkün olur. Məhz hamıya aid olan bu azadlıq və sərbəstliyin əlamətləri Molla Nəsrəddin lətifələrində qabarıq şəkildə nəzərə çarpır. Belə bir cəhəti də unutmamaq olmaz ki, bayram şənliliyi təkcə qabaqcadan məlum olan tamaşa, oyun, nağıl, lətifə, qaravəlli və s. folklor nümunələri ilə məh-

dudlaşmır. Şənliyin mühüm bir hissəsini adi zarafatlaşmalar təşkil edir. Bu zarafatlaşmalar zamanı yeni-yeni lətifələr, qaravəllilər meydana gəlir. Oyunbazla qazının, tacirin, baqqalın, dəlləlin, qəssabın zarafatlaşmasından yaranan gülməli dialoqlar dilə-ağıza düşür, daha da cilalanıb növbəti şənliklərin hazır materialına çevrilir. Molla Nəsrəddin lətifələrini məhz el şənliklərinin bir parçası kimi təsəvvür etmək olar (8, s.28)”

Muxtar Kazımoğlunun bu mülahizələri o baxımdan maraqlıdır ki, burada Molla Nəsrəddin lətifələrinin funksional strukturunun müəyyən-ləşdirilməsi üçün olduqca mühüm əhəmiyyətə malik mətnin konteksti dəqiq izah edilmişdir. Amerika folklorşünası Ulyam Beskom “Folklorun iki funksiyası” məqaləsində folklorla antropologiya arasında yaxınlığın olduğunu qeyd edərək folklorun öyrənilməsi üçün iki kontekstin nəzərə alınma zərurətini irəli sürmüşdür:

1. Folklorun sosial konteksti;
2. Folklorun mədəni konteksti(2, s. 7).

Müəllif folklorun konteksti deyərək aşağıdakıları nəzərdə tutduğunu qeyd etmişdir:

1. Folklor nümunələrinin ifasının zamanı;
2. Folklor nümunələrinin ifasının məkanı;
3. Söyləyicinin şəxsiyyəti;
4. Dinləyici auditoriasının tərkibi;
5. Söyləyici ilə dinləyici arasında əlaqə (2.s. 7).

Bu təsnifat prinsiplərindən yanaşsaq, Muxtar Kazımoğluya görə:

- Molla Nəsrəddin lətifələrinin yaranmasının və ifasının zamanı – şərti olaraq götürülən “bayram zamanı”dır;

- Molla Nəsrəddin lətifələrinin yaranmasının və reallaşmasının məkanı – “el şənlikləri məkanı”dır;

- Molla Nəsrəddin lətifələrinin söyləyicisi – oyunbaz, hoqqabaz və məsxərəçidir;

- Molla Nəsrəddin lətifələrinin dinləyici auditoriyası – bütün xalqdır;

- Molla Nəsrəddin lətifələrində söyləyici və dinləyici arasında əlaqə xalqın bayram şənliklərində bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsidir.

Sosial-antropoloji baxımdan xalq gülüş mədəniyyəti, o cümlədən Molla Nəsrəddin lətifələri ilə bağlı bir məqam üzərində də xüsusi dayanmaq istərdik. Xalq gülüş qəhrəmanları, o cümlədən Molla Nəsrəddin özündə bir tərəfdən universal antropoloji sxemləri, digər tərəfdən isə milli-mədəni spesifikliyi əks etdirir. Ona görə də hesab edirik ki, Molla Nəsrəddin obrazı ilə bağlı bu iki səviyyənin fərqləndirilməsi zəruridir:

1. Zəhəri etnik-mədəni səviyyə;
2. Daxili universal-antropoloji səviyyə.

Burada təbii bir sual meydana çıxır: obrazının semantik mahiyyəti hansı aspektdən daha dəqiq ifadə edilir? Molla Nəsrəddin lətifələrindən məlum olduğu kimi, obraz özündə ümumşərq koloritini bütün dolğunluğu ilə ifadə edir. Onun üçün müəyyənləşdirilən kontekst də yalnız və yalnız ümumşərq koloritlidir. Molla Nəsrəddin lətifələrini meydana gətirən "qrup" da ümumşərq mühitidir. Bu mənada Molla Nəsrəddin birmənalı olaraq türk və müsəlman xalqlarının kollektiv maraqlarının, emosiyalarının ifadəçisidir. Bütün bunlarla yanaşı biz Molla Nəsrəddinin nə qədər milli məzmunundan danışsaq da, onun mahiyyəti açılmamış qalır. Məsələn, mərhum professor Yaşar Qarayev Şəki regionuna məxsus gülüş qəhrəmanı olan Hacı dayını müxtəlif parametrlər üzrə təhlil etmiş, lakin bütün hallarda obrazın lokal regional spesifikasiya ilə şərtlənən məzmununu daha çox qabartmışdır (11, s. 3-41). Bizə görə, həm Hacı dayının, həm də Molla Nəsrəddinin lokal regional məzmunu olduqca cazibədar olan dekorasiyadır. Semantik sxemlər isə universalıdır. Bizcə, tədqiqatlarda universal sxemlərə daha çox diqqət edilməlidir.

Bəs lətifə qəhrəmanlarının hamısını birləşdirən universal-antropoloji sxemlər nəyi ifadə edir? Bu, adından da göründüyü kimi, hansı mədəni mühitə aid olmasından asılı olmayaraq, insanın emosional-antropoloji spesifikasiyasından və mədəni mühitdə təbii antropoloji stixiyanın reaksiyalarından qaynaqlanan gerçəkliyi özündə ifadə edir. Mədəni və universal səviyyələri mədəni qəhrəman və trikster paradigmaları üzrə dəqiq müşahidə edən folklorşünas alim Hikmət Quliyev Molla Nəsrəddini belə portretləşdirir: "Əgər biz lətifələrdən, eləcə də ümummədəni kontekstdən Molla Nəsrəddinin vizual portretini bərpa etsək, onu belə təsvir edə bilərik: yaşlı, ağ saçlı, ağ saqqallı, başında iri bir əmmamə, qurşağında sarıq, ayağında başmaq, əynində uzun bir əba, yedəyində də ayrılmaz yoldaşı olan ulaq. Təqdim etdiyimiz bu təsvirdən Molla Nəsrəddin obrazının mədəniyyətdə qazandığı semantika aydın olur: Birincisi, ağ saçlılıq və ağ saqqallılıq, ümumi mənada yaşlılıq və qocalıq mədəniyyətdə müdrikliyə, bilginliyə işarədir. Zəhəri sosial status baxımından o, ağsaqqaldır, bilgindir, daha da irəli getsək, müqəddəs şəxslərə verilən sifətlərin sahibidir. İkincisi, başındakı iri əmmamə və qurşağındakı sarıq, əynindəki əba, ayağındakı başmaq düşüncəmizdəki klassik molla, müəllimi, dini bir kəsi xatırladır. Qeyd edək ki, ayrı-ayrı türk dillərində Nəsrəddin adının təyini kimi işlənən sözlər də bu statusu təsdiqləyir: molla, hoca, xoca, əfəndi və s. Bütün hallarda o, bir müəllim və öyrədicidir. Üçüncüsü, o, üz cizgiləri baxımından kifirdir, çirkindir, yanında isə ulaq vardır. Öndə qeyd etdiyimiz hər iki cəhət Molla Nəsrəddini ciddi, ağsaqqal, bilgin statuslu qəhrəman kimi göstərir. Bu halda o, ağsaqqal kimi nurani və gözəl üzlü və yanındakı heyvan isə qəhrəmanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan at olmalı idi" (5,s.152). Hikməd Quliyevin müəyyənləşdirdiyi Molla Nəsrəddinin mədəni mahiyyəti onun dini-etnik

mədəni səviyyəsini, triksterik mahiyyəti isə universal antropoloji səviyyəsini şərtləndirir.

Qeyd etmək istərdik ki, lətifə qəhrəmanlarının, o cümlədən Molla Nəsrəddinin daxili universal antropoloji xüsusiyyətləri onun daxil olduğu xalq gülüş mədəniyyətinin spesifikasiyası ilə bilavasitə şərtlənir. Ona görə də burada xalq gülüş mədəniyyəti üzərində də xüsusilə dayanmaq lazımdır. Xalq gülüş mədəniyyətinin müəyyənlik keyfiyyətini, spesifikasiyasını, mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün belə bir suala cavab verməyə çalışaq: xalq gülüş mədəniyyəti hansı funksional keyfiyyətə malikdir?

Məlumdur ki, mədəniyyət adlandırılan sosial sistemin əsas funksiyalarından biri cəmiyyəti müəyyən ideoloji baxışlara dayanan etik, estetik, əxlaqi, mənəvi, dini reqlamentlərə tabe etdirməkdən ibarətdir. Bu mənada mədəniyyət, həm də müəyyən bir reqlamentlər sistemidir. Ən qədim dövrdən bu günə qədər istər bütövlükdə solumun, istərsə də onun ayrılıqda götürülən üzvlərindən biri kimi fərdin davranışlarının reqlamentə tabe etdirilməsi mədəniyyətin əsas funksiyalarından biridir. Biz bunu istənilən mədəni təsisatın təhlili təcrübəsində müşahidə edə bilərik. İlk baxışdan paradoksal görünən, lakin olduqca dəqiq antropoloji qanunauyğunluğa tabe olan cəhət ondan ibarətdir ki, mədəniyyət sisteminin bir sıra elementləri, xüsusilə incəsənətin müxtəlif istiqamətləri öz bətnində bu reqlamentlilik əleyhinə, öz mahiyyəti ilə sistemin özünün dağıdılmasına qarşı yönəlmiş gizli potensiyaya da malikdir. Xalq gülüş mədəniyyətinin ən universal keyfiyyəti məhz mədəni reqlamentliliyin oppozisiyası statusunda çıxış etməsi ilə ölçülür. Bütün tarixi dövrlərdə gülüş mədəniyyəti bu reqlamentin əleyhinə yönəlmiş bir mədəniyyətdir. Gülüş mədəniyyətinin əsas mahiyyəti özünü məhz bu kontekstdə aydın biruzə verir. Gülüşün, zarafat və lətifələrin aqressiv təmayülü barədə ilk dəfə olaraq Ziqmund Freyd özünün pioner işlərindən olan "Yumor və onun qeyri-şüuri ilə əlaqəsi" kitabında bəhs etmişdir (4). Daha sonra Alan Dandes Ziqmund Freydin həmin mülahizələrini xalq gülüş mədəniyyətinə uğurla tətbiq etmişdir. Bu istiqamətdə fikirləri ümumiləşdirən Alan Dandes yazır ki, istənilən tabulanmış, qadağan edilmiş, müqəddəsləşdirilmiş anlayış gülüşün potensial obyektidir (3,s.178).

Əgər kulturoloji aspektdən yanaşsaq, sakrallaşdırma mədəniyyət sistemi daxilində ifrat reqlamentləşdirmədir. İnsanın dünyagörüşü və bu dünyagörüşə dayanan davranışları ilə bağlı "olar-olmaz"lar digər mədəni təsisatlarda nisbətən liberal xarakterlidirsə, dini inanclarda bu yanaşma ifrad radikalılığı ilə diqqəti cəlb edir. Alan Dandesə görə, mədəniyyətdə "reqlament" radikalılığı gülüşün yaranmasının ən başlıca səbəblərindən biridir. Bu istiqamətdə fikirlərini davam etdirən müəllif daha sonra aşağıdakıları qeyd edir: "Müəyyən bir etnik, milli və ya dini qrupun üzvləri haqqında lətifələr bu qrupla münasibətdə aqressiyanın ifadəsi üçün sosial baxımdan icazəli nəfəsləşmənin təmin olun-

masına imkan yaradır. Belə qrupların üzvləri özləri özləri haqqında lətifələr danışdırlarsa, bu özü də müəyyən aqressiyanın ifadəsidir (3.s178). Deyilənlərə misal olaraq müəllif dar ağacından asılanlarla bağlı lətifələri misal göstərir və qeyd edir ki, bu lətifələr psixoloji gərginliyin aradan qaldırılması məqsədilə asılanların özü tərəfindən yaradılmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlara müvafiq olaraq, Molla Nəsrəddin obrazında da universal-antropoloji səciyyəni müşahidə etmək mümkündür. Bu lətifələrdə istər zamanla, istər məkanla, istərsə də zaman və məkan daxilində müxtəlif anlayışlarla bağlı kanonlar və standartlar daim dağıdılmağa çalışılır. Bir lətifəyə diqqət edək: “Molla Nəsrəddin bir boyaqxana dükanı açıb boyaqçılıq eləməyə başlayır. Bir gün birisi paltarlıq şal gətirib deyir:

—Molla, bunu boya.

—Nə rəngə boyuyum?

—Elə rəngə boya ki, ondan dünyada olmasın.

—Necə yəni “dünyada olmasın?!”

—Yəni nə qırmızı olsun, nə qara, nə göy, nə yaşıl, nə sarı, nə də ki, ağ olsun. Aydındırmı?

—Kefin istədiyi kimi boyayaram.

—Yaxşı, nə vaxt gəlim aparım?

—Elə gün gəl ki, nə şənbə olsun, nə bazar, nə bazar ertəsi, nə tək, nə çərşənbə, nə cümə axşamı, nə də cümə günü”(7, s.24).

İlk baxışdan burada Mollanın cavabı əks tərəfə qarşı hazır cavablıq kimi görünür. Lakin bu poetik plan üçün belədir. Əslində isə burada tərs məntiq hesabına gerçəkliyin məntiqinin dağıdılması cəhdi var. Bu, ümumən mədəniyyətdə gülüşün funksional səciyyəsiindən irəli gəlir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, gülüş bütün hallarda mövcud standartların dağıdılmasına və yeni standartların qurulmasına əsaslanır. Burada rəng ən iri paradigmada məkanın əlamətlərindən biridir. Əgər lətifədə iştirak edən şəxs tərəfindən məkan standartları dağıdılsa, Molla Nəsrəddin tərəfindən də zaman standartları dağıdılır.

Məlumdur ki, Molla Nəsrəddin lətifələrinin əksəriyyətində qazı və Molla qarşılaşdırılır. Bununla bağlı sovet dövrü tədqiqatçıların izahları məlumdur. Hesab edilirdi ki, qazı din nümayəndəsi olaraq mənfi əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi daim tənqid hədəfindədir. Məsələn, Yaşar Qarayev Şəki lətifələrinin təhlili timsalında ümumən lətifələrə xas olan bir mühüm cəhəti belə izah edir: “Bütün kamil lətifələrin hər birinin ayrılıqda və hamısının birlikdə doğurduğu eyni nikbin, eyni şux, eyni qalib əhvalın, ovqatın da məzmunu vahid və ümumidir: “Mən”in əqli gücünün, bu və ya digər tək, fərdi intellektin, hamıdan, ətrafdan üstünlüyünün nümayişi! Odur ki, lətifənin müsbət qəhrəmanı heç də həmişə xüyraxlıq və şəxsiyyət deyil, amma həmişə Ağıldır!(11 s. 24)”

Belə bir qarşılaşma Molla Nəsrəddin lətifələri üçün də xarakterikdir. Lakin lətifələrdəki Ağilla Cəhalət arasındakı oppozisiya mədəni səviyyədə baş verən hadisədir. Bu oppozisiyanın alt qatı da vardır. Alt qatdakı oppozisiyaya görə, Molla Nəsrəddin lətifələrində qazıların ona görə tənqid hədəfindədir ki, onlar Alan Dandesin qeyd etdiyi sakralı təmsil edirlər. Xalq gülüşünün əsas hədəflərindən biri sakralın profonlaşdırılması olduğundan lətifələrdə bu istiqamət öz əksini tapmışdır.

Bir nümunəyə diqqət edək: Molla Nəsrəddin özünü çox alim qələmə verən qazılardan biri ilə mübahisə etməli olur. Molla bu yalançı alimə bir neçə sual verirsə də, heç birinə cavab ala bilmir. Qazı Mollanın əlində aciz qaldığını görüb deyir:

—Sənə elə suallar verərəm ki, ağzını açıb danışa bilməzsən.

—Buyurun görək, o hansı sualdır ki, mən ona cavab verə bilməyəm.

—De görüm, dünyanın ortası haradır?

Molla əsası ilə yerə dairə çəkib dedi:

—Buradır.

—Bu saat sübut eləməlisən.

—Mənə sübut olub. İnanmırsansa buyur ölç.

—Göydə nə qədər ulduz var?

—Mənim eşşəyimin tükü qədər.

—Sübut?

—İnanmırsan bu eşşək, o da ulduzlar. Say bax.

—Mənim saqqalımda nə qədər tük var?

—Mənim eşşəyimin quyruğunun tükü qədər.

—Yalan danışırısan.

—Yalan niyə danışırım? Bu sənə saqqalın, bu da mənim eşşəyimin quyruğu. Bir tük ondan çək, bir tük də bundan, elə ki, düz gəlmədi, onda danışarıq, —deyə Molla cavab verir(7,s 41).

Göründüyü kimi, burada məntiqlər qarşılaşdırılmış, qəhrəmanın özünü gülüş vəziyyətinə qoyması ilə sakral olan gülüşün tənqid obyektinə çevrilmişdir. Folklorşünas alim Hikmət Quliyev haqlı olaraq yazır: “O ki, qaldı Molla Nəsrəddinin özünü gülünc vəziyyətə (yalançı, oyunbaz, ağılsız) salmaqla qarşısındakına dərs verməsinə, cəmiyyətə örnək mesajlar çatdırmasına, bu, artıq folklorun mətn halında qazandığı, eyni zamanda daşdığı bədii-estetik və didaktik dəyəri və funksiyası ilə əlaqədardır. Bəli, lətifə mətninin bu səviyyədə təhlili Molla Nəsrəddini bir müəllim, yol göstərən, ağsaqqal, müqəddəs şəxsiyyət, təsəvvüf yolçusu kimi görməyə imkan verir. Təbii ki, bu tipli yanaşmalarda Molla Nəsrəddinə tarixi şəxsiyyət kimi qazandırılmış ruhi-mənəvi bioqrafiyanın da ciddi rolu hiss olunur”(5,s.146).

Burada müəllif haqlı olaraq Molla Nəsrəddin obrazına münasibətdə bədii-estetik və didaktik funksiyanın aparıcı olmadığı fikrini irəli sürür.

Biz Molla Nəsrəddin lətifələrində daim təbii və antirasional bir stixiyanın mədəni standartlara qarşı dayandığının şahidi oluruq. Bu bəzi hallarda təbiət və mədəniyyət qarşıdurmasının mətn paradiqması kimi də özünü göstərir. Məsələn, son dərəcə sadə bir dialoq situasiyasına malik bir lətifəyə diqqət yetirək. Molla Nəsrəddinin qonağı gecə onu yuxudan oyadıb deyir:

—Molla, sağ tərəfində şam var, onu ver, lazımdır.

—Ay kişi, dəli olmamısan ki! Gecənin bu vaxtında mən nə bilim ki, sağ tərəfim hardadır(7, 98).

Burada yuxu situasiyası sanki təbii dünyaya keçiddir. Yuxuya gedən Molla Nəsrəddin sanki ilkin təbii stixiyaya daxil olmuşdur. Qonaq ona – “Molla, sağ tərəfində şam var, onu ver, lazımdır” deməklə Mollanı daxil olduğu təbii dünyadan mədəni dünyaya qayıtmağa səsləyir. Molla isə təbii stixiyanın təmsilçisi kimi buradakı davranış standartlarını bərpa edə bilmir və yaxud bərpa etmək istəmir. Bu lətifənin poetik planda izahı ondan ibarət ola bilər ki, insan vaxtsız sual verməməli, başqasını narahat etməməlidir. Lakin bu ilk baxışdan belədir. Əslində burada yuxu dünyalararası keçid, “sağ” və “sol” isə məkanın mədəniyyət işarələridir. Eyni zamanda saat da zamanın mədəniyyət işarəsidir. Yəqin ki, qonaq Molladan saati da soruşsa, Molla eyni cür cavab verəcəkdir. Buradaca gerçəkliyin məntiqinin dağıdılmana yönəlmiş müasir poeziyadan bir nümunəyə diqqət yetirməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Müasir Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən olan Vəqif Səmədoğlunun belə bir şeiri var:

Kaş çoxlu pul qazanıb
Yeyib işəndən sonra
Düz bir il uzanıb,
Arxası üstə yatıb,
Şirin yuxuya batıb,
Ömrümün bir ilini
Yaşayıdım beləcə.
Sonra birdən oyanıb,
Görəydim ki, gecədir.
Gözlərimi açmadan
Soruşaydım ucadan:
Allah saat nəçədir?(10,s.117)

Folklor stixiyasını bədii mətnə sezməyin ustası olan Rüstəm Kamal bu misralarla bağlı yazır ki, bu şeirdə ölüb dirilmə aktının imitasiyası təsvir edilir. Yatmaq, yuxuya getmək “müvəqqəti ölüm” metaforasıdır (10, s.117).

Tədqiqatçılardan akademik Rafael Hüseynov Məhsəti Gəncəvinin poeziyası timsalında xalq gülüş mədəniyyətinin orta əsrlərdə klassik poetik əsərlərə təsirlərindən geniş bəhs etmişdir. Müəllif Baxtinin karnaval mədəniyyəti ilə bağlı mülahizələri əsasında belə bir qənaətə gəlmişdir ki, orta əsrlərdə Məhsəti Gəncəvi yaradıcılığında müşahidə edilən və klassik ədəbi düşüncənin kanonları ilə qətiyyəən uyuşmayan “qeyri-rəsmilik”. “ənənəyə uyuşmazlıq” kimi özünü göstərən cəhətlər xalq gülüş mədəniyyətinin bilavasitə təsiri altında baş vermişdir: “Karnaval tipli bayramlar, şənliklər orta əsr adamının həyatında olduqca mühüm yer tuturdu. Şərqdəki meydan teatrları, şəhər tamaşaları, “xəyal-əz-zil”(kölgə teatri), qaragöz tamaşaxanaları və nəhayət təlxəklər, kəndirbazlar...xalq gülüş mədəniyyətinin özünəməxsus daşıyıcıları idilər. Bundan əlavə, xalq gülüş mədəniyyətinin hər gün təzahür etməyə imkan tapa biləcəyi daha bir meydan vardır: Şərq bazarı. O bazarların daimi sakinləri - əsnaf elçiləri də gündəlik davranışları, qayğıları, əyləncələri qeyri-adi bir karnavalın iştirakçıları idilər...Şən zarafatla, yeri düşəndə söyüşlə, familiar danışqla şərtlənən bu həyat karnavala dönmüş həyatdır. İştirakçılar öz ömürlərini yaşayırlar, karnavalın iştirakçısı özü özünə gəndən baxa bilmir. Çünki o, həm də bu karnavalın yaradıcısıdır.(9, s. 392) ”

Molla Nəsrəddin lətifələrində bazar komik situasiyaların baş verdiyi əsas məkanlardan biridir. Xeyli sayda digər lətifələr də vardır ki, hadisələr bilavasitə bazarda baş verməsə də, dolayısı ilə bazarla əlaqələninir. Belə məlum olur ki, bazar mədəniyyətdə kommunikativ mərkəz funksiyasını yerinə yetirir. İlk baxışdan yalnız əmtəələrin alınıb satıldığı məkan kimi xarakterizə olunan bazar, əslində mərkəzi nüvə funksialı kommunikativ mübadilə mərkəzidir.

Konkret nümunəyə diqqət edək. Molla Nəsrəddinin tənbel bir eşşəyi olur. O, bu eşşəkdən yaxasını qurtarmaq üçün onu bazara aparır, satmaq üçün bir dəllala verir. Dəllal başlayır eşşəyi müştərilərə tərifləməyə:

—Eşşək, nə eşşək!... Tülkü məxmər, incə kəmə, üzü qəmə, yerşi at, üstündə yat, belinə min — mənzilə çat...

Dəllalın bu tərifini eşidən Molla öz-özünə deyir:

—Yaxşı, mənə nə olub ki, belə bir tərifə layiq eşşəyi özgəsinə satım. Hazır elə özüm alaram da!

Bunu deyib dəllala yaxınlaşır; eşşəyi tapşırdığı qiymətdən də bir qədər yuxarıya alıb evə gətirir. Arvad bunu görüb Molladan soruşur:

—Ay kişi, bəs niyə satmadın?

—Arvad, eşşək yaman əlimizdən çıxacaqdı, — deyib əhvalatı ona danışır.

Arvad Mollanın bu işinə sevinərək deyir:

—Ay kişi, mən də bu gün qaymaqsatanı aldatmışam.

—Necə?

—Gördüm qapıya qaymaqsatan gəlib. Yarım girvənkə qaymağın pulunu verdim, qaymaqçı tərəzinin bir gözünə yarım girvənkəlik daş qoydu, bir gözünə də qaymaq. Qaymaqsatanın başı qarışıq olanda mən qızıl qolbağımı açıb atdım tərəzinin daş olan gözünə. O da bunu heç görmədi, qaymağı çəkib qabı lap ağzınacan doldurdu. Mən fürsəti əldən verməyib qaymağı tez götürdüm, qaçdım evə.

—Qolbaq necə oldu? — deyə Molla təəccüblə soruşur.

—Qolbağı görmədi ki; görsəydi heç o qədər qaymağı verərdimi? Elə tərəzi qarışıq qoydu torbasına, çıxıb getdi.

—Afərin arvad, beləcə çalışsaq, sən içəridən, mən də çöldən bu evi düzəldərik(7,s.15).

Bu lətifədə bazar evləri informasiya ilə təmin edən əsas mərkəz funksiyasını daşıyır. Burada kommunikatıvlik adi halda olduğundan və bu kommunikatıvliyin tərəfləri cəmiyyətin ən müxtəlif zümərələrini əhatə etdiyindən informasiyanın folklorlaşması prosesi olduqca sürətlə gedir.

Digər bir lətifəyə diqqət edək. Mollanın eşşəyi itir. O, and içir ki, eşşəyi tapan kimi bir manata satacaq ki, ürəyi soyusun. Ertəsi günü eşşək tapılır. Mollanın belə and içdiyini eşidən bir nəfər ona deyir:

— Ya gərək sabah eşşəyi bazara aparıb bir manata satasan, ya da səni hər yerdə biabır edəcəyik ki, andına əməl etmirsən.

Molla bir az düşünüb axırda bir pişik tutur, həmin pişiyi bir iplə eşşəyin boynuna bağlayıb çıxarır bazara.

—Eşşəyi almaq istəyənlər qiymətini soruşduqda Molla deyir:

—Eşşəyin qiyməti bir manat, pişiyin isə yüz manat, bu şərtlə ki, ikisini də gərək bir adam ala(7,s.17).

Bu lətifədə Mollanın öz komik performansını nümayiş etdirmək üçün seçdiyi məkanın bazar olması yalnız hadisələrin məzmun mündəricəsi ilə bağlı deyildir. Bazar kommunikatıv mühit olduğuna görə, burada Baxtinin qeyd etdiyi və Rafael Hüseynovun da Şərq mühitinə tətbiq etdiyi kimi, karnaval mühiti vardır. Bazar bu lətifələrdə belə komik performansın obrazlı şəkildə ifadə etsək, ən ideal səhnəsidir.

Digər bir lətifəyə diqqət edək. Molla Nəsrəddin bazarda gəzəndə bir nəfər gəlib ondan soruşur:

—Molla əmi, bu gün ayın üçüdü, ya ki dördü?

—Doğrusu, bu günlərdə ay alıb satmamışam, —deyə Molla cavab verir(7,s.52).

Bu lətfədə “bazar məntiqi”nin “arifmetik məntiq”ə üstün gəlməsi ilə gülüş situasiyası yaradılmışdır.

Belə bir məşhur Molla Nəsirəddin lətifəsi var. Bir gün birisi Molladan xahiş edir ki, onun üçün bir məktub yazsın. Molla soruşur:

—Hara göndərmək istəyirsən?

—Bağdadda olan anama.

—Bağışla. Bağdada gedə bilməyəcəyəm.

—Molla, sən niyə gedirsən? Sən məktubu yaz, mən özüm göndərərəm.

—Yox, axı sən bilmirsən. Mənim yazdığım məktubu özümdən başqa heç kəs oxuya bilmir. Ona görə də gərək məktubu oxumaq üçün məktubla bərabər özüm də gedəm”(7,s.31).

Burada ilk baxışdan yazılı kommunikasiyadan söhbət güdir. Daha doğrusu, yazılı kommunikasiyada baş verə biləcək texniki xətdən, rekommunikasiya ehtimalından söhbət gedir. Əslində isə, sözlü mətn poetikası baxımından ən uzaq məkan kimi seçilmiş Bağdat Molla Nəsrəddin lətifələrinin şifahi kommunikasiya yaratdığı sosiumun, folklorun subyekt əsasında dayanan sosiumun coğrafi hüdudlarını işarələyir.

Beləliklə, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ortaqlıq gülüş fenomeni olan Molla Nəsrəddin lətifələrinə sosial-antropoloji aspektdən yanaşdıqda mətnin əsas semantik strukturunun xalq gülüş mədəniyyətinin funksional strukturu ilə bilavasitə şərtləndiyinin şahidi oluruq.

Ədəbiyyat

1. Anri Berqson http://krotov.info/library/02_b/er/gson_smech.htm
2. Bascom W.R. Four Functions of Folklore // The Journal of American Folklore. 1954. Vol. 67. P. 333.
3. Дандес Алан. Фольклор: семиотика или психоанализ : Сб. ст. / Алан Данде : Пер. с англ.; Сост. А.С. Архипова. — М. : Вост. лит., 2003.— 279 с.
4. Фрейд З.Остроумие и его отношение к бессознательному. http://cppp.ru/wpcontent/uploads/2015/05/Ostroumie_i_ego_otnoshenie_k_bessoznatelnomu_Z.Freyd.pdf
5. Hikmət Quliyev. Müdrik Qoca arxetipinin semantik strukturu və paradigmaları. Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, – 216 s.
6. Лихачева Л. С., Фадеева К. А. Смеховая культура как способ производства, трансляции и потребления смешного. <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/35574/1/iurp-2015-144-18.pdf>
7. Molla Nəsrəddin lətifələri (tərtib edəni Y Məmmədov). Bakı, Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı, 1960, 115 s.
8. Muxtar Kazımoğlu.Xalq gülüşünün poetikası(monoqrafiya).Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2006, 268 s.
9. Rafael Hüseynov. Məhsəti Gəncəvi –özü, sözü, izi.Bakı, Nurlan, 2005, 560 s.

10. Rüstəm Kamal. Güzgü günü(filoloji esselər).Bakı, Çaşıoğlu, 2017, 276 s.
11. Yaşar Qarayev. Prototip şəkilidir, yazud nəfəsdə zümzümə, tələffüzdə rəqs – Şəki şivəsi(ön söz).Azərbaycan Folklor Antologiyası, IV kitab,(Şəki folkloru) I cild, Bakı, Səda, 2000.3-41 s.

S.Khavari

**The jokes of molla nasraddin in the context of functional structure
of the folk laughter culture foreword**

Sammary

In the article the jokes of Molla Nasraddin which spreading among the Turkic people are looked through in the context of functional structure of folk laughter culture. It is noted that the folk laughter culture specially distinguishes with its typological features in the system of culture. Its main idea its reflecting in itself the emotions of defining collective and the specification of attitude to the environment through these emotions. The author presents analyzing model on two levels - ethnic-national and universal-anthropological of the image of Molla Nasraddin on the base of thematic-methodological approaching which is based on social-anthropological principles. In the article the analyzing of Molla Nasraddin, the folk laughter hero in the ethnic-national level is explained with the specificities of cultural sphere which he was formed. The universal-anthropological peculiarities of hero are explained with approaching based on nature-culture confrontation in a big paradigm. It is noted that universal-anthropological level deals with the psychology emotional realities of man which fulfill the function of discharge of tension. In the article it is talked about the communicative functionalism of jokes of Molla Nasraddin. It is maintained that the main thematic contents of jokes are collected around the communicative centers in most cases. In the article the alleged claims are justified in concrete text samples.

С.Хавери

**Анекдоты муллы насреддина в контексте функциональной
структуры культуры народного юмора**

Резюме

В статье рассмотрелось, широко распространенные среди тюркских народов анекдоты Муллы Насреддина в контексте функциональной структуры культуры народного юмора. За основу взято мнение о том,

что культура народного юмора, с точки зрения своих типологических особенностей, отличается в системе культуры. Основной его сущностью является отражение эмоций какого-либо коллектива и специфика отношений к окружающему миру посредством этих эмоций. Автор, ссылаясь на социально-антропологические принципы на основе теоретико-методологического подхода представил такой двухуровневый анализ модели образа Муллы Насреддина, как этническо-национальный и универсально-антропологический. В статье, анализ Муллы Насреддина, являющегося героем народного юмора на этническо-национальном уровне, объясняется особенностями культурной среды в которой он формировался. А универсально-антропологические особенности героя объясняются подходом, обоснованным противостоянию природы и культуры в самой большой парадигме. Также, уделяется особое внимание на идею о том, что универсально-антропологический уровень связан с психическо-эмоциональной реальностью человека, выполняющий функцию освобождения от психической напряженности. В статье, также идет речь о коммуникативной функциональности анекдотов Муллы Насреддина. Обосновывается, что основные оглавления содержания анекдотов, во многих случаях объединяются вокруг коммуникативных центров. Соображения, выдвинутые в статье обоснованы анализом образцов конкретных тем.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ŞAHBAZ ŞAMIOĞLU (MUSAYEV)
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
shindi61@mail. Ru

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN “ZƏMANƏDƏN ŞİKAYƏT” ƏSƏRİNDƏ ANONİM ŞƏXSİN KİMLİYİNƏ DAİR

Açar sözlər: Mirzə Fətəli Axundzadə, Tiflis, qəsidə, “Zəmanədən şikayət”, arzu, dövlət qulluğu.

Key words: Mirza Fatali Akhundzadeh, Tbilisi, ode, “Complaint of the time”, dream, civil service.

Ключевые слова: Мирза Фатали Ахундзаде, Тбилиси, ода, «Жалоба на время», мечта, государственная служба.

Azərbaycan dramaturgiyasının, realist bədii nəsrin, professional ədəbi tənqidin banisi Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) 1834-cü ildən vəfatına – 1878-ci ilə qədər, 44 il Qafqazın siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi Tiflisdə yaşamış, bu qədim şəhərdə XIX əsr gürcü ədəbi-mədəni mühitinin M.Tumanışvili, D.Kipiani, N.Berdzenişvili, Q.Orbeliani, G.Eristavi, G.Sereteli və b. görkəmli nümayəndələri ilə yaxından ünsiyyət qurmuş, sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. Tiflis M.F.Axundzadənin tale şəhəri, ikinci vətəni olmuşdur. O, bu şəhərdə yazıb-yaratdığı əsərlərlə həmişəlik olaraq xalqının mədəniyyət tarixinə daxil olmuş, bu şəhərdə də əbədiyyətə qovuşmuşdur. Tbilisidə yaşayan tanınmış tədqiqatçı A.Musayev hələ XIX əsrin 50-ci illərində gürcü ədəbiyyatşünasları və tənqidçilərinin M.F.Axundzadənin yaradıcılığına xüsusi diqqət ayırdıqlarını yazmış, bu diqqətin günlərimizə qədər davam etdiyini göstərmişdir. Onun yazdığına görə, M.F.Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı gürcü ədəbiyyatşünasları tərəfindən bu vaxta qədər yüzdən çox məqalə, iki monoqrafiya yazılmış, 1984-cü ildə “Sabçota Sakartvelo” nəşriyyatında professor K.Pağavanın redaktorluğu ilə yazıçının gürcü dilində “Seçilmiş əsərləri” çap olunmuşdur (1, s. 3-4). Qeyd edək ki, müxtəlif dövrlərdə fəaliyyət göstərən “İveriya”, “Krebuli”, “Snobis purtseli”, “Literaturuli qazeti”, “Literaturuli Sakartvelo”, “Mnatobi”, “Droşa”, “Sisqari”, “Skola da sxovreba”, “Sabçota xelovneba” və s. kimi gürcüdülli qəzet və jurnallarda azərbaycanlı yazıçı ilə bağlı onlarla məqalə dərc edilmişdir. M.F.Axundzadənin öz taleyini nə üçün məhz Tiflislə bağlaması məsələsinə gəlincə isə, bu, müəyyən araşdırmalar tələb edir.

Uşaqlığından “ikinci atam” deyə həmişə hörmətlə andığı anasının əmisi Axund Hacı Ələsgərin himayəsində yaşayan və onun məsləhəti ilə din xadimi olmaq istəyən Fətəli müəyyən müddətdən sonra dövrün tələblərini

nəzərə alaraq Tiflisə gedərək dövlət qulluğuna girmək arzusuna düşmüşdür. Bu barədə tədqiqatçılar dəfələrlə fikir və mülahizələr söyləmişlər. Tədqiqatçılar bu məsələdə əsasən M.F.Axundzadənin 1874-cü ildə yazdığı və ilk dəfə ölümündən sonra Tiflisdə nəşr olunan “Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il tarixli 43-45-ci nömrələrində çap olunan “Bioqrafiya”sına əsaslanmışlar (2, s. 265-271). Lakin müəllif həmin bioqrafiyada özünün Tiflisə getmək barədə qərarı haqqında ətraflı bəhs etməmiş, ona arzusunun gerçəkləşməsində məhz kimin kömək etdiyini açıq söyləməmiş, yalnız Qafqazın hakimi baron Rozenin onu və atalığını kifayət qədər hörmətlə qəbul etdiyini xüsusi vurğulamışdır.

Çox maraqlıdır ki, M.F.Axundzadə bir çox hallarda istər ədəbi-bədii, istərsə də epistolyar irsində vacib hesab etdiyi bəzi məqamlar barədə nədənsə açıq və ətraflı danışmamış, sadəcə bizlərə həmin məqamların parollarını ötürməklə kifayətlənmişdir. Belə “parol”lardan birinə - cavab axtardığımız suala ilk qələm məhsulu sayılan “Zəmanədən şikayət” qəsidəsində rast gəlirik. Fətəli qəsidədə konkret ad çəkmədən Tiflisdə yaşayan anonim bir şəxsi mədh edir. Bioqrafların çoxu həmin şəxsin Qafqaz canişinliyində tərcüməçi işləyən polkovnik Abbasqulu ağa Bakıxanov olduğunu, Fətəlinin Tiflisdə dövlət qulluğuna qəbul edilməsində onun yardım göstərdiyini qeyd edirlər. Bu nə qədər əsaslı fikirdir? Parol “Bakıxanov”dur? M.F.Axundzadənin bioqrafiyasında önəmli detal olduğundan məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanmağı zərurəti sayırıq.

... M.F.Axundzadənin ilk əsəri hesab edilən “Zəmanədən şikayət” qəsidəsini görkəmli ədəbiyyatşünas alim Məmmədəğa Sultanov taparaq üzə çıxarmış, fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edərək, 1954-cü ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının “Məruzələr”ində “M.F.Axundovun yeni tapılmış bir şeiri haqqında” adlı mükəmməl ön sözlə çap etdirmişdir (3, s. 661-665). Əlyazmasında sərlövhəsi olmayan qəsidəni M.Sultanov əsərin ruhuna uyğun olaraq “Zəmanədən şikayət” adı ilə dərc etdirmişdir. Bundan sonra qəsidə dəfələrlə M.F.Axundzadənin çap edilmiş külliyyatlarına salınmışdır. Klassik Şərq şeiri ənənəsi əsasında yazılmış avtobioqrafik səciyyəli qəsidənin şərti olaraq birinci hissəsində qəhrəmanın – gənc müəllifin əhval-ruhiyyəsi təsvir olunur. Gənc şairin könlü dərdli, ürəyi nalan, şərabı göz yaşları, bədəsi gözüntün peymanəsidir. Bu da səbəbsiz deyildir. Kiminlə ünsiyyət qurursa, ondan pislik görür, vəfa umduqlarından cəfa çəkir, ümidlə baxdığı dostlarının xər baxışları ilə üzləşir. Həyatdan bezdiyi anlarda daxili bir səs ona bu qəm yuvasından qaçıb uzaqlaşmağı, Tiflisə getməyi məsləhət bilir. Bundan sonra qəsidənin şərti ikinci hissəsi başlanır...

Ədib “Səbuhi” təxəllüsü ilə yazdığı bu qəsidənin şərti ikinci hissəsində Tiflisdə yaşayan bir nəfəri mübaliğəli şəkildə mədh etmişdir. Məmmədəğa Sultanov həmin şəxsin kimliyinin hələlik bəlli olmadığını yazmışdır: “Lakin şübhə etməmək olar ki, bu şəxs Mirzə Fətəlinin həyatında çox böyük rol

oynamış və onun sonrakı yüksək mövqeyə çatmasına yaxından yardım etmişdir” (3, s. 663). Görkəmli axundzadəşünas Feyzulla Qasımzadə də həmin “bilikli bir fəzilət sahibi və alim”dən bəhs etsə də, onun kimliyi barədə dəqiq heç nə deməmişdir (4, s. 276). M.F.Axundzadənin həyat və yaradıcılığına dair qiymətli tədqiqatlar aparmış Nadir Məmmədov isə qəsidədən çıxış edərək qəti bir inamla hökm vermişdir: “Ədəbiyyatşünaslarımızın yekdil olaraq göstərdikləri kimi, gənc Fətəlinin təsvir və təqdir etdiyi bu ziyalı həmin illərdə Tiflisdə dövlət qulluğunda olan görkəmli Azərbaycan alimi və şairi A.Bakıxanovdur” (5, s. 446). Tədqiqatçı Çingiz Qacar da tədqiqatlarından birində gənc Fətəlinin 1834-cü ilin noyabrın 1-də məhz A.Bakıxanovun təqdimatı əsasında canişinlikdə işə başladığını yazmışdır (6, s. 14). AMEA-nın müxbir üzvü Y.Qarayev də həmin şəxsin A.Bakıxanov olduğunu güman etmişdir (7, s. 225). Beləliklə, ədəbiyyatşünasların əsər üzərində təhlillərindən belə bir mənzərə yaranır: birincisi, müəllifin qəsidədə mədh etdiyi (“görüşdə Rumi-dən artıq, məqamı Şəmsdən yüksək, fənni-hikmətdə İbn-Sinadan böyük, Səbhanı xəcalətdə, Xaqanini heyran qoyan”) şəxs həmin dövrdə canişinlikdə qulluqda olan A.Bakıxanovdur; ikincisi, gənc Fətəli canişinlikdə işə A.Bakıxanovun təqdimatı əsasında götürülmüşdür.

Qəsidədə mədh olunan şəxsin A.Bakıxanov ola biləcəyini yəqin edən, yaxud bunu birmənalı şəkildə təsdiqləyən tədqiqatçıların, əlbəttə, öz arqumentləri vardır. XIX əsrin otuzuncu illərində Tiflisdə yaşayan azərbaycanlı ziyalılardan bəhs edərkən göz önünə tam təbii olaraq dərhal A.Bakıxanov gəlir. M.Ş.Vazeh və İ.Qutqaşınlı Tiflis ədəbi mühitinə daxil olana qədər bu mühitin bütün mənəvi yükünü A.Bakıxanov təkbəşinə daşımış, gürcü və yenicə formalaşmaqda olan rus ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqələri o, qurmuşdur. O, canişinlikdə yeganə azərbaycanlı olaraq məsul vəzifə tutmaqla yanaşı, məşhur şair, tərcüməçi, filosof kimi tanınmış, böyük nüfuza malik olmuşdur. A.Bakıxanovun bütün bu keyfiyyətləri və göstəriciləri, qəsidədəki mədhlərin ona tamamilə yaraşması, şübhəsiz ki, bu məsələdə tədqiqatçıların diqqətini birinci növbədə onun üzərinə yönəltməlidir və yönəldir. Lakin tamamilə əks-arqumentlər də vardır və bunlar tədqiqatçıların qənaətlərini və mülahizələrini qüvvədən salmaq gücündədir. Nədənsə tədqiqatçılar bu vaxta qədər qəsidədə A.Bakıxanova aid ola bilməyəcək bir neçə misraya diqqət yetirməmişlər. Məsələn, “Qəza həqdən gətirmişdir ona **qaziliyə fərman**” (seçmə bizimdir – Ş.Ş.) misrası qəsidədə söhbətin, ümumiyyətlə, A.Bakıxanovdan getdiyini şübhə altına alır. Üstəlik diqqət yetirəndə aydın olur ki, Səbuhi (Fətəli) bu misrada həmin şəxsin dini vəzifəyə təyin olunması ilə bağlı verilmiş fərmana işarə etmişdir. A.Bakıxanov isə heç vaxt dini vəzifəyə təyinat almamışdır... Yaxud aşağıdakı beytə nəzər salaq:

“Bütün **qazilər** ondan, bil, alarlar təfsirin dərsin,
Ona **Qaziyyi-Beyzavi** olar şagird-ələf, beyxan”(8, s. 230).

Beytdən görünür ki, həmin şəxs kifayət qədər dərin dini bilgilərə malik olmuşdur ki, müəllif hətta Beyzavini onun “şagird-əlif”i adlandırmışdır. Tədqiqatçıların diqqət yetirmədikləri bu beytdə adı çəkilən əl-Beyzavi əbd Allah bin Omar (?-1291) Quranın görkəmli müfəssiri olmuş, Atabəy Abubəkr dövründə (1226-1260) yaşamış Fars böyük qazısının oğlu olub, Şirazda qazılıq etmiş, sonra Təbrizə köçmüş və orada vəfat etmişdir. O, “Ənvar əl-tənzil və əsrar əl-tavil” kimi çox məşhur əsərin müəllifidir və həmin əsər uzun illər Şərq və Qərb alimlərinin diqqət mərkəzində olmuşdur (9, s. 593-594). Beləliklə, aşkar görünür ki, Səbuhi qəsidədə məhz “qaziliyə fərmanı həqdən gələn” bir din xadiminə işarə etmişdir. Odur ki, Fətəlinin mədh etdiyi, tədqiqatçıların yazdığı kimi, sonralar onun həyatında mühüm rol oynayan bu xeyrixah insanı din xadimləri arasında axtarmaq zərurəti yaranır. Diqqət isə istər-istəməz həmin dövrdə Tiflisdə yaşayan Məhəmmədəli Hüseynzadənin üzərinə yönəlir. Çünki həmin dövrdə Tiflisdə Məhəmmədəli Hüseynzadə səviyyəsində ikinci bir müsəlman din xadimi tanımırıq. Odur ki, qəsidədə adı çəkilməyən həmin şəxsin Qafqazın birinci şeyxülislamı Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə (1760, Salyan-1852, Tiflis) olduğunu söyləyə bilərik. M.F.Axundzadənin Tiflisə ilk dəfə getdiyi zaman (1834) Şeyxülislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə bu şəhərdə kifayət qədər böyük nüfuza malik idi. Tiflisdəki Şah Abbas məscidinin rəisi və baş axundu olan Məhəmmədəli Hüseynzadə Bağdad Universitetinin ilahiyyət və tarix fakültələrini bitirmişdi. Tədqiqatçıların yazdığına görə, onun Şeyx Şamillə dostluq əlaqələri olmuşdur. Qafqazı yenidən fəth etmiş çarizmin diyarda sözü keçən, müsəlmanlar arasında xüsusi hörmət və ehtirama malik şəxsləri yaxına çəkməyə ehtiyacı vardı. Odur ki, Qafqazda dini məsələləri nəzarətdə saxlamaq üçün 1823-cü ildə yaradılmış şeyxülislam postuna Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə gətirilmişdir. Bizcə, qəsidədə **“Qəza həqdən gətirmişdir ona qaziliyə fərmanı”** misrası da həmin təyinatla bir işarədir. Qəsidə həmin təyinatdan cəmi bir neçə il sonra yazılmışdır. Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə 1846-cı ilə qədər Qafqazın şeyxülislamı olmuşdur (1872-ci ildən rəsmən Ruhani İdarəsi yaradılmışdır – Ş.M.). O, böyük ilahiyyatçı olmaqla yanaşı, milli təəssübkeşliyi ilə də seçilmişdir. M.F.Axundzadənin mənəvi atası Axund Hacı Ələsgərin də dövrünün nüfuzlu ilahiyyat alimi və din xadimi olduğunu nəzərə alsaq, onun Şeyxülislam Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə ilə şəxsi tanışlığının mümkünlüyünü, üstəlik gənc Fətəlini baron Rozenə məhz şeyxülislamın (Bakıxanovun yox!) təqdim etdiyini söyləmək olar. Baron Rozenin tanımadığı Axund Hacı Ələsgəri və gənc Fətəlini dərhal və ehtiramla qəbul etməsini qətiyyənlə təsadüfi saymaq olmaz. Ədibin tərcümeyi-halındakı bu cümlələr çox şeylərdən xəbər verir: “Bilmirəm hansı bir dil ilə bu sərkarın, yəni baron Rozenin yaxşılıqlarını zikr edib, şükrüzarını yerinə yetirim. Mələk

xasiyyətli bu əmir ikinci atamın iltimasını fəvvrən qəbul edib, iltifat və mərhəmətlərini mənim haqqımda zahir qıldı ki, onları vəsf etməkdə acizəm”(2, s. 24). Bu ehtimalı qüvvətləndirən başqa nüanslar da vardır. Məlumdur ki, A.Bakıxanov 1832-ci ildə ikiillik məzuniyyət götürərək Avropa və Rusiyaya səyahət etmişdir. 1834-cü ilin iyulunda A.Bakıxanov Peterburqdan Odessa yolu ilə Tiflisə qayıtmış və Qubaya getmişdir. Deməli, M.F.Axundzadə ilk dəfə Tiflisə gəldiyi dövrdə A.Bakıxanov, ümumiyyətlə, şəhərdə olmamışdır. Digər tərəfdən, baron Rozen A.Bakıxanova olduqca soyuq münasibət bəsləmiş, demək olar ki, ona inanmamış, hətta barəsində Peterburqa müvafiq idarələrə yazılı məlumatlar göndərmişdir. Hətta onun A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərinin çap edilməsinə əngəllər törətdiyinə dair məlumatlar da vardır. Bəlkə də, elə bu cür münasibət A.Bakıxanovun ömürlük məzuniyyətə çıxmaq barədə qərar qəbul etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Beləliklə, yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, “Zəmanədən şikayət” qəsidəsində mədh olunan anonim şəxs Qafqazın ilk şeyxülislamı Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə olmuşdur. Odur ki, M.F.Axundzadənin Tiflisdə işə düzəlməsində məhz onun vasitəçilik etdiyini söyləmək mümkündür. Axund Məhəmmədəli Hüseynzadə üçüncü şeyxülislam, M.F.Axundzadənin yaxın dostu və sırdaşı Axund Əhməd Hüseynzadənin (1812-1887; şeyxülislamlığı: 1862-1884) əmisi və qayınatası idi...

Ədəbiyyat

1. Мусаев А. Грузинские критики и литературоведы об М.Ф.Ахундове. Тбилиси, 1990, 66 ст.
2. Axundov M.F. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1988, 388 s.
3. Sultanov M. M.F.Axundovun yeni tapılmış bir şeiri haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri, X cild, 1954, №9, s. 661-665.
4. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1974, 487 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2011, 860 s.
6. Каджар Ч. Тифлис, Воронцовская 53 и 55. Баку: 2008, 215 ст.
7. Qarayev Y. Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı: Elm, 2002, 740 s.
8. Axundov M.F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1987, 368 s.
9. Beyzavi // İslam Ansiklopedisi. İslam Alemləri, Tarih, Coğrafiya, Etnoqrafiya və Biblioqrafiya Luğati. 2 cilt, Beşinci baskı. İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 1979, s. 593-594.

Shahbaz Shamioglu (Musayev)

**About identity of the anonymous person in “Complaint of the time” by
Mirza Fatali Akhundzadeh**

Summary

Mirza Fatali Akhundzadeh, who grew up under the patronage of his uncle Akhund Haji Alasgar and living with a dream to become an ecclesiastical person came to Tbilisi in 1834 and worked as an interpreter for the Oriental languages in the Caucasian regional administration ruled by governor-general until the end of his life - 1878.

The author didn't provide any detailed information about a job he has been employed as a translator at the official civil service after refusing to be a cleric and about the person who has assisted him in realization of his intention. Only in the ode “Complaint of the time”, the author, which is considered to be his first pen experience, spoke about his aspiration for Tbilisi and a great person who was living there and praised him. The majority of researchers suggested that the aforementioned anonymous person was A.Bakikhanov, who lived and worked in

Tbilisi at that time, and they came to the conclusion that namely he helped the young Fatali. The article proves in fact that, researchers were wrong in their supposition. It is understood from the detailed analysis of the ode that the anonymous person who was praising in the ode by Fatali was a prominent religious figure. Referring both on the content of the ode and other relevant sources, it is proved in the article that this person was the first Sheikh-ul-Islam of the Caucasus Akhund Mohammadali Huseynzadeh, and namely he has assisted him to enter the official service .

Шахбаз Шамиоглу (Мусаев)

**О личности анонимного человека в «Жалобе на время»
Мирзы Фатали Ахундаде**

Резюме

Мирза Фатали Ахундаде, выросший под патронажем своего дяди Ахунда Гаджи Аласгара и живущий с мечтой стать духовным человеком, приехал в Тбилиси в 1834 году и работал переводчиком восточных языков в кавказской областной администрации, управляемой генерал-губернатором до конца жизни - 1878 год. Автор не предоставил подробной информации о работе, которую он нанял в качестве переводчика на официальной гражданской службе, отказавшись быть духовным человеком и о том, кто помог ему в осуществлении этой мечты. Только в гасиде (ода) «Жалоба на время», который считается его первым опытом пера, автор рассказал о своем стремлении к Тбилиси и о великом человеке, который жил там и восхвалил его. Большинство исследователей предположили, что вышеупомянутым анонимным человеком был А. Бакиханов, который в то время жил и работал в Тбилиси, и они пришли к выводу, что именно он помог молодому Фатали. В статье доказано, что исследователи ошибались в своих предположениях. Из детального анализа оды следует понимать, что анонимный человек в оде Фатали был видным религиозным деятелем. Обращаясь как к содержанию оды, так и к другим соответствующим источникам, в статье доказано, что этот человек был первым шейхом-уль-исламом Кавказа Ахундом Мохаммадали Гусейнзаде, и именно он помог ему войти в официальную службу.

Rəyçi: Baba Babayev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

NAZƏNDƏ HACIYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi

Nazendehaciyeva@mail.ru

RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU

Açar sözlər: Vətən, sənətkarlıq, şeir, ədəbiyyat, yaradıcılıq, şair.

Ключевые слова: Родина, мастерство, стихотворение, литература, творчество, поэт.

Key words: Homeland, craftsmanship, poem, literature, creativity, poet.

Rəsul Rza Azərbaycan şeirinin XX yüzillikdə yetişdirdiyi ən görkəmli sənətkarlardan biridir. Onun dərin və humanist mahiyyətli poeziyası onlarca xarici dillərə tərcümə olunaraq vətənimizin hədudlarından kənarda da özünə çoxlu pərəstişkar tapmış, böyük ədəbi və ictimai marağa səbəb olmuşdur. R.Rza poeziyada novator kimi, milli şeirin, onun poetika sisteminin ardıcıl və yorulmaz islahatçısı kimi çıxış edirdi. Onun ən yaxşı əsərləri - lirik şeirləri və poemaları dərin insaniliyi, fəlsəfi lirizmi, fikir və emosiyalarının zənginliyi ilə seçilir.

R.Rzanın nəşr olunan ilk şeir kitabı "Çapey" (1932) adlanırdı. Bundan sonra şairin "Qanadlar" (1935), "Çinar" (1939) şeir topluları nəşr edildi. Bu kitablar şairin 30-cu illərdə sürətlə inkişaf etdiyini göstərirdi. Mühəribə illərində o, "Vətən" (1942), "Bəxtiyar" (1942), "İntiqam!.. İntiqam!.." (1943), "Qəzəb və məhəbbət" (1943) şeir və publisist nəşr kitablarını yaratmışdır. Mühəribədən sonra "Vəfa" (1946), "Seçilmiş əsərlər" (1949) nəşr edilmişdir. Şair 60-cı illərdən etibarən xüsusilə məhsuldar işləmişdir. 60-80-ci illərdə onun çoxlu şeir kitabları - "Pəncərəmə düşən işıq", "Duyğular... düşüncələr", "Dözüm", "Vaxt var ikən", "Həyat duyumları", "Güneylər, quzeylər", "Üzü küləyə" kitabları, dördcildlik və beşcildlik "Seçilmiş əsərləri" çıxmışdır. Moskvada rus dilində bir çox poeziya kitabları, Bakıda isə ədəbi-tənqidi və publisistik məqalələrindən ibarət "Mənim fikrimcə" kitabı buraxılmışdır.

R.Rza bədii tərcümə sahəsində də ardıcıl və səmərəli çalışmışdır. O, dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" poemasını Azərbaycan dilinə çevirmişdir. Avropa şairlərinin əsərlərini, A.Puşkin, M.Lermontov, V.Mayakovski kimi rus şairlərinin şeir və poemalarını dilimizə tərcümə etmişdir.

Rəsul Rza çoxcəhətli yaradıcılığa malik sənətkardır. O, şairlik fəaliyyəti ilə yanaşı qələmini dramaturgiya sahəsində də sınamış, mühəribə illərində "Vəfa" (1943) pyesini yaratmışdır. Bu pyes mühəribə illərində Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Şair publisistika sahəsində də müntəzəm işləyirdi. O, mühüm ədəbi mövzulara və problemlərə, ictimai-siyasi məsələlərə həsr olunmuş məqalələrin müəllifidir.

Sərbəst şerin bədii imkanlarından sənətkarlıqla yararlanan Rəsul Rzanın hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq bu mövzudakı təmkin, sərbəstlik, ilkrin ifadəsi diqqətdən yayınmır. Onun əsərlərində qürur, mərdlik, prinsiplilik, mübarizlik vardır. Yaradıcılığında bəşəriyyətin azad, sakit, xoşbəxt həyatı, üstündə dünyaya göz açdığı Yer kürəsi, burada baş verən hadisələr və onun bir kiçik hissəsi olan Ana Vətəni - Azərbaycanın mədəniyyəti, ədəbiyyatı, şərəfli tarixi, insan zəkası, insan əməyi, dünya xalqlarının inkişafı, sülh, müharibə, fəlakətlər, şairin könül çırpıntıları, lirik duyğuları, nəcib insani hissləri ön plandadır.

R.Rzanın müharibə dövrü poeziyasının əsas mövzusu Vətən mövzudur. 1942-ci ildə çapdan çıxan kitabının “Vətən” adlanması da təsadüfi deyildir. Kitabdakı şeirlər vətənin dilindən müraciət kimi səslənir, vətənin monoloqu təsiri bağışlayırdı. Şair şeirlərində vətənin hər b illərinə məxsus zəhmli surətini yaradırdı:

Ana Vətən, indi bu gün çatılmışdır qaşın sənin,

Yanır qəzəb alovuyla torpaqların, daşın sənin.

Bu misralarda qəzəb alovları ilə yanan torpağın obrazı çox təsirli və əyanidir. Həm də vətənin belə obrazı bütövlükdə Rəsul Rza lirikası üçün səciyyəvidir. Onun üçün Vətən geniş məfhumdur. Bu vətən onun üçün dünyanın bütün varından, dövlətindən qiymətlidir. O, bu vətəndən yetərincə yararlanmışdır. Çünki onun baharında bənövşəni, nərgizi dərib, buz bulaqlarından doyunca içib, hər qarışını addım-addım gəzib, gözəlliyinə məftun olub, bu gözəlliklərdən aldığı mənəvi zövqü dünyanın hər nemətindən əziz, qiymətli bilib. Onun gözəlliklərini tərənnüm edən, doğma Bakısının xoş güzəranını, gəncliyini keçirdiyi, yazıb-yaratdığı doğma küçəsini də əzizləməyi bacaran şair həm də onun qayğılarını yaşamağı, bu qayğılara məlhəm olmağı bacaran vətəndaşdır. Şair üçün Azərbaycanın hər bir guşəsi əzizdir. Vətən deyib müraciət etdiyi Bakı da, Təbriz də onundur. Vətən dedikdə şair torpağında bitən hər ağacı, hər çiçəyi, hər gülü, hər dağı, qayanı, hər şəhəri, hər eli-elatı nəzərdə tutur. R.Rza doğulub boya-başa çatdığı vətəninin tarixini dərinlən bilən bir insandır. Onun hər gününün acısını, sevincini, kədərini ürəyində yaşadan vətənpərvər şairdir. Bakıda yaşayıb-yaradan şair sinəsində Təbriz həsrətini yaşadır. Ürəkdolusu tamaşasına həsrət qaldığı Təbrizi yuxularında görtir, onun nigarançılığını çəkir, yuxularında qəmli gördüyü üçün Təbriz taleyinə həsrət, ayrılıq düşdüyü üçün şairin qəlbi də narahatdır. Bağlı yollar, tikanlı məftillər araya elə bir ayrılıq salmışdır ki, şair kimi neçə-neçə quzeyli azərbaycanlı güneyli azərbaycanlılardan - doğmalarından ayrı düşüb, bir-birindən nigaran, həsrət girdabında çabalayır. Təbriz dərdi Bakının ən böyük dərdidir. Şair bu dərdi içində yaşadır. Narahatdır, ona görə ki, Təbriz yuxusuna hər gecə qəmli girir. Şair körpə bir uşağı dilə tutub, ovundurmaq

istəyən, könlünü almağa çalışan, sinəsindən keçənləri bilmək istəyən bir ata kimi Təbrizini dindirir:

Tez-tez yuxuma girirsən, Təbrizim.

Yoxsa incimisən

Uzun həsrət yorub səni?!

Yoxsa dözüb-dözüb

indi yaman qəribsəmisən.

İnanmıram.

Hələ ümidin var böyüyəsi,

arzun var boy atası.

Təbriz dərdli, Təbriz həsrətli şair ondan ayrılmaq istəməzdi. Onu da zülmənən ayırıblar. Bir zaman Təbrizdə olmaq onun qismətində imiş. O zaman Təbrizin bağ-bağçaları gül-çiçəklə dolu idi. O zaman qəhrəman Təbriz azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxaraq öz sözünü deyirdi. Dodaqlarda "ey torpağı ləl, mərcan Azərbaycan" mahnısı səslənirdi. Lakin şair bu bəxtiyar günlərin uzun sürmədiyindən azadlıq carçılarının faciəsindən, fəlakətindən ürəyi göynəyərək xoş günlərin qara günlərlə əvəz olduğunu, Təbrizin bu görkəmlə viranəyə çevrildiyini ürək ağrısıyla bildirir:

Yaraların ağrıdır. Təbrizim!

Nigaranlıq qəlbimi

ağrıdır.

Təbrizim!

Şair bütünlüklə ümitsizliyə də qapılmamışdır. O inanır ki:

Açılacaq üfqlər

Bir aydın səhərində.

Çəkiləcək üstündən

o zəhərli buludlar,

Doğulacaq arzular umudlar.

Sair inanır ki, Təbrizin yeni Səttarxanları ortaya çıxacaq, yenə azadlıq bayrağını yüksəklərə qaldıracaq, öz gücünə güvənən qüdrətli cavanlar Təbrizin üzünə, taleyinə xoş günlərin qapısını açacaq. Çünki Təbriz həmişə qəhrəmanlar şəhəri olmuşdur, son gülləsinə qədər vuruşan oğulları heç zaman döyüş meydanından qaçmamış, əksinə öz dözümlü, mərdanəliyi ilə tanınmışdır :

Yaralılar ufuldamadı,

Can verənlər inləmdi,

Susuzlar yandım demədi.

Öpdü qurumuş dodaqları

Qan hopmuş torpağı.

Yaralarına basdılar

Qan rəngli bayrağı.

Nə düşmən onlardan
Bir aman söz ala bildi,
Nə bu ölümü yağı duydu,
Nə qala bildi.

Düşmən onların cəsədlərini də ayaqlar altına sərilməyi görmədi. Qala divarlarına söykənərək bir-birinə dayaq verən, biri-birilə çiyin-çiyinə duraraq mərdlik nümayiş etdirən bu vətən igidləri "Ərk qalası" şərinə əsil qəhrəmanlıq, qorxmazlıq simvolu kimi tərənnüm olunur. Bu vətən oğullarının ölümü də gözəl idi. Çünki şair demişkən "ölərkən ayaqlarının altında vətənin torpağı, "başlarının üstündə vətən ulduzları" dayanmışdı.

Şairin qəlbində Ana vətənin hər guşəsi tərif edilir. Onun "Şuşa"sı, "Samaxı"sı, "Göyçay"ı lirik boyalarla tərənnüm edilir. Çünki bu torpağın hər qarışı onun üçün doğmadır, əzizdir. O, vəsfinə nəğmə qoşduğu hər obadan, hər oylaqdan söz açanda onları bir-birindən ayırmır, bütöv, vahid Azərbaycan məhəbbəti sinəsində qol-budaqlanıb, kök atmışdır. O, Göyçayda oturub Ana Vətənin hər qarışına olan məhəbbətini ifadə edir:

İstədim Göyçaydan yazam bu şeiri,
Qarşımda canlandı vətən torpağı,
Bir kəndin, bir elin, bir obanın yox
Azərbaycanımın bağçası-bağı.

Rəsul Rza bütünlüklə vətəninə bağlı sənətkar idi. Onun qəlbində bu torpağa güney, quzey -deyib ayıranlara, onun taleyinə bu ayrılıq səhifəsini açanlara qarşı sonsuz nifrəti vardır, çünki vətənin parçalanması sənətkar üçün dəhşətdir:

Vətən torpağını ayırım necə.
Bu Şəki, bu Ərəş, bu Şirvan deyər!
Bəs Gəncə, Qarabağ, bəs Naxçıvana
Nəğmə qoşmayımı dur, dayan deyər?

Rəsul Rza "Söz ver mənə" şeirində də bu ideyanı-Vahid Azərbaycan ideyasını əsas tutur. Dünyanın müxtəlif nöqtələrinə səpələnmiş, otuz altı milyondan çoxu Güney Azərbaycanda qalmış, orada yaşayan həmvətənlərinin, millətinin taleyinin varlığını şeirində yaşadır. Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların yer kürəsinə səpələnmiş azərbaycanlılardan az olduğunu bilən, bu millətin sayca çoxluğunu gizlətməyə çalışanların, unudanların yaddaşını oyatmağı bir azərbaycanlı ziyalı kimi şair müqəddəs vəzifəsi bilir. "Axı mənəm çoxum o taydadır" ("Söz ver mənə" şeirində) - deyərək kükrəyir və fikrini daha qabarıq, daha böyük sərtliklə həqiqəti söyləyir, yatmış yaddaşları titrədir.

Şair onların dilinin dilindən ayrı olmadığını, nəğmələrinin, musiqisinin, ahənginin, "bəstəsinin" bir olduğunu, gözü-gözündən, laylayı laylasından,

şikəstəsi şikəstəsindən olduğunu söyləyir və dəmir sərhədləri heç sayır, bir millətin arasına çəkilməmiş sərhədləri aşır:

Sən baxma sərhəd dirəyinə,
Qulaq as insan ürəyinə.
Mənim çoxum o taydadır.

Rəsul Rza onun azsaylı millət kimi qələmə verənlərə qarşı çıxaraq, əsil həqiqətin bir gün üzə çıxacağına uzaqgörənliklə, bu böyük həqiqətin gerçəkləşəcəyinə inanır, bu inamını lirik qələmində yaşadır.

Rəsul Rza vətəninə, xalqına, yurduna bağlı insandır. O, anasının öz dilində söylədiyi laylaların seyrində böyüyüb və o layları nə yuxusunda, nə də ahıl yaşında unuda bilməyən sənətkardır. Anasının laylasından gözəl, mənalı, ecazkar layla tanımır, tanımaq istəmir. Çünki yatdığı yuxudan ("Anamın lavlası" şeirində) başı üzərində bir qadının onun qəlbinə yad olan laylasından diksinib qalxır, öz anasının doğma laylasına ehtiyacı olduğunu bildirir:

Qışkırdım! Ana, ana!
Bu necə layladır!
Bu nədir ?
Qulaqlarımı didir,
Qəlbimi göynədir.
Nə bəstəsi doğmadır mənə
Nə tanışdır sözləri.

Bu misralarda şairin doğma ana laylası kimi ümumiləşdirdiyi Azərbaycan anasının beşik başında öz azəri balasına söylədiyi laylaya olan məhəbbətinin tərənnümü ön plandadır. Çünki şair öz anasının laylasını unutmamışdır. Burada hər bir xalqın öz milli varlığını, ulularından ona miras qalan zənginliyi qoruyub saxlamaq fikri, ideyası əsasdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1988
2. R.Rza. Seçilmiş əsərləri. 5-ci cildə, III cild, Bakı, 1981
3. R.Rza. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı, 1980
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Ali məktəblər üçün dərslik, II cildə, Bakı, 2007
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. BDU nəşri, Bakı-2007, I cild
6. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. BDU nəşri, Bakı-2007, II cild

N.Hajiyeva

The theme of Homeland in Rasul Rza's creative activity

Sammary

The issue of Homeland have great importance in Rasul Rza's work. When poet says homeland he means every tree, every flower, every flower, every mountain, rock, every city, every land. The poet is a man who knows the history of his native land. He is a patriotic poet who lives in his heart every day of pain, joy and sadness.

During the war years R. Rza wrote with a passion for creativity that was inexhaustible and the main reason for this was that the poet understood the importance of poetry to people, the country in the war, and believed in the role of poetry in the achievement of victory.

R.Rza spoke not only of his belief in his poetry, but also about the persistence of man in man's trust, loyalty, and love. Feeling of loyalty and trust among men and experimentation of their relationships constitute the main theme and idea of the poet's poems.

Н.Гаджиева

Тема родины в творчестве Расула Рзы

Резюме

Вопрос о Родине имеет большое значение в работе Расула Рзы. Когда дело доходит до родины, каждое дерево, каждый цветок, каждая гора, скала, каждый город, заканчивается на земле поэта. Поэт - это человек, который знает историю своей родины. Он патриотический поэт, в сердце которого день живет боль, радость и печаль.

Во время войны Р. Рза писал со страстью к творчеству, которая была неисчерпаема, и главная причина этого заключалась в том, что поэт понимал важность поэзии для людей, страны на войне и верил в роль поэзии в достижении победы. Р.Рза говорил не только о своей вере в его поэзию, но и о постоянстве человека в доверии, верности и любви человека. Чувство верности и доверия между людьми и экспериментирование их отношений составляют основную тему и идею стихотворений поэта.

Rəyçi:

Nəzmiyyə Axundova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏADƏT ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Universiteti
Saadat.Aliyeva@au.edu.az

BRİTANIYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ BƏZİ “QIZIL” DÖVRÜ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, təqlid, ədəbi tənqidçilər, vacib nəşrlər, uşaq ədəbiyyatının müxtəlif janrları, uşaqlıq, uşaqlığın öyrənilməsi, uşaq üçün kitab, ədəbi tarix.

Key words: children's literature, imitation, literary critics, important issues, various genres in children's literature, childhood, study of childhood, a book for children, a literary history.

Ключевые слова: детская литература, имитация, литературные критики, важные издания, различные жанры детской литературы, детства, изучение детства, книга для детей, литературная история.

Uşaq ədəbiyyatının tanınmış mütəxəssis alimi Piter Hantın redaktəsi ilə nəşr olunmuş “Uşaq ədəbiyyatının Beynəlxalq Bələdçi Ensiklopediyası”-nın Ön sözündə oxuyuruq: “...əgər uşaq ədəbiyyatı mətnlərin gövdəsi kimi götürülsə, həmin mətnlərin gövdəsini qədim Şumer artefaktları (tarixi maraq doğuran çox qədim əşya), yüzrlərlə dildə olan klassik mətnlər və filmlər təşkil edir”. [4, s.XVIII].

Beləliklə, Qədim Mesopotamiyada (indiki İraqda) Şumer (Sumer) dövlətində eramızdan əvvəl XXVIII əsrdə hökmdar Gilqameşə həsr olunmuş III minilliyin epik mahnılar toplusu olan “Gilqameş” dastanının həm böyükklərin, həm də uşaqların ilkin ədəbiyyatı olduğunu söyləmək mümkündür.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının yaranması və xronoloji ardıcılıqla öyrənilməsi onun keçdiyi böyük inkişaf yolu, istiqamətləri haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının tanınmış mütəxəssis alimi, professor Piter Hant Britaniya uşaq ədəbiyyatının tarixini və inkişaf istiqamətlərini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

–Erkən tarix: XVIII əsrdən əvvəlki tarix. Bura o, ingilis poeziyasının banisi Cefri Çoserin (Geoffrey Chaucer, 1340-1400) 1391-ci ildə öz oğlu üçün yazdığı “Tretis of the Astrolable” şeirini və çex filosofu, pedaqoqu Yan Komen skinin (John Amos Comenius, 1592-1670) 1659-cu ildə ingilis dilinə tərcümə edilib nəşr olunmuş “Orbis Sensualium Pictus” (uşaqlar üçün ilk illüstrasiyalı kitabı) adlı kitabını daxil etmişdir;

–Dini və yevangelist (protestant sektalarından biri) yazıçıları;

–İngilis dilində şəhərli nağıllar və xalq nağılları (1699-cu ildən 1890-cı ilə qədər nəşr olunan nağıllar);

–Əsas tərcümələr (1814-cü ildən 1965-ci ilə qədər tərcümə kitablarının nəşrləri);

–Uşaqlar üçün ticari nəşrlər (1744-cü ildən 1846-cı ilə qədər nəşrlər – bura Meri Kuper (Mary Cooper) “Tommi Sambın nəğmə kitabı” (“Tommy Thimb’s Song Book”, 1744), Con Nyuberinin (John Newbery) “Balaca gözəl cib kitabı” (“A Little Pretty Pocket Book”, 1744) və Sara Fildinqin (Sarah Fielding) “Mürəbbiyə” (“The Governess”, 1749), Mariya Ecuortun (Maria Edgeworth) “İlkin dərslər” (“Early Lessons”, 1801), Ceyn və Ann Teylorun (Jane and Ann Taylor) “Uşaq yaddaşı üçün orijinal şeirlər” (“Original Poems for Infant Minds”, 1804), Çarlz və Meri Ləmbin (Charles and Mary Lamb) “Şekspir nağılları” (“Tales from Shakespeare”, 1807), Katerina Sinklerin (Catherine Sinclair) “Tətil evi” (“Holiday House”, 1839), Edvard Lirin (Edward Lear) “Cəfəng şeylər kitabı” (“A Book of Nonsense”, 1846) kitabları daxil edilmişdir;

–Oğlanlar üçün ticari nəşrlər. Bura 1841-ci ildən 1967-ci ilədək nəşr olunan kitablar və onların müəlliflərinin adları qeyd olunmuşdur;

–Qızlar üçün ticari nəşrlər. Bu istiqamətdə 1855-ci ildən 1925-ci ilə qədər nəşr olunmuş səkkiz müəllifin əsərləri müəyyənləşdirilmişdir;

–Birinci “Qızıl dövr”. 1863-cü ildən 1940-cı ilə qədər (Bu dövrün yazıçılarından Çarlz Kinqsley (Charles Kingsley, Lüis Kerrol (Lewis Carroll), Keyt Qrinəvey (Kate Greenaway), Syuzan Kulic (Susan Coolidge), Corc Məkdonald (George MacDonald), Meri Meyps Doc (Mary Mapes Dodge), amerikalı Mark Tven (Mark Twain), Anna Syuel (Anna Sewell), Riçard Cefferis (Richard Jefferies), Robert Lüis Stivenson (Robert Louis Stevenson), Fransis Hocson Burnet (Frances Hodgson Burnett), Redyard Kiplinq (Rudyard Kipling), Etel Sibil Turner (Ethel Sybil Turner), C.Mid Folkner (J.Meade Faulkner), Ernest [Evan] Tompson Seton (Ernest [Evan] Thompson Seton), Helen Bannerman (Helen Banermann), E.Nesbit (E.Nesbit), Beatris Potter (Beatrix Potter), Keyt Duqlas Uiqqin (Kate Douglas Wiggin), Kennet Qraham (Kenneth Grahame), Lüsi M.Montqomeri (Lucy M.Montgomery), Meri Qrant Brus (Mary Grant Bruce), Eleanor H.Porterin (Eleanor H.Porter) adları və əsərlərinin titulları siyahıya alınmışdır;

–Dünya müharibələri arasında uşaq ədəbiyyatının yerinin və mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, fəntəsi janrının dominantlığı və heç şübhəsiz ki, I Dünya müharibəsinə reaksiyası dövrü kimi səciyyələndirilmişdir. Bu istiqamətdə Hyu Loftinq (Hugh Lofting), Riçmal Krompton (Richmal Crompton), A.A.Miln (A.A.Milne), Con Meysfild (John Masefield), Alison Utley (Alison Uttley), Artur Ransom (Arthur Ransome), U.E.Cons (W.E.Johns), P.L.Travers (P.L.Travers), Cefri Tris (Geoffrey Trease), Coan Kannan

(Joanne Cannon), Enid Blayton (Enyd Blyton), C.R.R.Tolkin (J.R.R.Tolkien), İv Qarnet (Eve Garnett), Erik Naytin (Erik Knight) müəyyən seçmə əsərləri daxil olunmuşdur;

–İkinci “Qızıl dövr” Möhtərəm U.Audrey (Revd. W.Awdrey), S.S.Lüis (C.S.Lewis), Ben Lüisien Burman (Ben (Lucien Burman), Meri Norton (Mary Norton), E.B.Uayt (E.B.White), Lüsi M.Boston (Lucy M.Boston), Rozmeri Sutklif (Rosemary Sutcliff), Filippa Pers (Philippa Pearce), Lloyd Aleksander (Lloyd Alexander, Roald Dahl (Roald Dahl), Syusan Kuper (Susan Cooper), Alan Qarner (Alan Garner), Ursula K.Le Quin (Ursula K.Le Guin), Rassel Hoban (Russel Hoban), K.M.Peyton (K.M.Peyton), S.A.Ueykfild (S.A.Wakefield), Ted Hyuz (Ted Hughes), Patrisia Raytson (Patricia Wrightson), Piter Dikenson (Peter Dickinson), Penelop Farmer (Penelope Farmer), Riçard Adams (Richard Adams), Con Mark (Jan Mark), Kəterin Patersonun (Catherine Paterson) ən məşhur əsərlərinin adı təqdim edilmişdir;

–Yeni realizm. İnkişaf istiqamətinin bu mərhələsi 1964-cü ildən 1990-cı ilə qədər yazılan əsərlərin və onun müəlliflərinin adları ilə izlənilmişdir. Həmin yazıçılardan illər üzrə Lüis Fitzhyu (Louise Fitzhugh), Paul Zindel (Paul Zindel), Cudi Blum (Judy Blume), Norma Kleyn (Norma Klein), Robert Kormier (Robert Cormier), Kinsia Voyt (Cynthia Voight), Gillian Krossun (Gillian Cross) əsərlərinin adları ilə yeni realizmi təsbit edir;

–Şəkilli və illüstrasiya edilmiş kitablar. 1902-ci ildən 1986-cı ilə qədər nəşr olunmuş əsərləri əhatə edir. Yazıçılardan Beatris Potter (Beatrice Potter), L.Lesli Bruk (L.Leslie Brooke), Uilyam Nikolson (William Nicolson), belçikalı Herge (Herge), amerikalı Marjori Flək (Marjorie Flack), Edvard Ardizzone (Edward Ardizzone), amerikalı Munro Lif (Munro Leaf), amerikalı Doktor Skass (Dr.Scuss), amerikalı Vircinia Le Barton (Virginia Lee Burton), amerikalı Robert Mək Kloski (Robert McClocky), amerikalı H.A.Rey (H.A.Rey), Diana Ross (Diana Ross), amerikalı Rocer Duvoisin (Roger Duvoisin), amerikalı Mauris Sendak (Maurice Sendak), Kventin Bleyk (və Russel Hoban) (Quentin Blake (and Russel Hoban)), Antoni Braun (Anthony Browne), Con Berninqam (John Burningham), Deyvid MəkKi (David McKee), Canet və Alan Ahlberqin (Janet and Allan Ahlberg) əsərləri ədəbi inkişafın yeni istiqaməti kimi illərin xronologiyası ilə verilmişdir;

–Müharibə kitabları. 1940-cı ildən 1969-cu ilə qədər müharibə mövzusunda yazılıb nəşr olunmuş kitabların adları diqqətə çatdırılmışdır. Kitti Barne (Kitty Barne), P.L.Travers (P.L.Travers), Meri Tridqold (Mary Treadgold), İan Serraillier (Ian Serraillier), Anni Holm (Anne Holm), Cill Paton Uolşun (Jill Paton Walsh) qeyd olunan mövzuda populyar əsərlərinin adları verilmişdir [3, s.XVI-XXI].

Britaniya uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü, inkişaf yolları və istiqamətlərini araşdırarkən uşaq ədəbiyyatına dair digər bir təsnifat da diqqəti cəlb edir. Bu təsnifat müəyyən fərqlilikləri ilə seçilir. Məsələn, yuxarıda təqdim etdiyimiz təsnifatda Cefri Çoserin 1391-ci ildə yazdığı “Tretis of the Astrolabie” şeiri Britaniya uşaq ədəbiyyatının ilk nümunəsi kimi təqdim edilmişdir. Lakin professor Piter Hant başqa bir təsnifatında Britaniya ədəbiyyatında anqlo-sakson dövrünün məhsuldar yazıçısı Əlfrikin (Aelfric, c.950 – c.1010) “Colloquium” əsərini uşaq ədəbiyyatının birinci əsəri kimi təqdim etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Əlfrikin “Yeni ilin bayram edilməsi” adlı Orta əsrlər dövrünün ingilis dilində yazılmış maraqlı bir hekayədir. Həmin hekayəni orijinaldan Azərbaycan dilinə Müzahirə Paşayeva tərcümə etmiş və bu hekayənin tərcüməsi Şahin Xəlilli və Ali Tatlının “Orta əsrlər dövrü Britaniya ədəbiyyatı” adlı dərs kitabına daxil edilmişdir [1].

Əlfrikin bu hekayəsində yeni ilin təntənə ilə bayram edilməsinin bir sıra dünya, o cümlədən qədim Roma və german xalqlarının, eləcə də yəhudilərin Şərq ölkələrində olduğu kimi baharda – mart ayında bayram etməsinə həsr etmişdir.

Britaniya / ingilis uşaq ədəbiyyatının ilk nümunəsi hesab edilən “Colloquy” (Latin “Colloquium”) əsərində müasir ingilis dilindən edilmiş çevirmənin bir hissəsinə – şagird-müəllim dialoquna diqqət yetirək:

–“Do you know how to do anything?”

–I know one occupation.

–Which?

–I am a hunter.

–Whose?

–The king’s.

–How do you carry out your work?

–I know myself a net and set it up in a convenient place...” [2, s.49].

Bu bədii parçanın tərcüməsini isə aşağıdakı şəkildə təqdim etməyi məqsəduyğun hesab edirik:

–Sən hər hansı işin öhdəsindən gəlirsən?

–Vur-tut bir peşədən xəbərim var.

–Hansından?

–Ovçuyam.

–Kimin?

–Kralın.

–Bəs işin öhdəsindən necə gəlirsən?

–Mən özümü tora düyünləyirəm və munasib yer tapıb tor qururam.(Tərcümə bi sətirlərin müəllifinindir)

Əlfrikin bu bədii dialoqu müasir oxucu üçün bir qədər monoton və maraqsız görünə bilər. Lakin Deyvid Kristal onu da qeyd edir ki:

“Dialogdakı fikir ardıcılığı bir neçə təbii səslənən ellipsi (cümlədə düşünülmüş şəkildə sözün, yaxud sözlərin kənarlaşdırılması ilə mənanı aydın başa düşmək üslubunu) özündə əks etdirir və bu bizim qədim (Orta əsrlər dövrü – S.Ə.) ingilis dilinin nə vaxtsa işlətdiyi söhbət tərzinə yaxın olanıdır” [2, s.49].

Deyvid Kristalın kitabında nümunə verdiyi dialoq əslində latın dilində yazılmış, sonralar ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Bu ədəbi-bədii dialoqun, bütövlükdə isə “Colloquium” (“Colloquy”) müəllifinin birinci uşaq əsərini yaratdığını söyləmək istər-istəməz mübahisəli görünür. Elə hesab edirik ki, prof. Piter Hant bu parametrlərdən çıxış edərək sonrakı təsnifatlarında yazıçı Əlfriki və onun əsərini təkrarən qeyd etməmişdir.

Yuxarıda verilən təsnifatda XII əsr Britaniya ədəbiyyatında kitab toplayıcısı kimi məşhur olan Uels əsilli Monmautlu Cefrinin (Geoffrey of Monmouth, c.1100-1154) “Britaniya krallarının tarixi” (“History of the Kings of Britain”) adlı əsərinin sayca ikinci uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi təqdim edilməsi qeyri-adi görünür. Əslində bu Britaniya tarixinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində dəyərli topludur. Lakin toplunun birbaşa uşaqlar üçün yazılmadığını nəzərə alan Piter Hant sonralar bu əsəri də təsnifatdan kənarlaşdırmışdır.

Uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı zamanlardan etibarən, eləcə də onun sonrakı inkişaf mərhələlərində yaranan, bütün əsərlərin əsasən iki aparıcı mövzusu olduğu söylənilir. Bunlardan birincisi ayrı-ayrı təbiət hadisələrinin təsvirini özündə cəm edən geniş və çeşidli məlumatı özündə ehtiva edən əsərlərin uşaqlara öyrədilməsidir. Dini biliyin və dünyagörüşün öyrədilməsi isə ikinci istiqamət kimi diqqəti çəkir. Qeyd etdiyimiz hər iki istiqamət Qərbi Avropa, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatında özünün həm əyləncə, həm didaktizm, həm də dini ideologiyanın daşıyıcısı kimi ayrı-ayrı zaman kəsiyində, xüsusilə Britaniya Renessansı dövründən başlayaraq uşaq ədəbiyyatında da öz ifadəsini, yaxud bədii əksini daha aydın şəkildə özündə təəcəssüm etdirmişdir.

XIX əsrin sonu və erkən XX əsr “Uşaq ədəbiyyatının Qızıl dövrü” (“Golden Age of Children’s Literature”) adı ilə ədəbiyyat tarixinə həkk olunmuşdur. İndi klassikalar adı ilə qəbul edilən çoxsaylı kitabların məhz bu dövrə aid edilməsi Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinin, həqiqətən də, əvvəlki dövərlərdən məzmun-mündəricəsi, spesifikasiyası ilə seçilən və yazılan kitabların zənginliyi ilə dəyərləndirilə bilər.

Onu da qeyd edək ki, adını qeyd etdiyimiz ədəbiyyat “uşaq ədəbiyyatı” (“children’s literature”), yaxud “yeniyetmə, gənclər ədəbiyyatı” (“Juvenile Literature”) ifadəsi ədəbi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Beləliklə, dünya, o cümlədən Britaniya uşaq ədəbiyyatının erkən inkişaf yollarının, eləcə də istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi yalnız hipotezalar üzərində

qurula bilər. Xüsusilə, Britaniyada Uilyam Kəqstonun (William Caxton, c.1422-1491) 1476-cı ildə çap maşını işə başlayan müəyyən qədər sonralar nəşr olunan klassik uşaq nağıllarının da mənşə və yaranma etibarı ilə böyüklərə aid olduğu iddia edilir. Zaman keçdikcə uşaqların yaşına və zövqünə uyğunlaşdırılan uşaq nağılları xüsusilə XV əsrdən başlayaraq müəyyən qədər uşaq auditoriyasına çatdırılmış, o cümlədən dini, yaxud tərbiyəvi elementləri özündə ehtiva edən əsərlərin adaptasiyasına xüsusi diqqət yetirilməyə başlanılmışdır.

2015-ci ildə uşaq ədəbiyyatı sahəsində uğurlarına görə yeni Karnegi medalının qalibi olan yazıçı Amanda Kraç (Amanda Craig, 1959) “Niyə bu uşaq ədəbiyyatının qızıl dövrüdür: Uşaq kitabları bizim yazdıqlarımızın ən vacib formalarından biridir” adlı essəsində [5] uşaq ədəbiyyatı məsələsinə, xüsusilə Britaniya uşaq ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərinə, bu ədəbiyyatın üç qızıl dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə dair öz münasibətini və mühakimələrini təqdim etmişdir.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının Qızıl dövrləri məsələsinə münasibətini açıqlayan yazıçı və araşdırıcı bunu da təkid edir ki, Britaniya uşaq ədəbiyyatı müasir günlərdə də öz qızıl dövrünü yaşayır. Müəllif qeyd olunan ədəbiyyatda Birinci qızıl dövrün 1850-ci illərdən başladığını və bu dövrün ədəbiyyatında beş yazıçının – Ceyms Mətyu Barri, Robert Lüs Stivenzon, E.Nesbit, Frənsis Hocson Burnet və Anna Sevelin mühüm xidmətləri olduğunu, DNA kimi bu günlərə də gəlib çatdığını ifadə edir.

Lakin adları qeyd olunan yazıçılar sırasında E.Nesbitin ən güclü DNA olduğunu qeyd edən yazıçı-araşdırıcı onun yaradıcılığına məxsus hekayələrinin sehirli olub-olmamasına baxmayaraq həqiqi-mövcud dünyamızda “rişə atdığını” qeyd edərək onun Britaniya uşaq ədəbiyyatının II qızıl dövrünə güclü təsiri olduğunu diqqətə çatdırmışdır.

Britaniya uşaq ədəbiyyatının ikinci qızıl dövrünün təxminən 1950-ci illərdən 1970-ci illərədək davam etdiyini qeyd edən Amanda Kraç yazıçılardan Roald Dahl (Roald Dahl), Yudit Kerr (Judith Kerr, 1923), əsərləri Britaniyada yaxşı tanınan amerikalı uşaq yazıçısı Mauris Sendakin (Maurice Sendak, 1928-2012) məşhurlar sırasına daxil olduğunu söyləmişdir.

Bu da ədəbi gerçəklikdir ki, uşaq ədəbiyyatının ikinci qızıl dövründə fentezi (fantasy) janrı uşaq yazıçılarının ən uğurlu seçimlərindən biri olmuşdur.

Uşaq ədəbiyyatının ikinci qızıl dövründə Suzan Kuper (Susan Cooper, 1935), Alan Qarner (Alan Garner, 1934), Coan Roulinq (Joanne Rowling, 1965), Filip Pulman (Philip Pullman, 1946) kimi yazıçılar əsərlərində uşaqların dünyanın xilaskarları ruhunda görülməsi, xeyirin şər üzərində qələbəsi və sair mövzulara əsas yer ayırmışdılar. Britaniya uşaq

ədəbiyyatının üçüncü qızıl dövrünün qeyri-adi sayda yazıçıları öz ətrafında cəmləşdirdiyini qeyd edən araşdırıcı yazır: “Mənim keçirdiyim uşaqlıq dövrünün olsa-olsa beş, ya da altı aparıcı məşhur yazıçısı var idisə, indi onların sayı yüzdən çoxdur” [5]. Müasir dövrün uşaq ədəbiyyatının belə geniş vüsət alması həm dünyada uşaqlara olan qayğının artması, həm də kitab bazarında uşaq kitablarına olan böyük marağı heç şübhəsiz ki, uşaq ədəbiyyatının daha da populyarlaşmasının ədəbiyyatın inkişaf istiqamətinin əsas göstəricilərindən biri sayıla bilər. Bütün dövrlərdə, elə indinin özündə də klassik sənət əsərləri, xüsusilə uşaqların öz uşaq dünyasını yaşadığı zaman kəsiyində onların dilə sevgisini artırən janrlardan biri də uşaq şeiri olmuşdur. Amanda Kraq Britaniya uşaq ədəbiyyatının üçüncü qızıl dövründən söhbət açarkən elə özünün əzbərdən öyrəndiyi bir uşaq şeirinin indi də uşaqların dilindən düşmədiyini xüsusilə vurğulayır. “Hələ də balaca uşaqlara necə oxumağı öyrənmək üçün bu misra ilə başlayan şeiri – “otur, otur, otur”u, ta ki, onlar oxumağı sevənəcən öyrətməli olursan” [5].

Həmin şeirdəki misraların orijinalına diqqət yetirək:

We did nothing at all,

So all we could do was to

Sit!

Sit!

Sit!

Sit!

And we did not like it,

Not one little bit [6].

Şeirin misralarının sətri tərcüməsini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

Biz heç nə etməzdik.

Beləliklə, bizim hamımızın bacardığı bu idi:

Oturmaq!

Oturmaq!

Oturmaq!

Oturmaq!

Və bunu biz də xoşlamazdıq,

Heç birimiz az da olsa xoşlamazdıq.

Bu kimi şeirlər didaktik xarakter daşısa da, onların uşaqların təlim-təربiyəsinə böyük təsiri danılmazdır. Bu baxımdan uşaq ədəbiyyatını həm də üçüncü valideyn adlandırmaq olar.

Beləliklə, Britaniya uşaq ədəbiyyatında həm uşaq şeirlərinin, həm də uşaq hekayələrinin uşaqların dil açmasında, uşaqların şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rolu olduğu danılmaz həqiqətdir. Lakin, bütün bunlarla yanaşı, uşaq ədəbiyyatının uşaq dünyasında özünəməxsus yer tutduğu müxtəlif tarixi dövrlərdə məxsusi cəhətləri və səciyyəvi

xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Bu ədəbiyyatın inkişaf istiqamətləri, eləcə də ədəbiyyatşünasları təsnifatında üç qızıl dövrü kimi dəyərləndirilən ayrı – ayrı dövrlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri müasir uşaq ədəbiyyatşünaslığının ən aktual məsələlərindən biri kimi gələcəkdə əhatəli şəkildə müzakirə ediləcəyinə əminik.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Əlfrik. Yeni ilin bayram edilməsi. İngilis dilindən tərcümə edən: Müzahirə Paşayeva. Khalilli Shahin, Tatlı Ali. British Literature Medieval Ages. Volume I. Bakı: 2012, s.427 – 431.
2. Crystal David. The Stories of English. Printed in England: Allen Lane an imprint Penguin Books, 2004, 584 p.
3. Hunt Peter. Children's Literature. Published in the UK: Blackwell Publishers Ltd., 2001, 334p.
4. Preface. – International Companion Encyclopedia of Children's Literatur Copyrighted Material. Second Edition. Edited by Peter Hant. New York: Routledge Ltd., 2004, pp.XVIII – XIX.
5. www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/features/why-this-is-a-golden-age-for-childrens-literature-childrens-books-are-one-of-the-most-important-/0340568...
6. <https://www.coursehero.com/file/p4078kt/we-did-nothing-at-all-so-all-we-could-do-was-to-sit-sit-sit-sit-and-we-did-not/>

С.Алиева

О некоторых «Золотых» периодах и специфических особенностях направлений в Британской детской литературе

Резюме

Детская литература как составная часть литературы вообще является средством отражения окружающего мира и его законов. Она является неотъемлемой составляющей любого культурного общества, в котором призвана исполнять роль не только развлекательную, но и воспитательную. Как и любая другая литература, британская детская литература прошла длительный путь развития, в результате которого были сформированы определенные жанры, обладающие национальной спецификой, колоритом и художественными достоинствами. Каждое серьезное исследование предполагает выявление этих национальных идей и ценностей и их трансформацию в современной детской литературе. «Золотые» периоды являются временем наивысшего расцвета

британской литературной сказки. При этом в этих произведениях обнаруживаются черты, не только унаследованные от предшественников, но и новаторские разработки сказочного жанра и выбора героев. В статье рассматриваются «Золотые» периоды и некоторые особенности направлений в Британской детской литературе. Анализ проводится на базе некоторых научных исследований и классификации, предложенной английскими учеными, в том числе профессором Питером Хантом. Ссылаясь на вышеуказанные источники и классификацию, автор работы приводит собственные аргументы и делает выводы по исследуемой проблеме.

S.Aliyeva

On some Golden ages and specific features in the British children's literature

Sammary

Children's literature as a part of literature in general is a means of reflection of the world and its laws. It is an integral part of any cultural society, in which it is called upon to play not only an entertaining, but also an educational role. Like any other type of literature, British children's literature has undergone a long way of development, as a result of which certain genres were created, possessing national specificity, color and artistic merit. Each serious study assumes the identification of these national ideas and values and their transformation in modern children's literature. Golden ages are the period of the heyday of the British literary tale. At the same time, these works reveal features not only inherited from their predecessors, but also innovative developments of the fairy tale genre and the selection of heroes. The article deals with Golden ages and some features of directions in the British children's literature. The analysis is carried out on the basis of some scientific research and classification proposed by English scientists, as well as Professor Peter Hunter. Referring to the above sources and classification, the author gives her own arguments and draws conclusions on the studied problem.

Rəyçi:

Şahin Xəlilli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

QIVAMI QAZIYEV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

qivamiqazi@gmail.com

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏŞƏRİ HİSSLƏRİN TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: Vətən, sənətkarlıq, mübarizlik, yaradıcılıq, şair.

Ключевые слова: Родина, мастерство, воинственность, творчество, поэт.

Key words: Homeland, craftsmanship, struggle, creativity, poet.

Azərbaycan xalqının yetirdiyi böyük söz ustaları içərisində Nəsimi xüsusi yer tutur. Nəsimi yaradıcılığı ilə Azərbaycan ictimai – bədii – fəlsəfi fikir tarixində yeni dövr başlayır. Nəsimiyəqədərki ədəbiyyatımızın böyük bir qolu tarixi zərurət üzündən fars və ərəb dillərində yazılmışdır. Nəsimi isə öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan klassik şerinin inkişafı tarixinə yeni istiqamət verdi. O, öz əsərlərinin ən böyük qismini doğma ana dilində yaratdı. Beləliklə də, Azərbaycan dili fars və ərəb dilləri ilə yanaşı Yaxın Şərqdə daha geniş yayılmağa başladı.

Seyid Əli İmadəddin Nəsimi təxminən 1369 – cu ildə Şamaxıda, xırda sənətkar ailəsində doğulmuşdur. Azərbaycanın gözəl təbiətli, səfalı guşələrindən biri olan Şirvan hələ o zaman Yaxın Şərqin mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət qazanmışdı.

Nəsiminin vətəni olan Şamaxı orta əsrlərdə Yaxın Şərqin inkişaf etmiş böyük feodal şəhərlərindən biri idi. Burada Fələki Şirvani, Xaqani, Zülfüqar Şirvani kimi məşhur şairlərin təhsil aldığı mədrəsələr, tanınmış alimlər var idi. Nəsimi də doğma şəhərində mükəmməl mədrəsə təhsili almışdı. Nəsimi ana dilindən başqa ərəb və fars dillərini də mükəmməl öyrənmiş, Yaxın Şərqin mədəni irsi ilə yaxından tanış olmuş, təbiət, riyaziyyat, astronomiya, məntiq, fəlsəfə elmlərinə yiyələnmişdir. Nəsimi hələ gənc yaşlarından şerə, ədəbiyyata, fəlsəfəyə dərin maraq göstərmiş, Zərdüşt, Əl – Fərabi, İbn Rüşd, İbn Sina, Eynəl – Qüzzat Həmədani, Ömər Xəyyam kimi mütəfəkkirlərin əsərləri ilə tanış olmuşdur. Şair Sokrat, Aristotel, Platon və başqa yunan filosoflarının nəzəriyyələrindən də tərcümə və təfsirlər vasitəsilə xəbərdar olmuşdur. Beləliklə, Nəsimi zamanəsinə qədər inkişaf edib gələn Azərbaycan və Yaxın Şərq elminin və ədəbiyyatının ən yaxşı nailiyyətləri ilə silahlanmışdır.

Nəsiminin böyük şair, ustad kimi yetişməsində ilk növbədə Azərbaycan bədii mədəniyyəti, şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəsi həlledici təsir göstərmişdir. Şairin əsərlərini diqqətlə izlədikdə aydın görmək olur ki,

Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Marağalı Əvhədi kimi sənətkarların ədəbi irsini dərindən öyrənmişdir. Nəsimi doğma xalqının ədəbiyyatı ilə kifayətlənməyib qonşu, türk, ərəb, fars ədəbiyyatlarının da ən qiymətli, bədii abidələri ilə marqlanmış, Firdovsinin, Fəridəddin Əttarın, Sədi Şirazinin, Hafizin, Cəlaləddin Ruminin və başqa söz ustalarının, eləcə də Şəblinin, Həllac Mənsurun və sair təriqət başçılarının əsərlərini oxumuşdur. Diqqətə layiq cəhətlərdən biri də budur ki, bütün orta əsrlər boyu, həmçinin sonrakı dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyətini müəyyən coğrafi hüddud içərisində qapalı dairədə deyil, qonşu xalqlarla sıx, qarşılıqlı təsir və əlaqələr şəraitində, olduqca faydalı və səmərəli təcrübə mübadiləsi şəraitində inkişaf etmişdir.

Azərbaycan və Yaxın Şərq şərinin tərəqqipərvər ənənələri ilə tərbiyələnmiş olan Nəsimi açıq fikirli, azadlıq sevən, zəhmətkeş insanlara bütün varlığı ilə bağlı olmuşdur. Nəsimi həyat və etiqad qarşısında insanın vəzifələrinin doğru başa düşməsi üçün ayıq və cəsarətli olmağı tələb edirdi. O, Mənsur həllac kimi həqiqət yolunda dar ağacından qorxmayan fədakar şair idi.

Hərgiz zəmanə kimsəni xoşnud qılmadı,

Hər fel namüvafiqü, hər fel nasəvab. –

deyə feodal dünyasının ağır, iztirablı həyatından, hökmdarların zülm və özbaşnalığından şikayətlənir. Nəsimi zəmanəsindən narazı olsa da, çox vaxt ümidsizliyə qaplmır, ömrü bəxtiyar keçirməyə çağırır.

Çün kim, gözümə gəlmədi hər giz xəyali – xab,

Saqi, götür piyaləni, doldur şərabı nab ...

Zəyə keçirmə firsətün, əglənmə bir nəfəs,

Bu ömrü nəzənin çü bilürsən qılır şitab. ()

Bütün ömrü boyu bəşəri hisslərlə yaşayan insanpərvər şair xalqları bir – birinə yaxınlaşdırən, mehriban edən həyat tərzini axtarır. Onun insanpərvərliyinə qol – qanad verən bu məfkurə onun bütün yaradıcılığı boyu parlaq surətdə özünü əks etdirir.

Nəsimi əsərlərinin azərbaycan ictimai fikir tarixində oynadığı rol onun yalnız islam dini əhkamlarına qarşı çıxması, fikir hürriyyətini tərənnüm etməsilə qalmır. O, öz dövrünün tərəqqipərvər, qabaqcıl, mübariz şairi idi. Nizami, Xaqani kimi, Nəsimi də öz yaradıcılığını zəmanənin ən vacib ictimai – siyasi problemlərinə - insanpərvərlik ideyalarının tərənnümünə həsr etmişdir. Nəsimi də sələfləri kimi insanları mənəvi və əxlaqi saflığa çağırırdı, müasirlərinin şüuruna qayğıkeşlik, xeyirxahlıq, sədaqət hissləri aşılamağa çalışırdı.

İctimai ədalətsizliyi, hakim siniflərin zülm və azgınlığını görəndə Nəsimi öz “qafiləsi”ni – xalqını “huşyar” olmağa çağırırdı,

Sadiq oldur dilini könü ilə bir eləyə,

Əyri dildən nəsnə gəlməz, durmuşam nigarinə !

Bu günə qədər öz tərəvətini saxlayan, aforizm şəklinə düşmüş bu misralardakı fikirlər əslində xalq müdrikliyinin qüvvətli bədii ifadəsidir.

Varı möhnətdir cahanın, nə umarsan, ey könül,

Lənət olsun bu cahana, həm cahanın varına.

Hiç gül ölməz tikənsiz, hiç şadi qüssəsiz,

Dəymə gülündən anın, çün gülü dəyməz xarinə.

Nəsiminin lənətlədiyi dünya insanı məhkum edən, ona fəlakət və məhrumiyyət gətirən ədalətsizlik dünyasıdır. Şair belə dünyanın xalq üçün cəhənnəm olduğunu gördükdə həzər edir. Göründüyü kimi insanpərvərlik nəsimi yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir.

Yaradıcılığının ikinci dövründə onun humanizmi daha da büllurlaşır, insanı, onun təbii həyatı istəklərini hərarətlə müdafiə edən şair məhəbbətə böyük rəğbətlə yanaşır, onu din xadimlərinin yersiz hücumlarından qoruyur. Şairə görə məhəbbət və gözəllik insan ömrünün zinətidir. Məvhum vədlərlə xalqı aldadan zahidlərə və sufilərə etiraz edərək deyir:

Firdövsə məni dəvət edən zahidə söylə,

Ol dikənə göz dikmə ki, gülzarımı buldum.

Verməz səqi min cənnəti min hurə Nəsimi,

Sən aşiqə həm cənnəti, həm huri – cihansan.

Nəsimi XIV əsr şerinə tamamilə yeni, canlı, sadə bədii obrazlar gətirmişdir. Məsələn, “Eylədi eşqin məni qalxan məlamət tirinə”, “ta üzün şəmidən iraq düşmüşəm, pərvanə tək”, “səndən ayrı könlümə yoxdur vəfalı yarü – dost”, “Dəldi hicranın oxu, eşqində yanan bağrımı” və sair.

Nəsiminin ən böyük yaradıcılıq rəşadəti XIV əsrin ikinci yarısında dogma ana dilində yazıb – yaratmasıdır. Üç dili mükəmməl bilmək sayəsində Nəsimi Yaxın Şərq bədii fikrinin ən gözəl nailiyyətlərinə yiyələnmiş, geniş elmi biliyə, parlaq istedadla, yüksək sənətkarlıq mədəniyyətinə malik ustad bir şair kimi Azərbaycan şerinə və bütövlükdə türkdilli xalqların ədəbiyyatına yeni istiqamət vermişdir. Onun yaratdığı insanpərvərlik və məhəbbət lirikası sonralar Xətai, Füzuli kimi böyük sənətkarların yaradıcılıq yolunun işıqlanmasına təsir göstərmişdir. Nəsiminin şerə gətirdiyi təranə və oynaq, gözəl bədii formalar həyatı təsdiq edən dünyəvi şer sonrakı inkişafına çox səmərəli təsir göstərmişdir.

Belə ictimai – estetik keyfiyyətlərinə görə Nəsimi şeri dünya ədəbiyyatının xəzinəsinə qiymətli bir töhfə kimi həmişəlik daxil olmuşdur.

Söz sənətinin böyük ustadlarından olan Nəsiminin bədii dili Azərbaycanın orta əsrlərdəki ən mükəmməl ədəbi nümunələrdən sayılır. Üç dildə gözəl şerlər yazan şair şüurlu surətdə üstünlüyü Azərbaycan dilinə vermişdir. Nəsimi yaradıcılığının ən böyük tarixi – mədəni əhəmiyyəti onun

Azərbaycan bədii dili üzərində qüdrətli bir söz ustası kimi işlənməsi, onu qüvvətləndirməsi, zənginləşdirməsidir.

Nəsimi Azərbaycan şer dilini zənginləşdirməklə bərabər ona yeni boyalar, yeni məfhumlar və təsəvvürlər gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, Nəsimi öz fikirlərini, coşğun hisslərini boyalarla bəzəməyi bacaran, təşbih və istia-rələdən məharətlə istifadə edən bir sənətkardır. Bu klassik ünsürlərin bir qismini şair ədəbi ənənələrdən istifadə yolu ilə yaratsa da, onlara yeni həyat vermişdir. İfadəyə bədii qüvvət, parlaq və məntiqi kəsər gətirən təsirli, tam surətlər yaratmağı şair çox yaxşı bacarır:

Könlümün şəhrində eşqin bir imarət yaptı kim,

Ta əbəd qoparmaz andan nəh fələk bir daşını.

Cahan müəttər olur hər səhər ki, badi – səba

Gəlir bu zülfü – həlqeyi - əbirsayə düşər.

Nəsimi şeri dərin ictimai məzmununa, yüksək bədii – estetik məziyyətlərinə, dilindəki və üslubundakı məlahətə, yüksək bəşəri hisslər ifadə etdiyinə görə Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında geniş yayılmış özündən sonrakı ədəbiyyatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

“Mən bir günəşəm, günəş qürub etdiyi zaman rəngi saralar” – deyən böyük Azərbaycan şairi Nəsimi həm də həqiqətin qüdrətli bir müdafiəçisi kimi tanınmışdı. Şair yaradıcılığında zülm, haqsızlıq, əsarət, cəhalət və na-danlığa qarşı mübarizə aparmış, insanları da buna çağırırmışdı. Nəsimi, hansı məslək shibi olduğunu, hansı məfkurə uğrunda vuruşduğunu bütün dünyaya bəyan etmişdi. Nəsimi eyni zamanda doğru sözün, ədalətin, vicdanın yolunu şər qüvvələrdən təmizləmək uğrunda mübarizə aparırdı. Nəsimi insanları kamil olmağa çağırır, onlardan ağıl və idrak yolunu tutmağı tələb edirdi.

İnsanpərvərlik, azadlıq, bərabərlik nəğməkarı olan Nəsimi dünya ədəbiyyatının korifeyləri cərgəsində şərəfli yer tutur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 3 cildə. I cild, Bakı, 1960.
2. Ə.Səfərli, X.Yusifov. “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı” Bakı, 1982.
3. Fəridun Bəy Köçərli. “Azərbaycan ədəbiyyatı”, I cild. Bakı, 1980.
4. M.Ə.Rəsulzadə. “Azərbaycan şairi Nizami”. Bakı, 1991.
5. Nəsimi. “Seçilmiş əsərləri”. Tərt. M.A.Quluzadə, Bakı, 1962.
6. İmadəddin Nəsimi. “Seçilmiş əsərləri”. Tərt. Ə.Səfərli. Bakı, “Maarif”, 1985.

Q.Qaziyev

Praise of human feelings in Nasimi's creative activity

Summary

Azerbaijan's classical poetry, which emerged at different times, has reached a high point of evolution, with its own specific complexity of development. If Persian-language poetry reached its peak in Nizami's XII century in the 12th century, our native tongue was elevated to the same level in the 16th century with the power of Fuzuli's art.

Classical literature educates and promotes humanity, plays an important role in the formation of a new human. The works of Nizami, Fuzuli, Nasimi, Khagani, Vidadi, Vagif and others create hatred for work, science, kindness, love for noble human feelings, evil, evil, darkness. People who are reading such works of writers and poets are beautiful.

Г.Газиєв

Воспевание человеческих чувств в творчестве Насими

Резюме

Классическая поэзия Азербайджана, возникшая в разное время, достигла высшей точки эволюции со своей специфической сложностью развития. Если бы поэзия персидского языка достигла своего апогея в XII веке Низами в XII веке, наш родной язык был поднят до уровня 16-го века с силой искусства Физули.

Классическая литература воспитывает и пропагандирует человечество, играет важную роль в формировании нового человека. Работы Низами, Физули, Насими, Хагани, Видади, Вагифа и других создают ненависть к работе, науке, доброте, любви к благородным человеческим чувствам, злу, злу, тьме. Люди, которые читают произведения таких великих писателей и поэтов, прекрасны.

Rəyçi: Nəzmiyyə Axundova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

VƏFA ALLAHVERDİYEVƏ (MAHMUDOVA)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

H.CAVID YARADICILIĞINDA QADIN MÖVZUSU

Açar sözlər: Hüseyn Cavid, poeziya, dramaturq, qadın, hörmət

Ключевые слова: Гусейн Джавид, поэзия, драматург, женщина, уважение

Key words: Hussein Javid, poetry, playwright, woman, respect

Mən gözəllərdə gözəl ruh araram,

Ruhu çirkinləri düşkün sanaram.

H.Cavid yaradıcılığı boyu həyatda, insan mənəviyyatında və əxlaqında təzahür edən bütün gözəllikləri təsdiq edib alqışlamış, bunun əksinə ruhi çirkinliyi, əxlaqi eybəcərliyi və mənəvi düşkünlüyü qətiyyətlə rədd etmişdir.

H.Cavid yaradıcılığında insanın daxili aləminin ülviliyi, saflığı, həqiqətə nail olmaq yolundakı təkmilləşməsi və nəticədə “həqqi bulmaq” uğrundakı mübarizəsi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Saf və ülvi gözəlliklərin təsdiqi, rəzil ehtiraslar, ruhi çirkinliklər, mənəvi eybəcərliklərlə amansız mübarizə H.Cavidin romantik poeziyasının, maarifpərvər publisistikasının və poetik üslubda yazdığı dramaturgiyanın əsas məğzini, ideya-estetik qayəsini təşkil edir.

H.Cavid gözəllik aşığıdır. Məhəbbət və gözəllik məfhumlarını ədib həmişə vəhdədə götürmüş, bərabər tutmuş, biri digərini tamamlayan, ayrılmaz keyfiyyətlər kimi tərənnüm etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, şairin tarixdən aldığı məşhur şəxsiyyətlərdən tutmuş sadəqəlbli, nisbətən epizodik planda təsvir edilən surətlərə qədər bütün qəhrəmanları da “gözəllik nədir?”, “məhəbbət hər şeyin əsasıdır!”, “ruhi təmizlik insanın zinətidir”, “əxlaqi saflıq hər şeydən üstündür” kimi dərin məzmunlu məsələlər barəsində xeyli dəyərli fikirlər söyləyirlər.

İncə hikmətləri duymaqda, gözəllikləri dərk etməkdə xüsusilə fərqlənən və özünün əməli-mənəvi qabiliyyətlərində yalnız həyatın yüksək məqsədlərini fəth etməyə can atan belə təfəkkür qəhrəmanları icərisində şairin qadın surətlərinin şərəfli yeri və özünəməxsus mövqeyi vardır.

Qadını öz yaradıcılığında aktiv təsir dairəsinə cəlb edən müəllif, hər şeydən əvvəl, onun xarakterini istər ailə-məişət, istərsə ictimai-tarixi, istərsə də fəlsəfi-estetik baxımdan araşdırır. Qadının mühihtdəki sosial vəziyyəti, zəmanəsindəki faciəvi taleyi Cavid yaradıcılığında dərin ürək yangısı və vətənpərvər mövqeyindən işıqlandırılmışdır.

Şair qadın obrazını lirik şeirin qəhrəmanı səviyyəsinə qaldırır, onu həm vəsf edir, həm həyatın sahibi olmamasında günahlandırır, həm də onu oyanmağa, ayağa qalxmağa və mübarizəyə səsləyir:

Qadın! Ey sevgili həmşirə oyan!

Ana! Ey nazlı qadın, qalx uyuyan

Daima mövtlə həmduş oluyor.

Zillü möhnətlə həmağuş oluyor.

H.Cavidin ən çox tənqidə məruz qalan “Pənbə çarşaf” şeirində lirik bir tərzdə qadın gözəlliyinin milli koloriti təsvir olunur. Şairin yaradıcılığının müəyyən mərhələsinin bariz nümunəsi olan “Pənbə çarşaf” şeiri romantik və lirik bir ovqatın gördüyü həyat lövhəsinin, çarşafa bürünmüş bir gözəlin təsvirinə həsr olunmuşdur.

Cavid poeziyasının nadir inciləri olan “Qadın”, “Şərq qadını”, “Azər” poemasında qismən qadının həyatdakı yeri, onun dünəni və bu günü, mübarizə əzmi ön plana çəkilir:

Məbədlərə, qalpaqlara, çarşaflara üsyan!

Şaşqınlığa yox zərrəcə imkan.

“Azər” poeması

-deyə üsyankarlıq ruhu aşılır.

H.Cavid məqalələrində qadınların maariflənməsi və təhsil alması, cəmiyyətin inkişafı üçün lazımlı olması fikri üzərində geniş dayanaraq, irəli sürdüyü nəzəri mülahizələri həyatı faktlarla təsdiqləyərək yazırdı: “Erkək qisminin maddi surətdə doğulub böyüməsinə qadınlar səbəb olduğu kimi, mənəviyyatca da münəvvərəlfikir, tərəqqipərvər olmalarına yeganə vasitə qadınlardır və qız məktəbləridir”.

Şairin qadının cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə münasibəti geniş şəkildə “Həsbi-hal” məqaləsində şərh edilir: “Qadınların cəmiyyəti bəşəriyyətdəki qiymət və əhəmiyyətləri yalnız bir cümleyi-həkimanə ilə gözəlcə isbat edilə bilər ki, o da budur:

“Cənnət anaların ayaqları altındadır.”- buyurulmuşdur. Bu fikir sonralar Cavidin dramaturgiyasında inkişaf etdirilərək “Peyğəmə” pyesində daha kamil həllini tapmışdır.

Qadın mövzusu Cavidin erkən poeziya və publisistikasında formalaşaraq, dərinlən təhlil edilib, araşdırılaraq dramaturgiyaya gətirilmişdir.

Faciəsini qəlbində boğaraq intiqam və qisas hisslərindən yüksəkdə duran Səlmə (“Ana”), romantik ideallarla real həyatın ədalətsiz qanunları arasında həlak olan Maral (“Maral”), eşq ilə yalanın, sevgi ilə riyakarlığın faciəsini yaşayan Afət (“Afət”), məsləki uğrunda fədakarcasına vuruşan Şəmsə (“Peyğəmə”), ülvə məhəbbəti uğrunda carpışan Xumar (“Şeyx Sənan”), ehtirasının quluna çevrilən Südəbə (“Səyavuş”), gələcəyə inanaraq yeni həyata atılan Jasmen (“Knyaz”) və neçə-neçə müxtəlif talei, əqidəli

qadın obrazları Cavid dramaturgiyasının kamil nümunələridir. Bu obrazların hər biri müəllifin estetik görüşlərinin, fəlsəfi mülahizələrinin ifadəçisi kimi meydana çıxmışdır.

Cavidin qadın surətləri onun ruhi gözəllik, təmiz əxlaq, kamil insanlıq, əqlin qüdrətini dərk etmək, hissiyyatın saflığını, zənginliyini duymaq haqqındakı fikirlərini dərindən başa düşməyə kömək edir. Şairin dram əsərlərindəki Maral, Afət, Xumar, Göyərçin, Südabə kimi rəngarəng xarakterli qadın surətlərinin hər birinin özünəməxsus fərdi aləmi, taleyi və həyat tarixəsi var.

Cavidin fikrincə, qadın əxlaqi saflığın və ruhi gözəlliyin timsalıdır.

Ümumiyyətlə, qadın mövzusu, qadının mədəniyyət və şəxsiyyət azadlığı məsələsi Cavidə bütün yaradıcılığı boyu düşündürmüş əsas tragik motivlərdən biridir. Qadınlığa münasibətdə Cavidin təqdim və təbliğ etdiyi estetik ideal- gözəllik və xeyirxahlıq, yüksək bəşəri əxlaq və məhəbbət təcəssümü olan nəcib qadın surətidir. Hələ 1910-cu ildə yazdığı ilk “Ana” səhnəçisi ilə o, maraqlı bir qadın-ana surəti yaradır: böyük ürəkli ana öz balasının hələ isti meyiti üzərindən onun namərd qatilinə xilas yolu göstərir. Bəşəri analıq məhəbbəti şəxsi qisas duyğusuna qalib gəlir. Bu cəhət-insan ləyaqətinə inam, nəcib, ülvəi duyğular və qəhrəmanlıq sonralar da Cavidin bütün müsbət qadın surətlərinə aid bir xüsusiyyət kimi meydana çıxır.

H.Cavidin elə bir sanballı əsərini tapmaq olmaz ki, orada qadına hörmət və məhəbbət əsas yerlərdən birini tutmasın. Təmiz, namuslu, saf, məğrur ana-qadın Cavid sənətinin məhək daşındır, ilham çeşməsidir. Bu sənətdə qadın yalnız məhəbbət mücəssəməsi, övlad tərbiyəçisi kimi deyil, həm də təmizlik məbdəgahı, məğrurluq və qürurluq tacı, mübariz silahdaş, vətənin ləyaqət və şərəfinin təmsilçisi, aqıl və duyğularının ən müqəddəs təcəssümü, zəriflik, incəlik, gözəllik məkanı kimi keyfiyyətləri özündə birləşdirir və həyatın bütün sahələrində öz nurunu, şəfəqlərini yayır.

Cavid sənəti başdan-başə kəskin toqquşmalarla, ideyalar vuruşu ilə doludur. Bu həyatın gedişində Cavidin qadın qəhrəmanları ən ümdə yerlərdən .məhəbbətdə dəyənlərlə bir-birindən fərqlənir və yadda qalırlar. “Ana”da Səlmə və İsmət, “Maral”da Maral, Səltənət, Humay, “Şeyx Sənan”da Xumar, Zəhrə, Əzra, Nina, “Şeyda”da Mariya və Roza, “Uçurum”da Göyərçin, Anjel, “İblis”də Rəna, Xavər, şəfqət bacısı, “Peyğəmbər”də Şəmsə, Mələk, “Afət”də Afət, Altunsaç, Alagöz, “Topal Teymur”da Dilşad, Alagöz, Olqa, “Knyaz”da Marqo, Lena, Jasmen, “Səyavuş”da ana, Firəngiz, Südabə, Rüdabə, “Xəyyam”da Sevdə, Vəfa, Səfa, Saqiyyə, “İblisin intiqamı”nda Sülh pərisi, “Azər”də Şəmsə, Elza, Lalə, Səlmə və bu kimi onlarca yaddaqalan, bir-birinə bənzəməyən qadın xarakterləri böyük sənətkarın əsərlərində incə boyalarla vəsf etmişdir. Əgər bu siyahıya müxtəlif epizodik surətləri- q, mələkləri,

rəqqasələri və başqalarını əlavə etsək, Cavid sənətinin qadına nə qədər geniş yer verdiyi bir daha aydın olar.

H.Cavidin bir şair və insan kimi qadına olan baxışı münasibətilə əsərlərində təsvir etdiyi qadınların fikirləri, mülahizələri, münasibətləri və əxlaqi görüşləri çox zaman birləşir və bir-birini tamamlyr.

H.Cavidə görə, qadın əxlaqi saflığın və ruhi gözəlliyin timsalıdır. Qadın mənliyi yüksəklik, doğruluqluq və məğrurluq kimi qırılmaz, ləkədən uzaq və pak sifətlərdən yoğrulmuşdur. Qadın alçaldıla bilməz. O, yalnız hörmətli tutulduqda, şərəfləndirildikdə özünəməxsus məziyyətləri əldə edə bilər.

H.Cavid gözəlliyi, məəbbəti və tükənməz həyat eşqini də qadının əxlaqında, ismətində və duyğularının təmizliyində görürdü. Zəhəri gözəllik qəlbin gözəlliyi ilə birləşdikdə qadın sevilir və şərəstəş edilir. Qadının əli ilə yalnız xeyirxah, faydalı işlər baş verə bilər. Qadının əməli ilə vəhşi, duyğusuz və çirkin ehtirasları yox etmək mümkündür.

Qadın ana kimi müqəddəs və şərəfli bir adı daşıyır. Ana-qadın hər şeydən güclüdür, bütün təmiz duyğulardan yüksəkdir, hər şeyə qadirdir.

Qadın vətəndaşdır. Ərinin məslək və əqidə dostudur. Cəmiyyətə faydalı, böyük əməllər uğrunda mübarizədə mətin və yenilməz bir qüvvədir. H.Cavid qadını- vətəndaşı zəifliyə, acizliyə nifrət bəsləmək ruhunda böyüyən, haqqını yalvarışla deyil, müqavimət və mübarizə yolu ilə qazanan, əqidəsindən dönməyən bir vətəndaş kimi görmək istəyirdi.

H.Cavidin qadın surətləri içərisində şərə və hiyləyə, düşkün ehtiraslara uyub rəzalətlər törədən mənfə qadın surətlərinə də təsadüf edilir. (məsələn, “Səyavuş” əsərində Südəbə kimi). Lakin şairin qadın surətlərinin demək olar ki, hamısı müsbət qayəli, xassiyətcə bütöv və xaraktercə dəyişilməz məğrur qadınlar idi.

H.Cavid mənəvi gözəlliyin rəmzi kimi qadını, qadın əxlaqını, qadın vüqarını və qadın qəlbinin saflığını qorumağı nəzərdə tuturdu. Məhəbbət dedikdə isə qadının xeyirxah əli ilə, işıqlı əmli və fəaliyyəti ilə vücudə gələcək böyük işləri əsil səadət hesab edirdi: gözəllik- qadınlar, məhəbbət isə qadının tam və müstəqil azadlığına nail olmasından ibarətdir.

Bütünlükdə qadın qəlbi Cavid sənətini hərəkətə gətirən təkan qüvvəsidir.- Onun rəğbətlə təsvir etdiyi qadınlar əzəmətli və dərin, sevən-seviləndir, sevgiləri yolunda hər cür riskə gedəndir, işgəncəyə dözəndirlər. Yeri gələndə intiqamçı və cəngavərdirlər. Bu qadınlar onların ləyaqətlərini ləkələyənləri məhv edib yandıra, külə döndərə bilər. Cavid sənəti qadına əyləncə kimi baxanlara ən sərrast zərbədir. Bu sənət analıq, qadınlıq üçün krallara, padşahlara, din xadimlərinə qarşı üsyan edən od nəfəsli, üsyankar sənətdir. Bu qadınlar öz ağıl və iradələri ilə, hünər və gözəllikləri ilə qələbə çalan məğrur, qorxmaz, dəyanətli fədakarlardır.

Poeziya, publisistika və möhtəşəm dramaturgiyasında qadın probleminə geniş yer ayıran Cavid ədəbiyyat və incəsənətimizi, o cümlədən teatrımızı gözəl, ülvə, romantik və təkrarolunmaz xarakterlərlə

zənginləşdirərək, bu mövzunun gələcək inkişafının düzgün istiqamətləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Cavid Hüseyn. Əsərləri. I cild .Bakı, 2005
- 2.Cavid Hüseyn. Əsərləri. II cild. Bakı, 2005
- 3.Cavid Hüseyn. Əsərləri. III cild. Bakı, 2005
- 4.Cavid Hüseyn. Əsərləri. IV cild. Bakı, 2005
- 5.Cavid Hüseyn. Əsərləri. V cild. Bakı, 2005
- 6.Q. Xəlilov. Tənqidçilik çətin peşədir. Bakı, 1986
- 7.Y. Qarayev. Fəciə və qəhrəman. Bakı, 1965
- 8.N.Əzizova. Hüseyn Cavid dramaturgiyasında qadınların tipləri və Cavidin məhəbbət konsepsiyası.Bakı, Elm, 2005

Вафа Аллахвердиева (Махмудова)

Тема женщины в творчестве Г.Джавида

Резюме

В статье о поэте и драматурге Гусейн Джавиде разобраны женские образы в его стихотворениях, поэмах и драматических произведениях. Показаны глубокое уважение, любовь литератора к женщине, ее образу.

Проанализированы женские образы в пьесах «Мать», «Афет», «Марал», «Иблис», «Шейх Сенан», «Шейда», «Князь» и другие. В мировой литературе нет такого великого писателя, которого бы не тревожила тема женщины и её судьбы в обществе. Одним из таких писателей был Гусейн Джавид, всегда с уважением говоривший о женщине и высоко оценивший её положение в обществе. Невозможно найти среди величественных произведений Г. Джавида такое, в котором бы уважение и любовь к женщине не занимали главного места.

Vafa Allahverdiyeva (Makhmudova)

**Candidate of philology, docent of Azerbaijan State Economic University
Summary**

Theme of a woman in H. Javid's works

In the article the images of women in our writer and playwright H. Javid's poems and drama works were analyzed. Writer's deep respect, love of a woman and her image were shown there. Female images in the plays "Mother", "Afet", "Maral", "Iblis", "Sheikh Senan", "Sheida", "Knyaz" and others were analyzed.

There is no such a great writer in the world literature, who would not be bothered by the theme of a woman and her fate in society. One of these writers was Hussein Javid, who always spoke about woman with respect and appreciated her position in society. It is impossible to find among the majestic works of H. Javid such, where respect and love for a woman did not occupy the main place.

Rəyçi: Tofiq Əbdülhəsənli
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ƏLİ HƏŞİMOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Naxçıvan Bölməsi

aliheshim@yahoo.com

ZAMAN QARAYEVİN TARİXİ POVESTLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT VƏ ZAMAN PROBLEMİ

Açar sözlər: Z.Qarayev, “Kürü keçdilər”, “Qarabağ düdəməsi”, tarixi povest, tarixi kolorit, ədəbiyyatşünaslıq

Key words: Z.Garayev, “Kuru kechdilar”, “Garabagh dudemesi”, historical narratives, historical colorit, literature study.

Ключевые слова: З.Гараев, «Скрещенное море», «Карабахское хулиганство», исторический рассказ, историческая окраска, литературная критика

Məqalədə Zaman Qarayevin yaradıcılığında xüsusilə seçilən “Kürü keçdilər” və “Qarabağ düdəməsi” tarixi povestləri tədqiqata cəlb olunur. Qeyd olunur ki, bu tarixi povestlərdə tarix reallıqlarla ədəbi reallıqlar əsasən eyniyyət təşkil edir, yaxud əsər tarixi reallıqları təhrif etmir. Eyni zamanda bu povestlərdə şəxsiyyət və zaman problemi də diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Azərbaycan tarixi povestinin mövzu dairəsində əhəmiyyətli yerlərdən birini də Qarabağ tarixindən bəhs edən əsərlər təşkil edir ki, bu istiqamətdə Zaman Qarayevin povestləri həm tarixi reallıqların əksi, həm də sənətkarlıq məziyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Vurğulanır ki, “kürü keçdilər” və “Qarabağ düdəməsi” tarixi povestləri janrın uğurlu nümunəsidir.

Ədəbiyyatşünaslıqda nəsrin aparıcı janrlarından biri olan, çoxsaylı nümunələrində ədəbi mühitin ağırlığını daşıyan, estetik dəyəri, ifadə imkanları ilə seçilən janrlardan biri də povest janrıdır. Povest janrı olaraq postsovet məkanında belə adlanır. Müstəqillik illərinin araşdırmalarında povest janrı ilə bağlı müəyyən fikirlər, fərqli yanaşmalar yer almaqdadır və bu fikirlər, əsasən, deyir ki, dünya ədəbiyyatında “Uzun hekayə” kimi xarakterizə edilən bu ədəbi forma niyə bizdə povest kimi adlanır. Hətta tənqidçi-ədəbiyyatşünaslardan Tehran Əlişanoğlu, Əsəd Cahangir və digərlərinin də qatıldığı ədəbi polemikada hekayət, uzun hekayə və s. versiyalar irəli sürülür (7). Vurğulayaq ki, adı nə olur olsun povest janrı Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm tərkib hissəsidir və janrı çoxsaylı nümunələri ədəbi hadisəyə çevrilə bilmişdir.

Gələk ikinci məsələyə. Azərbaycan tarixi nəsrində janrlar üzrə bölgü aparsaq romanlarla yanaşı tarixi mövzulu povestlər, hətta hekayələr də yazılmış, ədəbi mühit də, oxucuda bunu qəbul etmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda povestləri də mövzusuna görə bir neçə qrupda təsnifləndirirlər ki, bunlardan biri də tarixi mövzulu povestlərdir (2, s. 258). Tarixi, sənədli, xatirə, xroniki kimi təsnifləndirilən tarixi mövzulu povestlərin ortaq nöqtəsi bədii nümunələrdə tarixin –yaxın, yaxud uzaq səhifələri varaqlanır, tarixi dövr və müasir gerçəkliyin sintezi müəllif mövqeyini müəyyənləşdirir, bəhs olunan dövrə uyğun sənədlər, mənbələr, məktublardan istifadə olunmaqla tarixi reallığın ədəbi müstəvidə əksi diqqət mərkəzinə çəkilir. Qeyd edək ki, tarixi nəslə bağlı tədqiqatlarda da bu məsələlərə toxunulur, mülahizələrin yekdil nəticəsi isə ədəbiyyatşünaslığın janr qarşısındakı tələblərini formalaşdırır.

Ədəbi fikir tariximizdə həm tədqiqatçı, həm yazıçı, yaxud şair, dramaturq kimliyinə sahib olan çoxsaylı ziyalılar, yaradıcı şəxsiyyətlər vardır. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Zaman Qarayevdir. Haqqında geniş tədqiqatlar aparılmasa da onun elmi fəaliyyət dairəsində M.F.Axundovla bağlı gördüyü işlər ədəbiyyatşünaslıqda onun tədqiqatçı obrazını formalaşdırırsa əsasən tarixi mövzularda qələmə aldığı roman və povestləri onun yazıçı- məhsuldar, zəhmətkeş, məsuliyyətli obrazını möhkəmləndirir (2, s. 9). XX əsr Azərbaycan nəsrində Zaman Qarayev imzasını silmək olmaz ona görə ki, onun Qarabağ mövzusunda yazdığı əsərlər, “Əlincə qalası” romanı ədibi fikirimizi zənginləşdirən uğurlu nümunələrdir. Onun qələmindən üç tarixi povest çıxmışdır: “Xarqo”, “Kürü keçdilər”, “Qarabağ düdəməsi. Zaman Qarayev haqqında tənqidçi, filologiya üzrə elmlər doktoru Vaqif Yusifli yazır: “Zaman Qarayev bir sıra tarixi povestlərin müəllifidir. Xüsusilə Qarabağ tarixi onu çox maraqlandırır” (6, s. 47)

Z.Qarayevin yaradıcılığında maraq doğuran tarixi povestlərdən biri də “Kürü keçdilər” dir. Əsər qısa həcm, yığcam süjet xəttinə baxmayaraq qaldırdığı problemlə böyük mətləblərdən xəbər xerir.

Povest Qarabağ xanı Pənah xanın saldırdığı Pənahabad qalası, Qarabağ təbiəti və xanlığın daxili və xarici siyasətindən verilən qısa xülasə ilə başlayır. Pənah xan saldırdığı şəhərdəki sarayını bəzətmək üçün qudası, oğlu İbrahimin qaynatası, Hürzadın atası erməni Şahnəzəri Şəkiyə Hacı Çələbi xanın hüzuruna göndərir, pay tutur, xanlığın yeni kəsilmiş pulundan da Şahnəzərə verir ki, Çələbi xana aparsın. Şahnəzər səfərdən qayıdıb Pənah xana bildirir ki, Çələbi xan bizi pis qarşıladı, xanlığın sikkəsini, Pənah xanı təhqir etdi və Şəki ipəyi satmadı. Qəzəblənən Pənah xan bundan pəjmürdə olur və Çələbi xana qarşı daxilində formalaşan nifrət zamanla üzə vurur. Xanlıqlar arasındakı daxili çəkişmələrdən qısa və dolğun şəkildə bəhs edən yazıçı XVIII əsr Azərbaycanının siyasi, iqtisadi, mədəni mənzərəsi haqqında dolğun və dəqiq mənzərə yaradır. Bu daxili çəkişmələrin Azərbaycana

vurduğu zərbə əsərin hər cümləsində təəssüflə xatırlanır. Pənah xan Rusiya, İran, Gürcü çarlığı və xanlıqlar arasındakı münasibətləri analiz edərək xanlığın sərhədlərini genişlətmək naminə müəyyən cəhdlərin qaçılmazlığı qənaətinə gəlir. Əsərin bu məqamında yazıçı Nadir şahın hakimiyyəti, onun hakimiyyəti illərində qardaşı Fərzəli bəyin Nadir şahın vəziri olması, daxili ziddiyyətlərin qurbanı olması, onun yerinə eşik ağası vəzifəsinə Pənah xanın gətirilməsi, bu proseslərdə yer almamaq üçün Qarabağa qaçması, Nadir şahın öldürülməsi nəticəsində sərbəstləşməsi, Adil şahın zamanında vali Əmiraslan xanın vasitəçiliyi ilə xan titulu alması prosesi təsvir olunur. Əsərdə oxuduğumuz hadisələr tarixdə belədir: “Şah sarayında Fərzəli bəy eşikağası, Pənahəli bəy isə ordu əmiri təyin olundu...Pənahəli bəy 1738-ci ildə bir dəstə öz yaxın adamları ilə birlikdə sarayı tərk edib doğma yurdu Qarabağa çəkildi” (1, s. 531). Bu səhifələrdə oxuyuruq: “Pənah bəy özünü xan elan etdi. Qarabağı, eləcə də qismən Gəncə, Təbriz, Ərdəbil, Naxçıvan vilayətlərinin bəzi torpaqlarını idarə etməyə başladı” (3, s. 49). Əsərin süjeti boyu erməni faktoru diqqət mərkəzində olur. Elə bu məqamda erməni Şahnəzərin tarixinə müraciət edən yazıçı müəyyən faktlara diqqət çəkərək ermənilərin tarixən mövcud olmuş xain simasını elə tarixi faktların təmsalında açır. Aydın olur ki, Şahnəzər Van gölü ətrafından gəlib Qarabağ torpaqlarına sığınır, zamanla özünə yer etdikdən sonra xəmsə mülükləri ilə fikir ayrılığına düşür, əmisi Vənənd məliyi Seynini öldürdüyü üçün Pənah xana sığınır. Burda yazıçı tarixə müraciət edərək bildirir ki, Şahnəzər Pənah xanla qohum olduğdan sonra ondan istifadə edərək “Mehri və Güney mahallarını Bərgüşadadək Qaradağ hakimindən alıb özünə təbə etdi. Sisyan mahalını Naxçıvan hakimindən, Zəngəzur və Qafan mahallarını Təbriz bəylərbəyliyindən aldı. Kolanıların məskəni olub, Uşacıq kəndindən Göyçə sərhəddinə qədər uzanan Tərtər çayı sahilindəki yerləri İrəvan hakimindən aldı. Gəncə hakimlərinə aid və Xudafərin körpüsündən Kürək çayına qədər olan yerləri öz əlinə keçirdi” (3, s. 51). Qaradağ hakimi Kazım xan Pənahabada gəlir. Bu zaman Pənah xan şəhərin kordinatları, təbii şəraiti, coğrafi quruluşu və gözəlliyindən bəhs edir, Kazım xan isə öz xanlığı ərazisinə düşən ərazilərdəki tarixi abidələrdən, Bəzz qalası, Bəbək üsyanı kimi tarixdən alınmış məlumatlar verir.

Pənah xan xanlarla görüşlərində özünün strategiyasını açıqlayır. Xanlıqlar arasında çəkişmələrin mahiyyətinə varılır. Pənah xan Naxçıvan xanı Heydərqulu xan, Qaradağ xanı Kazım, Gəncə xanı Şahverdi ilə müttəfiqlik əlaqələri quraraq Gürcü çarı II İrakliyə müraciət edir, Şəki xanı Hacı Çələbi xanın üzərinə hücum planı qururlar. Qarşı tərəfdə isə Çələbi xan xəbəri eşidərək novruzqabağı döyüşə hazırlaşır. Tarixə söykənən informasiyalarda əsərin tarixi bağları daha da güclənir. Belə ki, döyüşə hazırlıq səhnələrində kürqırağı ərazilərin məişəti, dolanışığı haqda, eyni zamanda

Mingəçevir və bu bölgənin tarixindən müəyyən informasiyalar verilir, romalıların buraya hücumu xatırlanır, yaşı 2 min il olan, Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyində saxlanılan kitabə haqqında məlumat verilir. Kürün sahilindəki iki kənd: Alaqağalı və Zurnabadlının sakinlərinin çayın sahilində duraraq deyişmələri Şirvan Qarabağ uğrunda öz düşüncələrincə mübarizə aparmaları, xanlarını müdafiə etmələri səhnələrində yazıçı xüsusi həssaslıqla vurğulayır ki, hər kəsin bildiyi bir həqiqət vardır ki, döyüşdən sonra mehriban yaşayacaq olan bu kəndlilərin mübarizəsi əslində xanlıqlar dövrü Azərbaycan tarixinin canlı mənzərəsi kimi seçilmişdir və özündə dövrün siyasi proseslərini əks etdirir. Kəndlilər biri-birinə deyir: “Bizim qızları sizin oğlanlar alır, sizin qızları bizim oğlanlar alır: qohumuq, qonşuyuq, el-obayıq. Dava nəyimizə gərəkdir!” (3, s. 55). Şahnəzərlə sövdələşən İrakli isə dörd xanı Qızılqayada əsir edir. Çələbi xan döyüş gözlərkən Pənah xan və müttəfiqlərinin əsir alındığını eşidir. Oğlu və əyanlar bayramqabağı olduğunda şəhərə qayıtmağı məsləhət görsələr də Çələbi xan çətin gündə xanları tərk etmir, Azərbaycan, vətən naminə onları xilas etmək üçün qoşuna əmr verir. Çələbi xan İraklinin üzərinə yeridiyində Şahnəzər İrakliylə müttəfiq olub Qarabağ və Azərbaycan torpaqlarını bölüşür. Elə ki Çələbi xanın qoşununun yaxınlaşdığını eşidirlər Şahnəzər Pənah xanın yanına qaçır, İraklinin ordusu isə darmadağın olub qaçır. Əsərdə diqqət çəkilməsi məqamlardan bir də xanlara İraklinin tabelik təklifinə xanların verdiyi cavabdır ki, onlar ölümü vətəni satmaqdan üstün tuturlar. İrakli Şahverdi xana Nadir Qazax və Borçalını gürcülərə verdi sən də Gəncə xanlığını ver, deyir. Burada yazıçının diqqət çəkmək istədiyi məqam budur: görünən erməni ilə görünməyən gürcü. Car-Balakən döyüşündə Çələbi xanın hünərinə bələd olan İrakli qorxuya düşür. Çələbi xan xanları azad edir. Burda hadisələr aydınlığa qovuşur. Əsirlikdə ikən xanların səhvlərini etiraf etməsi, Qaradağlı şair Kazım xan Çığırının etirafı, Pənah xanın Xankəndini saldırmaq istəyi, xanlıqlar dövrü tarixindən məlumat, xanlıqların pul siyasəti səhnələri maraqla qarşılanır.

Çələbi xanla Pənah xanın dialoqunda Şahnəzərin yalanlarının üstü açılır, öz dilindən etirafları verilir, Çələbi xanın Pənah xana göndərdiyi “Yusif və Züleyxa” xalçasını Şahnəzərin Gəncədə Təktəkə satması kimi detallar erməni fitnəkarlığının mahiyyətinə aydınlaşdırır. Babəkə xəyanət edən Səhl Sumbatla pənah xana xəyanət edən Şahnəzər arasında paralelliklər aprılır, Heydərqulu xanın xəyanətdən nəticə çıxarmaq cəhdləri, tarixə müraciəti, Şəddadi hökmdarı Şavurun əmriylə Ömər Osmanoglundun hazırladığı Gəncə qapıları, gürcülərin onu aparması kimi faktlar xatırlanırsa da strategiyası və yanaşması müəllif gözündə zidiyyətlilə diqqəti cəlb edir. Əsərin sonunda Pənah xan və digər xanların yekdil rəyi olan Şahnəzərin öldürülməsi məqamında Çələbi xan həmişəki kimi humanistlik edir,

bayramqabağı olduğundan qan tökməyi doğru görmür və Şahnəzər öldürülür. Şahnəzərin aqibəti verilmir.

Əsərdə ədəbi normalar çərçivəsində maraq doğuran məqamlar da vardır. Xalq yaddaşından bəhrələnmənin nümunəsi kimi “Yağın çoxluğundan plovera ziyan gəlməz”, fikri, Kürqırağının balıqçılıq vədişləri və məişətlərində bununla əlaqəli detalların verilməsi: “Balıq deyir kim mənə yedi, üstündən su içdi, ağlatdım anasını, kim çay içdi, ağlatdı anamı...” (3, s. 53). İlanbalığının süfrədə yeri və ilanla bağlı mifdən gələn məqamlar, inamların verilməsi yazıcının milli yaddaşa bağlılığı kimi dəyərləndirilməlidir. Döyüşə hazırlıq prosesində şərqlərin oxunması da (3, s. 55), xalçaçılıqla bağlı məxsusi ifadələrin obrazların dilindən səsləndirilməsi də, xalq yaddaşında özünə yer tapan bağlamalarından istifadə də əsərdə millilik, tarixilik qatını gücləndirir.

Əsərdə tarixiliyin, bədiiyyatın pozulduğu məqamlar da vardır. Nizaminin anadan olduğu ildəki Gəncə zəlzələsindən bəhs olunması (3, s. 59) da, Türkiyə, İran dövlətindən bəhs olunması da müəllif diqqətsizliyinin nəticəsi kimi ortaya çıxır.

Tədqiqatçı Elnarə Qaragözova qeyd edir ki, “Povest tariximizin şanlı və eyni zamanda ağır bir dövrünü əks etdirir” (4, s. 262)

Müəllif əsərin sonunda Çələbi xanın dilindən öz fikirlərini ifadə etmiş olur: “Üstündə gəzdiyimiz bu torpaq babalarımızdan bizə yadigardır. Onu qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmalıyıq. Müqəddəs vətənimizin birliyini, bütövlüyünü göz bəbəyi kimi qorumalıyıq. Torpağımızın bir qarışını da yadlara verməməliyik!” (3, s. 60).

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1994, 680 s.
2. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasının hazırladığı 2016-cı il üçün əlamətdar və tarixi günlər təqvimini. Bakı: 2016
3. Qarayev Z. Kürü keçdilər // Azərbaycan / 2001 N 10, s. 48-61
4. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı 2 cild, I cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 1088 s.
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, II cild. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 1088 s.
6. Yusifli V. Görünən və görünməyən adam // Azərbaycan / 2001 N 10, s. 47
7. <http://www.kitabxana.net/?oper=readNews&id=997>

Ali Hashimov

**The problem of the personality and time in zaman garayev's
historical narratives**

Sammary

The article has been devoted to the investigation of Zaman Garayev's historical narratives "Kuru kechdilar" and "Garabagh dudemesi" which have a special and elected place in his creative work. It is noted that in these historical narratives the historical truth and literary truth mainly organizes identity. The other word the work isn't distorted the historical truth. The same time the problems of personality and time in these narratives are paid attention. The works dealt with the history of Garabagh take an important place among the topic of the historical narratives of Azerbaijan. For their such features Zaman Garayev's narratives attracts attention for its reflecting realities and craftsmanship accomplishment. It is emphasized that the narratives of "Kuru kechdilar" and "Garabagh dudemesi" are lucky examples of the genre.

Али Гашимов

**Персонал и время проблема в исторических
правах времени**

Резюме

В статье Заман Гараев участвовал в изучении исторических рассказов, таких как «Пересечение моря» и «карабахское хулиганство». Примечательно, что в этих исторических повествованиях историческая реальность и литературные реалии в основном идентичны, или сложность работы не искажает реальность. В то же время в этих повествованиях также находятся проблемы с личностью и временем. Одним из самых заметных мест в истории азербайджанского исторического повествования являются работы, связанные с историей Карабаха, в которой повествования Замана Гараева привлекают внимание как от исторической реальности, так и от мастерства искусства. Подчеркивается, что исторические рассказы «плевать» и «карабахское хулиганство» являются хорошим примером жанра.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü

ATİF İSLAMZADƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: atif.islamzade@mail.ru

OĞUZ EPİK SİSTEMİNDƏ ATA QORQUD MÜJDƏÇİ PEYĞƏMBƏR KİMİ

Açar sözlər: Oğuz epik sistemi, Ata, Dədə, Qorqud, müjdəçilik, inanclar sistemi

Ключевые слова: огузская эпическая система, отец, Деде Горгуд, предвестничество, система верований

Key words: Oghuz epic system, Ata (Father), Dede, Gorgud, herald, belief system

Biz “Dədə Qorqud kitabı”nda oğuznamə (oğuznamə içində oğuznamə) başlıqlı yazımızda Oğuz **xanın** peyğəmbərlik missiyası barədə araşdırma aparmağa çalışmışıq (1, 96-105). Həm F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” adlandırdığımız “Cəmi ət-təvarix” əsərindən, çıxarılmış məlum parçada, Ə.Bahadır **xanın** “Şəcərəyi-tərakimə” (türkmənlərin şəcərəsi) əsərində, həmçinin digər oğuznamələrdə epik səviyyədə Oğuz **xanın** peyğəmbər funksiyası daşması və bunun üçün missiya yürüdərək qəzavat aparması təsdiq olunur. Epik mətndə Oğuz xana peyğəmbər deyilməsə də, peyğəmbərlik keyfiyyətlərinin onda cəmlənməsi (İsa peyğəmbər kimi beşikdə dil açıb danışması, insanları **Uca Allahın** birliyini (tovhidi) qəbul etməyə çağırması və s.) mətnin epik səviyyəsində təsdiq olunursa, demək digər alt laylarda bu məlumatın mövcudluğu inkar olunmazdır. Hətta “Oğuz Kağan” dastanında (uyğur versiyasında) Tanrıdan əhd alan Oğuz **xanın** missiyanı başa vurduqdan sonra “Göy Tanrı qarşısında borcumu yerinə yetirdim” (2, 34) deməsi ilə daha əski zamanların oğuznaməsində peyğəmbərlik missiyası bir daha təsdiqini tapır. F.Bayatm Rza H.-ya istinadən Rüstəm paşanın “Osmanlı sülaləsinin tarixi” əsərində Qur’ani-Kərimə düşmüş iyirmi səkkiz peyğəmbərdən biri Zülqərneyn (əs) haqqında göstərdiyi sitatda Zülqərneyn peyğəmbərin Makedoniyalı İsgəndər deyil, Oğuz xan olması iddiası da irəli sürülür. Qur’anda Oğuz xan “iki buynuzlu adı ilə xatırlanır. Bu o Oğuzdur ki, atasını öldürərək hakimiyyəti ələ almışdı. Onun babaları İbrahimin haqq dinində idilər” (3, 77).

Eyni epik ənənədə Dədə Qorqudun da peyğəmbərlik missiyası üzə çıxır. Eposda Dədə Qorqudun haqqında ötürülən bilgi ən az halda onu üç missiya (vəzifə) sahibi kimi dəyərləndirir:

- 1) Peyğəmbər olması;
- 2) Xatəmül-ənbiyani müjdələməsi;
- 3) Övliya olması.

Dədə Qorqudun peyğəmbər və övliyalığı başqa bir araşdırma mövzusudur. Biz bu yazımızda Dədənin müjdələyici peyğəmbər kimi epik mətndə işarələnməsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Öncə bir suala cavab tapaq ki, müjdələyici olmaq nədir? İslam tarixindən məlumdur ki, Muhəmməd Əleyhissəlamın xatəmül-ənbiya (sonuncu peyğəmbər) olaraq gələcəyini müjdələyən, xəbər verən bir çox peyğəmbərlər, həvarilər və elm sahibləri olmuşlar. Bütün səmavi kitablarda sonuncu peyğəmbərin gələcəyi və onun kimliyi barədə müjdələyici bilgi vardır. Eyni zamanda digər müjdələyicilər də vardır ki, bunlardan xristian rahibi Bahira, büt-pərəstliyi atıb, xristianlığı qəbul etmiş Varaqa İbn Nofəl, məşhur ərəb şairi və xətibisi Kus İbn Saidə, böyük övliya məqamını qazanmış Şeyx Üveys Qərani (Veysəl Qərani) və s. müjdələyicilər olmuşlar. Bu şəxslərin bir çoxu barədə əlimizdəki qiymətli mənbə geniş məlumat verir. Bu mənbədə təsvir olunur ki, İslam peyğəmbəri Muhəmməd Əleyhissəlam hələ 12 yaşında olduğu zaman əmisi Əbu Talib ilə Suriyaya səfər edir və burada Busra qəsəbəsinin xristian monastırının rahibi Bahira ilə qarşılaşır. Rahib gələcək peyğəmbəri görərkən deyir: “Bu uşaq Xatəmül-Ənbiyadır. Şam yəhudiləri içində onun görünüş və əlamətlərini tanıyan adamlar var” (4, 52). Hətta Bahira sonuncu peyğəmbərin vəsf və əlamətlərini bu uşağın üzündə gördükdən sonra onu sinayır və onun gələcək peyğəmbər olacağına əmin olduqdan sonra, onu tanıya biləcək şam yəhudilərinin bəd niyyətlərindən, ona pislik edə biləcəklərindən Əbu Talibi xəbərdar edir, onu Şama aparmamağı məsləhət görür. Müəlliflər bu barədə yazır: “Bu sözləri eşidən Əbu Talib alışı-verişini orada edərək geri dönmüşdür” (4, 52).

Onu da qeyd edək ki, “Şam yəhudiləri içində onun görünüş və əlamətlərini tanıyan adamlar var” deməkdə Bahiranın qəsdı məhz Muhəmməd Əleyhissəlamın səmavi kitablarda müjdələnməsini söyləmək olmuşdur. O kitablarda ki, yəhudilər də bu kitablar (Tövrat, İncil) vasitəsilə bundan xəbərdar olmuşlar.

Varaqa İbn Nofəlin peyğəmbəri müjdələməsi barədə eyni mənbədə oxuyuruq: “Kəbəni təvaf etmək üçün çıxdığında Həzrəti Məhəmməd Varaqa ilə qarşılaşdı. Xədicə kimi o da başına gələnləri (ilk vəhy hadisəsi nəzərdə tutulur – A.İ.) ona danışdı. Varaqa: “Sən bu ümmətin peyğəmbəri olacaqsan. Sənə gələn Musaya gələn böyük mələkdir dedi” (4, 75).

Eyni mənbə Cövdət Paşaya istinadən Kus İbn Saidənin də peyğəmbərin gələcəyini xəbər verdiyini bildirir: “Xatəmül Ənbiyanın gələcəyini əvvəldən xəbər verənlərdən biri də Kus İbni Saidədir” (4, 67).

“Xatəmül-Ənbiya” əsərinin müəlliflərinin Əhməd Cövdət Paşaya (türk transkripsiyasında Ahmet Cevdet Paşa) istinadən Kus İbn Saidənin oxuduğu xütbədən verdikləri nümunədə belə bir xəbərdarlıq vardır: “And içirəm ki, Allahın əlində bir din var ki, indi bildiyimiz dindən daha sevimlidir. Və Allahın göndərəcəyi bir peyğəmbər vardır ki, gəlməsinə az qalıb, kölgəsi

başımızın üstündədir. Xoşbəxt o adamdır ki, ona iman edə, ona hidayət edə. Vay o bədbəxtə ki, ona üsyan edə, qarşı çıxa” (4, 67).

Yuxarıda diqqət çəkdiyimiz kimi, Muhəmməd Əleyhissəlamı müjdələyən xüsusi dərəcə sahiblərindən biri də böyük övliyələr cərgəsində yer alan Şeyx Üveys (Veysəl) Qəranidir. Bu barədə əlimizdəki qiymətli mənbə bizə yol göstərir: “Üveys pek düşünmedi... Cəvab verdi: Ey Allahın bana armağanı annem! Köyümüzdəki ən yakından ən uzağına kadar, bütün akrabalarımızın divane sandıkları oğlun şöyle bir ilhamdadır. Fəket doğrusunu elbette Həzreti Allah (c.c.) bilir... Həzreti Muhəmməd (s.a.s.) son peyğəmbərliyinə hazırlanacaktır. Bir kavmin değil, şimdiki və kiyamətə kadar gelecek insanların Peyğəmbəri olacaktır” (5, 87) Yaxud da, eyni mənbənin başqa bir hissəsindən oxuyuruq: “Şöyle diyordu içindeki ilham: Ey Üveys müjde... Həzreti Allah (c.c.) Cəbrail (a.s.)-ı Hira dağında olan Həzreti Muhəmməd (s.a.s.)-ə yolladı... Peyğəmbərlik görevini tebliğ etti” (5, 93). Bu sitatlarla Veysəl (Üveys) Qəraninin Həzrəti peyğəmbərimizi müjdələməsi açıq-aşkar görünür. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu böyük şəxsiyyət Həzrəti peyğəmbər Muhəmməd Əleyhissəlam zamanında yaşamış, Muhəmməd Əleyhissəlama hələ peyğəmbərlik gəlməmişdən bu barədə müjdə vermiş, Həzrəti peyğəmbərimizin peyğəmbərliyi dövründə və onun vəfatından sonra da ömür sürmüşdür. Ahmet Cemil Akıncıya yenidən müraciət edək: “Həzreti Muhəmməd (s.a.s.)-in zühur edip ahir zaman peyğəmbəri olacağını haber verdigine göre, bunun için Həzreti Muhəmməd (s.a.s.)-dən on-on beş yaş büyük olması icab eder” (5, 19).

Digər bir mənbədə də bu mülahizə öz təsdiqini tapır (6, 361-363).

Sonuncu peyğəmbərin müjdələnməsi yalnız bir neçə misalla məhdudlaşmır. Aşkar görüldüyü kimi bu bir müqəddəs missiya olub, ilahi risalətin təbliğinə uyğundur. Bu müjdəni əsasən peyğəmbərlər, övliyələr və böyük dərəcə qazanmış alimlər vermişlər. Adəm Əleyhissəlamdan tutmuş İsa əleyhissəlama qədər Muhəmməd Əleyhissəlamın gələcəyi barədə bütün peyğəmbərlər müjdə xəbəri vermişlər (7, 276-310).

Bu məsələ haqqında Ahmet Cəvdət Paşadan da oxuyuruq: “Ahir zamanda diyari-Arapta Evladi-İsmaildən Hatəmülenbiyə gələceği Kütüsü-Semaviyyədə (Semavi kitaplarda) mündəriç idi. Enbiyai-salisedən bazıları dahi onu vasf ve tarif etmişti” (8, 45).

İslam dünyasının əvəzsiz ad sahibi Həzrəti Əli Əleyhissəlam da bu barədə xəbər vermişdir: “Onlar elə bir peyğəmbərdir ki, nə soylarının azlığı üzündən buyruqları bildirməkdə bir qüsurda bulundular, nə də onlara qarşı çıxanların çoxluğu üzündən bir təqsirə düşdülər. Kimisi gəlib keçmişdir və özündən sonra gələcək peyğəmbərlərin adlarını bildirmişdir” (9, 25). Əlavə məlumat üçün bax: (10, 67-95).

Qeyd edək ki, yalnız elmi-dini ədəbiyyatda deyil, həmçinin bədii ədəbiyyatda da bu müjdə missiyası və sonuncu peyğəmbərin gələcəyi, hətta

onun hansı görkəmdə olacağı, kimliyi və vətəni haqqında da təzahürlər öz əksini tapmışdır. Belə əhəmiyyətli nümunələrdən biri də yalnız şair kimi yox, həm də alim kimi qəbul olunan Şeyx Nizaminin “Xəmsə”yə daxil “Xosrov və Şirin” əsərində də diqqət çəkir (11, 349-351).

Beləliklə, müjdəçilər haqqında müəyyən bilgi verdikdən sonra gəldiyimiz yekun qənaəti ortaya qoyaq. Bizə belə gəlir ki, Dədə Qorqud da bu müjdəçilərdən biridir. Eyni zamanda Dədə Qorqud müjdəçi peyğəmbərdir. Elə DQK-də də “Dədə Qorqud” qeybdən xəbər alan, könlünə ilham gələn məqam sahibi olaraq müjdəçi peyğəmbərlər cərgəsində dayanır. Muhəmməd Əleyhissəlam bütün peyğəmbərlər tərəfindən müjdələnməsi ilə bərabər, hansı peyğəmbərin zamanında gələcəksə, o peyğəmbər və yaxud peyğəmbərlər ona tabe olmağı öz ümmətlərinə tapşırmaqlıdır. “Allahu-Teala bütün Peygəmlərə emr etdi ki, Muhammed Aleyhissəlam sizin zamanınızda Peygəmlər olursa, ona iman etmələrini ümmətlərinizə də emr ediniz!” (12, 349). Elə bu baxımdan da DQK-də ilk cümlə informasiyası olaraq bildirilən “Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın Bayat boyından, Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdı” ifadəsi də Qorqud Atanın müjdəçi peyğəmbərlərdən olduğu və İslam peyğəmbərinə peyğəmbərlik vəzifəsi kimi tabe olacağına işarə edir. Elə bu işarədən sonra da, həmin işarəni tamamlayıcı ifadə olaraq onun “qeybdən xəbər alması, könlünə Həqq-Təaladan ilham verilməsi” bildirilir. Təsədüfi deyil ki, DQK-nin Vatikan nüsxəsində “Həqq-Təaladan könlünə ilham verilməsi” cümləsi “İlahi Rəbbanilə neçə sözlər söylərdi” kimi getmişdir (13, 225).

Əlbəttə, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Dədə Qorqudun peyğəmbərliyi başqa bir araşdırma mövzusu olmaqla bərabər, onun müjdələyici peyğəmbər olması baxımından bu barədə qısa da olsa, bir neçə mülahizə yürütmək ehtiyacı meydana gəlir. Dədə Qorqud haqqında müqəddimədə (DQK-də) 4 dəfə “Ata” işlənməsi Qorqud Atanın peyğəmbərliyinə işarədir. Lakin o rəsul deyil, nəbidir. Nəbi olaraq da Muhəmməd Əleyhissəlamı müjdələyəndir. Beləliklə, Dədə Qorqud islama qədərki dövrdə “Rəsul Əleyhissəlam zamanına yaqın” peyğəmbər, İslamdan sonrakı dövrdə isə övliyadır və övliyalığın ən yüksək dərəcəsidədir, yəni vilayəti-xassədir. Dədə Qorqud həm peyğəmbər, həm müjdəçi peyğəmbər olmuş, sonuncu peyğəmbər (xatəmül-ənbiya) gəldikdən sonra onun risaletini davam etdirmişdir. Eynən Harun peyğəmbərin Musa peyğəmbərə, Yəhya peyğəmbərin İsa peyğəmbərə, İsmayıl peyğəmbərin İbrahim peyğəmbərə aid olan risaleti davam etdirdiyi kimi. DQK-də bu barədə işarələr çoxdur.

Elə bu baxımdan da DQK-də Dədə Qorqud peyğəmbər olaraq Atadır, ilk soylamasım başlayandan isə Dədədir (övliyadır) (13, 31). Bu soylamaları söyləyərkən Dədə Qorqudun dədə adlamnası ya Ata Qorqudun rəsul olmaması, yalnız nəbi olması, yaxud da bu soylamaların onun pey-

ğəmbərliyinə daxil olan risalədən parçalar olmadığını ortaya qoyur. Bəs əsərin “Kiabi-Dədəm Qorqud əla-lisani-Taifeyi oğuzan” adlamnası Dədə Qorqudun rəsullardan (mürsəl) olmasına işarə ola bilməzdimi? Axı, kitab və sühuf risalə (namə) olaraq yalnz rəsullara gəlir? Nəbilər isə yalnz onu təbliğ edir. Bizim fikrimizcə soylamaları qəti şəkildə kitab, sühuf hesab etmək olmaz. Çünki, bu əsərdə başqa surətlərin də soylamaları vardır. Lakin inkar etmirik ki, Dədə Qorqud soylamaları hökm, e'tiqad və nəsihətlə zəngindir. Ancaq buna baxmayaraq Dədə Qorquda da xalq arasında etiqad olduğundan (14, 622) onun soylamalarını qeybdən gətirdiyi xəbərlə birlikdə sühuf, kitab hesab etmiş, buna görə də onunla bağlı olan əsəri də, fikrimizcə, kitab adlandırmışlar. Lakin onu da qeyd edək ki, Dədə Qorqudun rəsul olması heç də yuxarıdakı təxminləri inkar edə bilməz. Çünki qeyd eünişdik və misallar göstərmişdik ki, sonuncu peyğəmbər zühur etdikdə əvvəlki rəsulların və nəbilərin peyğəmbərliyi onun risalətinə tabe olmağı tələb edir. Çünki bütün sühuf və kitablarda olan İlahi hökmlər sonuncu kitabda (Qur'ani-Kərimdə) cəm olunmuşdur. Bu peyğəmbərə və digər peyğəmbərlərə gələn hökmlər son olaraq Qur'ani-Kərimdə cəmlənmişdir. Yalnz peyğəmbər adlan ilə bağlı olan surələri araşdırdıqda (“Yunis”, “Hud”, “Yusif”, “İbrahim”, “Loğman”, “Məhəmməd”, “Nuh”) yeddi peyğəmbər adına rast gəlirik ki, bu peyğəmbərlərin haqqındakı bilgi Qur'ani-Kərimə daxil olmaqla onların rəsul və nəbiliklə bağlı vəzifələri də İlahi missiyaya uyğun şəkildə müqəddəs Kitabımızda təsdiq olunmuşdur (15, 174, 186, 201, 221, 403, 514, 592). Qur'ani-Kərimin digər surələrində də bu və ya başqa (əsasən iyümi səkkiz) peyğəmbərlərlə bağlı məlumatları öz içərisində almışdır. Zaman-zaman təhrif olunan sühuf və kitablardakı hökmlərin, peyğəmbərlərə gələn vəhylərin və onların həyat təzi ilə əlaqəli məsələlərin ehkam, qissə, möizə hissələrində əhatə oluması, İlahi təlimata uyğun şəkildə verilməsi, bütün peyğəmbərlərin bir vəzifə daşması, İlahi tövhidi insanlara çatdırması, sonuncu peyğəmbəri müjdələməsi və bütün dinlərin cəmlənib vahid İslam olması Qur'ani-Kərimdə ana xətt təşkil edir (15).

Ata Qorqudun peyğəmbərlər silsiləsindən olması ilə bağlı onu da deyək ki, onun peyğəmbərliyi ilə bağlı ilkin fikir bizim tərəfimizdən söylənməmişdir. Lakin tədqiqatçılar bu məsələ haqqında epik mətndən (əsasən DQK-dən) çıxış etdiyindən bir sıra fikir dolaşığı və ziddiyyətlər də meydana çıxmışdır. Natamam mülahizələr, qüsurlu fərziyələr bizim də bir daha bu mövzuya əhatəli şəkildə qayıtmağımıza rəvac vermişdir. Həm epik səviyyədə, həm inanc, mif və tarix əhatəsində apardığımız izləmələrdə istər ən'ənəvi-təsviri, istərsə də strktur-semiotik araşdırmalarla paralel şəkildə diqqətdə saxladığımız bu mövzu bu səbəbdən tədqiqatımıza cəlb olunmuşdur. Bizə görə epik mətndən çıxış etdikdə belə Dədə Qorqud özündə (obraz arealında) mifik təsəvvürləri canlandıran, lakin Muəmməd

Əleyhissəlam zamanına yaxın yaşamış, İlahi risalətini əvvəl Oğuz xandan, sonra isə Muhamməd Əleyhissəlamdan qəbul etmiş həqiqi nəbidir.

B.Ateş yazır ki, “Resullerin üç yüz on üç tane olduğu, Nebilerin isə yüz iyirmi dörd binden fazla bulunduğu rivayətlər arasındadır” (16, 50). Beləliklə, oğuz xanın rəsul, Dədə Qorqudun isə nəbi olması ehtimal oluna bilər. Dədə Qorqudun peyğəmbərliyi ilə bağlı T.Hacıyevin istinadlarla göstərdiyi “Bir daha Qorqudun kimliyi haqqında” məqaləsində qiymətli bilgiler vardır. “Qorqudun növbəti missiyası türkün peyğəmbəri olmaqdır” (17, 10) yazan müəllif bu mühakiməni əsaslandırmaq üçün Ə.Nəvai ilə V.Jirmunski arasında əlaqə qurmağa çalışaraq Dədə Qorqudun peyğəmbərlik keyfiyyətləri barədə bəhs açır (17, 10). Daha ətraflı mə'lumat üçün bax, göstərilən məqalə, ədəbiyyat göstəricisi, XXI mənbə, 10-16.

Tədqiqatçı H.Məmmədli də Dədə Qorqudun peyğəmbərliyi haqqında istinad göstərərək bilgi vermişdir (18, 263). Göstərilən mənbə (19, 174).

Lakin onu da qeyd edək ki, bu mənbədə Qorqud Ata bismə'nalı olaraq peyğəmbər kimi göstərilməmişdir (18, 263).

Ümumiyyətlə, Ata Qorqudun peyğəmbərlər silsiləsinin bir nümayəndəsi kimi ardıcıl şəkildə izlənməsi diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu bəlkə də epik mətnlərin variasiyalığından irəli gəlmişdir.

Beləliklə oğuznamələrdə (burada DQK) oğuz fəlsəfi dünyagörüşünün daşdığı sakral dini-ruhani missiyası vahid bir sistemin tərkib hissəsi kimi epik mətndə təzahür etməkdədir. Ata Qorqud və onu əhatə edən sistemin öyrənilməsi baxımından biz bu qənaətə gəldik ki, epik və bədii düşüncəyə hopan mifoloji, tarixi və ictimai-dini bilgiler öyrənildikcə, epik tələbatın da mahiyyəti daha aydın şəkildə nəzərə çarpır və əhəmiyyətli görünür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı, 2007. XXV c.
2. Oğuznamələr / İşləyib çapa hazırlayanlar: K.V.Nərimanoğlu və F.Uğurlu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
3. F.Bayat. Oğuz epik ən'ənəsi və Oğuz Kağan dastanı. Bakı, 1993.
4. Əli Himmət Bərki, Osman Kəski oğlu. Xatəmül Ənbiya (Həzrəti Məhəmməd və həyatı) (Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdıran Aygün Həşimova). Ankara, 1993.
5. Ahmet Cemil Akıncı. Hazreti Veysel Karani. İstanbul, 8 baskı .
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, Yazıçı, 1986.
7. Muhammed oğlu Muhammed efendi (Altıbarmaq) sadələşdiren Arif Erkan. Baskıya hazırlayan Sabrı Yılmaz. “Huzur” Yayınevi, İstanbul, 1991.
8. Ahmet Cevdet Paşa. Kısası Enbiya ve Tevarihı hulefa. II ciltte. I cilt. Turan ofset Basımevi, 1968.

9. H.Məmmədli. Dünyanı düşündürən “Dədə Qorqud”. Bakı, 1999.
10. Mevlana Abdurrahman Cami. Şevahidün-nübüvve. Peygamberlik Müjdələri. İstanbul, 2000 (göstərilən mənbə).
11. N. Gəncəvi. İskəndəməmə (İqbalnamə). Bakı, 1982
12. Kemahlı Feyzullah. Her kese lazım olan iman. İstanbul, 2001.
13. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninidir. Bakı: Yazıçı, 1988.
14. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi. c. I-H, İstanbul, 1986.
15. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər: Bünyadov Z. Məmmədəliyev V. Bakı: Azər nəşr, 1992.
16. Bünyamin A. ” Peyqamberlər tarixi.” X baskı, İstanbul, 1987.
17. Hacıyev T. Bir daha Qorqudun kimliyi haqqında // “Dədə Qorqud” jur., № 2, Bakı, Səda, 2002, s. 3-25
18. H.Məmmədli «Dünyanı düşündürən Dədə Qorqud». B. Yurd. 1999.
19. Короглы Х. Огузский героический эпос. Москва: Наука, 1976, 238 s. (göstərilən mənbə).

A.Islamzade

“Ata gorgud” as a herald prophet in oghuz epic system

Summary

In this article for the first time it is said about the herald prophecy of Dede Gorgud. Thus, the herald is not the wide spread conception. That is why in the article the herald is explained initially. In the article the explanation of the herald as informing beforehand pbuh (peace be upon him) Muhammad's coming as a prophet is paid attention. It is noted that the informers giving this news are the heralds. Their being prophet, sacred and holy people is also observed. At the same time it is also said that this information has been given in the heaven books. Later based on the most magnificent Oghuzname as “Dede Gorgud Book” the investigations are being carried out. It is substantiated that Dede Gorgud is one of the herald prophets. That is why the scientific-religious resources and historical literatures are used. Existing in the epic system, the being carried as the base of the belief systems in the Oghuznames are marked with the concrete examples.

Отец горгуд в огузской эпической системе как пророк-предвестник

Резюме

В настоящей статье впервые Деде Горгуд рассматривается как предвестник пророчества. Вообще, предвестничество - не очень распространенное понятие, поэтому в статье сначала дается его толкование. Обращается внимание на то, что предвестничеством называется предвестие своего будущего пророком Мухаммедом Алейхиссаламом. Те, кто приносит эту весть называют предвестниками, которые являются пророками, святыми и уважаемыми личностями. Об этом в то же время сообщается и в прекрасных книгах. Кроме этого, основываясь на такой знаменитый огузнаме как «Китаби - Деде Горгуд» ведутся наблюдения по данной теме. Обосновывается, что Деде Горгуд является одним из пророков-предвестников, подтверждением чему послужили исторические и научно-религиозные источники. Указываются конкретные образцы предвестничества в эпической системе, как основа системы верований в огузнаме.

Rəyçi: Seyfəddin Rzasoy
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SVETLANA MƏMMƏDOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
svetlana@mail.ru

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN GÖZƏLLƏMƏLƏRİ

Açar sözlər: eşq məhəbbət, gözəllik, sənətkar, baş əymək, çətinliklər, həsr etmək.

Key words: love, beauty, artist, bow, difficulties, devote.

Ключевые слова: любовь, красота, мастер, преклоняться, посвящать, трудности,

Aşiq Ələsgər incə qəlbləri oxşayan, səmimi məhəbbət duyğularını tərənnüm edən, vətəninə, elinə qırılmaz tellərlə bağlanan, insanlara bir çox müsbət keyfiyyətlər aşılayan qüdrətli söz ustasıdır.

Aşiq Ələsgər saf məhəbbətli, təmiz qəlbli bir sənətkardır. Aşiq Ələsgərin eşqini, aşıqlığını yalnız Səhnəbanıya olan məhəbbəti ilə məhdudlaşdırmaq yanlış olardı. O, ümumiyyətlə, gözəllik aşiqi, obrazlı şəkildə desək, gözəllik şamının pərvanəsidir:

*Ələsgərəm, mən deyirdim,
Pərvanə əfsanə yanır.
Eşqdən bir od düşüb
Cismimə, mərdanə yanır.
Deyirəm, danışiram,
Dönürəm hər yana, yanır.
Ürəyim bir Kərəmə,
Bir Şeyx Sənana yarur.
Qəlbdən yas tuturam
Məcnuna, Fərhada bu gün.*

Böyük sənətkar məhəbbəti yolunda canını fəda edən aşıqlərə qibtə edir, çox zaman özünü onlarla müqayisə eləyir və göstərir ki, əhli-hal adamlar bu fədakarlığı qiymətləndirə bilər:

*Ölsəm Fərhad kimi Şirin yolunda,
Adam sayar adam sayılan məni.*

Eşqin odundan şikayətlənən aşiq ondan ayrı dura da bilmir. Bu od onu həm yandırır, həm də ona həyat verir. Şahlara baş əyməyən aşiq məşuqəsi qarşısında yazıq və acizdir. Eşq onu göylərə qaldırdığı kimi, dizin-dizin

süründürür də. Etinasız olsa da, məşuqəsindən bir söz eşitmək, onun ayaqları altında qurban olmaq onun üçün bir təsəllidir:

*Aparın Ələsgəri
Payında qurban eləyin.
Bimürvət, bəlkə baxa,
Deyə: “Bu, qurbandı, nədi?!”*

Aşıq eşq sevdasının çətinliklərini görür, məhəbbətin alovuna yanır, bununla belə, o, eşqə düşdüynə görə həm də fəxr eləyir:

Aşıq Ələsgərin şeirlərinin böyük bir qismi sadə el qızlarının tərəfindən ibarətdir. Bu cəhətdən onun “Sarıköynək”, “Gözəllər”, “Şirindi”, “Bəyistan”, “Güllü”, “Güləndam”, “Telli”, “Qırmızı”, “Gözələ”, “Bu gün”, “Nədi” və sair şeirləri daha səciyyəvidir.

*Səni gördüm, əl götürdüm dünyadan,
Qara gözlü, qələm qaşlı, Güləndam!
Alma yanağına, bal dodağına
Baxan kimi ağlım çaşdı, Güləndam!*

*Tovuz kimi xoş bəzənib durubsan,
Ala gözə siyah sürmə vurubsan,
Sağ ol səni, yaxşı dövrən qurubsan,
Bu dünyanın sonu puşdu, Güləndam!*

*Heç demirsən Ələsgərim hardadı?
Səbəb nədi meyli xardadı?*

*Mənim gözüm qoynundakı nardadı,
Aşığa lütf etsən, xoşdu, Güləndam!*

Məlum olduğu üzrə, Ələsgərin iki məşhur dağları vardır:

– misraları ilə başlanan birinci “Dağlar”ın sonrakı bəndlərində aşıq dağlardakı yaz lövhələrini təsvir edir. Ellərin orada qurduğu bəsatdan danışır, yayın ilk ayında “xana döydüyünü”, orta ayında “yetkin bostana çevrildiyini”, payızda isə “çiskinə, dumana bürünüb, qeyzə kəldiyini” ən incə təfərrüata qədər diqqətlə, özü də şairanə bir valehliklə sevə-sevə təsvir və tərənnüm edir, sonra da dağların payız vəziyyətinə öz münasibətini bildirirək:

*Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül, nərgizin saralı,*

*Ələsgər Məcnun tək yardan aralı,
Gəzər səndə dərdli nalalı dağlar*

İkinci “Dağlar” isə bunun tamamilə əksindən ibarət olan bir mənzərənin təsvirinə həsr edilmişdir. Burada “topların, tütənglərin atılmasından, pulların xəzəl olmasından” danışılır. Burada artıq gözəllər çeşmədən su götürmür, mərd igidlər məclis qurmur. Müharibədir, ellər yaylağa qalxa bilməyib, türfə gözəllər seyrə çıxmır, buxaqlara güllər sancılmır, bu hal aşığın gözündən damla-damla yaş yox, sel axıdır:

*Həsənnənə, həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı,
Arsız aşiq əlsiz niyə yaşadı,
Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar!*

Göründüyü kimi, bir-birinin tamamilə əksindən ibarət olan bu iki “Dağlar”ın heç birisində mücərrəd, qeyri-real heç nə yoxdur. Hər iki dağlar aşığın hər il gəzib dolandığı, hər fəslinə bələd olduğu doğma yaylağıdır, oylağıdır, yurdudur, seyrəngahıdır. Qoşmaların hər bəndi çox gözəl işlənmiş bir tablodur. Bu tabloların insana sevinc, fərəh verənləri də, dərd, kədər verənləri də var, üzləri güldürənləri də, gözləri dolduranları da vardır. Ancaq hər birisi bir sənət əsəri olmaq mənasında özünə görə gözəldir. Ələsgər məharəti, Ələskər zövqü ilə incədən-incəyə təsvir edildikcə də gözlərimiz önündə daha gözəllənir, bizə estetik zövq verir. Lakin bütün bunların heç birisi ancaq bir dağ kimi, bir çeşmə kimi, bir çəmənzar kimi təsvir edilmir. Hamısı insanla, insanın həyatı, gündəlik məişəti, arzu və istəkləri, sevinc və kədərləri ilə bağlıdır. Aşığın heç elə bir təbiət təsvirinə rast gəlmək mümkün deyil ki, orada insan əsas olmasın. Ələsgərə görə dünyada nə varsa ancaq insanla bağlı olduğu üçün gözəldir. Təbiət təsviri ilə daha çox əlaqədar olan həməm “Dağlar”da da, “Yaylaq”da da, hətta güll-ələmin yaranmasının təsviri ilə başlanan “Can desin”də də belədir. Yuxarıda haqqında danışılan “Can desin” ona görə gözəl deyil ki, onu yaradan öz fərmanı ilə yaradıb, daha çox ona görə gözəldir ki, yayın istisi başlayanda:

*Aranda olanlar meyil elər dağa,
İsti vurur, bürkü dolar otağa,
Bəzənib gözəllər çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar o mehmana can desin!*

*Yaylax müntəzirdi, yolların gözlər,
Boyun əyər bənövşələr, nərgizlər,*

*Çeşməyə yetəndə gəlinlər, qızlar,
Göllərdə çalxanan sona can desin!*

*Olar gözəllərin əhdi, peymanı,
Alaçıq qurulcaq kəsər qurbanı,
Ələsgər şənində desin dastanı,
Fəxr eləsin, doğan ana can desin.*

Ələsgərə görə bütün gözəlliklər insanla gözəldir, o da ancaq bu gözəlliklərin vəhdətinə, biri-birini daha da gözəlləşdirən gözəlliklərin şənində dastan deyir.

Gözəlin təsvirində Ələsgər bəzən əsatirə, hətta təriqət görüşlərinə belə əl atır, onları da bir növ köməyə çağırır. O, çox zaman öz gözəlinin “çamalının şöləsini nuri-təvəllə” adlandırır, bəzən onu “sərv boylu mələkzadə”yə bənzədib “camalından badə içir”, bəzən “səngi-siyah içindəki dürdanə” adlandırır, bəzən günəşə, aya, hətta “Misirdən gəlmiş köynəyə” oxşadır. O, belə gözəlin “köynəyini Kəbədən yaxşı bilib üz sürtür, qaşlarını qiblə” adlandırıb səcdə eləyir, gözəl gedəndə aşığın din-imanı da gedir. Onun gözəlinin hər şeyi, hətta geyimi də gözəl olmalıdır, “libası əndamına, əndamı da libasına uymalıdır” və s. Ələsgər belə gözələ hətta can qurban verməyə hazırdır:

*Canımı qurban elərəm
Bir belə tərən gözələ.
Hal bilən, şirin gülən,
Dosta mehriban gözələ.
Boy uca, gərdən mina,
Zülfü pərişan gözələ...
Gözəl xanım cəlvələnib
Gözəllərin xası kimi.
Silkinir, gərdən çəkir,
Göllərin sonası kimi...
Ala göz şölə verir,
Göylər sürəyyası kimi.
Çəpkəni hər rəng alır
Tovuzun cığası kimi.*

*Behiştəndən barat gəlib,
Geydirib qılman gözələ və i. a.*

Ələsgərə görə, insan əgər bütün çirkinlik əlamətlərindən arıdırsa, əgər ən təmiz ürəkli insanın ən nəcib arzusuna müvafiqdirsə demək, gözəldir.

Belələrini, əgər qızıdırsa, gəlindirə Ələsgər gözəl adlandırır. Əgər oğlandırsa, kişidirə mərddir, ikiddir, dəlidir.

Əlbəttə, Ələsgəri hər şeydən əvvəl zahiri gözəllik cəlb edir. O, açıq-aydın şəkildə:

Ələsgəram, gözəllərdi əzbərim

– deyir. Aşıq heç bir yaraşıqsız, tənəsübsüz adamı gözəl adlandırmamış, belələrinə şeir həsr eləməmişdir. Onun gözəli hər şeyə “əvəz” olmalıdır:

*Gözəllər sultanı, ay Səlbi xanım,
Sallanışın bir mahala əvəzdi.
Gözlərinə qiymət qoya bilmirəm,
Qaşın min tümənlik mala əvəzdi.*

*Sürəhi gərdənli, qəddi mötədil,
Səni xəlf eləyib Cabbari-Cəlil,
Ləblərin şirəsi abi-səlsəbil,
Ləzzəti dünyada bala əvəzdi.*

*Ələsgərin aqlın aldın sərindən,
Saf gövhərsən, sərraf seçib dərindən,
Sən bir gülsən, şəbnəmlərin tərindən,
Demək olmaz cənə lala əvəzdi.*

Ələsgər meyarına görə gözəlliğin mühüm şərtlərindən biri bu, yəni zahiri gözəllikdir. Lakin əsas və həlledici deyildir. Gözəllik ancaq onun hətta qiblə bilib səcdə etdiyi qaşların, şölə verən ala gözlərin yerində olması da deyil, gözəl daxilən də gözəl olmalıdır.

Aşıq Ələsgər təriflədiyi gözəlləri huriyə, pəriyə, mələyə, hətta mələklər şahma bənzədir, çox zaman müqayisələrdə onlardan da yüksək tutur. O, təriflədiyi qızların zahiri gözəlliklərini, onların milli geyim və bəzəklərini elə məharətlə təsvir edir ki, gözümüz qarşısında rəssamlarımızın çox asanlıqla yarada biləcəyi füsunkar bir gözəl surəti canlanır:

*Yanağı qırmızı, buxağı ağdı,
Çırağban eyeləyib ağı qırmızı.
Ala gözlərinə gözüm sataşdı,
Əridi ürəyimin yağı qırmızı.*

*Qüdrətdən çəkilib qaməti-şahnaz,
Mərnus dizlik geyib çərgəni ətlaz.*

*Buxaq düymələnib kağızdan bəyaz,
Mərcan düzüb boyunbağı qırmızı.*

Gözəllikdən zövq almaq, onu vəsf etmək Aşıq Ələsgərin ömrünün istər gənclik illərinə, istərsə də müdriklik çağlarına eyni dərəcədə aiddir. Müəyyən səbəblər dolayısı ilə Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında şikayətlərlə dolu şeirlər, kədərləndirici bəndlər və misralar olsa da, o, bədbin deyildir. Bu nikbinlik, yaşamaq həvəsi ömrünün sonuna qədər onunla qalmışdır:

*Olmayaydı bir qocalıq, bir ölüm,
Yaşayaydı bu həvəsdə gözəllər!*

- deyərək, yalnız gözəlləri yox, şəxsən özünü də nəzərdə tutur. Eləcə də:

*Ələsgərəm, cavan vaxtım olaydı,
Qəddim əyib qəhri-qəza, Müşgünəz!*

- misraları ilə bir daha əlçatmaz olan cavanlığını arzulayır.

Aşıq Ələsgər insan gözəlliyini öncə onun mənəvi aləmində görmək istəyir. O, zahiri gözəlliyi nə qədər tərifləyir tərifləsin, bunu tam gözəllik saymır. Bu gözəlliklərin üzərinə nəcib insani keyfiyyətlər əlavə olunduqdan sonra:

*Gözəlliyi cəm veribdi,
Xaliqi “siibhan!” gözələ*

- deyir. Ağıl, kamal adamlığın ən ümdə şərtidir. O, əvəzedilməz sərvətdir, taleyin haqq tərəfindən verilmiş payıdır, onun qiyməti heç bir şeylə ölçüb bilməz. Aşıq haqlı olaraq deyir:

*Mən Allahdan istəmirəm,
Çox dövlətim, malım ola.
Bir balaca güzəranım,
Dolanmağa halım ola.
Min batman zərim olunca,
Bir misqal kamalım ola.*

Aşıq Ələsgərin bu misraları onun özü haqqında təsəvvür yaratdığı kimi, başqalarına da tərbiyəvi təsir göstərən atalar sözləri qədər əhəmiyyətlidir. Aşıq Ələsgər gölləri tərifləyərkən onların ağıl-kamalını ön plana çəkir:

*Qabiliyyətdə, mərifətlik, kamalda,
Bu cahanda sənin kimi can olmaz.*

Yaxud:

*Mərifətdə yoxdu tayı,
Afərin belə gəlinə.*

*Aşıq Ələsgərə görə:
Qabiliyyətsiz, mərifətsiz qızların,
Yüzü bir dərdimənd dul ola bilməz.*

İnsanın mənəvi gözəllikləri ən çox onun yaxşı xasiyyətləri ilə müəyyən edilir. Belə gözəl məziyyətlərdən biri çətin gündə yoldaşa, qonşuya kömək etmək; məzlumlara, yoxsullara maddi yardım göstərmək, səxavətli olmaqdır. Aşıq Ələsgər millətimizin yenilməz igid oğullarını vəsf edərkən, onların tərifəlayiq cəhətlərindən birini də onların səxavətliyində görür:

*Yoxdu Göyçə mahalında,
İsgəndər tək iyid gəzən.
Dost yolunda başın qoyub,
Düşmənin canın üzən.
Ac doyuran, əysik düzən
Yoxsulların əlin tutan,*

Aşıq Ələsgər insanları həmişə xeyirxahlığa və düzlüyə çağırırmışdır. Düzlük mövhumu çox geniş məzmun əhatə edir. Burada yalan danışmamaq, əyri yola getməmək, ara vurmamaq, özgələrə quyu qazmamaq və sair kimi nəcib insani keyfiyyətlər vardır. Aşıq Ələsgərə görə, sözü düz olmayan, ilqarı pozan adamların başıdan bir qarpız qiymətlidir: “kişi gərək dediyindən dönməsin”. O, yalançılığa insan üçün ən böyük qəbahət sayır. Adam gərək doğru danışsın, həm də boşboğazlıq eləmsin, ədəblə, mərifətlə oturub-dursun:

*Əyləşəndə ağır əyləş,
Danışanda az danış.
Eşidənlər “Əhsən!” desin,
Sana hər yandan, gədə!*

Aşıq Ələsgərin bu tövsiyəsi az danışmağın gözəlliyindən geni bəhs edən Nizaminin, “Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin az et sözü” deyən Füzulinin fikirləri ilə nə qədər yaxındır!

Ələsgər yaradıcılığının əsas mövzusunun məhəbbət lirikası təşkil etsə də, Ələsgər qoşmalarının çoxu el gözəllərinin tərifinə həsr edilmişdir:

*Dodağın qönçədi, dişlərin sədəf,
Qaşların qüdrətdən qara, Bəyistan!
Gəl elə süzdürmə ala gözləri,
Vurma ürəyimə yara, Bəyistan!*

Aşığın təriflədiyi gül yanaqlı, sərv boylu gözəllərin zahiri görünüşü ilə daxili zənginliyi vəhdət təşkil edir, O, vəsf etdiyi gözəlləri, həmin əlamətləri özündə canlandıran antroponimlərlə adlandırmağa çalışmış və onları şeirləri üçün rədif seçmişdir. Bu baxımdan onun “Bəyistan”, “Güləndam”, “Gülpəri”, “Şapəri”, “Güllü”, “Müşgünaz” rədifli şeirləri maraq doğurur:

*Bir saat kərəm eylə,
Əzizim, deyim qan, Şapəri!*

*Gəlməyib bu cahana,
Sənin kimi can, Şapəri!
Yaxud da:*

*Tovuz kimi şux bəzənib durubsan,
Ala gözə siyah sürmə vurubsarı.
Sağ ol səni, yaxşı dövrən qurubsan,
Bu dünyanın sonu puçdu, Güləndam!*

Aşıq Ələsgər Azərbaycan gözəlliklərinin zahiri təsvirini, fiziki cazibədarlığını, əyani əks etdirməklə, dinləyicidə ona qarşı psixoloji baxımdan xoş duyğu, rəğbət və sevgi hissi oyada bilir. Gənc qızların gözəlliyi ilə bərabər onların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin tərənnümü də Ələsgər yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilir. Aşıq öz yaradıcılığında daxili gözəlliyi insanlığın göstəricisi kimi qiymətləndirir və namus, qeyrət, xeyirxahlıq, düzlük, doğruluq, səxavətli olmaq kimi mərdliyin əsas göstəriciləri olan milli-mənəvi keyfiyyətləri önə çəkməklə gənc qızların psixologiyasının düzgün formalaşmasında böyük tərbiyəvi təsirə malik olmuşdur:

*Bu dünyanı mən təcrübə eylədim,
Namərd körpü salsa, onda ad olmaz.
Bir mərdinən ağı yesəm şirindi,
Yüz namərdinən şəkər yesəm dad olmaz.*

Aşıq əxlaqi-tərbiyəvi fikirləri tərənnüm edən bu kimi şeirlərində Azərbaycan ailələrində qız tərbiyəsində önəm verilən milli-mənəvi keyfiyyətləri,

dəyərləri önə çəkməklə gəncliyin psixologiyasının formalaşmasında onlara təsir göstərən yad baxışlara, amillərə qarşı çıxmışdır. Bu baxımdan Aşıq Ələsgər yaradıcılığı müasir dövrdə gənc qızlarımızı Azərbaycan ailəsinə yad olan rəftar və davranış formalarından uzaq olmağı və hər zaman harada olmalarından asılı olmayaraq bir millət kimi bizi əks etdirən, inkişafımızı düzgün istiqamətəndirən, psixologiyamızı düzgün formalaşdıran milli-mənəvi dəyərlərimizi qorumağa səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Aşıq Ələsgər I-ci kitab. (Toplayanı İslam Ələsgərov) (tərtib edənləri Ə.Axundov, M.H.Təhmasib) redaktoru H.Araslı. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. "Elm" Bakı, 1973.
2. Aşıq Ələsgər. (tərtib edəni və nəşrə hazırlayanı: Musa Nəbioğlu) Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 280 s.

S.Mammadova

Praises of ashug alasgar Summary

Ashug Alasgar imitates his praised beauties to houri, fairy, angel, and even king of the angels, and often preffers them while compared to others. He so skillfully depicted the external beauty, national costumes and decorations of the girls that we see an image of fascinating beauty which artists can easily create.

To enjoy beauty, to describe it, touches equally to the youth and wisdom period of Ashug Alasgar. While there are some poems with complaints, grieving couplets

and verses, he is not pessimistic. This optimism, the desire to live, remained with him until the end of his life.

The spiritual beauty of man is mostly determined by his good character. One of such wonderful virtues is to help a friend, neighbor, poor in a difficult day and to be a generous person.

Ashug Alasgar always called people to benevolence and honour. The notion of honesty involves a large content. There are noble human qualities, such as not to lie, go astray, make mischief and so on. According to Ashyg Alasgar, a watermelon is valuable than the people who are notorious: "A man should not break his promise". He considers that lying is the greatest misconception for a man. The man must be right, well-behaved, but not chatterer.

С.Мамедова

**Воспевание красот ашыгом алескером
Резюме**

Воспевание Красот Ашыгом Алескером несравненны. Ни величия гор, ни божественные лики ангелов не могли бы сравниться с его образами. Умелое изображение представляемых им образов это несравненные его чувства фантазии.

И в молодости, и в старости чувства Ашыга Алескера оставались неизменными по отношению к своим героям. До конца своих дней ни грустные строки, ни радостные чувства не могли изменить его жизненных высоких чувства.

Моральная красота определялась его человеческими достоинствами от рождения. Эти чувства выражались в его отношениях к бедным людям нуждающихся в помощи. Он всегда призывал людей к доброте, к правде, к добрым, бескорыстным чувствам. Эти чувства помогали ему воспевать красоту, помогали быть всегда с народом.

Rəyçi: Məhərrəm Qasımlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

TƏRANƏ ABDULLAYEVA
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
tarana@mail.ru

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI PUBLİSİSTİKASINDA ELM VƏ TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: M.Şahtaxtlı, “Şərqi-Rus”, publisistika, mətbuat, milli tərəqqi, azərbaycançılıq, elm

Key words: M.Shahtakhtli, “Shargi-rus”, publicist, activity, national progress, Azerbaijani studies, science

Ключевые слова: М.Шахтахтлы, «Шарги-Рус», публицистика, печать, национальный прогресс, азербайджанское самосознание, наука

Maariflənmə, elm və təhsil problemləri M.Şahtaxth publisistikasının geniş bir sahəsini təşkil edir. Müəllif bir çox məqalələrində bu məsələlərə toxunmuş, yeddi silsilədən ibarət "Müsəlmanlarda məktəb həyatı" adlı məqaləsini isə məxsusi bu mövzuya həsr etmişdir. Məqalədə dərs otaqlarının vəziyyətindən başlayaraq, məktəblərdə tədris edilən dərsliklərə, fənnlərə, əlifbaya, müəllimlərin savadı və sosial vəziyyətinə qədər bütün problemlərə incəliklərinə qədər toxunulur, Avropa təhsil sistemi ilə müqayisəli şəkildə ətraflı təsviri və şərhini verilir.

M.Şahtaxtlı müsəlman (Azərbaycan) məktəblərində təhsilin acınacaqlı vəziyyətdə olduğu qənaətinə gəlir. Bildirir ki, şagirdlər vaxtının çoxunu məktəblərdə keçirsələr də, müqabilində çox səthi məlumatlar əldə edirlər. Səkkiz il məktəb adlandırılan çirkli, qaranlıq, soyuq, havasız otaqlarda dizi üstə oturan yeniyetmənin həssas qəlbi Hafizin və Sədinin, yaşma və bilik səviyyəsinə uyğun gəlməyən əsərlərinə tuş gəlir.

Nə dəqiq, nə də tarixi biliklər əldə etməyən şagird Quram mexaniki şəkildə oxumağı öyrənib, fars dilində - özü üçün ölü dildə yazılanları yarımçıq başa düşür. "Halbuki, bizim Qafqaz müsəlmanları onu əhatə edən xalqların etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə heç vaxt fars dilində şifahi şəkildə anlaşılmır"[4,278].

M.Şahtaxtlı müsəlmanlarda təhsilin vəziyyətini Avropa təhsilinin səviyyəsi ilə müqayisə edir: "Bununla yanaşı, Avropada uşaqlar elə 8 il ərzində tam gimnaziya kursunu tamamlayırlar. Bu o deməkdir ki, şagirdlər öz ölkələrinin ədəbiyyatları ilə tanışdırlar, iki qədim, bir, yaxud iki xalqın yeni ədəbiyyatını, dilini öyrənirlər. Həm ümumi tarixi, həm də öz ölkələrinin tarixini bilirlər, hesab, təbiət elmləri, botanika, zoologiya, kimya, fizika, coğrafiya və astronomiya keçirlər".

M.Şahtaxtlı azərbaycanlı şagirdlərlə bağlı maraqlı fikirlər də irəli sürür. O, bizim məktəblərdə müvəffəqiyyətin acınacaqlı vəziyyətdə olmasının səbəbini "müsəlman uşaqlarının zehni qabiliyyətinin aşağı olmasında yox, məktəblərdə təhsilin strukturunun yararsızlığında" görür. "Bizlərdən kimlər ki, Avropa məktəblərində təhsil alıb, onlar öz qabiliyyətlərinə görə, şübhəsiz, xristian yoldaşlarının orta səviyyəsindən yuxarıda dayanmışlar. Bu yaxınlarda Tiflis klassik gimnaziyasında şagirdlər müvəffəqiyyətlərinə görə təltif edildilər; 1000-ə yaxın şagirdin içərisində cəmi 20 müsəlman var idi. 26 təltifdən 7, yaxud 8-ni müsəlman şagirdlər aldı"[4,279].

Daha sonra müəllif İrandan Fransaya təhsil almağa göndərilmiş azərbaycanlı tələbələrin uğurları haqqında onlara nəzarət edən fransız şərqşünası Güarın necə "vəcdlə danışdığını" fəxarətlə xatırladır.

M.Şahtaxtlı bizim məktəblərin də xristian məktəblərində olduğu kimi zehni və mənəvi müvəffəqiyyətlər əldə edə bilməsini mümkün sayır. Bunun üçün isə bizim məktəblərin başlanğıc siniflərində təhsil prosesinin Avropa təhsil sistemində uyğunlaşdırılmasını, bununla yanaşı, tədrisin ana dilində aparılmasını zəruri hesab edir: "Başlanğıc təhsil yalnız onda yaxşı nəticələr verə bilər ki, tədris ana dilində aparılsın. Dil elmi göstəricilərlə tanış olmaq üçün məktəb tətəfindən verilən vasitədir. Uşaq isə ana dilini bildiyindən dərslərlərin məzmunu ilə tanış olmağa başlayır. Tədris xarici dildə aparıldıqda isə vəziyyət tamam başqa şəkil alır"

Başlanğıc təhsilin ana dilində aparılmasını zəruri sayan M.Şahtaxtlı Azərbaycan məktəblərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra konkret təkliflər irəli sürür. Onlardan biri rus dilində olan dərslərlərin Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsidir.

Müəllif bununla yanaşı şagirdlərə milli-mənəvi dəyərlərin aşılmasını da zəruri sayır və yazır: "Uşaqlarda qıraətə həvəs yaratmaq üçün indi xalq arasında yalnız şifahi şəkildə yaşayan, azərbaycanlıların sosial-mədəni həyatını öyrənmək üçün zəngin material verən bizim çoxsaylı və dərin məzmunlu nağılları, hekayələri(epik, əxlaqi tendensiyalı və s.), atalar sözləri və məsəlləri, hikmətli sözləri, aforizmləri və s. toplamaq və onlardan qıraət kitabları yaratmaq lazımdır. Dillərə dair elə qrammatika dərslərləri hazırlamaq lazımdır ki, uşaqlar onlardan istifadə etməklə öz fikirlərini ana dilində ifadə edə bilsinlər"[4,281].

M.Şahtaxtlının tövsiyələrindən biri də ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, yaxud türk dilində bəzi səsləri bildirən işarələrin ona əlavə edilməsidir. Müəllif yazır: "Ərəb əlifbasına ərəb olmayan müsəlman xalqlarından birinin, məsələn, türklərin milli hərfləri, əlavə edilərkən bu ərəb-türk əlifbası səslərin sayına görə o qədər zənginləşər ki, onlarla həm fars, həm indus, həm də kürd və s. sözlər yazıla bilər"M.Şahtaxtlı Azərbaycan məktəblərində vəziyyətin yaxşılaşdırılmasında müəllimlərin də roluna müstəsna əhəmiyyət verir və xoşbəxtlikdən yerli

müəllimlərin az da olsa, mövcud olduğunu və Qori Müəllimlər Seminariyasında artıq azərbaycanlı müəllimlərin də hazırlandığını diqqətə çatdırır.

"Elmsiz tərəqqi, tərəqqisiz isə həyat ola bilməz" gerçəyinə əmin olan M.Şah- taxtlı milli tərəqqi konsepsiyasında elmin əhəmiyyətinə geniş yer ayırır.

"Dərdimiz və dərmanımız" adlı məqaləsində Avropa ilə Şərqi müqayisə edən müəllif Avropada elmin və ağıl gücü ilə o dövr üçün ağla gəlməyən nailiyyətlər (qışın ortasında süni yolla meyvə, tərəvəz becərilməsi və s.) əldə edilməsini diqqətə çatdırır və davamında yazır: "Beləcə təbiəti-əsriyyə səbəbi ilə hüsul xeyli zamana müvafiq olan məhsulat elm və ağıl qüvvəti ilə süni olaraq zühura gətirilir.

İndi buraya qədər saydığım elm və ağıl xarüqələri, əsərləri hər kəs bilər və təsdiq edər ki, haşa bizlərin deyil, mədəni-mərifət sahiblərinindir, ya bizlər bütün- bütün pərişamnıyız? Xeyir, öylə işmi olar?

Qədim, xalis mütədəyyin elmi-islamın vaxtı ilə vücuda gətirdikləri əsərləri avropalılardan tərcümə edilən kitablarda oxuyuruq. Tövbə!

İndiki mədənilərin yapıqlarını görürük, ağzımızı bir qarış açıb sərsəm, mədhuş qalınz. Buqədərmi?" .

Müəllif oxucularına gördüklərindən ibrət almağı tövsiyə edir, onları fanatizmdən, cəhəldən uzaq tılmağa çağırır. Şahtaxtlının qənaətinə görə, avamlar, kəndlilər belə elmin, mərifətin gərəkliliyini anlayır, amma onu mənimsəməyin qaydasını bilmirlər. Ona görə də elm yolunu onlara öncüllər işləri, əməlləri ilə öyrətməlidirlər. M.Şahtaxtlı bu sahədə "böyüklerimizdən bizə quru söz deyil, ciddi ürək, qeyrət, iş lazımdır"[4,66-67] - deyirdi.

M.Şahtaxtlı dövlətliyərin çoxunu ömürlərini pul toplamağa sərf etməkdə, islam məmurlarının öz dilində qəzet oxumamaqda, bir çox ziyalıları "cibindən bir qəpik verib qəzet almamaqda" qınayır. Bunlarla bərabər müəllif cəmiyyətdə xeyriyyəçi dövlətliyərin və millətpərvər ziyalıların olduğunu diqqətə çatdırsa da, "qonşulara və zamanənin ehtiyacına" görə onların sayının çox az olduğunu da vurğulayır: "Doğrunu nə üçün rədd edəlim? Divar, torpaq qonşulanımız bu gün bizim istədiyimiz, xeyir, möhtac olduğumuz mədəniyyətə 50 il əvvəl başlamışdılar. Bizlər hələ cəhəlin qurbanı, avropalıların nökrəi, daha açığı, qonşularımızın sağılan inəyi mənziləsində, məzəliətində qalmışız"[4,69-70].

Məqaləsinin davamında müəllif müsəlmanların düşdüyü acınacaqlı vəziyyəti ürək ağrısı ilə dilə gətirir, çıxış yolu axtarır: "İlahi, bizim millətin mərifət baharı nə vaxt gələcək? Elm çiçəklərimiz nə zaman açılacaq? Həmişə belə gözü bağlı, dili lalmı qalacağıq? Bu nə halətdir ki, düşmüşüz? Bu nə yüküdür ki, biz çəkirik? Dahanə zamana qədər bu cəhəlt boyunduruğundan qurtula bilməyəcəyiz? Axı, biz də insanız. Cəhəlt ilə puç olub gedən, mərifət ilə səlamətə çıxan millətlərdən ibrət alalım" [4,69-70].

M.Şahtaxtlı məqalələrində acı da olsa, həqiqəti dilə gətirməkdən çəkinmir, "dərdini bilməyən, dərmanın tapmaz" -deyirdi. O, türk-tatar

qövmlərini mədəni millətlər içində yaşayan nimmədəni (yanmmədəm) millət hesab edir və mədəni millətlərin özlərindən mədəniyyəti az olan millətlərin “elm və maariflə ziyalanmayan səy və əməllərini öz mənfəətlərinə sui-istimal etdiklərini, onları “bir növ alət və əl heyvanı halətinə gətirdiklərini diqqətə çatdırır”.

M.Şahtaxtılıya görə “elmsiz səy və əməlin məşəqqəti çox, mənfəəti az olur”. Bu səbəbdən də yarımmedəni millətlər “çox işləyib az nəfərdar olduqlarından gedə-gedə əzilib, puça çıxıb məhv və müzməhil olurlar”.

M.Şahtaxtılı qövminü yaşada bilmək üçün yenə də türk və tatarlara “mədəni qonşulardan mədəniyyət öyrənib, onlar kimi ağıl və idrakla yaşamağı”, həm də elmin, maarifin, mədəniyyətin bütün millətlərin, o cümlədən türk və татарların da inkişafına təminat verən, zamanə ilə ayaqlaşma bilən üsullarından istifadə etməyi zəruri sayır və yazır: “Qövmmüzün həyatı üçün, nəslimizin bəqası üçün cihadi- irfan , müharibeyi-elm və fəzl etməliyiz. Əgər, maarifli müsəlmanlarda bir az him- mət, bir az qəlbən qövmlərini, həmcinslərini sevmək olsa, bu vəzifeyi-müqəddəs, artıq asan bir işdir”[4,119].

Müəllif qonşuların hazırkı inkişaflarını görüb türklərə “əhvalimaziləri”nə nəzər salıb, ibrət götürməyi tövsiyə edir. Daha sonra Avropa alimlərinə istinadən türklərin “aləmi-tarixə” qədəm qoyduqları vaxtdan elmə, mədəniyyətə müstəhid olduqlarını əməlləri, niyyətləri və arzulan ilə sübut etdiklərini bildirir və bu qənaətə gəlir ki, “Millətlərin ustadları, rəhbərləri yenə millətlərdir. Bu yöndə davam edərsək, inşallah tezliklə müvəffəqiyyət hasil olar”[4,119].

Müəllif “Hər gün bir az” adlı silsilə məqaləsinin davamında yaponları nümunə gətirib onların az müddət içərisində “möcüzə sayılmağa şayan bir sürətlə bir vadiyə səbat və ısrarla elmdə, fəzldə, iqdəmdə, əxlaqda özlərini mədəni millətlərə yetirib, bəlkə bir çoxunu keçib, mükəmməl mədəniyyətlə yaşayan, dünyada behişt ləzzəti görən mədəni millətlər ailəsinə, xanəvadəsinə “yaponiyalı” adlı bir təzə üzv artırıdıklarını” diqqətə çatdır. Qonşuların da artıq “Yevropa üsulu yaşamağa başladıklarını”, “asiyanın bir yevropalı” olduqlarını, türklərin isə Sultan Mahmudun, Rəşid və Midhət paşaların yolunu inkar etdiklərindən “yevropanın asiyalı bir qövmlə halətində” qaldıqlarına təəssüflənir. Müəllif yazır: “Elə ki, hal-hazırda türkləri görəndə insan təəccüb və heyətdə qalır ki, belə niyyət və məqasidlərində süst və zəif olan millətin içində necə olmuşdur ki, Teymurləng kimi, Çingizxan kimi, Əkbər şah Hindî, Sultan Məhəmməd Fətəh, Yavuz Sultan Səlim kimi dünyanı bir neçə dəfə hökmlərinə rəam edən cahangirlər gəlmiş? Bu səbəbdəndir ki, nöqsanımızı ikmələ çalışacağımız yerinə cəhalətimizi, zəbunluğumuzu biri-birimizin üzərinə atıb, qoca arvadlar kimi qeybətçilik edirik”[4,120]. Məktəblərin, mədəniyyətin ədəbiyyatın, peşə və

sənətlərin, ticarətin yoxluğundan, islahatların apanılmamasından şikayətlənən müəllif günahı alimlərdə görür. Alimləri dini təlimləri öyrətməklə yanaşı, texniki bilikləri, təbiət elmlərini də öyrənib tədris etməyə çağırır. Amma, din alimlərindən bunu gözləmir: “Axirət kargüzarları olan üləmadan dünya işini uymaq başdan-ayağa səhv bir arzudur. Dünya işlərini dünya alimlərimiz yapmalıdır ki, bu qisim alimlərin heyətinə yevropalılar “intelligensiya” deyirlər. M.Şahtaxtılı “Azərbaycanda darülfünun” adlı məqaləsində də elm və təhsilin əhəmiyyətinə toxunur. Onun məqaləsinə oxuculara müraciətlə “Darülfünun olmazsa nələr?” sualı ilə başlaması heç də təsadüfi deyildi. Əslində, darülfünunun olmadığı dövrdə nələrin olmaması oxuculara yaxşı məlum idi. M.Şahtaxtılı qoyduğu suala verdiyi cavablarla universitetin açılacağı təqdirdə nələrin olacağını anladır. Anlatdığı isə çox ciddi irəliləyişlər, uğurlar, inkişaf idi. M.Şahtaxtılıya görə darülfünun olarsa, irfani və ictimai həyatımızdakı durğunluq aradan qalxacaq, orta məktəblərdə dərslər deyəcək müəllimlər, xəstələri müalicə edəcək həkimlər, qayda-qanuna nəzarət edəcək hüquqşünaslar, Avropa tipli yazıçı və jurnalistlər, elmi mədəniyyətin inkişafına xidmət edəcək professorlar yetişəcək və s.

Universiteti mədəni həyatın “mənbəyi-sərçəşməsi” hesab edən M.Şahtaxtılı “Darülfünundan əl çəkmək mədəni həyatdan rugərdan olmaq deməkdir” qənaətini oxuculara çatdırır.

Müəllif yenə müqayisələr aparır: gürcülərin və ermənilərin artıq öz universitetlərini təsis etdiklərini xatırladır. O, Azərbaycanla Türkiyə arasında da paralellər aparır. Osmanlıda aparılan islahatların Avropa tərəfindən bəyənilmədiyini, amma bunda türklərin özlərinin günahkar olduqlarını bildirir. Müəllifə görə Türkiyədə darülfünunlar olsa da, onlar Şeyxülislamın əqidəsi ilə fəaliyyət göstərirlər, onun əqidəsinə qarşı çıxmaq isə cinayət kimi başa düşülür.

M.Şahtaxtılı Azərbaycanda daha müasir universitet görmək istəyir.

Müəllif alimlər haqqında da maraqlı fikirlər söyləyir. M.Şahtaxtılıya görə “Mən filan fənnə mütəxəssisəm ədasında bulunan”, amma öz dilində öz elmini tədris edə bilməyəni alim adlandırmaq olmaz - bu adam “yolunu bulub bir düyü alıb “aliməm” - deyər xəlqi aldadır”. M.Şahtaxtılıya görə “alim, mütəfəkkir olub öz fikrim, öz elmini öz dilində bəyan etməkdə güclük çəkməyən ziyalıdır”.

Qeyd etdik ki, M.Şahtaxtılının publisistikası mövzu baxımından çox aktualdır və o, millətin tərəqqisi üçün zəruri olan bütün problemlərə toxunmuşdur. Onun milli tərəqqi konsepsiyasının formalaşmasında publisistik fəaliyyətinin əvəzsiz rolu olmuşdur. Onun publisistik əsərlərində toxunduğu azərbaycançılıq, milli kimlik və ana dili, anadilli mətbuat, elm və təhsil, mədəniyyət və ədəbiyyat, qadın azadlığı, demokratik dövlət quruluşu məsələləri və b. problemlər milli tərəqqi konsepsiyasının təməlini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Həbibbəyli İ. Millətin canlı heykəli (müqəddimə). Şahtaxtlı M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2006.
2. Məmmədov X. "Əkinçi"dən "Molla Nəsrəddin"ə qədər. "Yazıçı", B., 1987.
3. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq: ensiklopedik lüğət. Azərbaycan ensiklopediyası, B., 1998.
4. Şahtaxtlı M. Müsəlmanlarda məktəb həyatı (son). M. Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Çaşıoğlu", 2006.
5. Zeynalova K. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı rus dövrü mətbuatında (rus dilində), B., "Səda", 1995.

T. Abdullayeva

The problem of science and education in the publication of Mahammad Shahtakhtli Summary

This article deals with the publicist works of Mahammad Shahtakhtli, One of the main directions of his scientific heritage. The key themes of the publicist works, i.e. national unity, Azerbaijani studies, science and education, problems of culture and other matters are analyzed comprehensively. The author pays special attention to the attitude towards the European educational system and culture.

We have noted that the publicity of M. Shahtakhtli is very actual in terms of the subject, and it has touched upon all the problems that are necessary for the nation's progress. Its publicist activity has played an indispensable role in shaping its national concept of conception. Nationalism and mother tongue, mother tongue, science and education, culture and literature, women's freedoms, democratic state structures, etc., which are reflected in his publicist works. Problems are the cornerstone of national development concept.

Т.Абдуллаева

Вопросы науки и образования в публицистике Магомедага Шахтахтлы Резюме

В статье исследуется одно из основных направлений творчества М.Шах-тахтлы - публицистика. Автор основательно анализирует ключевые темы публицистического творчества М.Шахтахтлы, копии являются национальное единство, азербайджанское самосознание, наука и

образование, вопросы культуры и т.д. Наряду с этим, уделяется особое внимание к отношению видного публициста к европейской образовательной системе и культуре.

Мы отметили, что гласность М. Шахтахли очень актуальна с точки зрения предмета и затрагивает все проблемы, необходимые для прогресса страны. Его публицистическая деятельность сыграла незаменимую роль в формировании национальной концепции концепции. Национализм и родной язык, родной язык, наука и образование, культура и литература, свободы женщин, демократические государственные структуры и т. Д., Которые отражены в его публицистических работах. Проблемы являются краеугольным камнем национальной концепции развития.

Rəyçi: Elmira Qayıмова
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

KAFİYƏ MUSAYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
kafiyem@mail.ru

BƏRPA DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT VƏ ƏDƏBİ TƏNQID

Açar sözlər: ədəbiyyat, ədəbi-tənqid, sənətkar, milli, tarixi proses, ədəbi-inkişaf.

Ключевые слова: литература, литературная критика, мастер, национальный, исторический процесс, литературное развитие.

Key words: literature, literary criticism, craftsman, national, historical process, literary-development.

Ümümbəşəri ədəbi-mənəvi dəyərlərə qayıdış dövrün xarakterik fikir tendensiyası idi. Proletar ədəbiyyatını bütün yerdə qalan ədəbiyyat tarixinə qarşı qoymaq meyli aradan çıxdı. Dünya ədəbiyyatı geniş tərcümə olunmağa, onun dəyərləri və böyük simaları öyrənilməyə və mənimsənilməyə başlandı. Ədəbiyyatın əsas mövzusu konkret adamlar, onların mənəvi, ruhi aləmi oldu. Lakin sovet yazıçılarına bu barədə yazmaq, demək olar ki, qadağan idi. Yazıçılar mütləq adamların şüurlu əmək həyatını, sosializm quruculuğunda necə iştirak etdiklərini göstərməli idilər.

60-80-ci illər nəsrində yenilik həm dil-üslub və yazı mədəniyyətində, həm də qəhrəman konsepsiyasında öz əksini tapırdı. Eyni zamanda, qeyd etməliyik ki, sovet dövründə ədəbi proses də qismən idarə olunurdu və ədəbiyyatda gedən bir sıra proseslərin kökləri kommunistlərin ideoloji siyasəti, partiyadakı iri məmurların mövqeləri kimi sosial şərtlərə gedib çıxır. Məsələn, 1958-1962-ci illərdə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri olan Mehdi Hüseyn Moskvadan gələn meylə, Xruşşov islahatlarına əsaslanaraq cavan yazıçıları himayə edir, onların əsərlərini oxuyub redaktə edir, İttifaqın jurnalında çap etdirir və özü bu əsərlər haqda, məsələn, İsa Hüseynov haqqında məqalələr yazıb tərifləyirdi. Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev kimi «qoca» nasirlər isə bundan narahat olur, bəzən bu meylə öz ədəbi avtoritetlərinə qarşı təhlükə görür, öz titullarından, rəsmi vəzifələrindən istifadə edərək «gəncələşdirmə» xəttinə qarşı çıxırdılar. 1960-cı illər nəsrinin isə əsas, aparıcı janrı kiçik povest idi. Kiçik povest 60-70-ci illər nəsrinə məxsus olan xüsusi janr idi. Onun adında kiçik sözünün olması da təsadüfi deyildir. Bu illərdə povest və kiçik povest kimi, jurnallarda çap olunan əsərlərin çoxu, böyük və məhsuldar nəsr klassiklərinin janr ölçüləri ilə yanaşdıqda, sadəcə iri hekayələr idilər. 60-cı illər nəsrində hekayə bir janr kimi zəif idi və nəsrin axtarışlarını əks etdirən, dövr üçün aparıcı olan bir janr deyildi. Müasir nəsrin formalaşdığı 20-30-cu illərdə belə hekayə janrı yox, pyes və romanlar dövrün aparıcı janrı sayılmışdır.

O zamanlar bunun bir çox səbəbləri vardı və bunların əksəriyyəti sovet ədəbiyyat ideoloqlarının yazıçılar qarşısında qoyduğu vəzifələrlə bağlı idi.

O zaman cavan yazıçılar öz sənətkarlıq üstünlüklərini, öz bədii ustalıklarını göstərmək üçün hekayə və povestlərdən istifadə edirdilər. Belə əsərləri, xüsusilə kiçik povestləri bir-iki ay ərzində yazıb ortaya qoymaq, üzərində tez bir zamanda diqqətlə işləyib təkmilləşdirmək olurdu. Kiçik povestin digər üstünlüyü də vardı: balaca həcmli əsərdə yazıçı öz həyat biliyinin, həyat materialının dairəsindən çıxmır, süni uydurmalarından, yalançı, səthi epizmdən qaça bilirdi. Bu da qocalarla müqayisədə üstünlük idi: yaşlı nəsil sosial sifarişini yerinə yetirmək üçün çox zaman pis bildiyi əmək mövzusunda iri lövhələr yazmalı olurdu və bu halda onun əsərinin bədii səthliliyi üzə çıxır, onun haqqında bəhs etdiyi həyat materialını pis bildiyi görünürdü. Cavanlar isə kiçik formadan istifadə etməklə yaxşı bildikləri həyat faktlarından kənara çıxmır və bununla bədii səviyyədə, nəsrin keyfiyyətində, xarakterlərin konkretliyində müvəffəqiyyət qazanırdılar. Qəhrəman problemi 60-cı illər nəsrinin özünü təşkil edən əsas məsələsi idi. Bunsuz onlar 30-50-ci illər nəsrini müqayisədə ədəbiyyata hər hansı yenilik gətirdiklərini göstərə bilməzdilər. Ədəbiyyat tarixindən də məlumdur ki, təkcə ədəbi mərhələlər deyil, ədəbi cərəyanlar da bir-birlərindən yeni tipli qəhrəmanları ədəbiyyata gətirməklə fərqlənirlər. Bu baxımdan, 60-cı illərin çiyinə çox ağır bir yük düşürdü: öz qəhrəmanını tapıb ədəbiyyata gətirmək. Lakin sovet sistemində 60-cı illərin ədəbi qəhrəmanını yaratmaq hələ işin hamısı deyildi; bu qəhrəmanı ədəbi fikirdə təsdiqləmək, qəbul etdirmək lazım idi. Bu isə asan məsələ deyildi. N.Xruşşov islahatlarından sonra rəhbərliyə bir çox cavan və demokratik ruhlu adamlar gəlsə də, aparatda, ədəbi mühitdə, nəşriyyat və redaksiyalarda köhnə fikirlər, aşağı savadlı, ədəbiyyat haqda partiya əhəmiyyətindən savayı heç nə bilməyən adamlar daha çox idi. İdeoloji kadrların bir çoxu isə gözləmə mövqeyində idilər, ədəbi siyasətin yenidən dəyişə biləcəyindən, üstəlik yeni repressiyalar gətirəcəyindən ehtiyat edirdilər. Belə bir şəraitdə cavan ədəbi nəslə, onların həyat həqiqətinə, sovet həyatına obyektiv baxmaq istəyini himayə edən rəhbər partiya işçiləri özləri də çox ehtiyatlı tərpənirdilər. Cavanların müdafiə və himayəsi çox qeyri-rəsmi xarakter daşıyır, şifahi rəy kimi, yuxarıdan müdafiə kimi gedirdi. Amma cavanların əsərlərini ədəbi mərhələ kimi müdafiə edən ədəbi tənqid, demək olar ki, yox idi. Lakin bu yoxluq cavanlar haqda yazmaq istəyənlərin azlığı deyildi. Belə adamlar var idi, lakin onların əksəriyyəti dövlət və partiya postu olmayan, rəsmən yuxarıdan gələn fikri himayə edən adamlar olmadıqlarından, ədəbi mətbuat onları çap etməyə ehtiyat edirdi. Məsələnin qəlizliyi ondaydı ki, qocaları təmsil edən avtoritetlər – Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev və başqaları rəsmi partiya vəzifəsi tutan, MK üzvü olan şəxslər idilər. Onların rəyinə müxalif olan fikir sahibləri cavan alimlər, yazıçılar idi. Ona görə cavanları müdafiə edən

yazıları çap etdirmək də çətin idi. Partiya mətbuatı belə yazıları yaxına qoymur, ehtiyatlı mövqedə duraraq ən yüksək səviyyədə qocalar və cavanlar məsələsinin necə həll olunacağını gözləyirdilər.

Həmin axtarışlara bələd olan yazıçı öz uşaqlıq dövrünə müraciət etdi: orada müharibənin «kütləvi qəhrəman»lıq obrazından fərqlənən ağır faciəvi obrazı meydana çıxdı. Yazıçı uşaqlıqda tanıyıb-bildiyi, müşahidə etdiyi hadisələri qələmə aldı: müharibə zamanı arxa cəbhənin ağrı-acılı, əxlaqi baxımdan ziddiyyətli mənzərəsi Azərbaycan nəsrinə gəldi. Bəlkə bu həqiqətləri hamı bilirdi, lakin onları ədəbi fakta İsa Hüseynov çevirdi və beləcə, həm nəsrin, həm də öz yaradıcılığının 60-cı illəri üçün qəhrəman məsələsini həll etdi. Lakin İsa Hüseynova nisbətən cavan olan, müharibə dövrü xatirələri onun kimi parlaq olmayan digər altmışıncılar qəhrəman problemində böyük çətinliklər qarşısında qaldılar. 50-60-cı illərdə sosial yönümlü kənd həyatını İsa Hüseynov, 60-cı illərdən sonra isə həm də İsi Məlikzadə və Sabir Əhmədov təmsil edirdi. Onlar üçün kənd ideal bir yer deyil, bəlkə də ölkədəki sosial ziddiyyətlərin əsas mərkəzi idi. 70-ci illərin əvvəllərindən İsi Məlikzadə də nəsrin bu qanadına xas olan yaradıcılıq süjetləri ilə çıxış etməyə başlayır. 1970-ci illərdə sovet gerçəkliyini tənqid etmək, onun ağırlıq konfliktlərini ədəbiyyata gətirmək meylləri genişləndirdi. Bu proses əvvəlcə rus nəsrində, sonra isə milli respublikalarda da artdı. Sosial ziddiyyətlərin və konfliktlərin yazılması üçün imkanlar açılan kimi, əslində çox kasıb, qəddar, faktiki olaraq siniflərə bölünmüş sovet cəmiyyətinin müxtəlif eybəcərlikləri, yaraları, saysız-hesabsız insan faciələri, sərt quruluşun sındırdığı, minlərlə bədbəxt talelər ədəbiyyata gəlirdi. Bu isə hakim sovet ideologiyasının sosializmin real üstünlükləri haqqında gerçəkliyə uyğun gəlməyən miflərini dağıdır, adamların quruluşun ədalətli olması barədə təbliğata inamını sarsıdırdı. Beləcə, sovet ədəbiyyatında ölkədə aparılan eybəcər, yalançı təbliğat sisteminə zidd olan istiqamət formalaşırdı.

Rəsmi tənqid buna qarşı nə qədər sərt çıxış etsə də, ümumi ədəbi tendensiyanın qarşısını almaq mümkün olmurdu. Yenidən konfliktlərsizlik dövrünə qayıtmaq mümkün deyildi: ona görə konfliktli ədəbiyyatın imkanlarını heçə endirən «antimeşşanlıq» doktrinası dövrüyyəyə buraxıldı. Sovet həyatını təsdiqləyən müsbət qəhrəman konsepsiyasına sığmayan həyat faktları və qəhrəmanlar meşşanlıq təzahürləri kimi təqdim olunur və guya sovet həyatına yad təzahürlər adlandırılırdı. Bu terminləri partiya mətbuatında çalışan tənqidçilər qeydə alır və əsas oldu-olmadı yeni çap olunan ədəbi əsərlərin təhlilinə tətbiq edirdilər. Azərbaycan ədəbi tənqidinin bir cəhəti də 60-70-ci illərdə böyük ziyan vurur və cavan yazıçıları çaşdırırdı. Bu, bizim tənqiddə həmişə olmuş siyasi təəssübkeşlik meylli idi: 20-ci illərdə sovet ədəbi təşkilatları yaranan vaxtdan bir qrup istedadsız insanlar N.Nərimanov, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov kimi xalqımızın ədəbi tarixinin istinad səciyyəli

şəxslərinə böhtanlar yağdırmışdılar. Ədəbiyyatda siyasi təəssübkeşliyin fərqli cəhəti o idi ki, imzası ilə bu meyli təmsil edən şəxslərin özləri heç bir ədəbi, ya siyasi fikrin sahibi deyildilər. Onlar dövlətin, partiya məfkurəsinin vəkilləri kimi çıxış edirdilər. Yazdıqları məqalələrdəki fikirlərin əsas məğzi onlara məxsus deyildi. Lakin bu təəssübkeşlər rəsmi dövlət mətbuatında çıxış edərək ədəbi cəza dəstəsi rolunu oynayır, öz əməlləri ilə cavan yazıçılara, xüsusilə pis təsir göstərir, onların ədəbi inkişafını ləngidirdilər. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Ş. Salmanov 1990-cı ildə yazdığı "Ədəbiyyatşünaslıq və yeni təfəkkür" adlı məqaləsində 80-ci illəri məhz bu cür adlandırır və fikrini belə əsaslandırır: "Biz keçdiyimiz yol, tariximiz və mənəvi sərvətlərimiz, sosial mahiyyətimiz barədə düşündük, mübahisə etdik. Bu keçirdiyimiz tarixi mərhələnin fərqləndirici xüsusiyyətidir və eyni zamanda mühüm yekunudur. Biz tariximizdə ilk dəfə fikir və rəy müxtəlifliyi yaratdıq. Repressiya əzabından, stalinizmbəlasından keçdiyimizi dərk etdik. Həm də bütün bunların izsiz ötürmədiyini, şüurumuzda, tariximizdə, mənəviyyatımızda dərin silinməz sırımlar açdığını gördük".

Ədəbiyyat

1. Rəhim Əliyev. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı – Mütərcim – 2008
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. I-II c. Bakı, "Elm", 1978-1981.
3. Qarayev Y. Tənqid: problemlər, portretlər. Bakı, "Azərənşr", 1976.
4. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı, "Yazıçı", 1986, "Avrasiya-Press", 2006.
5. Talıbzadə K. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi. Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1966.
6. Çernişevski N.Q. Sənətin varlığa estetik münasibətləri. Bakı, 1956.

K.Musaeva

Literature and literary criticism during the recovery period.

Summary.

Literary criticism, which is an integral part of literature, is a theoretical form of control that controls the literary movement, directs it to new ideas and defines the main line of development. With the restoration of our independence, the character and shades, contradictions and contradictions, tendencies and tendencies of a seventy-year period have gained its history. The downfall of a whole epoch has led to a sharp turn in all the spheres of society, and a serious rebate. The scale of the process of renewal has been laid down so that the demands and responsibilities of the stage opening up

self-sufficiency in the spirit and status can be found and approved properly. The restoration of the primitive harmony of art and moral values enabled literary criticism, as well as literary criticism, as well as its literary criticism, to embody the new time and the environment, to give new content and quality. In the 1990s, literary criticism saw the way to acquire new thinking, primarily in evaluating national-spiritual values, restoring the historical truth of distorted and distorted artistic truths, and directing public-literary ideas to national content, to the Turkish mentality.

К.Мусаева

**Литература и литературная критика в период восстановления
Резюме**

Литературная критика, являющаяся неотъемлемой частью литературы, представляет собой теоретическую форму контроля, которая контролирует литературное движение, направляет его на новые идеи и определяет основную линию развития. С восстановлением нашей независимости характер и оттенки, противоречия и тенденции семидесятилетнего периода приобрели свою историю. Падение целой эпохи привело к резкому повороту во всех сферах жизни общества и к серьезной уступке. Масштабы процесса обновления были заложены так, что требования и обязанности этапа, открывающего самодостаточность в духе и статусе, можно найти и утвердить должным образом. Восстановление примитивной гармонии искусства и моральных ценностей позволило литературе, а также ее литературной критике, воплотить новое время и окружающую среду, обеспечить новый контент и качество. В 1990-х годах литературная критика рассматривала путь к новому мышлению, прежде всего в оценке национально-духовных ценностей, восстановлении исторической правды искаженных художественных истин, а также направлять общественно-литературные идеи на национальный контент и на турецкий менталитет.

Rəyçi: Afaq Yusifli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜZƏFFƏR İBRAHİMOV
GDU
muzeffe@gmail.com

C. Q. BAYRON YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MÖVZUSU

Açar sözlər: ədəbiyyat, incəsənət, romantizm, yaradıcılıq, əsər, Şərq.

Ключевые слова: литература, искусство, романтизм, творчество, работа, Восток.

Key words: literature, art, romance, creativ activiity, work, East

Azərbaycanda dünyanın zəka sahiblərinin, incəsənət xadimlərinin, alimlərin və ədiblərin fəaliyyəti hər zaman dəyərləndirilib. Onlar xalqımızın qəlbində və qan yaddaşında əbədilik qazanıblar. Belə simalardan biri də XIX əsr ingilis ədəbiyyatının dünya şöhrətli yazıçısı Corc Qordon Bayrondur.

İki əsr bundan öncə olduğu kimi bu gün də ingilis şairi Corc Qordon Bayronun yaradıcılığı, əsərlərinin dili və poetikası, ədəbiyyatda bayronizm ictimai əhvali-ruhiyyəsi dünya ədəbiyyatşünaslığının və dilçiliyinin diqqət mərkəzində qalır. Bayronun əsərləri mütaliə edilir, öyrənilir, tədqiqata və təhlilə cəlb olunur. Müvafiq tendensiya Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və dilçiliyi üçün də yad deyildir. Lakin XXI əsrdə Bayron yaradıcılığını tədqiq etmək həmin işi 50 il bundan öncə həyata keçirməkdən konseptual şəkildə olmasa da, forma etibarilə xeyli fərqlənir. Mütərəqqi romantizmin görkəmli nümayəndələrindən hesab olunan Bayronun yaradıcılığı dünya ədəbiyyatının inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Əbəs yerə deyil ki, dünya ədəbiyyatında məhz Bayron "Sevimli şair" ləqəbi ilə tanınır. Dünyagörüşündəki ziddiyyətlərfərdiyyətçilik, ümitsizlik, ekzotikaya aludəçiliklə yanaşı, üsyankar ruh, azadpərvərlik, məzlum xalqlara rəğbət Bayron yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləridir. Onun qəhrəmanları əsasən təkbəşinə vuruşur, mübarizə aparır, həyatın ən çətin sınaqlarından çıxış yolunu şəxsi azadlığında görür.

Şərq haqqında yazan başqa ingilis şairlərindən Bayronun üstünlüyü ondadır ki, o, Şərq adətlərini özünəməxsus bir şəkildə vermişdir. "Abidos gəlini" ndə üsyan, protest motivləri kəskin bir şəkildə verilmişdir. Böyük emosional gücə malik olan bu əsərin qəhrəmanı Konrat daha üsyankar, daha barışmaz bir obrazdır. "Korsar", "Dara", və "Parisin əsərləri"ndə Bayron Şərq adət və ənənələrinə nə qədər yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirmiş, Şərq həyatını gözəl, romantik ifadəsini verə bilmişdir.

Şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini, ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı, müəyyən şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayron istifadə etdiyi bu sözləri mexaniki mənada işlətmir və bəzən onlara yeni məna verir.

Bayronun yeni məna verib işlətdiyi şərq sözlərinə həmin mənada başqa ingilis yazıçılarının da əsərlərində rast gəlirik.

Bayronun yaşadığı dövr avropalıların Şərq ölkələri ilə ciddi maraqlanmağa başladığı dövrdür. Bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq cəmiyyəti, o cümlədən 1784-cü ildə Parisdə «Asiya cəmiyyəti», 1821-ci ildə Londonda «Asiya kral cəmiyyəti», 1823-cü ildə Leypsiqdə «Alman Şərq cəmiyyəti» yaranır. İngiltərədə U.Cons (1746-1796) və Q.Kolburq (1765-1837) sanskrit dilini Avropa dilləri ilə müqayisə edərək öyrənməyə başlayırlar. Şərq mövzusu bir müddət dünya klassik əsərlərində əsas yer tutur. Avropada Hötenin «Şərq divanı», V.Hüqonun «Orientaliya»sı çap olunur. Radişşev Hafiz Şirazin divanından bəhs edir. 1812-1813-cü illərdə Hafiz Şirazi alman dilinə tərcümə olunur. Şərqi öyrənməyə dair bir sıra kitablar çapdan çıxır. Bayron da Şərqə səyahətdən sonra, «Şərq poemaları»nı «Çayld Harold» məhz bu dövrdə yazmışdır. Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki vasitə ilə olmuşdur. Bunlardan birincisi Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləridir ki, Bayron bu kitabların əksəriyyətini hələ uşaqkən oxumuşdu. İkincisi Şərqə səyahəti zamanı Bayronun Şərq xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır.

Şübhəsiz ki, sonralar Bayronun Şərq ölkələrini səyahət etmək arzusunə düşməsinə səbəb də onun bu ölkələrin tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanışlığı idi. Bayron qeyd edirdi: «Türkiyə tarixi» mənə hələ uşaq ikən ləzzət verən ilk kitablardan biri olmuşdur. Əminəm ki, sonradan mənim Levantı səyahət etmək arzuma bu kitabın müəyyən təsiri olmuş, ola bilsin ki, şeirlərimdə hiss olunan şərq ruhuna da səbəb budur». Bayronun səyahətə getməsinin əsas səbəbi o zaman hamını maraqlandıran Şərq ölkələrini görmək və əylənmək arzusu olmamışdır. İngiltərə cəmiyyətindən üz döndərən İngilis burjuaziyasının çirkin simasından cana gələn şair, oranı əbədi olaraq tərk etmək məqsədi ilə səyahətə çıxır. Bayron yola düşməzdən əvvəl müasiri Hansona yazdığı məktubunda deyir: "Mənə lənətə gəlmiş bu ölkədən çıxıb getməyə icazə verin və mən sizə söz verirəm ki, müsəlmanlığı qəbul edərim lakin geriye qayıtmaram". Şərq ölkələrinə səyahət zamanı Bayron həmin xalqların dillərini öyrənməyə böyük həvəs göstərir. Malta adasına gələn kimi Bayron bir rahibdən ərəb dilini öyrənməyə başlayır. Şərq xalqlarının adət və ənənələrini öyrənmək məqsədi ilə Bayron bu xalqların içərisində yaşamış, onların gündəlik həyatı ilə çox yaxından tanış olmuşdu. O, 1810-cu ildə anasına yazdığı məktubunda deyir: "Mən yunanların, türklərin, italyanların eləcə də ingilislərin (şərqdə yaşayan ingilislərin) evlərində qalmışam. Bir gün sarayda, o biri gün inək damında, bir gün paşa ilə, ertəsi gün çoban ilə olmuşam. Bayron İrana da səyahət etmək arzusunda olmuşdur. Bu məqsədlə o, Kembric universitetinin ərəb dili professorundan lazımi məlumatlar toplayır, anasından isə, o, zaman "Qoca hindli" kimi tanınan mayor

Vastondan bəzi sualları öyrənməsini xahiş edir. Məlum olduğu kimi Şərq mövzusu başqa ingilis ədiblərini əsərlərində də öz bədii əksini tapmışdır. Yazıçılardan fərqli olaraq Bayron şərq özünəməxsus bir şəkildə. Avropaya təqdim etmişdir. Bayron Avropa ədəbiyyatında yeni lirik-romantik tipli poema janrını yaratmışdır. Bayron Soutinin əksinə olaraq türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət və ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil insan şəxsiyyətini yüksəklərə qaldırmaq məqsədi ilə istifadə etmişdir. Həmin mahnını Bayron da eşitmişdi. Bu günahsız qızın taleyi Bayronu və onun yol yoldaşı Hobhauzu çox maraqlandırmış və onlar bu hadisəni müfəssəl öyrənməyə çalışmışdılar. Əli paşanın gəlini, əri Muxtarın son zamanlar onu gözdən saldığından qayınatasına şikayət edir. Poemanın qəhrəmanları atəşli məhəbbətlə sevən, qəlbi düşməyə qarşı nifrət və intiqam hissi ilə dolu olan şərqlidir. Bayron üsyankar təbiətli qəhrəmanlarını yaradarkən onların iztirab, hiss və düşüncələrini, alovlu duyğularını, dünyagörüşlərini bütün dolğunluğu və dərinliyi ilə təsvir etmək üçün islam dini və əqidəsi ilə bağlı olan sözlər də işlətməmişdir. Şübhəsiz, şairin bu sözləri həmin əqidənin təbliğinə deyil, hər şeydən əvvəl onların xarakterik xüsusiyyətlərinin, mənəviyyatının təsvirinə xidmət etmişdir. «Şərq poemaları»nda «Leyli və Məcnun» dastanındakı Leyli obrazını xatırladan əlamətlərə də təsadüf edilir. Professor Əli Sultanlı Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının Avropada ən çox təsirini «Abidos gəlini»ndə görür. Şərq haqqında yazan başqa ingilis şairlərindən Bayronun üstünlüyü ondadır ki, o, Şərq adətlərini özünəməxsus bir şəkildə vermişdir. Müsəlman qadınlarının naməhrəmlərə baxmaq hüququndan məhrum olması və sair buna misaldır. «Abidos gəlini»ndə üsyan, protest motivləri kəskin bir şəkildə verilmişdir. Böyük emosional gücə malik olan bu əsərin qəhrəmanı Konrat daha üsyankar, daha barışmaz bir obrazdır. «Korsar», «Dara», və «Parisin əsərləri»ndə Bayron Şərq adət və ənənələrinə nə qədər yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirmiş, Şərq həyatını gözəl, romantik ifadəsini verə bilmişdir. Şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini, ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı, müəyyən şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayron istifadə etdiyi bu sözləri mexaniki mənada işlətmir və bəzən onlara yeni mənə verir. Bayronun yeni mənə verib işlətdiyi şərq sözlərinə həmin mənada başqa ingilis yazıçıların da əsərlərində rast gəlirik. Məsələn, Sultanə-xanım mənasında, saray-hərəmxana mənasına və s.

«Şərq poemaları»nda ilk dəfə işlədilən şərq sözlərinin əksəriyyəti türk sözləridir. Bunun da səbəbi bu poemalarda türk həyatı adət və ənənələrinin təsvir olunmasıdır. Bu sözlərin bəziləri xalis türk, bəziləri isə türk dilində vətəndaşlıq hüququ almış, öz ilk şəklini dəyişmiş, fars, ərəb sözləridir ki, Bayron da bu fars, ərəb sözlərini fars, ərəb dillərində olduğu kimi deyil, məhz türkləşdirmiş formada işlətməmişdir. Bayron öz gündəliyində

mübarizəyə qalxmış İtaliya xalqı haqqında yazırdı: «həkimlər xalqlarla vuruşmaq niyyətindədir. Qoy belə də olsun! Axırda onlar əziləcəkdir. Krallıq dövrü qurtarmaq üzrədir. Bayronun «Korinfin mühazirəsi» poeması «Şərq poemaları» içərisində ən xarakterik əsərlərdən biridir. Şair burada vətəndən didərgin düşən qəhrəmanların öz düşmənlərinə qarşı necə amansız intiqam ehtirası ilə yandığını, sevgilisi Françeskaya olan yüksək məhəbbətini, dinə münasibətini göstərir. Türk işğalçılarının yunan torpağına hücumu şairin kəskin qələmi ilə bədii boyalarla ifşa edilir. Bayron türk ordusunun müharibəsini müəyyən bir amal uğrunda gedən mübarizə kimi deyil, qərarçilik müharibəsi kimi göstərmişdir. Bayron müharibə dəhşətlərini, onun yaratdığı faciələri böyük sənətkar qələmi ilə göstərmişdir. Bu poemada kütləvi səhnələr daha çoxdur. Bayron azadlıq ruhu burada daha çox pərvaz edir. Şairin yunan xalqının azadlıq üçün döyüşlərdə canını qurban verən oğulları haqqında yazdığı məqamlarda sevgi məhəbbət mövzusu ilə müharibə mövzusu sıx bağlıdır. Bayronun digər «Şərq poemaları», – «Korsar», «Dara» və «Parizana» da öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən yüksək bədii ilhamla yazılmış əsərlərdir. Hələ 1827-ci ildə Puşkin göstərirdi ki, Lord Bayronun əsərlərindən heç birisi İngiltərədə «Korsar» qədər güclü və dərin təəssürat oyatmamışdır. Bu əsərdə protest hissi daha üstündür.

Böyük şairin ölümündən 135 il keçməsinə baxmayaraq onun səsi bugün də azadlığa, dincliyə, müharibə əleyhinə güclü bir çağırış kimi gurlayır.

Ədəbiyyat:

1. Yelizarova M.Y. Qujdey S.P. Kolesnikov B.İ. və Mixalskaya N.P. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi. Bakı, 1964
2. Heyne H. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1958
3. Xəlilov Ə. Dünya ədəbiyyatı. I-VII cild, Bakı: Bilik, 2013
4. İngilis ədəbiyyatı antologiyası. İki cildə, I və II cildlər, Bakı: Şərq-Qərb, 2007

M.İbrahymov

The theme of the East in the J. G. Byron's creative activity

Summary

The great humanist and the tireless struggle for the future of humanity, George Byron's aesthetic base, contributes to the oppression of human rights abuses and torture, and the difficulties faced in this path without overlooking misfortunes and exploits. Maksim Gorki, who highly valued Byron's cruel revolt against all forms of cruelty, cronyism, considers him one of the "perfect and unmistakably exposing the obscenities of the ordering classes,"

showing Byron's opening of the critical development of critical realism in the nineteenth century.

The advantage of Byron from other English poets who write about the East is that he has given the Eastern tradition in a unique way. In the "Abidos Bride" rebellion and protest motives are presented in sharp fashion. The protagonist of this work, which has a great emotional power, is a more rebellious, more inconsistent image. In the "Korsar", "Dara" and "Paris's Works", Byron demonstrated how closely he was familiar with the traditions and traditions of the East, and gave his or her life a beautiful, romantic expression.

М.Ибрагимов

Тема Востока в творчестве Дж.Г. Байрона

Резюме

Великая гуманистическая и неустанная борьба за будущее человечества, эстетическая база Джорджа Байрона, способствует угнетению нарушений прав человека и пыток, а также трудностям, с которыми сталкиваются на этом пути, не обращая внимания на несчастья и подвиги. Максим Горький, высоко оценивший жестокое восстание Байрона против всех форм жестокости, кумовства, считал его одним из «совершенных и безошибочно разоблачающих уродства упорядоченных классов», демонстрируя открытие Крисом критического развития критического реализма в девятнадцатом веке.

Преимущество Байрона от других английских поэтов, которые пишут о Востоке, состоит в том, что он дал восточную традицию уникальным образом. В «Abidos Bride» восстание и протестные мотивы представлены резким образом. Главный герой этой работы, обладающий большой эмоциональной силой, является более мятежным, более непоследовательным образом. В «Корсаре», «Даре» и «Работах Парижа» Байрон продемонстрировал, насколько близко он был знаком с традициями и традициями Востока, и дал своей жизни прекрасное, романтическое выражение.

Rəyçi:

Afaq Yusifli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

PƏRVANƏ QULİYEVA
Gəncə Dövlət Universiteti
quliyevaPervane@mail.ru

M.S.ORDUBADI - MOLLA NƏSRƏDDİN ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: yaradıcılıq, satirik şeir, yazıçı, şair, oxucu

Ключевые слова: творчество, сатирическая поэзия, писатель, поэт, читатель

Key words: creativity, satirical poetry, writer, poet, reader

Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən biri də Məmməd Səid Hacıoğlu Ordubadidir. Ordubadi birdən – birə bu relist məktəbə qovuşmamışdır. Onun yaradıcılıq yolu bu dövrdə yaşayan yazıçıların çoxundan uzun, dolambaclı, mürəkkəb və ziddiyyətli olmuşdur.

Ordubadi kimi kiçik və kənar bir qəsəbədə doğulub böyüyən, köhnə feodal – ticarət həyat aləminə atılan Ordubadi bəlkə də “Fəqir” təxəllüslü şair atasının təsiri ilə şeirlər yazmışdır.

Onun Tiflisdə “Qeyrət” mətbəəsində çap etdirdiyi ilk iki kitab (“Qəflət”, “Vətən və hürriyyət”) qismən şairin qələm təcrübəsi, qismən də əsrimizin ilk illərində qəzet və jurnallarda çap olunan mənzumələrinin ilk nümunəsidir.

Ordubadi ən əvvəl “Şərqi – Rus”da yazmışdır. Bu qəzetin nəşrə başlaması Sabirə, Əli Nəzmiyə, hətta Mirzə Cəlilin özünə etdiyi kimi, Ordubadiyə də böyük təsir bağışlamış və ruh vermişdir.

M.S.Ordubadi ilk şeirlərində əsasən bu qəzetin ideyalarını tərənnümü edir (qəflətdən şikayət, tərəqqiyə, mədəniyyətə, elmə çağırış və s.).

“Qəflət” kitabçasında Ordubadi vətəni, milləti geridə qoyan, xalqı nadanlıqda saxlayan və beləliklə də ümumi bədbəxtliyə səbəb olan ictimai amilləri açıq göstərmək istəyir. Bu amillərin başlıcası və bəlkə də birincisi müəllifin rəyincə qəflətdir:

Hər bir işimiz getdi, qalıb qəlbə həsrət,

Avarə qoyan bizləri qəflətdi, bu qəflət !

Köhnə, ənənəvi şərdə olduğu kimi, Ordubadi də bəzi məfhumları mücərrədləşdirir, müstəqil məntiq yolu ilə gedir.

“Qəflət” kəlməsi bütün mənfi, zərərli və köhnə əlamətlərin, “əql” isə bütün müsbət, faydalı, yeni xasiyyətlərin timsalı kimi alınır, qarşı – qarşıya qoyulur, birincinin təxribatı, ikincisinin məziyyəti sayılır.

Böyük təxribatlara səbəb olan, şairin təsvirincə çox güclü və dəhşətli görünən “qəflət” nədən ibarətdir ?

Kitabçada bu suala müəyyən cavab tapmaq çətindir.

“Qəflət” kitabçasındakı şeirlərin çoxu məhz bu ruhda, liberal müsəlman arzu və əqidələrinin təbliğini məqsəd götürən mücərrəd didaktik parçalardır. Məzmununda olduğu kimi, şeirlərin üslub və formasında da bir ibtidailik gözə çarpır.

Həmin illərdə, eyni üslubda və səviyyədə yazılan “Vətən və hürriyyət” kitabçasını Ordubadi özü belə qiymətləndirir:

“Qafqazın münəvvərül - əfkar – və fədakar xan və rəislərinin vətən, hürriyyət və hüquqi – milliyyətlərinin mühafizə uğrunda cannisar olmalarından bəis şairin kəndi məsləki üzərinə nəzmən inşa olunmuş ikinci türk məcmuəsidir ...”.

Kitabça üç mənzumədən ibarətdir. Hər üçü cəhalətdən, gerilikdən və pərişanlıqdan şikayət ruhunda, mərsiyə ruhunda yazılmışdır.

“İfadeyi – məram” adlanan birinci müsəddəsində şair keçmiş qəhrəmanları, xüsusilə Qafqaz tarixinə aid bəzi şəxsiyyətləri, səhnələri romantikləşdirərək vətəndaşlarını “vətən uğrunda” çalışmağa çağırır.

İkinci müsəddəs / sərlövhəsizdir / də vətənpərvərlik mövzusunda yazılmışdır. Ancaq şair vətən, vətənpərvərlik məsələlərini düzgün başa düşmür, sinifləri və sinif mübarizəsini dürüst görmür. O, daha çox liberal – ruhani moizələrə bənzər mənzumələr yazır, nə keçmiş, nə indiki ictimai həyat hadisələrini doğru müəyyən edə bilir. Bu kitabçanın birincidən fərqi orasındadır ki, burada tarix yox, yazıldığı dövr tərənnüm olunur:

Baş ver vətən uğrunda ki, əbnayi – vətənsən,

Baş verməsən, insan nə ki, bir zağü zəğənsən,

Ey ol kişi, sən ki, vətən alamı çəkənsən,

Əhsən sənə, sən millətə nəzhətli çəmənsən.

Şair oxucunu mübarizəyə çağırır. Vətən yolunda baş verənləri, canlarını əsirgəməyənlər qəhrəman sayılırlar. Ancaq “bu mübarizə”nin zamanı, məkanı və obyektı məlum deyildir.

Vətənin dərdi nədir, düşməni kimdir, xilasını nə ilə olur ? - bunlar mücərrəd qoyulur, ona görə də müəyyən bədii idrak əhəmiyyətindən məhrum olur.

Ordubadinin bu şeirlərində kədər, qüssə və pərişanlıq hiss olunsa da, fərdi hisslər yox, ictimai hisslərin təsviri ilk plana çəkilir. Bu əsərlərdə qül – bül-bülün yerini insanlar, eyş – işrət məclisinin yerini ictimai mübarizə məsələləri tutur.

Şair ictimai – siyasi məsələlərlə məşğuldur, bir vətəndaş kimi fikirləşir. Doğrudur, bu təsvirlər hələ bəsit və bəzən də ibtidaidir. O da doğrudur ki, şair siyasətdən, ictimai mübarizələrdən yazsa da, köhnə şer üslub və vasitələrindən daha çox istifadə edir.

Əgər gül – bülbül münasibəti, Ordubadinin fikrincə, bugünkü şəri məşğul edə bilmirsə, vətəndaşlıq münasibətinin təsviri üçün yeni məcaz və

istiarələr də yaradılmamışdır. Ya siyasi şüarlar, müstəqim ifadələr, çağırışlar, mətbuat dilində daha xas olan üslubdan istifadə olunur, ya da şair keçmiş misrasa, qəzəl şerinin cəbbəxanasına müraciət edir.

Bunu biz XX əsrin əvvəllərində bir çox şairlərdə gördüyümüz kimi, Ordubadidə də görürük. “Vətənimizə bir neçə söz” adlı şeirində şair məhz belə bədii vasitələrdən istifadə etmişdir.

Şair təəssüf hissi ilə vətəninə müraciət edərək soruşur ki, sənin gülüstanın haçan gül açacaq, xəzanın nə vaxt bitəcəkdir ?

Açıb nərgiz ol məstü şəhla gözün,

Qızıl gül həyadan qızardır üzün.

Göz aç, sən də alqışla bu işrəti,

Verər bülbül elanı – hürriyyəti !

Alar qumri məşrutə təlimini,

Bənövşə verər dərzi – təzimini,

Girər bağa tuti quşu bavüqar,

Oxur nitqlər, parlamanı açar.

Hürriyyət müjdəsini vuruşan ictimai mübarizələr yox, “bülbül, qumru, tuti, bənövşə” gətirir.

Parlament, vətən, məşrutə sözləri olmasa, oxucu güman edir ki, bu, gülüstanın, baharın, çiçəklərin, quşların bir – birini çağırdığı bir çəmənliyin təsviridir.

Halbuki şair burada nə gülü, nə bülbülü, nə tutini, nə qumrunu, nə nərgizi, nə qərənfilə göstərmək istəyir. Şair azadlıq hərəkatını, vətəni, vətənpərəstləri, natiqləri, millət xadimlərini nəzərdə tutur.

Şəkil mündəricəyə uyğun olmadığından, köhnə vasitələr yeni mündəricəyə uyğun olmadığından, köhnə vasitələr yeni ideyaların təsvirinə sərf olunduğundan, köhnə vasitələr yeni ideyaların təsvirinə sərf olunduğundan şeirin bədii keyfiyyəti zəifləmişdir.

Gənc Ordubadi əsrinin, vətəninin fəal xadimlərindən biri olmaq istəyir və bütün yazılarında bu cidd – cəhd görünür. Lakin onun idealları mücərrəddir və təsvir üçün seçilən vasitələr köhnə, namünasibdir. Ona görə də istənilən təsiri verə bilmir. Bu nöqsanı gənc Ordubadinin bütün ilk şeirlərində görmək olar.

Bu kitabın yaxşı cəhətlərindən biri odur ki, Ordubadi şerdə bütün islam dünyasını yox, məhz Qafqazı ana vətən kimi səsləyir. O, həm İran şahlarını, həm də hər cür zalım, müstəbidləri lənətləyərək, gözünü xalqın ayılmasına tikir:

Gözüm səndədir, səndə, ah, eh vətən !

Şair gözünü vətənə dikmişdi. Ancaq vətənin o zamankı halına, o zamankı hakimlərinə yox, gələcəyinə, gələcək quruluşuna dikmişdi.

Ordubadinin ilk şeirlərində mücərrəd, dumanlı olsa da, bir arzu, bir ümid qanadlanmaqdadır. Bu şeirləri qismən də olsa yaşadan, oxucuya sevdiren bunların ruh etibarilə, məzmun cəhətdən yeniliyidir.

Ədəbiyyat:

1. C.Hacıyev. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955
2. C.Hacıyev. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1955
3. F.Vəzirova. M.S.Ordubadi. Bakı, 1970
4. M.S.Ordubadi. Əsərləri, I cild, Bakı, 1964

Hd.tch.P.E.Guliyeva

M.Ordubadi - As one of the representatives of literary school “Molla Nasraddin”.

Summary

Ordubadi's publicist activity expanded after the establishment of the Soviet power in Azerbaijan. The writer's articles are published in newspapers and magazines such as "Akbar", "Kommunist", "Maarif ishchisi", "Fugarah fuyuzat", "Azerbaijan News", "Golden Pen", "East Woman". The theme of the articles was very colorful and the scope was wide. Although most of them are devoted to world events and socialism, most of them are dedicated to the various issues of literature, art, media and culture, and are still maintaining their importance today. Ordubadi's literary-critical articles have an important role in the idea of literary and art. The writer, realistically assessing the role of literature in social life, noted that it was a weapon for the progress of the nation.

Ordubadi in his articles has also devoted a lot of space to artistic issues. From this point of view he draws attention to the literary processes of his era, articles about young writers and poets' creativity. The great writer carefully observes the development of our literature, pointing to its success and its flaws.

Ст.пр.П.Е.Кулиева

**М.Ордубади - как один из представителей литературной
школы «Муллы Насреддин».**

Резюме

Публицистическая деятельность Ордубади расширилась после создания в Азербайджане советской власти. Статьи писателя публикуются в газетах и журналах, таких как «Акбар», «Коммунист», «Маариф ишчиси», «Фугара фуюзаты», «Азербайджанские новости», «Золотое перо», «Восточная женщина». Предмет был очень ярким и широким охватом. Хотя большинство из них посвящены мировым событиям и социализму, большинство из них посвящено различным вопросам литературы, искусства, средств массовой информации и культуры и по-прежнему сохраняют свою значимость сегодня. Литературные критические статьи Ордубади играют важную роль в идее литературоведения и искусства. Писатель, реалистично оценивая роль литературы в общественной жизни, отметил, что это оружие для прогресса нации.

Ордубади также в своих статьях посвятил много места художественным вопросам. С этой точки зрения он обращает внимание на литературные процессы своей эпохи, статьи о молодых писателях и творчестве поэтов. Великий писатель внимательно следит за развитием нашей литературы, указывая на ее успех и недостатки.

Rəyçi: Nəzmiyyə Axundova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ÜLKƏR HƏSƏNOVA
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
hesenovau94@mail.ru

AZƏRBAYCANDA MİLLİ STATUS ALMIŞ MUZEYLƏR VƏ ONLARIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: muzey, abidə, eksponat, milli status.

Key words: museum, monument, exhibit, national museum.

Ключевые слова: музей, мемориал, экспонат, национальный статус.

"Muzeylərin mənası, əhəmiyyəti Azərbaycan xalqının tarixini təbliğ və əks etdirməkdən, mədəniyyətimizin səviyyəsini göstərməkdən ibarətdir. Biz öz səviyyəsinə və zamanın tələblərinə həmişə cavab verən istər keçmiş, istərsə də bugünkü mədəniyyətimizlə fəxr edirik."

Ümumilli lider Heydər Əliyev

Biz insanlar həmişə öz keçmişimizi layiqincə qiymətləndirməyə, onu öz maddi-mənəvi yaddaşımıza əbədi həkk etməyə çalışmışıq. Təkcə xalqların deyil, hətta ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ömür tarixi hər zaman nəsillərə örnək olub. Və bizim tariximizin öyrənilib-öyrədilməsində, mədəni sərvətlərimizin toplanılıb-qorunmasında və təbliğində böyük əhəmiyyətə malik işlər görən müəssisə muzeylərdir. Muzey bizim tariximizin, milli dəyərlərimizin və ümumbəşəri mədəni irsimizin saxlandığı, qorunduğu, öyrənilməsi mədəniyyət ocağıdır. Muzeylər tarixin müəyyən anlarını özündə yaşadan, keçmişdən xəbər verən eksponatları komplektləşdirən, qoruyan, saxlayan, öyrənən, nümayiş etdirən maddi-mənəvi xəzinə sayılır. Muzey əslində elm, maarif müəssisəsidir. Bu müəssisələr tariximizin öyrənilib-öyrədilməsi, mədəniyyət sərvətlərimizin toplanılıb-qorunması və təbliğ olunması ilə bağlı çox vacib iş aparırlar. Muzeylər bizim dünənimizi sabaha bağlayan körpülərdir.

Azərbaycanda ilk muzey paytaxt Bakıda 1919cu ildə yaradılıb. Azərbaycanda ilk rəsmi dövlət muzeyi Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə 1919cu il 7 dekabr tarixində Bakıda İstiqlal Muzeyi adı ilə yaradılmışdır.

Bu muzeyin və muzey şəbəkəsinin yaradılması tarixi sovet dövrü ilə bağlıdır. 1920-ci il iyunun 15-də Azərbaycan SSR Xalq Maarifi Komissarlığında muzey-ekskursiya şöbəsi açılmış və onun ilk iclasında xüsusi tədris muzeylərinin təşkili qərara alınmış, elə həmin ilin oktyabrında Azərbaycan SSR Dövlət Muzeyi yaradılmışdı.

Müasir cəmiyyətdə muzeylərin sosial-mədəni rolunun əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlməsi, muzeyləri dünyada mədəni proseslərin fəal iştirakçısına

çevrir. Hal-hazırda Azərbaycanda 223 muzey fəaliyyət göstərir. Azərbaycanda Milli status almış üç muzey fəaliyyət göstərir ki, bunlar: Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi, Azərbaycan Milli Tarix muzeyidir.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi, 70 ildən artıqdır ki, dünyada yeganə ədəbiyyat muzeyi, söz sarayı kimi fəaliyyət göstərir. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi münasibətilə 1939-cu ildə Azərbaycanın mənəvi və mədəniyyətinin ən iri və zəngin xəzinələrindən biri olan Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi yaradılması qərara alınmış və nəhayət 1945-ci ildə muzeyin açılışı olunmuşdur. Hal-hazırda muzey Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın paytaxtı qədim Bakı şəhərinin tam mərkəzində Fəvvarələr meydanında cazibədar görünüşü ilə hamının diqqətini cəlb edən muzey binasıdır. Eyvanı mavi-yaşıl kaşlarla bəzənmiş, tağlarında Şərqi 6 görkəmli söz ustasının – Füzulinin, Vəqifin, M.F. Axundovun, Nəvəinin, C. Məmmədquluzadənin və C. Cabbarlının möhtəşəm heykəlləri ucalan möhtəşəm binadır.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat muzeyi Azərbaycan ədəbiyyatına və mədəniyyətinə aid materialların toplanması, tədqiqi, elmi fondlarda qorunması, ekspozisiyada və sərgilərdə nümayiş etdirilməsi ilə məşğul olur. Azərbaycanın ən özəl sənətkarları milli muzeyin yaradılmasına cəlb edilmişdi. Muzeyin yaradılması XX əsrin 40-cı illərindən əvvəllərində başlanmışdı. Muzey 1959 və 1967-ci illərdə xeyli genişləndirilmiş və yenidən qurulmuşdur. Muzeyin xarici görünüşü ilə bərabər içi də çox gözəl və maraqlıdır. Muzeyin yerləşdiyi bina 1850-ci ildə birmərtəbəli karvansara kimi tikilmiş və 1856-1868-ci illərdə karvansara kimi fəaliyyət göstərmişdir. Lakin sonradan tikiliyə əl gəzdirilib və müəyyən əlavələr edilib. Mühəndis A. Nikitin binanın yeni bərpa cizgilərini hazırlayıb, ikinci mərtəbədə yenidənqurma işləri aparılıb və iri zal yaradılıb. Bakı varlılarından olan Hacı Hacıağa Dadaşov binanı “Metropol” adlı hotelə çevirmək qərarına gəlib. 1918-1920-ci illərdə bina ilk Azərbaycan Demokratik Respublikasının Nazirlər Kabinetinin həm iş, həm yaşayış yeri olmuşdur. 1920-1930-cu illərdə binada Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı yerləşdirilmişdir. 1939-cu ilin noyabrında Azərbaycan Nazirlər Kabineti Nizami muzeyinin yaradılaraq həmin binada yerləşdirilməsi qərarını aldı. Bu məqsədlə memarlar Sadiq Dadaşov və Mikayıl Hüseynovun layihəsi ilə əsaslı təmir işləri aparıldı, fasaddakı heykəllər quraşdırıldı, daha 2 mərtəbə əlavə edildi. Həmin ildən sonra binada əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılmamış, yalnız cari təmirlər həyata keçirilmişdir. 2004-cü il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin muzeyə gəlmiş və 2005-ci ilin yayında yenidən əsaslı yenidənqurma və təmir-bərpa işləri başlanmışdır. Muzeyin

ekspozisiyası tamamilən yenidən qurulmuş, bütün heykəl və rəsmlər restavrə edilmiş, rəsm əsərlərinin hamısı xarici ölkələrdə istehsal edilən çərçivələrə salınmışdır. Bütün zallar müasir texnika ilə təchiz olunmuş, tamaşaçıların müstəqil işləmələri üçün hər cür şərait yaradılmışdır. Muzey yenidənqurma işləri nəticəsində ən müasir dünya tələbləri səviyyəsinə çatdırılmışdır. - Muzeyə gələn qonaqlara Azərbaycan, ingilis, rus, fars və başqa dillərdə məlumatlar verilir. Muzeydə müxtəlif sənədlər, əlyazmalar, kitablar ilə yanaşı, qədim və orta əsrlər dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri, rəsm və heykəltaraşlıq əsərləri nümayiş etdirilir. Muzeyin 30 əsas və 10 yardımçı zallarında 3 mindən artıq əlyazma, nadir kitab, illüstrasiya, portret, heykəl, miniatür, yazıçıların xatirələri və digər ekspozisiyalar toplanıb. Poeziyamızın klassiki Nizaminin "İsgəndərnamə" poemasının 1413-cü ildə yazılmış əlyazması muzeyin fəxri hesab olunur. Ədəbiyyat tarixi muzeyi 30 ekspozisiya zalı, 10 əsas şöbə, 2 regional filial, elmi fondan ibarətdir. - Muzeyin içərisində Azərbaycan ədəbiyyatında yer tutan, tanınmış bütün ədiblərə yer ayrılıb. Muzeydə Nizamiyə, Füzuliyə, Xəqani Şirvaniyə, Ş. İ. Xətaiyə, H. Zərdəbiyə, H. Cavidə və başqa ədiblərə xüsusi zallar ayrılıb hansı ki, bu zallarda həmin şəxslərə məxsus əsərlər, əlyazmalar, tablo və heykəllər, müxtəlif mədəniyyət nümunələri nümayiş etdirilir. Burada Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdəbi və Cəlil Məmmədquluzadəyə aid əşyalar digərlərinə nisbətən daha çoxdur ki, hətta bir növ onların ev muzeyi adlandırılabilir. Muzeydə Cəfər Cəbbarlı və Mikayıl Müşfiqin tarları, Mirzə Cəlilin kamançası qorunub saxlanılır. Qeyd etmək istəyirəm ki, muzey mütəmadi olaraq müxtəlif elmi əsərlər, monoqrafiyalar, buklet və bələdçilər nəşr etdirir. Muzeydə ardıcıl olaraq Nizami Gəncəvi lektoriyaları, elmi seminarlar, mühazirələr, tanınmış ictimai, elm və mədəniyyət xadimləri ilə görüşlər təşkil edilir.

Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi Azərbaycanın ən böyük incəsənət muzeyidir. 1936-cı ildə Bakıda yaradılsada rəsmi açılış isə 1937-ci ildə baş tutdu. Daha sonra muzey, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin beşinci mərtəbəsində yerləşdirildi. Muzey 1943-cü ildə görkəmli rejissor və teatr sənətimiz Rüstəm Mustafayevin adını qazanmışdır. 1950-ci ildən başlayaraq muzeydə çalışmağa başlayan gənc sənətsüenlər Rasim Əfəndiyev, Nürəddin Qayıbov, Mürsəl Nəcəfov, Mehdi Hüseynzadə və başqaları Azərbaycan sənətsüenlişinin təməllərini formalaşdırdılar. Sonrakı uzun illər ərzində muzeyə Azərbaycanın Xalq Rəssamları və SSRİ dövlət Mükafatı Lauretları olan Salam Salamzadə, Kazım Kazımzadə, İbrahim Zeynalov kimi şəxsiyyətlər rəhbərlik etmişlər. Muzey bir-birinin yanında dayanan iki binadan ibarətdir. 1951-ci ildə Mircəfər Bağirov "De Burun sarayı" kimi məşhur olan tarixi binanı muzeyə verdi. Yeni binaya köçdükdən sonra muzeyin yeni ekspozisiyası tərtib olundu və bu ekspozisiyada muzeyin fondunda olan ən

gözəl sənət nümunələrinin nümayiş olunmağa başlandı. Bundan sonra muzey həm də sənətsünaslıq tədqiqatlarının aparıldığı böyük bir mərkəz kimi fəaliyyətə başladı. Həmçinin muzey rəssamlar və musiqiçilərin yaradıcılıq gecələrinin, ziyalılarla görüşlərin təşkili kimi müxtəlif mədəni tədbirlərin təşkilinə başladı. SSRİ-nin süqutundan sonra prezidentin qərarı ilə 1888-ci ildə Marrinski qadın gimnaziyası kimi inşa edilmiş, daha sonra isə şəhər komitəsinin yerləşdiyi tarixi bina da muzeyə verildi və beləliklə binada muzeyin ikinci korpusu yaradıldı. 7 iyun 2013-cü ildə muzeyin birinci və ikinci korpuslarını birləşdirən yeni keçid korpusun açılışı oldu.

Milli İncəsənət Muzeyində ümumilikdə 60 otaqda təşkil olunmuş daimi ekspozisiyasında 3000-dən çox əsər sərgilənir. Birinci korpusda 7 otaq Avropa incəsənətinə, 10 otaq Rus incəsənətinə, geri qalanları isə İran, Türkiyə və Yaponiya və başqa dövlətlərin incəsənətinə həsr olunub. İkinci korpusda 8 otaq antik və orta əsrlər Azərbaycan incəsənətinə, 30 otaq isə Azərbaycan rəssam və heykəltəraşlarının yaradıcılığına həsr olunub. Bu otaqlarda XVIII, XIX, XX əsr Azərbaycan sənətkarlarının işləri ilə yanaşı, orta əsrlərin müxtəlif dövrlərinə aid xalq tətbiqi sənət nümunələri, xüsusilə Azərbaycan xaqçalarının müxtəlif qruplarına aid olan nadir növləri, həmçinin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş unikal sənət əsərləri, orta əsr geyimləri, məişət əşyaları sərgilənir. Kişi və qadın kəmərlərinin, həmçinin silahların sərgiləndiyi ayrıca zallar vardır. Bu zallarda sərgilənən sənət nümunələri qiymətli metallardan hazırlanmaqla, qiymətli və yarı-qiymətli daşlarla bəzədilmişdir. Buna görə də bütün eksponatları eyni vaxta göstərmək mümkün olmur. Muzeyin ümumi kolleksiyası 17000-dən çox əsərdən ibarətdir. Muzeydə heykəllər, rəsm əsərləri, xalçalar, döyüş alətləri, məişət, bəzək əşyaları və bir çox incəsənət nümunələri sərgilənir. Muzeydə Azərbaycan ədəbiyyatının və dünya tarixinin ən məşhur şəxslərinin heykəlləri sərgilənir.

Azərbaycan Milli Tarix muzeyi 1893-1902-ci illərdə inşa edilmişdir. Tarix Muzeyi Azərbaycanın ən qədim muzeyi hesab edilir. Tariximizi yaşadan Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi tariximizin bütün dövrlərinə aid maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrinin toplanılması, öyrənilməsi, nümayişi və təbliği ilə məşğul olan müəssisədir. Tarix muzeyi də hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının struktur vahidi kimi fəaliyyət göstərir. Tarix muzeyi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin evində yerləşir və elə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin ev muzeyi də burdadır. Həmin binanın özü də Azərbaycan tarixinin keçmişindən xəbər verən daş abidə kimi qiymətlidir. Ona görə də Tarix muzeyinə bəzən "Muzey içində muzey" deyirlər. Fərqli haldır ki, dövlətin xüsusi qayğısı nəticəsində bu qədim muzey yüksək səviyyədə bərpa və təmir edilərək yenidən öz qapılarını qonaqların üzünə açmışdır. Bura ev demək ədalətsizlik olar əslində çünki ora tam bir

saraydı. Muzey, Bakı şəhərinin baş memarı olan İosif Vikentyeviç Qoslavskinin 1865-1904-cü illəri əhatə edən layihəsi əsasında inşa edilən Tağıyev sarayı Bakının ən gözəl binalarından biridir. İ. Qoslavski 1893-1904-cü illərdə şəhərin baş memarı vəzifəsini tutub. Onun müəllifliyi ilə Bakıda memarlıq cəhətdən gözəl olan on iki bina, o cümlədən şəhər dumasının, Tağıyev teatrının, Rus İmperator Texniki Cəmiyyəti Bakı şöbəsinin, rus-müsəlman qız məktəbinin binaları və s. tikilib.

Sarayın tikintisi zamanı müxtəlif memarlıq üslublarından istifadə olunmuşdu. Belə ki, simmetrik baş fasad italyan intibahının təmtəraqlı formalarında, təmizlik otağı fransız rokoku, yemək otağı flamand barokku, yataq otağı isə modern üslubunda həll olunmuşdur. H.Z.A. Tağıyevin kabinet, yemək, qonaq və başqa otaqlar palıd ağacı ilə bəzədilmişdir. Tağıyev sarayının inşasında 270 nəfər mühəndis, memar, dülgər, nəqqaş və başqa ustalar çalışmışdı. Sarayın daxilindəki bütün avadanlıq Rusiyadan, Fransadan, Amerikadan, Almaniyadan gətirilmişdi. Evdə istilədicə və soyuducu sistemlər quraşdırılmışdı. İmarət hər dörd tərəfdən üç mərtəbədən idi, otaqların hər birinin ucalığı 1320 metrə çatırdı. Tavanın naxışlarına ustalar tərəfindən 40 min rubladək qızıl işlənmişdi. Kitabda deyilir ki, təkcə binanın tikintisinə (xaricdən gətirilən mebel və avadanlıq nəzərə alınmasa) 1,2 milyon rubl vəsait xərclənmişdi. Aşağı mərtəbədə H.Z.A. Tağıyevin kontor və bir sıra başqa otaqlar, ikinci mərtəbədə isə yaşayış otaqları, kabinet və iki zal – Avropa və Şərq zalları, eləcə də iki seyf otağı, təmizlik otaqları, mətbəx, hamam və s. yerləşirdi. 1914-cü ildən sarayda H.Z.A. Tağıyevin başçılıq etdiyi Bakı Tacir bankı da yerləşirdi. Bu məlumatlar "Sərvət və səxavətilə məşhur cənab Hacı Zeynal Abdin Tağıyevin tərcümeyi-əhvalı" kitabındandır. 1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda bolşeviklər Hacı Zeynalabdin Tağıyev sarayını müsadirə etmiş, onun bir hissəsində Dövlət Tarix Muzeyi fəaliyyətə başlamışdı. 1941-1954-cü illərdə Tarix Muzeyi Şirvanşahlar sarayına köçürülmüş və binada Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yerləşdirilmişdi. 1954-cü ildə isə binanın ikinci mərtəbəsi yenidən Tarix Muzeyinə geri qaytarıldı. Nəhayət 2000-ci ildə Tağıyev mülkü bütövlükdə Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ixtiyarına verildi. 2005-ci ildən Hacı Zeynalabdin Tağıyev sarayında əsaslı təmir və yenidən bərpa işləri başlandı və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin nəzdində H.Z.A. Tağıyevin xatirə muzeyi də yaradıldı.

Muzey 3 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə eramızdan əvvəlki dövrdən orta əsrlərə qədər olan pullar, döyüş əşyalarından, qəbirlərdən, insan qalıqlarından, geyimlərdən ibarət eksponatlar nümayiş etdirilir.

İkinci hissə isə Tarix muzeyi adlanan bölmədir. Burada Azərbaycan tarixində yer tutan şəxslərə aid xatirə əşyaları və maraqlı eksponatlar var.

Burada Rəsulzadənin bədəninə dolayaraq dünyanı gəzdirdiyi bayraq eksponatlar arasında ən maraqlısıdır.

Üçüncü hissə isə Tağıyevlər ailəsinin yaşadığı hissədir. Buranı isə sözlərlə təsvir etmək mümkün deyil, gərək mütləq gedib görəsiniz. İstər otaqların görünüşü istərsə də əşyalar əladır. Burada ən yadda qalanlar Hacının super iş otağı və başının üzərinə asdığı şəkillərdən birinin Nadir şahə aid olması, həmçinin qonaq otağının tavanı, çoxlu oturacaqların və stolların olması, Hacının övlatlarına məxsus musiqi alətləri, Hacıya məxsus bilyard, onun kitabxanasında olan kitablar, otaqların quruluşu və bir çox maraqlı əşya oldu.

Muzeyin fondlarında tarixin bütün dövrlərini əks etdirən 300minədək eksponat qorunub saxlanılır.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlirik ki, muzeylərin milli dəyərlərimizin, mədəni irsimizin, tariximizin qorunub saxlanılmasında əhəmiyyəti böyükdür. Məncə təkcə öz vətəndaşlarımız deyil, bütün dünya xalqları bizim mədəni irsimizlə, tariximizlə tanış olmalıdır. Muzeylərimizin turizm sahəsində də rolu əvəzolunmazdır. Ölkəmizə gələn turistlər muzeylərimizlə, tarixi abidələrimizlə tanış olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. “Gəzməyə vətən yaxşı” (gənc bələdçilər üçün təlim layihəsi) Bakı “Elm və təhsil” 2017
2. <http://www.azhistorymuseum.az>
3. <http://www.science.az/ru/literaturemuseum>
4. <http://azerbaijan.az>
5. <http://www.science.gov.az/institutes/768>
6. <http://istiqlalmuzeyi.gov.az>
7. <http://azertag.az>
8. <http://nizamimuseum.az>
9. <http://www.mct.gov.az>
10. <http://az.wikipedia.org>

U.Hasanova

The national museums in Azerbaijan and theirs development stages

Sammmary

In the article mentions about the national museums in Azerbaijan and theirs development stages. As well as, the article mentions the importance of

museums. In addition, history of museums have been enrolled in this article. The museum is a cultural center where our history, national values and our universal cultural heritage are kept, protected and studied. In fact, museums are considered as science and education institutions. These departments are engaged in supporting to promote the history of our culture and national values. Museums are the bridges that connect our day to tomorrow. In modern society significant rise of social-cultural role of museums, museums become an active participant in cultural processes around the world. Currently, 223 museums function in Azerbaijan: there are three museums in Azerbaijan: National Azerbaijan Literature Museum named after Nizami Ganjavi, Azerbaijan National Art Museum, National Museum of History of Azerbaijan.

У.Гасанова

**Национальный музей статус в Азербайджане и их этапы развития
Резюме**

В статье, речь идет о музеях получивших национальный статус в Азербайджане и о их уровне развития. В статье также упоминается важность музеев. Кроме того, в статье, подчеркивается история музеев. Музей - это культурный центр, где хранятся, охраняются и изучаются наша история, национальные ценности и наше универсальное культурное наследие. Музеи, по сути, считаются научными и образовательными учреждениями. Эти предприятия заняты обучением нашей культуры, сбором и продвижением культурных ценностей. Музеи соединяет наш вчерашний день с сегодняшнем. Значительный рост социально-культурной роли музеев в современном обществе, музеи превращаются в активного участника культурных процессов в мире. В настоящее время в Азербайджане есть 223 музея. В Азербайджане есть три музея получивший национальный статус: Национальный Азербайджанский литературный музей имени Низами Гянджеви, Национальный художественный музей Азербайджана, Национальный музей истории Азербайджана.

Rəyçi: Əzizxan Tanrıverdiyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ŞƏLALƏ CƏLAL QIZI
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
s.calalqizi@mail.ru

**TOMAS MANN YARADICILIĞINDA İNCƏSƏNƏTİN
TƏRƏNNÜMÜNƏ BİR ƏSƏRİN RAKURSUNDAN ANI BAXIŞ**
(«Nobel mükafatı laureatları» silsiləsindən)

Açar sözlər: cənab, musiqi, incəsənət, rəsm, şeir, fəlsəfə, duyğu, xatirə, arzu, kitabxana

Ключевые слова: господин, музыка, искусство, картина, стихотворение, философия, чувство, мемориал, мечта, библиотека

Key words: mister, music, art, drawing, poem, philosophy, feel, memory, dream, library

Avropa ölkələrinin həyatında dramatik bir dövrün – bir neçə onilliyin burjua fikirli bədii axarının təmsilçisi, humanist yaradıcılığı, fəlsəfi publisistik fəaliyyəti ilə ad-san qazanmış Tomas Mann, Nobel mükafatı almış yazıçılardan olub, öz kəskin müşahidəçilik qabiliyyəti, incəsənətin qavrayış və qəbulunda özünəməxsus orijinallığı ilə seçilən bir şəxs olmuşdur. Saysız-hesabsız səyahətləri, musiqiyə və bədii sözə ehtiraslı marağı olan, Höte və rus klassik ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan yazıçının hələ gənclik illərində çap olunmuş «Kiçik cənab Frideman» adlı novellalar kitabı onun yaradıcılığında rəssam təxəyyülünün və dünyagörüşünün dərinə kök salmasının sübutudur. İncəsənət yazıçı üçün ağıl və ruhun saxlandığı məskən, həyatdan təcrid olunmuş, adi insan xoşbəxtliyini udan bir cəngəllikdir. O iki dünyanı üz-üzə qoyur: sərhədlənmiş, çərçivəyə salınmış, məişət qayğıları ilə əhatə olunmuş bürger və ehtiraslı tədqiqatlar axtarışında olan, incəsənətin gözəlliklərindən həzz alan bir rəssam dünyası. Tomas Mann hər zaman ikinci qütbə duran və onu üstün tutan bir yazıçı kimi, yaratdığı obrazlarla öz fikirlərini oxucusuna çatdırmağı bacarırdı.

Məşhur esseist, epik roman ustası Tomas Mann məşhur bir nəslin nümayəndəsi olmuşdur. O, varlı ticarətçi ailəsində doğulmuşdur. Anası əslən braziliyalı bir qadın olmuşdur. Yazıçının ilk «Buddenbroklar» adlı romanı mövzunu müəllifin şəxsi nəslinin tarixindən qaynaqlamışdır. Bu nəsil ticarətlə məşğul olan şəcərədir, onlar ata-babalarının peşələrinə sadıq qalan mühafizəkar, məsuliyyətli, çalışqan adamlardır. Ancaq onlar zamanla real həyat tərzlərindən uzaqlaşır, dinə, fəlsəfəyə, musiqiyə, bəzəyə meyl edirdilər. Bunun nəticəsində nəslin ticarətə meyli, marağı, sadəcə azalmaqla deyil, həyatın mənasını itirməklə nəticələnir.

Növbəti «Sehrli dağ» romanı onun fikir və müşahidələrinin bədii nəticəsi olaraq, yazıçı tərəfindən «Vida kitabı» adlanır. Əsərdə ötüb keçən dövrün ruhunu verməklə yanaşı, Qərb ziyalılığının yeni düşüncə və təəssüratlarının modelini yaratmışdır.

Yazıçı bir-birinin ardınca yazdığı «Aldanmış qadın», «Tristan», «Venetsiyada ölüm», «Mario və sehrbaz», «Luizhen» və s. əsərləri ilə XX əsr ədəbiyyatına öz realistik möhrünü vurmuşdur.

Bu gün təhlilə cəlb etdiyimiz, haqqında söz açdığımız əsər «Tonio Kreger»dir.

«Tonio Kreger» əsərində «rəssam və cəmiyyət» problemi təhlil olunur. Burjua cəmiyyəti incəsənəti başa düşmür, sevmir, buna görə də Tonio Kreger böyük bir nəslin nümayəndəsi və şeir ustadı özünü heç kimə lazım olmayan bir fərd hesab edir. İncəsənət sənətləri, biliciləri onun poeziyasını qəbul edir, ancaq uzun sürən ayrılıqdan sonra doğma şəhərinə qayıdanda polis onu bir cinayətkar kimi yaxalayır. Amma Tonionun bədbəxtçiliyi ondadır ki, onu əhatə edən dünya yad deyil, özü bu çevrəyə yaddır.

«O özünü yer üzünün ən ali hissi kimi gördüyü, ona qulluq etməyi müqəddəs borcu hesab etdiyi, şöhrət və əzəmət vəd edən, lal və qaranlıq həyat üzərində hakimiyyətini bircə təbəssümlə sürdürən ruh və sözün gücünə təslim etdi. Ona bir yeniyetmə çılğınlığı ilə qulluq etdi və o da əvəzində verə bildiyini verdi – təbii ki, ala biləcəklərinin hamısını acımadan ala-ala» (Seçilmiş əsərləri, 2014, səh.64). Amma 30 yaşında vətəninə tərk etmiş bu yazıçının rus qadın rəfiqəsi Lizabeta İvanovna onun fikirlərinin tam əksini iddia edir. Onların ədəbiyyat və incəsənət haqqında söhbətləri çox diqqətçəkici və maraqlıdır: «Duyğu — ilıq, qəlbədən gələn duyğu isə həmişə adi və mənasız olur. Artistik olan yalnız yaradıcının əsəbiliyi və korlanmış əsəb sisteminin soyuq ekstazıdır; gərək qeyri-insani, lap elə insana zidd olan bir xislətə malik olasan ki, ondan uzaq və ona qarşı laqeyd bir mövqedə duraraq insani duyğuları ifadə edə biləsən; bəlkə təsirli şəkildə, zövqlə təzahür etdirə biləsən. Üslub, forma və ifadə vasitələrinin tam mənada sənin iradəndən asılı olması artıq öz-özlüyündə insani nəsnələrə, ağıllı, incə münasibətə münbit zəmin yaradır; hərçənd ki, bu, mahiyyətə insanın tükənməsi, yoxsullaşması deməkdir. Sağlam, güclü hislər zövqsüz olur – bu, bir aksiomdur. Yaradıcı şəxs həssas insana çevriləndə isə yoxa çıxır» (Seçilmiş əsərləri, 2014, s.72).

«Axı bir məsələ də var ki, adına «idrak vasvasılığı» deyirlər, Lizaveta. Bu elə bir haldır ki, insan hansısa əşyaya baxan kimi onunla barışa bilmir, ona qarşı özündə nifrət duyur...

...Göz yaşı içərisində baxaraq dərk etmək, diqqət yetirmək, müşahidə etmək – əllərin başqasının əlləri ilə qovuşanda, dodaqların başqasının dodaqlarını axtaranda, duyğuların baxışlarını dumanlandıranda belə öz

müşahidələrinin bəhrəsini istehza ilə sonraya saxlamaq dəhşətlidir, Lizaveta; alçaq və biabırçıdır... Amma etirazın nə mənası var?» (Seçilmiş əsərləri, 2014, s.78-79).

Atası - konsul, anası - damarında qaraçı qanı daşıyan, artist ruhlu, musiqisevər cənublu qadın olan Tonio Pribaltika şəhərində yaşayırdı. O öz adından narazı bir şəxs idi. Vilhelm və ya Henrix adlanmağı daha üstün tutardı. O zahircə üzgün, xəyalpərvər, əsmər idi və özünü sarısaçlı, mavigözlü şimallıların içində birtəhər hiss edər, sinif yoldaşı - düz qamətli, qıvrımsaçlı, idmançı görünüşlü Hansı və güləyən İnqa Xolmu çox sevər, özünü onların əsiri sayardı.

O, rəssamı adi həyatdan ayıraraq sadəcə incəsənətlə bağlanmağa çağırır. Bu illərdə artıq onun atası ölmüş, anası musiqiçi italyana qoşulub qaçmışdı. Bəlkə də onun qeyri-adi xarakterinin formalaşmasında heç nəyi vecinə almayan, uşağının təhsili ilə qətiyyənlə maraqlanmayan yüngül bir qadın olan anasının böyük təsiri olmuşdur. Həyatdan zərbə alan bir şəxs üçün köhnə xatirələrdən qaçmaq uzaqlaşmaq, vətəninə tərək etmək, qeyri-adi arzuların arxasınca başqa yerlərə üz tutmaq daha inandırıcı və təbiiyə. Xatirələrin əsarəti altında boğulan Tanio günlərini, vaxtını bir-birini tez-tez əvəz edən əyləncələrin qoynunda keçirir, özünü həyatı zövq ala-ala yaşamağa, yazıçılığa qurban verir. Bəzi anlarda ailə, rahat həyat tərzini, çılgınlıqlardan azad adi məişət qayğıları üçün darıxsın da, özünü seçdiyi yolda, istiqamətdə daha uyğun görünən və tezliklə peşimançılıq hisslərindən uzaqlaşan Tonio, müəllifin özünün prototipini xatırladır.

Müəyyən bir zaman kəsiyindən sonra xatirələri yeniləmək üçün vətəninə, doğma şəhərinə qayıdan Tonio, atasının artıq kitabxanaya çevrilmiş evini güclə tapır. Uşaqlığı bu divarların arasında keçən Tonionun atası evi artıq xalq kitabxanasına çevrilmişdir. O özünün uşaqlığını, keçmiş xatirələrini ədəbiyyatın məhv etdiyi bir boşluqda görür. Hətta pasport probleminə görə az qala doğma şəhərində tutulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Tonio, burada bir işi olmadığını dərk edir və yenidən səyahətin qucağına atılır.

Tonio Kreger rus ədəbiyyatına məftun, hətta onu «müqəddəs ədəbiyyat» adlandıran bir sənətkardır. Ümumiyyətlə, Tomas Mann hər zaman rus ədəbiyyatını sevmiş, çox yüksək qiymətləndirmişdir. O, rus klassik ədəbiyyatına bələd bir şəxs kimi, Puşkini, Qoqolu, Qonçarovu, Turgenevi, Çexovu mütaliə edir, Tolstoy və Dostoyevskini şüdəvər hesab edirdi. Təsədüfi deyil ki, yaratdığı «Tonio Kreger» əsərində qəhrəmanın dili ilə rus ədəbiyyatı haqqında öz fikirlərini oxuculara çatdırır: «-Lizaveta İvanovna, yazıçılara münasibətdə sizin bunu deməyə haqqınız var, zira pərəstişə layiq rus ədəbiyyatı həmin o müqəddəs ədəbiyyatlardandır» (Seçilmiş əsərləri, 2014, s.78).

Kregerə görə gözəl əsərlər çətinliklərlə mübarizədə meydana gəlir; böyük incəsənət yaratmaq üçün ölmək lazımdır.

O öz şəhərini gəzib qayıdanda kiçik sahil mehmanxanasında qalır. Bura təsadüfən ekskursiya edənlər gəlirlər. Onların içində Tonionun vaxtilə sevdiyi iki şəxs – Hans və İnqa da var idi. Onları görəncə seyr edən Tonio anlayır ki, Hansla İnqanı o hələ də sevir, onları heç vaxt unutmayıb və onlar üçün darıxıb. Bir anlıq o, məşhur olmayan, heç nə yaratmayan, sadəcə gözəl ailəsi və uşaqları olan bir insana çevrilmək və zamanı geri qaytarıb başqa cür yaşamaq istəyir.

Tonio rəssam dostuna məktubunda qeyd edir ki, onu bürger adlandırdığına yalnız indi haqq qazandırır. O iki dünya arasındadır. Nə seçdiyi dünyada, nə də ondan uzaq olanda özünü tapmır. «Mavigözlü sarısaçlar» dünyası onun üçün yeganə insan xoşbəxtliyidir. O özünü incəsənətdə azmış, xoşbəxt insanların ruhu ilə sönmüş, ocağın külü ilə oynayan bir insan hesab edir. İncəsənətdə istedadından doğan bütün gözəlliklər onda inamsızlıq, şübhə, ikifikirlilik yaradır.

«Bu nə yanlış yoldur! – deyə zaman-zaman içində bir səs eşidirdi. – Necə oldu ki, belə mənasız macərələrə girdim? Mən axı qaraçı deyiləm, gözəl bir nəslin...».

Lakin səhhəti zəiflədikcə yazıçılıq qüdrəti cilalanırdı; daha nəfis, daha tələbkar, daha incə, sadəliklərə qarşı daha dözümsüz və zövq, ədəb baxımından daha həssas olurdu. Mətbuatda ilk çıxışını incəsənətlə yaşayanların hamısı həvəslə təqdir etdi, zira yazdıqları güclü yumor hissinə malik, insan əzablarına vəqif əla əsərlər idi. Və tezliklə müəllimlərinin bir zamanlar nifrətlə çəkdiyi qoz ağacına, fəvvarəyə, dənizə həsr etdiyi ilk şeirini imzalayarkən yazdığı, tərkibindəki səslərdə Cənubla Şimalın vəhdəti əks olunan, üzərinə azacıq ekzotika kölgəsi düşmüş adi bürger adı yüksək əmək qabiliyyətinin, zəhmətsevərliyin sinoniminə çevrildi; çünki o, təəssüratın yağılı ağrısına çox nadir hövsələ və şöhrətpərəst bir çalışqanlığ əlavə edə bilmişdi. Zövqün tələbkar qəlizliyi ilə mübarizə aparan bu çalışqanlığ, dözülməz əzablar içində olsa da, Tonio Kregerə gözəl əsərlər yaratmağa kömək edirdi.

O yaşamaq üçün işləyən adamlar kimi işləmirdi yox onun üçün işdən başqa heç nə yox idi, axı insan kimi özünə heç dəyər də vermirdi. Özünü yalnız yaradıcılıqda mənalı görürdü; real həyatda isə diqqəti çəkmir, rəngsiz, bomboz olurdu: eynən qrimini indicə təmizləmiş aktyor kimi...Teatrda uzaqlarda dəyərsiz, mənasız məxluq olan biri kimi...» (Seçilmiş əsərləri, 2014, s.66-67).

«Tonio Kreger» əsəri Tomas Mann yaradıcılığının orijinal, özünəməxsus cəhətləri ilə seçilən, bir növ bioqrafik xarakterli, fəlsəfi düşüncələr bolluğundan qaynaqlanan, sənət və sənətkar, sənətkar və

incəsənət, ədəbiyyat və incəsənət kimi məsələlərin analizini qabardan maraqlı, düşündürücü bir novelladır.

Ədəbiyyat:

Tomas Mann. Seçilmiş əsərləri. Bakı: «Şərq-Qərb», 2014

Ш.Джалал кызы

**Обзор с ракурса одного произведения на воспевание
искусства в творчестве Томаса Манна
Резюме**

Томас Манн был одним из писателей, получивших Нобелевскую премию, который был выбран по своей исключительной оригинальности и способности к резкому наблюдению, восприятию искусства. В произведении писателя «Тонио Крегер» анализируется проблема «художник и общество». Общество буржуазии не понимает и не любит искусство, поэтому Тонио Крегер, несмотря на то что, является членом большого поколения и мастером стиха, себя считает некому ненужным человеком. Несчастье Тонио в том, что не окружающий мир, а он сам чужой к этому кругу. В формировании его необыкновенного характера виновна мать. Мать никогда не интересовалась его учёбой и судьбой. Для человека, который получил удар от жизни, убежать от старых воспоминаний, покинуть свою родину и пойти за необыкновенных мечтах, более естественно и убедительно. Тонио, утонувший в воспоминаниях, ведёт свое время в быстроменяющихся развлечениях, жертвуя собой ради писательства и наслаждения жизнью.

Через некоторое время, когда он возвращается на свою родину, трудно находит дом своего отца. Дом был превращен в библиотеку. Тонио влюблён в русскую литературу и даже считает её святой. Когда он возвращается из своего города, остается в маленькой набережной гостинице. Случайно сюда приходят туристы. Среди них Тонио видит два человека – Ханса и Игну, которых он когда – то в детстве любил. Увидев их он понимает, что до сих пор их любит.

Тонио находится среди двух мировых пространствах. Он не находит себя в обоих мирах. Для его счастье – это мир «синеглазых», «желтоволосых». Вся красота, рожденная талантом в искусстве, создает в нём сомнение, неверие, двухмысленность.

**An instant view of art from the perspective of one work
in the work to Tomas Mann
(from a number of Nobel Prize Laureates)
Summary**

The hero of the novel “Tonio Creager” is a finely organized inner world. He is a man of “art” and “spirit”. To ordinary people, he experiences, above all, a great attraction, even envy – only against such feelings, he feels for this life and easy contempt. Thomas Mann clarifies certain facts and details already known to the reader from the previously read. For example, “The fact is that Tonio loved Hans...”. Several times in the work there are phrase: “I’m not some kind of gypsy from the camp”. It remains a suspicion that Thomas Mann and Tonio Creager consider such phrases as natural and non-causal. The writer puts his thoughts in the mouth of Tonio Creager, and we, from the height of our era, see their true meaning. Tonio return to his hometown to refresh the memories of childhood, but he is almost arrested by a policeman who suspected in him of a swindler, wanted all over Germany. The attempt to return to oneself, to the old world that had gone to the past was not successful. Tonio himself admits to the feelings of loneliness and duality. However, Tonio’s main trouble is not that the world around him is alien to him, but that he himself is alien to the world around him. But his friend, the Russian artist Lizaveta Ivanovna, objects to him. The artist, the poet is not necessarily a loner and a renegade, literature can exert a “sanctifying, purifying effect on people...”.

Rəyçi: İradə Şəmsizadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBUHİ İBRAHİMOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Naxçıvan Bölməsi

Email: s.ibrahimov71@mail.ru

“MƏZAHİR ƏL-ƏNVAR” ƏSƏRİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: Naxçıvan, əlyazma, mətn, maarifçilik, fəaliyyət.

Key words: Nakhchivan, manuscript, text, enlightenment, activity.

Ключевые слова: Нахчыван, рукопись, текст, просветительство, деятельность.

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun etibarilə təhlil olunmuş və araşdırmalar aparılmışdır.

Müəllifin qələmə aldığı digər əsərlər də mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri özündə ehtiva etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir.

Mədəniyyət xəzinəsinin qiymətli qaynaqlarından olan əlyazmalar keçmişin ədəbi tarixinin müasirlərimizə çatdırılmasında, onların maariflənməsində misilsiz rola malikdir. Bu baxımdan, klassik Azərbaycan mütəfəkkirlərinin, o cümlədən Naxçıvan şair və yazıçılarının əsərlərini araşdırıb xalqa çatdırmaq qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir.

Təəssüf ki, bu vaxta qədər XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri tədqiq edilməmişdir. Əsərlərində adı Məhəmməd Məşhədi Baba oğlu Naxçıvani - Kəngərli kimi çəkilən müəllif Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur.

Məzahir əl-Ənvar əsərinin əvvəli

Məzahir əl-Ənvar əsərinin sonu

H.M.Naxçıvaninin kitablarında müəllifin tərcümeyi-halı göstərilməsə də, el arasında onun maarifçilik ənənələrindən və xeyirxahlığından geniş danışmışlar. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani ilk növbədə öz zəngin yaradıcılığını milli-mənəvi dəyərlər əsasında quraraq inkişaf etdirmişdir. Onun dərin düşüncələri, maarifçilik ənənələri, fəlsəfi duyğuları, bilik və bacarığı dövrünün ən dərin qatlarına nüfuz etmiş, yeni-yeni elmi kəşflərin, dəyərli kitabların, qiymətli əsərlərin yazılmasına səbəb olmuşdur. Hələlik yaradıcılıq fəaliyyətində onun beş əsas kitabı daha da diqqəti cəlb edir; “Səhab əd-Dümu” (Buludların göz yaşları) 1309 h.q.(miladi – 1887) (3), “Kəşkül ən-Nur” (Nur qabı) (4) 1312 h.q.(miladi – 1892), “Dürrət əl-Əbrar” (Söylənilməmiş inci sözlər) (2) 1315 h.q. (miladi – 1894), “Məzahir əl-Ənvar” (Nurların zahir olduğu yerlər) 1317 h.q. (miladi – 1896) (5). “Qürrət əl-Əbsar” (1) (Gözlərin nuru) 1318 h.q. (miladi 1897),

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsəri mahiyyət etibarilə dərin düşüncələri ifadə etməklə dövrünün müsəlman təhsili istiqamətində zəruri hesab edilən məsələləri və ehkamları özündə təzahür etdirir. Həmçinin əsərdə Naxçıvanla bağlı bir neçə faktın bağlılığını görürük. Belə ki, əsərdə Müzəffərəddin şahın Naxçıvanı və onun müqəddəs yerlərini ziyarət edib Firəngistana (Fransa) getməsi səfəri geniş qeyd edilir. Hətta əsərdə onun “Culfa körpüsündən keçərək Naxçıvana səfər edir və sonradan isə Firəngistana getmişdir” (5, s. 245) qeydləri barədə geniş və ətraflı məlumat verilmişdir. Əlyazmada o da göstərilir ki, onun gəlişinə Naxçıvanda ona dərin mənalı bir qəsidə də yazılmışdır.

“Bu qəsidə Sultan Müzəffərəddin şahın Culfa körpüsündən keçərək gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən Naxçıvan şəhərinə gəlməsi, oradan isə Firəngistana getməsi şərəfinə yazılmışdır” (5, s. 249).

Qəsidə Allaha həmd edilməklə Onun sevimli peyğəmbəri “Fəxri Kainat”, “Əşrəfi məxluqat”, “Rəhmətən lil-Aləmin” olan həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın özünə və əhli-beytinə salam-salavatla başlayaraq mədh edilmişdir.

Əsər ərəb və fars dillərində kufi xətti ilə 1317-ci ildə hicri qəməri (miladi – 1896) tarixdə yazılmışdır. Əlyazmanın ölçüsü: 21x16; həcmi isə 260 səhifədir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər bir əsəri “Qürrət əl-Əbsar” adlandırılmışdır. Müəllifin bu əsəri elmi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əlyazmada əsasən islam fəlsəfi fikirləri öz əksini tapmışdır. Müəllif milli-mənəvi dəyərlərimizi, milli mədəniyyətimizi, fəlsəfi dünyagörüşümüzü, həmçinin mədəni irsimizi şərh etmişdir. Müəllif əsərdə, yer, göy, okeanlar, çaylar, hərflər, mələklər, səmtlər, səmavi kitablar haqqında geniş bəhs etmişdir.

Müəllif əsərdə qeyd edir ki, həqiqətən Allah dörd sifətin sahibidir: “Əxyar (xeyirxah), Əbrar (doğruçu), Qadir (qüdrət və qüvvət sahibi) və Qəhhar (yetərinə güclü) olmaqla Ərşi-əzimi (Allahın taxt-tacı olan 9-cu və ən böyük göy kürsüsünü) bu sütunlar üzərində yerləşdirərək qərar vermiş və ucaltmışdır” (1, s. 4).

Əsər Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin 5-ci əsəridir. Əlyazma ərəb əlifbasının şikəstə xətti ilə yazılmış, vərəqlərin kənarında iki qara xətlə dördbucaq çəkilmişdir. Əlyazmanın həcmi 546 səhifədir. Hər bir səhifənin yuxarı hissəsində xüsusi formada işlənmiş damaların içərisində qara rənglə nəstəliq xətti ilə mətnlərin mövzusu yazılmış və səhifələrin kənarlarında mövzuya aid bəzi sözlər yazılmışdır.

H.M.Naxçıvaninin məharətlə qələmə aldığı digər maraqlı bir əsəri isə “Kəşkül ən-Nur” kitabıdır. Müəllif əsərdə Naxçıvan ictimai mühitinin saf və sağlam tərzdə formalaşmasını, məntiqi, elmi idraka söykənərək davranmağı, təfəkkür metodunun bir çox sahələrini, mənəvi-ruhi sferanın və s. inkişaf etdirilməsi məqsədilə çox dərin və eyni zamanda maraqlı mənbələrə müraciət etmişdir. Əsərdə yaşanan elmi-fəlsəfi hisslər və aqlın təzahürü sarsılmazdır.

Əsər iki hissədən ibarətdir, əsərin əsas məzmunu məntiqi təfəkkürün formalaşmasına xidmət edir. Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmış, kitabın kağız vərəqlərinin rəngi ağ, saya, üz hissəsi dəri və kartondan cildlənmiş, xətt nümunəsi nəstəliq-şikəstə, ölçüsü: 34x21; həcmi: 375=369 səhifədir.

XIX əsrin nadir əlyazmalarından biri də Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Səhabəd-Dümu” (“Göz yaşları buludu”) əsəridir. Əsər 1874-cü ildə yazılmışdır. “Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani İslam dünyasının ən böyük ali təhsil ocağı olan «Nəcəfi-Əşrəf» məktəbinin müəllimi, ustadı olmuş və sonra prorektor vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir. Onun barəsində məlumat verən «Səhabəd-Dümu» Azərbaycan dilində yazılmışdır. Əsər əsasən VII əsrdə baş verən İmam Hüseyn əleyhis-salamın Kərbəla müsibətinə həsr olunsa da bir neçə fəlsəfi mövzular diqqəti cəlb edir” (6, s. 67). Əlyazmada Kərbəla hadisəsi və orada şəhid olanların məqamından bəhs olunur:

Xuda gəlib bu Hüseyn aləmə şəhadət üçün,
Qəbul edibdi şəhid olmağı şəfaət üçün.
O vaxtı hörmətinə Kərbəlada qan içəcək,
Əliyi Əkbərinin qəddinə kəfən biçəcək (3, s. 75).

Əsərdə bir neçə fəlsəfi və bədii terminlər diqqəti daha da tez cəlb edir. Belə ki, Şərq aləmində “İlahi nur” hesab edilən ilk yaranış və onun əsas predmetləri geniş izah edilmişdir. Həqiqətən milli mentalitetimizə uyğun olan doğru və düzgünlük prinsipi həmişə xalqımız tərəfindən bir mənalı

qarşılanmışdır. Milli mentalitetimizin formalaşmasında xalqımızın tarixən mövcud olmuş ən zəngin ənənələrinə islam dininin təsiri mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli mənlilik şüurunun əxlaqi potensialının tənziqlənməsində, mentalitetimizə təsirində bir tarixi amil kimi islam dininin ideoloji rolu danılmazdır. Bu prosesdə, hər halda, yeni dini dəyərlərlə zənginləşmə və saflaşma getmişdir.

Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani müstəqil Azərbaycanda siyasi elitanın ideali kimi maarifçi xarakter daşımışdır. Həmçinin XX əsrin əvvəllərində türk dünyasının görkəmli simaları Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, Əfqani kimilər türkçülük, islamçılıq və müasirlik fikirləri ilə milli ideyanın formalaşmasına mühüm ideoloji-fəlsəfi töhfə vermişlər.

Elə bu baxımdan da yanaşdığımız mövzu müəllifin bu əsərdə fəlsəfi fikirlərin önəmli olması ilə yanaşı, həmçinin islamşünaslıq elmi üçün dəyərli fəlsəfəsi kontekstində verilmiş və əsaslandırılmışdır. İslam aləmində “İlahi nur” hesab edilən əsas amil demək olar ki, əsərdə öz əksini tapmışdır. İnsan bəşəriyyəti yaranmamışdan çox-çox əvvəl onun nuru xəlf olunduğu iddia edilən anlayışlar rəşionallıqla əsərdə verilmişdir. Əsasən sonuncu peyğəmbər həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın nuru çox önəm daşıyır. Bununla bərabər dünyanın yaranma prinsipini, onun mövcud quruluşunu və hərəkət mexanizmini müxtəsərdə olsa verilməsi əsərdə böyük maraq doğurur.

Bu yanaşmalar göstərir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin digər iki əsəri də çox qiymətli dəyərlərə malikdir. Müəllifin yaratdığı mövzular günün ən aktual prinsiplərini ortaya qoyur. Hesab edirik ki, bütün bu qeydləri nəzərə almaqla XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Məzahir əl-Ənvar” əsərinin tədqiqi istiqamətində müəyyən dərəcədə araşdırmalar aparılmış, lazım olan nəticələr əldə olunmuşdur. Həmçinin onun yaradıcılıq fəaliyyəti ilə bağlı yazdığı əsərlər məzmun və mahiyyət etibarilə gələcəkdə də təhlil və tədqiq olunmağa layiqdir.

Ədəbiyyat

1. نخجوانی حاج ملا محمد قرة الابصار. 1318 ه.ق. 546 ص.
2. نخجوانی حاج ملا محمد درة الارار 1315 ه.ق. 377 ص.
3. نخجوانی حاج ملا محمد سحاب الدّموع 1295 ه.ق. 492 ص.
4. نخجوانی حاج ملا محمد كشكول النور 1312 ه.ق. 560 ص.
5. نخجوانی حاج ملا محمد مزاهر الانوار 1317 ه.ق. 492 ص.
6. تهرانی آیت الله سید محمد حسینی. لبیل ابلاّب. تهران: 1367. ه.ق. 457 ض.

Sabuhi Ibrahimov

“Mazaher el-Anvar” the research work

Summary

The paper studies in detail the environment, life, literary heritage and the rich creative activities of Haji Mullah Mohammad Nakhchivani who lived and worked in the late 19th and early 20th centuries.

The works written by him during his creative development have been analyzed by content and essence, and studies have been carried out. It is noted that he has established warm friendly relations with the prominent intellectual Mohammad Tagi Sidgi, and they corresponded regularly.

The works created by him in fact contain deep reflections, reflect problems and basic principles that were considered vital in the direction of Muslim education.

Сабухи Ибрагимов

Исследования произведения «Мазахир ал-Анвар»

Резюме

В статье подробно исследуется среда, жизнь литературное наследие и богатая творческая деятельность Хаджи Моллы Мохаммеда Нахчывани, жившего и творившего в конце XIX-начале XX веков. Произведения, написанные им в течение творческой деятельности, проанализированы по содержанию и по сути, и проведены исследования. Отмечается, что у него установились теплые дружеские отношения с видным интеллектуалом Мохаммедом Таги Сидги, и они регулярно переписывались.

Написанные им произведения, по сути содержащие глубокие размышления, отражают проблемы и основные положения, считавшиеся насущными в направлении мусульманского образования.

Rəyçi: Əbülfəz Quliyev
AMEA-nın müxbir üzvü, professor

İRADƏ ŞƏMSİZADƏ
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

**ŞƏXSİYYƏT, OBRAZ VƏ MİLLİLİK, CƏMİYYƏT, İNCƏSƏNƏT,
ƏDƏBİYYAT VƏ MULTİKULTURALİZM**

Açar sözlər: şəxsiyyət, cəmiyyət, millilik, mədəniyyət, obraz, multi-kulturalizm, incəsənət, ədəbiyyat, estetika, sənətkar, şair.

Ключевые слова: личность, общество, национальность, культура, образ, мультикультурализм, искусства, литература, эстетика, ремесленник.

Keywords: identity, society, notionalism, culture, image, multiculturalism, art, literature, aesthetic, translation.

Sosial-siyasi hisslər şəbəkəsində millilik, multikulturalizm, vətənpərvərlik, ümummilli iftixar duyğusu mühüm yer tutur.

Şəxsiyyətin intellektual aləmi, əxlaqi və estetik şüur tərzilə bağlı olan bu hisslər iqtisadi, siyasi, sosial, mədəni və s. şəraitlə müəyyənləşir, insanın gerçəkliyə ideya-emosional münasibətində təzahür edir, fərdi və ictimai ideallarda ifadəsini tapır.

Bədii mədəniyyətdə multikulturalizm hər bir xalqın və millətin mənəvi portreti ifadə və təsvir olunarkən, ayrı-ayrı tarixi inkişaf mərhələlərində insanların zövqünün, əhvali-ruhiyyəsinin dəyişilməsi göstərilərkən bunlar vasitəsi ilə həm də, mövcud iqtisadi həyatın, spesifik əmək məşğuliyyətinin və ictimai münasibətlərini əks etdirilir.

Əlbəttə, hər bir sahədə tərəqqinin spesifik təzahürü şərtləri vardır; burada inkişafa həm iqtisadi şərait, həm sosial-psixoloji amillər, həm də tarixi bədii-estetik ənənələr və təcrübə təsir göstərir. Lakin millətin və xalqın cəmiyyətdəki vəziyyəti, mədəni sərvətlərdən faydalanmaq imkanı və dərəcəsi öz növbəsində onun sosial funksiyalarına bilavasitə və ya bilavasitə təsir etməyə bilməz.

Multikulturalizm gerçəkliyi əks etdirmək və qiymətləndirmək, onun üzərində hökm vermək funksiyasını yerinə yetirərkən, həm də, xalqlar və millətlər arasında ünsiyyət və informasiya vasitəsi sayılır. Müxtəlif millətlər toplumu bizi uzaq və dövrlərin maddi və mənəvi həyatı ilə tanış edir, müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan xalqların özünənləmə tərzini göstərir, «daxili» ənənələrdən gələn, habelə «kənardan götürülən» etik və estetik sərvətləri mənimsəməyə imkan verir.

Hər bir xalqın, millətin mədəniyyəti həmin sosial birliyin tarixi həyat yolunun salnaməsi rolunu oynayır, ayrıca sənətkarın yaradıcılığı dövrün

güzgüsü əhəmiyyətini kəsb edir, bir əsər isə konkret mikromühitin səciyyəvi əlamətlərinin məcmusunu ifadə etmiş olur. Millətin bədii mədəniyyətinin özünəməxsus estetik təcrübəsi onun keçmişini və bu gününü öyrənməyə kömək etdiyi kimi, gələcək inkişaf perspektivlərini də aydınlaşdırmaqda az rol oynamır, nəsillər üçün zəngin mənəvi-estetik əhəmiyyət kəsb edir.

Cəmiyyətdə millilik onun tarixin dərinliklərindən baş alan bir xüsusiyyətidir. Belə ki, xalqın milli xüsusiyyətləri onun millət kimi formalaşmasından çox əvvəl, əsrlər boyu tədricən təşəkkül tapır və meydana çıxır. «Manas» eposunda qırğızların, «Kalevala»da karel və fin xalqlarının, «Nibelunqlar haqqında nəğmə»də almanların, «Kitabi-Dədə Qorqud»da azər- baycanlıların milli xüsusiyyətləri, həyata spesifik baxışı, özünəməxsus xarakteri verilmişdir. Bununla belə, millətin sosial birlik kimi formalaşmış inkişaf etməsi siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda onun rolunu artırır, fəaliyyətini genişləndirir.

Müasir dövrdə dünya miqyasında milli proses daha intensiv xarakter almış, ölkələr arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsi xalqın özünüanlama şüurunu xeyli yüksəltmişdir. İndi planetimizdə həmişəkindən daha çox xalq və millət yaşayır. Təkcə Asiya və Afrikanın inkişaf etməkdə olan ölkələrində 1600-dən çox xalq vardır. İndi də Yer kürəsinin bəzi yerlərində qarışıq xalqların formalaşması prosesi gedir. Məlum Suriya hadisələrində minlərlə qaçqının yurd-yuvasından didərgin salınıb Avropaya inteqrasiyası bunun real sübutudur. Avropa və Afrika adət və mədəniyyətlərinin qarışması, həmçinin genetik sintez, məişət məsələlərində kaos, müxtəlif şüurlu xalqların yarıkөнüllü, yarıməcbur ortaq vərdiş və həyat tərzinə sahib olmasına gətirib çıxarır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, getdikcə ölkələrdə ictimai problemlər milli mənafe ilə vəhdətdə həll olunur, bu isə öz növbəsində milli bədii mədəniyyətlərin də tərəqqisinə müsbət təsir göstərir. Xalqın, millətin müasir həyatı, gələcək taleyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən problemlərin qaldırılmasında, vacib sosial məsələlərin həll edilməsində çox zaman ilk sözü mütərəqqi ədəbiyyat söyləyir. Milli-de-mokratik cəbhənin nümayəndələri bədii yaradıcılıqdan kütlələri təşkil etmək, onların siyasi şüurunu oynatmaq məqsədi kimi istifadə edirlər. Ona görə də mütərəqqi milli şüurun inkişafı yolları, bədii mədəniyyətdə konkret milli problemlərin realist inikası məsələləri böyük siyasi, sosial və estetik əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə də, böyük dövlətlər və onların ideoloqları milli mədəniyyətlərin dirçəlməsinə, inkişafına, xalqların milli mənlilik şüurunun oyanmasına həmişə mane olmuş və indi də bu real prosesin qarşısını almağa cəhd göstərirlər.

Şüurlarda millilik obyektiv həqiqətin bədii-estetik inikası kimi təzahür edir. Çünki milli gerçəklik insanların və sosial birliklərin ictimai münasibətlərinin və həyat şəraitinin dialektik vəhdətidir; bədii əsər isə maddi və

mənəvi sərvətdir, sənətkarın yaradıcılığının nəticəsi və bədii-estetik məhsuludur; incəsənət əsəri həm də subyektiv məzmunla malikdir, belə ki, burada insanların duyğu və düşüncələri, arzu və söyləri əks etdirilir, buna görə də o, ideya-estetik məna kəsb edir. "Millilik obyektiv həqiqət kimi həm də konkret - tarixi xarakter daşıyır, hər bir dövrdə, ayrıca xalqın incəsənətində, bir sənətkarın yaradıcılığında, nəhayət, bir əsərdə müxtəlif təzahür xüsusiyyətlərinə malik olur. Buna görə də, incəsənətin inkişafının sosial-tarixi şəraitinin milli özünəməxsusluğunun ümumi mənzərəsi və qanunauyğunluğu aşkara çıxarılarkən milliliyin bədii ifadəsində həqiqətin konkretliyi məsələsi nəzərə alınmalıdır.

Ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində həyat materialı məzmununun obyektiv tərəfini təşkil edirsə, sənətkarın hissiyyatında, düşüncəsində kök salmış, şəxsi tərcümeyi-halına çevrilmiş, təcrübəsinə daxil olmuş hadisə və faktlar da bədii-estetik «mənbə» sayılır. «Hər bir dövrün isə daha geniş və ya daha məhdud, daha yüksək və sərbəst, yaxud süst və əzgin *qavrayış üsulu, ümumiyyətlə* özünəməxsus *seyretmə tərz*i vardır». Realist sənətkarın yaradıcılığında xalqın, millətin, «qavrayış üsulu», «seyretmə tərz» qabarıq ifadə olunur. Estetik qavrayışın və bədii seyretmənin özünəməxsusluğu isə tarixi-mədəni həyatın konkret zaman daxilindəki xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Çünki tarixi zaman «bizim zaman» kimi davam edir; tarixi məzmun o vaxt bizimki sayılır ki, o bizim millətə mənsub olsun. Ədəbiyyat tarixi adların, ideya və formaların sadalanması deyil, nəticə etibarilə tarixi və estetik özünüanlamadır, keçmişin güzgüsündə özünə, bizim indiki şüurumuzun mənbəyinə baxışdır.

Hər bir xalqın, millətin tarixi onun yaşadığı təbii-coğrafi mühitdən ayrılmazdır.

Təbiətin bədii-estetik təsvirində rəng, işıq, səs və coğrafi relyef mühüm amillər hesab olunur. Görkəmli sənətkarların əsərlərində rəng hər hansı lövhəni bəzəməkdən, ona yerli xüsusiyyətlər aşılamaqdan daha çox, şeylərin, cisimlərin təbiətinə dərinlikdən nüfuz etmək vasitəsi sayılır. Rənglərin harmoniyasının zənginliyi və müxtəlifliyi isə sənətkarın yaşadığı təbii şəraitlə bağlıdır. Hegel Qədim Yunan aləminin coğrafi və etnoqrafik elementlərindən danışarkən bu ölkəni Asiyadakı məmləkətlərlə müqayisədə götürür, torpaq və su sahələrinin fərqli xüsusiyyətlərini göstərməklə bu və ya digər xalqın həm də, ictimai-iqtisadi vəziyyətini təhlil edir. Filosofun fikrincə, dəniz olan yerdə hamı və hər şey bir-birilə asan əlaqələni; materikin dərinliklərindəki dağlıq yerlər isə kommunikasiyaya mane olur.

İlk bədii vərdişlərin yaranması da məhz təbiət predmetlərinin emalı ilə əlaqədardır. Xarici mühit, təbiət yunanlardan ötrü tək-cə maddi tələbatların ödənilməsi obyekt deyil, həm də, bəzək vasitələri mənbəyi sayılmışdır. Hegel venesiyalıların, niderlandların və hollandların

incəsənətinə xas olan xüsusiyyətləri də təbii rəng və koloritlə bağlı nəzərdən keçirmişdir. Onun fikrincə, venesiyalılar, xüsusilə niderlandlar rəng sahəsində təkmil sənətkarlar olmuşlar; hər iki xalq dəniz sahilində, su və bataqlıqlarla, kəşişən kanadlarla örtülmüş yerdə yaşamışdır. Hollandlardakı kolorit təkmilliyi isə onunla izah edilə bilər ki, onlar daimi dumanlı üfüqdə həmişə tünd fon təsəvvür edirdilər, bu tutqunluq onlarda rəngləri bütün təsirliliyi, işıqlanma, inikas, parlaqlıq dərəcəsi və s. müxtəlifliyi ilə öyrənmək səyi doğurmuşdur; bunları aşkara çıxarıb tapmaq incəsənətin başlıca vəzifəsi idi.

Sənətkarda təbiətə qarşı fəal rəng hissənin formalaşması, onun müxtəlif rənglərə simvolik məna verməsi təkcə fərdi xüsusiyyət deyil, həm də, yaradıcı şəxsiyyətin mənsub olduğu xalqın ətraf mühitə, onun rəngbərənqliyinə emosional və estetik münasibəti, assosiativ əlaqə tərzilə bağlıdır. Əmək məhsuldarlığının təbii mühitdən asılılığı, təbii aləmin iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirilməsi əsas götürülməsə mədəniyyətin, incəsənətin inkişafı qanunauyğunluğu doğru-düzgün başa düşülə bilməz.

İslandiya xalqının mədəniyyətinin və təbiətinin xüsusiyyətlərinə diqqət yetirək. Bu ölkə başdan-başa çılpaq yaylalardan ibarətdir, bitki aləmi demək olar ki, yox dərəcəsindədir, buzlaq sahələr, qumsallıqlar, vulkanlar da az deyildir. İslandiyanın üfüqləri qara, tünd dağlarla hüdudlanır, bu dağlar aydın günlərdə çəhrayı, mavi rənglərə çalır. Bu ölkənin əhalisi çox deyildir. Lakin vaxtilə İslandiya ədəbiyyatı ümumdünya şöhrəti qazanmış, əhalisi «ən ədəbi xalq» adlandırılmışdır. Onun «ədəbiyyatı tamamilə təbii və orjinaldır, dərin-dərinə xalqı səciyyə daşıyır; həm də dünyada heç bir xalqda ədəbi inkişafın mərhələləri burada olduğu dərəcədə tam təzahür etmir. Şərdə sənətkarlığa və kamilliyə olan təbii ehtiras island milli əlaməti sayılır. Burada əhalinin ümumi sayına nisbətən dünyanın hər hansı ölkəsindən daha çox şair vardır. Xarici ədəbi təsirlər özünəməx, milli spesifik nəticələr verirdi. Həyatda və incəsənətdə hər hansı bir rəng ayrı-ayrı hadisə və predmetlərdə müxtəlif məna çaları kəsb edir. İnsanın çöhrəsindəki (məsələn, yanağındakı) qırmızılıq sağlamlıqla da, xəstəliklə də əlaqədar ola bilər. Üfün qızartısı insana neft mədəninəki yanğın alovundan fərqli təsir göstərir.

Təkcə rənglər deyil, təbiətin ayrı-ayrı mənzərələri, müxtəlif görünüşləri də incəsənətdə ictimai baxımdan mənalandırılır, qəhrəmanın həyata baxışını «sənətkarın düşüncəsini və hisslərini, nəsillərin tarixi dövrün əhvali-ruhiyyəsini ifadə edən bədii lövhə kimi ideya-estetik məna daşıyır. Məsələn, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan ispan xalqının rəssamı Qoye elə peyzaj formaları tapırdı ki, ağaclar, yaxud ay sanki insan fəaliyyətində iştirak edirdi.

Fransız mütəfəkkiri Volter hər bir millətin zövq fərqlərindən danışarkən deyirdi: ingilislər dəniz həyatından götürülmüş müqayisə və metaforalardan bacarıqla istifadə etdikləri halda, parislilər bunu edə bilmirlər, çünki onlar nadir hallarda gəmi görürlər... . İqlimi soyuq olan

ölkələrdə memarlığa, mənzilin tərtibatına, geyimə qarşı xüsusi bir zövq yaranır.

Təkcə ayrı-ayrı sənətkarlar və qəhrəmanlar deyil, bütöv bir xalqın təbiətə münasibəti də, onun yaşadığı coğrafi mühit də fərqli zövqlər formalaşdırır, bu və ya digər millətin incəsənətində müxtəlif növ və janrları meydana çıxarır, ayrı-ayrı assosiasiyalar doğurur.

Deməli, təbiət mənzərələri və obyektləri, incəsənətdə «bilavasitə fəaliyyət göstərən şəxs, konkret həyatın məzmunu kimi ifadə edilir.

Obyektiv varlıq kimi təbiətin müxtəlif sahələrini ayrı-ayrı elmlər konkret predmet şəklində tədqiq edib öyrənsə, bu mühit incəsənəti sosial həyatın və insanın mənəvi aləmini daha dərinləndirən ifadə etmək mənasında, bütövlükdə maraqlandırır. Məsələn, təbiətdəki rənglər haqqında D. Didro belə demişdir: «Qırmızı cisim nədir? Nyuton cavab verərdi ki, bu - bütün şüaları udub, yalnız qırmızı rəngi əks etdirən predmetdir». Lakin, incəsənətdə estetik nöqteyi-nəzərdən rənglər, o cümlədən qırmızı, yaşıl, mavi boyalar başqa mövqedən qiymətləndirilir. Hekelin fikrincə qırmızı və yaşıl - ən saf, sadə, ilkin və əsas rənglərdir. Qırmızı - hakimlik, hökmranlıq təsəvvürü verir. Bununla belə, hər hansı bir rəng konkret tabloda, bu və ya digər sənətkarın yaradıcılığında, xalqın «görmə təcrübəsində» eyni rol oynamır. Rəngin emosional təsiri yalnız ictimai məzmun və məna kəsb etdikdə estetik keyfiyyətə malik olur. Çünki, «ictimai həyat - ixtisas, əmək şəraiti, məişət, habelə coğrafi, etnik mühit və s. insanların simasında müəyyən iz buraxır. Rəssamlıq, bütün təsviri sənət bu təcrübəyə əsaslanır». Odur ki, təbiətin rəngləri, materialları, mənzərələri də incəsənət əsərlərində dövrlə, sənətkarın həyata baxış tərzinə və əhvali-ruhiyyəsi ilə əlaqədar fərqli mahiyyət daşıyır.

Təbii materialların xassələrinə dərinləndirən bələd olmaq, onlardan səmərəli faydalanmaq bacarığı, vərdişi və təcrübəsi də xalqların incəsənətlərinə spesifikasike aşılayır, bu və ya digər sənət növünün, janrının və üslubunun inkişafını və kamilliyini təmin edir.

Materialın təbii-estetik dəyəri və ictimai iqtisadi mənası bir-birindən ayrılmazdır; qiymətli metallar, boyaqçılıq maddələri, tikinti materialları, rəngli daşlar və s. müxtəlif dövrlərdə bu sərvətlərə malik xalqların dekorativ - tətbiqi sənətinin, heykəltəraşlıq və memarlığının inkişafına əsaslı təsir göstərir, milli incəsənətin həm formasına, həm də məzmununa özünəməxsusluq verir. Əgər «materialdan formaya, formadan məzmunu doğru olan daxili hərəkəti bilməsək, fikirlə obrazın strukturunun münasibətini tapmaq mümkün deyildir». Hər bir materialın, predmetin fiziki, kimyəvi və s. xassəsi, forma quruluşu şəxsiyyətin və xalqın ictimai təcrübəsi əsasında onlarda müxtəlif assosiasiyalar doğurur, bu və ya digər bədii-estetik məzmunu ifadə etmək vasitəsi sayılır. Məsələn, Rus xalq sənəti ustaları çinidən daha səmərəli istifadə edir, bu materialı bədii-bəzək kimi yüksək qiymətləndirirlər. Çinidən hazırlanan bədii-estetik

sərvətlərdə tarixi qəhrəmanlıq və məişət süjetləri rus xalqının həyata və insana nikbin və humanist baxışını aydın ifadə edir. Belarus və özbək xalqlarının gözəl tərtibatlı keramika məmulatları, belorusların ağac üzərində naxış vurmaq və bəzək açmaq qabiliyyəti (adi balta ilə) öz estetik dəyərinə görə başqa ölkələrin sənətkarlarının yaratdıqları bu cür məhsullardan seçilir. Azərbaycan və türkmən xalqları, lahic duluzları, lakmis əşyaları, italyan mayolikas (çiniqab), Venetsiyada hazırlanan saxsı məmulatları və s. özünəməxsus milli ornamenti, forma quruluşu, konkret funksiyası və estetik keyfiyyətinə görə digər xalqların hazırladıqları bu cür nümunələrdən fərqlənir.

Sərt təbii şəraitə baxmayaraq mansilər, nennilər, evenklər, nanaylar, çukçi, eskimos, yukagir və s. xalqların sənətkarları dəri və sümükdən, ağac və daşdan elə gözəl məmulatlar - məişət əşyaları, bəzək şeyləri, dekorativ- tətbiqi sənət nümunələri hazırlamışlar və indi də yaradırlar ki, digər millətlər onların materialdan istifadə etmək bacarıqlarına heyran olurlar. Sibir eskimoslarının və çukçilərin milli mədəniyyətində tarix boyu davam edib, təkmil və sabit forma kəsb etmiş sahələrdən biri sümük üzərində oymadır. Bu xalqlarda ənənəvi heykəllərlə və rəngli həkkətmə ilə yanaşı indi səthi-relyefli oyma üsulu da müvəffəqiyyətlə tətbiq edilir.

İnsanların fəaliyyətlərində və qarşılıqlı münasibətlərində, baxış və zövqlərində ifadə olunan milli xüsusiyyətlər və multikulturalist subyektiv amillərlə şərtlənir. Çünki münasibətlər bir tərəfdən, sosial-iqtisadi, siyasi-psixoloji, mədəni-estetik hadisələrlə bağlıdır, digər tərəfdən isə, həmin xüsusiyyət və keyfiyyətlər bilavasitə və ya bilvasitə insanların duyğularında və şüurunda inikas edir, bədii mədəniyyətdə bu və ya digər dərəcədə ifadə olunur. Milli və multikulturalist realıq və amillər və ümumi qanunauyğunluğunu müəyyənləşdirir, həm də, onun dəyişkənliyini və inkişafını şərtləndirir.

Bütün xalqlar içərisində Azərbaycanın multikulturalist birliyi daha möhkəmdir. Respublikamızda yaşayan onlarca millətin qarşılıqlı münasibətləri çox gözəldir. Xalqların dostluğu və qardaşlığı əhvali-ruhiyyəsi, respublikamızda hökm sürən bu əhvali-ruhiyyə bütün müvəffəqiyyətlərimizin və nailiyyətlərimizin ən mühüm amillərindən biridir.

İncəsənətimizdə xalqın kütləvi qəhrəmanlığı, ~~müasir~~ şəxsiyyət tipi, ölkəmiz üçün səciyyəvi olan şərait və xarakter təəcəssüm etdirilərkən yeni ictimai münasibətlərə əsaslanan həyat tərz, cəmiyyətimizin böyük nailiyyəti kimi formalaşan fərdləri, şəhərimizin müxtəlif sərgi salonlarında tez-tez nümayiş etdirilən rəsm əsərləri götürülür.

Müasir cəmiyyətin vətəndaşları üçün insanın mənəvi gözəlliyi və mədəni təkmilliyi, sülhsevərlik, dostluq, xalqa sədaqət hissi ilə səciyyələnir. Eyni zamanda bu multikulturalist hisslər hər bir konkret milli ədəbiyyat və incəsənətdə özünəməxsus tərzdə canlandırılır. Bu cəhət isə bilavasitə hər bir adama ~~şəxsi~~ *şəxsi* ideali ilə ictimai idealın, ~~hər bir sənətkarın~~

zövqü ilə ictimai zövqün **qarşılıqlı** əlaqəsi və biri digərinə uyğunluğu ilə şərtlənir. Həmin vəhdətdə yazıçı, bəstəkar, rəssam və digər yaradıcı ziyalıların estetik zövqləri onların estetik ideallarına təsir göstərir, gözəllik haqqındakı təsəvvürləri kamil insanın estetik və əxlaqi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına yönəldilir. Bu təsəvvürlərdə milli cəhət ümumbəşərlikdən ayrı olmur. Belə ki, «covlan edən qartal deyə bilərmə ki, hansı qanadı ona daha çox gərəkdir?.. Ədəbiyyat da belə olmalıdır. O, öz mənbəyini doğma torpaqdan, doğma xalqdan, doğma dildən admalıdır. Lakin hər bir əsl müasir yazıçının idrakı onun təkcə öz milləti anlayışından çox genişdir. Sənətkar qəlbini bəşəri duyğular, bəşəri qayğılar ehtizaza gətirməlidir, beynində ümumdünya fikirləri cəmləşməlidir. Hər bir sənətkar milli incəsənətlə, onun ənənələri və müasir təcrübəsi ilə qırılmaz tellərlə bağlı olub xalqına xidmət etdiyi kimi, öz yerli həmkarlarının yaradıcılıq nailiyyətlərindən faydalanıb kamilləşdiyi kimi, həm də, bir vətəndaş və ziyalı olmaq etibarilə bütün ölkə ~~vətəndaşlarının~~ ideya-estetik tələbatını ödəmək işinə qoşulur, ~~ümumdünya~~ miqyasında əldə edilmiş mədəni sərəfətlərin hesabına bədii təcrübəsini zənginləşdirir. Çünki müasir yaradıcılığın xarakteri sənətkardan tələb edir ki, milli xüsusiyyətlərdən, etnoqrafik qapalılıqdan kənara, genişliyə çıxmaq lazımdır. Müstəqil respublikamızda yaşayıb yaratmaq sənətkarın istedadının və şəxsiyyətinin formalaşması üçün zəmin təşkil edir, lakin incəsənətdə milli başlanğıcı ifadə etmək üçün bədii yaradıcı bu gün ölkəmizin mənafeyi ilə yaşamalıdır. S. Vurğun vaxtilə demişdir: «...böyük istedadla malik olan şəxslər öz milli mədəniyyəti çərçivəsində bağlanıb qalmamış, o, eyni zamanda, ümumbəşəri idealların və əməllərin də tərənnümçüsü olmuş, bu yolla da öz xalqının mədəni həyat üföqlərini daha da genişləndirmək, dünya mədəniyyəti sahəsində onun da mövqə qazanması uğrunda çarpışmışdır». Vətənpərvərlik ən dərin ictimai hisslərdən biridir. Bu anlayış vüqar, multikulturalistlik, kollektivçilik, doğma yurda məhəbbət kimi duyğularla bağlıdır. O, özündə siyasi və əxlaqi, psixoloji və ideoloji cəhətləri birləşdirir. İctimai şüurun digər formalarından fərqli olaraq incəsənətdə vətənpərvərliyin ifadəsi və qiymətləndirilməsi spesifik mahiyyət daşıyır. Lakin siyasi baxışlarda olduğu kimi incəsənətdə də vətənpərvərlik anlayışı dövrlə, konkret-tarixi şəraitlə əlaqədar mənaca dəyişir, yeni xüsusiyyətlərlə zənginləşir.

И.Шамсизаде

**Личность, образ и национальность, общество, искусство,
литература и мультикультурализм**

Резюме

Эти чувства, связанные с интеллектуальным миром личности, моральным и эстетическим сознанием, являются экономическими,

политическими, социальными, культурными и так далее. определяется условиями, проявляющимися в идейно-эмоциональном отношении человека к реальности, находит свое выражение в индивидуальных и социальных идеалах. Патриотизм является одним из самых глубоких социальных чувств. Эта концепция связана с мультикультурализмом, коллективизмом и настроениями на родине. Он сочетает в себе политические и моральные, психологические и идеологические идеи. В данной области особое внимание уделяется выражению и признанию словарного запаса в других формах общественного сознания. Однако, как и в политической точке зрения, концепция искусства в искусстве постепенно превращается в конкретный исторический контекст и обогащается новыми особенностями.

İ.Shamsizade

Individual, obraz and nationalism, obscestvo, isksusstvo, literature and multi-creaturalizm

Summary

The feelings connected with the intellectual worldly, modern and aesthetic perception are economical, political, social, cultural and even more. is defined by the terms evolving in a personally emotional relation to realities, retains its individual and social ideals.

Patriotism is one of the most sophisticated social feelings. The conception of this concept is associated with, multiculturalism, collectivism, and settling on the rodine. There are dozens of political and moral, psychological and ideological ideas. In a particular domain, a special emphasis is placed on the utterance of the word and the interpretation of the communal expression in the form of commonality. Just like in politics, the concept of art in art is transformed into a concrete historical context and is embellished with the newest realities.

Rəyçi: Ofeliya Piriyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN QASIMOVA

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
aygun@gmail.com

MUZEYLƏR KEÇMİŞİMİZİN AYNASIDIR

Aşar sözlər: Mədəniyyət müəssəsi, muzey, tarixi abidə, xalqın tarixi, mədəniyyət

Key words: cultural institution, museum, historical monument, history of people, morality

Ключевые слова: учреждение культуры, музей, исторический памятник, история народа, нравственность

Bəşər tarixi öz fəaliyyət dövrünü keçirmiş mərhələlərdən ibarətdir və bu proses davam etməkdədir. Tarixi inkişafda mədəniyyətin inkişafına və yayılmasına təkan verən insan, öz zəkasının köməyi ilə sadə ibtidai alətlərdən tutmuş ən incə zövqlü zərif nümunələrə qədər, tarixi məqamların yaşıdılıb nəsillərə çatdırılmasına nail olmuşdu.

Bəşər cəmiyyəti formalaşmağa başladığı dövrdə, yəni insan cəmiyyəti özünü dərk etməyə başladığı zamanlarda müəyyən bir formada muzeyçilik ənənələri formalaşmağa başladı. Bəzən qiymətli bir əşyanın qorunub-saxlanması, gözəl əl işi olan xalçanı xarab olmasın deyə, yerdən götürüb divarda saxlamaq, istifadə olunan pulları (xırda pullar) toplayaraq kolleksiya yığmaq fikri muzeylərin yaranmasına zərurət yaratdı. Tarixi inkişafın labüdlüyünün nəticəsi olaraq, muzeylər yaranmağa başladı.

Mədəniyyət müəssisələrindən biri kimi muzeylər tarixi yaddaşlarda əks etdirən, zamanın sınağından çıxma-çıxa zənginləşən, nəsillərdən-nəsillərə yadigar qalan ən qiymətli xəzinədir. Muzeylər dünyanın dünənki real həqiqətlərini öyrənmək, sabahına da açıq gözlə baxmaq üçün yaradılmış əsl elm və tərbiyə ocaqlarıdır. Tarix və mədəniyyət abidələri, arxeoloji və memarlıq nümunələri, tarixi hadisələr, numizmatik və epigrafik materiallar xalqın tarixi, keçmişi, bu günkü əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir. Bu dəyərləri qoruyub, gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün isə tariximizi bilməli və ona sahib çıxmalıyıq. Tarix və mədəniyyət abidələri xalqın milli sərvətidir.

Hər birimiz tarixlə bağlı məlumat almaq istədikdə kitab oxuyuruq, filmlərə baxırıq, internetə müraciət edirik. Bununla da maraqlandığımız mövzu haqqında müəyyən məlumatlar əldə edirik. Ancaq tariximizi, keçmişimizi əyani şəkildə dərk etmək, əsrlərin yadigarı olan qiymətli əşyaları görmək, təbliğ etmək üçün, muzeylərə, tarixi abidələrə müraciət etməliyik. Tarixin isti izlərini ancaq bu məkanlarda görə bilərik. Öz vətəninin keçmişinə məxsus olan hər bir əşya insanda vətənpərvərlik hissini,

keçmişinə məhəbbət hissini oyadır. Öz vətəninə, xalqına aid olan nümunələrin başqalarına, başqa xalqlara aid edilməsinə etiraz hissi yaranır. Bu isə gələcək nəslin öz torpağına, vətəninə, xalqına sahib çıxmasının ilk cürcətiləridir.

Azərbaycanda muzeylərin yaranması, əsasən, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf etsə də, mədəni irsi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olan vətənimizin yaşayış məskənlərinin tarixi çox qədimdir. Atropatena və Albaniya hökmdarlarının saraylarında nadir sənət əsərlərinin, dünyəvi və dini məzmunlu zəngin kitabların, əlyazmaların saxlandığı məlumdur. Səfəvilər dövründə müasir muzeyçilik fəaliyyətinin prototipi olan kolleksiyaçılıq ənənələri daha da inkişaf etmişdir. Həmin dövrdə qiymətli əşyalar, əsasən xəzinələrdə və saray kitabxanalarında saxlanılırdı. Saray kitabxanası sadəcə kitabxana deyil, həm də elm və incəsənət mərkəzi, təhsil ocağı, muzey əşyalarının qorunduğu böyük bir dövlət müəssisəsi rolunu oynayırdı.

XIX əsrdə Azərbaycanın güclü dövlətlər tərəfindən parçalanması, daxildəki ictimai- siyasi pərakəndəlik bütövlükdə mədəniyyətə, o cümlədən muzey və kolleksiyaçılıq işinə çox ciddi ziyan vurdu. Xanlıqlar arasında baş verən ara çəkişmələri, müharibələr nəticəsində bir çox qiymətli maddi-mədəniyyət abidələri məhv edildi, qalanları isə yad ölkələrə aparıldı.

1826-1828-ci illər Rusiya- İran müharibəsinin sonunda rus generalları Şeyx Səfi kompleksinə məxsus zəngin, qiymətli əşyaları, xalqımız üçün dəyəri əvəzsiz olan maddi-mədəniyyət nümunələrini apardılar.

Çarizm dövründə isə Azərbaycanda arxeoloji bazanın yaradılması, muzey işinin təşkili məqsədyönlü şəkildə ləngidilirdi. Əsas məqsəd isə vətənimizin ərazisində aşkar edilən arxeoloji abidələri, qiymətli sənət nümunələrini ölkədən çıxarmaq idi.

Bildiyimiz kimi yer altında uzun illər qalan abidələr həmin diyarın keçmiş tarixini öyrənmək üçün geniş imkanlar açır. Azərbaycan ərazisinin hansı bölgəsində qazıntı aparılırsa, qədimdən qalma abidələrə rast gəlinir. XIX əsrin ortalarından başlayaraq, vətənimiz xarici arxeoloqların, səyyahların diqqətini çəkmişdi. Azərbaycanda arxeoloji abidələrin tədqiqi elə bu tarixdən başlayır. Tədqiqatlarla xarici arxeoloqlar məşğul olurdular, əsasən də həvəskar arxeoloqlar.

Öz maddi –mədəniyyət qalıqları ilə zəngin olan Azərbaycan hələ o dövrdə elm adamlarının, arxeoloqların diqqətindən yayınmamışdı. Rus akademiki İ.İ.Meşşaninov Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini gəzdikdən sonra, vətənimizin ərazisini zəngin və təbii muzey adlandırmışdır.

Fransız tədqiqatçı A.Barje 1862-ci ildə yazırdı ki, Muğan düzündə abidələrin sayı çoxdu və son dərəcə qiymətli idirlər. O, həmçinin yazırdı ki,

qədim zamanlarda bu ərazilərdə çoxlu əkin sahələri, gözəl meyvə bağları, kəndlər və şəhərlər olmuşdur.

Gədəbəy və Daşkəsən mis mədənlərində elektrotexnik vəzifəsində işləyən Valdemar Belk Şuşa və Gəncədə alman dili müəllimi işləyən Emil Reslurla birlikdə Azərbaycanın bir çox rayonlarında uzunmüddətli qazıntı işləri apararaq, yüzlərlə abidəni açıb öyrənmişlər. Onlar bu abidələrdən çıxan əlvan metalları, daş-qaşlarla bəzədilmiş zərif zinət əşyalarını Berlin, Münhen və Hamburq muzeylərinə verməklə, öz muzeylərini zənginləşdirmişlər.

Fransız mühəndisi Jak De Morqan XIX əsrin axırlarında Azərbaycanın cənub-şərq rayonlarına gəlmiş və burada 300-ə yaxın qəbir-abidə aşkara çıxararaq, onları açmışdır. Jak De Morqan sonralar öz xatirələrində yazırdı ki, bu abidələrdən 16 kq əlvan metal götürmüşdür. Onun Lənkəran ətrafında əldə etdiyi əşyalar Fransanın məşhur muzeylərindən olan Şen-Jermen muzeyinə satılmışdır.

Təssüflər olsun ki, əcnəbi arxeoloqların Azərbaycandan daşdıqları, dəyəri heç nə ilə ölçülməyən maddi-mədəniyyət xəzinələrimiz dünya muzeylərində müxtəlif xalqlara aid edilmişdir.

Azərbaycanın maddi- mədəniyyət nümunələrinin respublikadan daşınması Sovet hakimiyyəti illərində də davam etmişdir. Nankor-qonşularımız 1920-1930-cu illərdə Qarabağın dağlıq hissəsinə, Qazax və Zəngəzur bölgələrinə ekspeditsiyalar təşkil etmiş, xalqımızın tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı dəyərli nümunələri aparmışlar.

Azərbaycan xalqına məxsus neçə-neçə maddi-mədəniyyət nümunələri başqa ölkələrin sərgilərini, muzeylərini bəzəyir. Azərbaycandan aparılmış müxtəlif sənət nümunələrindən seçmələr 1872-ci ildə Moskvada, 1873-cü ildə Vyana, 1918-ci ildə Peterburqda Ümumrusiya sərgisində, 1924-cü ildə Parisdə Ümumdünya sərgisində nümayiş etdirilmişdir. Bu nümunələrin bir hissəsi ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış, bir hissəsi isə qarət edilərək Azərbaycandan çıxarılmışdır. Xalqımızın keçmişini, tarixini özündə əks etdirən müxtəlif sənət nümunələri Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyini, ABŞ-ın “Metropoliten” muzeyini, Rusiyanın (Moskva) “Tarix və Şərq xalqları sənəti” muzeyini, Parisin “Lüvr” muzeyini, Türkiyənin (İstanbul) “Topqapı sarayı”nı bəzəyir.

Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında Arxeologiya institutu, müxtəlif arxeoloji sahələr, 300-dən çox muzey fəaliyyət göstərir. Bu müəssisələr içərisində Azərbaycan xalqının qədim tarixini, keçmişini, mənəviyyatını özündə əks etdirən zəngin muzeylərimiz, dünya və ölkə əhəmiyyətli tarixi abidələrimiz var. Yaranma vaxtından, eksponatların sayından, zənginliyindən asılı olmayaraq muzeylər və tarixi abidələr keçmişlə bu günümüz arasında əlaqə yaradır, necə deyərlər, keçmişlə bu günümüz arasında körpüdür. Muzeylərdə, abidələrdə daşa çevrilən tariximiz,

mənəviyyatımız bizi dünənimizə işıq tutmağa, gələcəyə inamla baxmağa ruhlandırır, torpağımıza, vətənimizə, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə, qəhrəmanlara, baş vermiş tarixi hadisələrə münasibətimizi formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov A. Tariximiz ,yaddaşımız , sərvətimiz. Bakı , 2007.
2. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Muzeylər. Bakı, 2007.
3. Əmirxanov S. Ən qiymətli xəzinə. “ Mədəni həyat” jurnalı, 2013, № 4.
4. Qurbanova-Məlikova E. Bədii mədəniyyətin inkişafında incəsənət muzeylərinin rolu. Bakı, 2014.

A.Gasimova

Museums are mirror of our past Summary

As one of the cultural institutions, museums are the most valuable treasure reflecting history on the memories, enriched by overcoming difficulties of time, transferred by the generations to the future. Museums are the true science and education hubs established to learn yesterday's real truths of the world, to look tomorrow with open eyes. Historical and cultural monuments, archaeological and architectural examples, historical events, numismatic and epigraphic materials are the values relating to history, past and today's conviction of the people. We should know our history and preserve it in order to protect such values and transfer them to the future generations. Historical and cultural monuments are national wealth of the people.

Today here are more than 300 museums, Archeology Institute, various archeological spheres in the Republic of Azerbaijan. We have rich museums historical monuments having importance of world and country among these institutions reflecting ancient history, past and morality of the Azerbaijani people. Museums and historical monuments creates connection between the past with today not depending on their establishment date, number of exhibits and richness, that is to say they are the bridge between our past and today. Our history and spirituality become stone in the museums, monuments inspire us to lighten our past, to look the future with confidence and establish attitude of us to our land, homeland, separate personalities, heroes, and historical events.

А.Гасымова

Музеи зеркала нашего прошлого

Резюме

Музеи как одно из учреждений культуры являются самым ценным сокровищем, отражающим историю в памяти, обогащающимся прохождением испытаний времени, передающимся от поколения в поколение. Музеи являются настоящими очагами науки и воспитания, созданными для изучения прошлых реальных истин мира, для того, чтобы открыто смотреть в будущее. Исторические и культурные памятники, исторические события, нумизматические и эпиграфические материалы являются ценностями, связанными с историей народа, с его прошлым, с сегодняшними убеждениями. Для того, чтобы сохранить и передать эти ценности будущим поколениям, мы должны знать свою историю и оберегать ее. Исторические и культурные памятники являются национальным достоянием народа.

Сегодня в независимой Азербайджанской Республике действуют Институт Археологии, различные археологические области, более 300 музеев. Среди этих учреждений имеются богатые музеи, отражающие древнюю историю азербайджанского народа, его прошлое, нравственность, исторические памятники мирового значения. Музеи и исторические памятники с момента создания независимо от количества экспонатов, обогащения, образуют связь между нашим прошлым и сегодняшним днем, как говорится, является мостом между прошлым и сегодняшним днем. Наша история, нравственность, превратившаяся в камень в музеях, памятниках, вдохновляет нас держать свет в наше прошлое, уверенно смотреть в будущее, формирует наше отношение к земле, к родине, к отдельным личностям, к героям, к происходившим историческим событиям.

Rəyçi: Namaz Manafov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YUSİF RZAYEV
AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi
yusifrza1951@mail.ru

GÜNƏŞ DOĞANDA DA GÖZƏLDİR, QÜRUB EDƏNDƏ DƏ

(Yusif, Züleyxa və Yaqub adlarının etimologiyası haqqında)

Açar sözlər: Yusif, Züleyxa, Yaqub, etimologiya, ərəb, yəhudi, maq-oğuz-Azərbaycan, doğan Günəş kimi gözəl, su pəriciyi, qürub edən günəş kimi gözəl.

Key words: Yusif, Zuleykha, Yagub, etymology, Arab, Jewish, mag-oghuz-Azerbaijan, as beautiful as the rising Sun, mermaid, as beautiful as the setting Sun.

Ключевые слова: Юсиф, Зулейха, Ягуб, этимология, араб, еврей, маг-огуз-, Азербайджан, красив как восходящее солнце, русалочка, красив как солнце при закате.

Bu gün məişətimizdə **Yusif adı** geniş yayılmışdır, obrazlı desək hökmranlıq edir. Valideynlər yeni doğulmuş övladlarını sevə-sevə Yusif adlandırırlar. Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin məlumatlarında bildirilir ki, oğlan uşaqlarının adlandırılmasında Yusif birinci yerdə durur. Son 5 ildə Azərbaycanda 16 min nəfərə yaxın uşağa Yusif adı verilmişdir. Sonrakı yerləri Əli, Ömər, Məhəmməd, Tunar, Murad, Ayxan, Uğur tutur.

Yusif adı yalnız Azərbaycanda deyil, bütün dünyada populyarlıq qazanmışdır. Onu öz oğullarına həm müsəlmanlar, həm xristianlar, həm də yəhudilər verirlər: Yusif, İosif, Yuzasif, Yuzef, Jozef, Ovsep, Osip, Usup, Yusup, Yusuf, Cozef, Cuzepe, Yuzanna, Cuzanna, Juza, Cuza, Yuza və s. Bunlar Yusif adının müxtəlif xalqların məişətində rast gəlinən variantlarıdır.

Yusif adının bu qədər geniş şöhrət qazanmasının səbəbini eramızdan əvvəl IX əsrdə “Tövrat”dan başlayaraq bütün səmavi kitablarda, dünya xalqlarının şifahi və yazılı ədəbiyyatında öz əksini tapmış “Yusif və Züleyxa” əfsanəsi ilə bağlayırlar. Bu şöhrətdə son vaxtlar telekanallarda nümayiş etdirilən “Həzrət Yusif” serialı da böyük rol oynamışdır. Fikrimizcə, bu şöhrətin başında Yusifin yüz illər, min illər boyu ülvî gözəllik, mənəvi saflıq, səbr, dözümlük, qüdsiyyət kimi ən böyük bəşəri keyfiyyətlərin simvolu olması, adi qul səviyyəsindən padşahlığa və peyğəmbərliyə qədər yüksəlməsi durur.

Zahiri və daxili gözəlliyinə, bu gözəlliklərin kamilliyinə görə Allah heç bir peyğəmbəri Yusif səviyyəsinə qaldırmamışdır. Heç bir ədəbi qəhrəman, heç bir poetik obraz Yusif qədər simvollar zənginliyi və gözəlliyinə sahib olmamışdır. Şərqdə istər şair, yazıçı, tarixçi, istərsə də rəvayətçilər tərəfindən Rüstəm Zal – konkret olaraq qüvvət və qüdrət; Harun – var-dövlət; Zöhhak,

Firon, Şəddad, Nəmrud – zülm, haqsızlıq, qəddarlıq; Sokrat, Əflatun – tədbir, hikmət, kamal; Məryəm – qüdsiyyət, bəkarət, paklıq; Məcnun – nakam məhəbbət; Leyli – vəfa, sdaqət; Yaqub – səbr, dözümlülük rəmzləri, poetik obrazları şəklinə düşdüyü halda Yusif bir neçə müxtəlif rənz və poetik obraz – gözəllik, əzab, işgəncə, doğruluq, paklıq, qüdsiyyət, səxavət, xeyirxahlıq, ali məqamlılıq rəmzləri kimi işlənmişdir (1, s.29).

Yusif və Züleyxa əfsanəsi dünya ədəbiyyatı tarixinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Bu əfsanənin dünyəvi şöhrəti Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ən sevimli mövzuları sayılan “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin”, “Şeyx Sənan”, “Vərqa və Gülşə”, “Vis və Ramin”, “Aşıq Qərib”, “Əsli və Kərəm” kimi məhəbbət dastanlarından daha genişdir (1, s.22). Yusif əfsanəsi Quranın 111 ayədən ibarət 12-ci surəsində (Yusif surəsi) öz əksini tapmışdır (10, s.201-214). Yusif Quranda adları çəkilən 25 peyğəmbərdən 8-cisidir. Onun adı **Yusif, Ənam, Qafir** surələrində çəkilir. Yusif 110 il ömür sürmüş, Misirdə vəfat etmişdir. Məzarı Fələstin ərazisində Hablus adlanan yerdədir (13, s.349-350).

E.ə. IX əsrdən başlayaraq eramızın XX əsrinə qədər öz zəmanəsinin görkəmli nümayəndələri sayılan yüzlərlə istedadlı şair və yazıçı bu mövzuda ərəb, fars, türk, azərbaycan, özbək, hind, puştı, kocrat, pəncab, türkmən, gürcü, alman və s. dillərdə çoxsaylı şeir, poema, epos, mənzum povest, roman, dram yazmışlar. Onların sırasında Azər Beqdeli, Əli, Əhməd Qəzalı, Firdovsi Tusi, Əbdürrəhman Cami, Durbək, Məhəmməd Səid Ordubadi, Nazim Hikmət, Tomas Mann, Xalidə Ədib, Həmdi Çələbi, Səyyad Hənzə kimi görkəmli söz ustaları vardır (1, s. 79-82). Lakin, XV əsrdə yaşayıb yaratmış dahi fars şairi Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması bu mövzuda yazılmış bütün poetik əsərləri kölgədə qoymuş, onlara öz dərin təsirini göstərmişdir. Caminin bu şah əsəri dünya ədəbiyyatının ölməz poetik əsərləri sırasına daxildir (1, s.5). **Onu da qeyd edək ki, bu sırada “Yusif və Züleyxa” mövzusunda qədim və müasir yəhudi dilində bədii əsər yazmış şair və yazıçıya rast gəlmədik.**

Elə bir klassik şair tapmaq olmaz ki, öz əsərlərində (qəzəl, qəsidə, rübai, poema, məsnəvi və s.) Yusif adından poetik obraz kimi istifadə etməsin. Rudəki, Hafız, Sədi, Ömər Xəyyam, Nizami, Füzuli, Xaqani, Nəsimi, Nəvai, Xətai, Şəhriyar, Vaqif, Əliağa Vahid və başqaları Yusifi dönə-dönə tərənnüm etmişlər. Dahi qəzəl ustası Məhəmməd Füzuli yazır:

Şahisən mülki-mələhətdə, sənə qullar çox,

Biri oldur ki, varıb Misirdə sultan olmuş (11, s.180).

Bu beytdə Füzuli öz məşuqəsinin gözəlliyini Yusifin gözəlliyi ilə qarşılaşdırır. Şairin sevdidi gözəl məlahət mülkünün şahıdır. Onun özü kimi məlahətli qulları çoxdur. Onlardan biri misilsiz gözəlliyi ilə dünyanı sarsıdan Yusifdir ki, Misirdə sultan olmuşdur. Füzuli burada sevgilisinin gözəlliyini

Yusifin gözəlliyindən üstün tutmaqla bənzərsiz bir mübaliğə işlədərək beytin bədii təsir qüvvəsini qat-qat artırmışdır. **Məhəmməd Füzulinin Yusif poetik obrazına müraciəti ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.**

Bu poetik ənənə bu gün də davam etməkdədir.

Yusif və Züleyxa əfsanəsini, bu mövzuda yazılmış bədii əsərləri, həmçinin Əbdürrəhman Caminin ölməz “Yusif və Züleyxa” poemasını dünyanın görkəmli alim və tədqiqatçılarından M.Tərbiyə, M.F.Axundov, H.Arslı, M.Sultanov, M.Mübariz, A.Quliyev-Sarovlu (azərb.), K.Çələbi, F.Köprülüzadə (türk), Ə.Xəyyampur, S.Nəfisi, M.Gilani, R.Şəfəq, M.Bahar (fars), Y.Bertels (rus), A.Krımski (ukrayna, əslən Krım türkü), İ.Hammer, H.Ete, E.Hilşer (alman), E.Braun (ingilis), A.Masse (fransız), A.Qvaxaria (gürcü), Məhəmməd Əcmal xan (hind), Məhəmməd Hüseyn Bəhrüz (əfqan) və başqaları tədqiq, təhlil və təqdir edərək qiymətli fikirlər söyləmişlər.

“Yusif və Züleyxa” əhvalatının qısa məzmunu belədir: Kənanlı Yaqub peyğəmbər 12 oğlundan Yusifi daha çox istəyirdi. Buna paxıllığı tutan qardaşları Yusifi karvan yolunun üstündə bir quyuya atıb atalarına onun ölüm xəbərini gətirirlər. Yusifin həsrəti ilə ağlamaqdan Yaqubun gözləri kor olur. Quyuda böyük əzab çəkən Yusifi buradan karvanla yol ötən tacirlər çıxarır və onu Misir bazarında satırlar. Misir hökmdarının vəziri Əziz Yusifi alıb evinə gətirir. Əzizin arvadı Züleyxa yaşca özündən kiçik olan bu misilsiz gözəl qul oğlana aşiq olur, onun vüsalına çatmaq istəyir. Yusif ağasına xəyanət etməyərək Züleyxanın çağırışlarına cavab vermir, nəticədə, Züleyxa tərəfindən şərlənərək zindana salınır, 7 il həbsdə qalır. Sultanın yuxusunu yozduğuna, ağılına və bacarığına görə vəzir təyin edilir. Sonra Misirin hökmdarı olur. Züleyxanı bağışlayır və alicənablıq edərək onunla evlənir. Yusif qardaşlarını da bağışlayır, atasına qovuşur. Yusifin köynəyi qoca Yaqubun gözlərinə nur gətirir. Əhvalat xoşbəxt sonluqla tamamlanır.

Şərq nağıl və dastanlarına, həmçinin Azərbaycan dastanı Dədə Qorquda bu əfsanə öz təsirini göstərmişdir. Oğlu Beyrəyin barmağının qanı hopmuş dəsmal ilə Baybura bəyin (8, s.70), Yusifin köynəyi vasitəsilə Yaqubun gözlərinin nur tapması epizodları arasında nə qədər yaxınlıq vardır (1, s.39)

Abbasəli Quliyev (Sarovlu) Yusif və Züleyxa əfsanəsinin sabeizmlə (islamiyyətdən əvvəl bəzi ərəb qəbilələrində Aya, ulduzlara sitayiş edilən din) əlaqədar xüsusiyyətlərinin olduğunu yazır. Qeyd edir ki, bu xüsusiyyətlər (on bir ulduzun, Ay və Günəşin Yusifə səcdə etməsi) əfsanənin yaranmasında ərəb qəbilələrinin xüsusi rol oynadığını göstərir (1, s.24). Abbasəli Quliyev (Sarovlu) bildirir ki, Tövrətin xristian və islam dinlərinə böyük nüfuzu olmuşdur. İslam Tövrə əfsanə və sərgüzəştlərindən istifadə etmişdir (1, s.25). Bu, doğrudur. Axı qeyd olunan Tövrə və Qurana, digər səmavi kitablara, dünya xalqlarının folklor və ədəbiyyatına, fəlsəfəsinə, ideologiyasınamaq-oguz-azərbaycanlı Zərdüştin “dünyanın başlanğıclar

kitabı” olan “AVESTA”nın təsirini də alimlər bildirmişlər. H.X.Bartolemeo, Strabon, Hegel, R.Fray, F.M.Volter, M.Boys, Plutarx, Diogen, V.İ.Abayev, T.Qloba, L.A.Lelekov, M.İ.Şaxnoviç, M.Seyidov, T.Hacıyev, S.Qaşqay, F.Nitsşe, K.Geldner, Y.V.Çəmənzəminli, D.Axundov, F.Qasımzadə və digər məşhur elm xadimləri qeyd etmişlər ki, **ən qədim Şərq və Qərb ədəbi abidələrinə süjet qurmaq ənənələri, mövzular, mifik obrazlar silsiləsi “Avesta”dan keçmişdir** (15, s.89). Vahid Allaha inam bəsləyən atəşpərəst maqların (zərdüştilərin) ideya təlimlərinin, Günəşə, Aya, ulduzlara səcdə etmə norma və qaydalarının bütün Yaxın və Orta Şərq xalqlarına, dünyanın digər xalqlarına ötürüldüyü də bizə məlumdur. Günəşin, Ay və ulduzların Yusifə səcdəsi, insanla qovuşması atəşpərəstliklə (15, s.89), odla, işıqla bağlı deyilmi? İrəlidə Yusif və Yaqub adlarının etimoloji təhlilində biz bunu görəcəyik.

Nədir Yusifi bu qədər sevdirən? Onun ülvî gözəlliyi, mənəvi paklığı, qüdsiyyəti? Quyuda, zindəda, sarayda çəkdiyi sonsuz əzablarını, bu əzablara səbrlə, mətanətlə dözümlülüyümü? Bütün bu bələkeşliyin sonunda Allahın lütfü olaraq şahlığa və peyğəmbərliyə qədər yüksəlməsi? Yoxsa Züleyxanın dözülməz işgəncələrinə baxmayaraq onu misilsiz bir məhəbbətlə, atəşli bir eşq ilə sevən bu qadınla evlənməyimi? Bu sualların cavabını Yusif adının mənasında, etimologiyasında axtarmaq lazımdır, Yusifin sözaçımı və mənşəyi ilə onun gözəllik simvolu olmasındakı eynilikdə və qanunauyğunluqda aramaq gərəkdir. Niyə Yusifin sevgilisinin adı məhz Züleyxa olmalıydı? Axı poeziyada Yusifin adı Züleyxadan əvvəl işlənmişdir. Nə Tövrətdə, nə də Quranda Züleyxa adı yoxdur. Züleyxa adına ilk rast gəlinən mənbə Bələminin “Tərcümeyi-tarixə Təbəri” əsəridir. Poeziyada isə bu adı ilk dəfə X əsr böyük fars-tacik şairi Rudəki işlətmişdir (1, s.30). Yusif və Yaqub, eləcə də Züleyxa adlarının yaxınlığı da təsadüfi hal deyildir.

Əvvəl yozumları nəzərdən keçirək.

Tədqiqatçı alim Abbasəli Quliyev (Sarovlu) yazır ki, Yusif sözü “Yusif rux”, yaxud “Ruxi-Yusif”, “Yusif Camal”, yaxud “Camali-Yusif” şəklində ülvî gözəllik, “pirahəni-Yusif” – vüsal müjdəsi; “Yusif del” – əzizlik, müqəddəslik, Züleyxa adı isə “Eşqi-Züleyxa” – çılgınlıq, ehtiras; “Sitəmi-Züleyxa” və “Zülm-i-Züleyxa” – şər, böhtan, haqsızlıq mənalarını ifadə edən poetik obrazlar kimi formalaşmışdır (1, s.29). Daha sonra Abbasəli Quliyev (Sarovlu) Əli Seyidinin “Qamusı Osmanı” lüğətinə istinadən Yusif sözünün mənasını “hüsn və camala malik olan adam” kimi izah edir. Yazır ki, qumrunun kiçik bir növünə, su üzərində uçan gözəl bir kələbəyə (kəpənəyə) də Yusifcik deyilir. Hətta “Gülü-Yusif” (Yusif gülü) adlı gözəl bir gül növü də vardır (1, s.29).

“Azərbaycan şəxs adları” soraq kitabının tərtibçiləri (M.Şirəliyev, B.Abdullayev, Ş.Sədiyev, ön söz Z.Budaqova) 30 il bundan əvvəl Yusifin ərəb mənşəli söz olduğunu, qədim yəhudi adı İosifdən yarandığını,

“artırılmış, çoxaldılmış” mənası daşdığını bildirmişlər (5, s.46). Tanınmış tədqiqatçı jurnalist Osman Mirzəyev də eyni fikirdə olmuş, 30 il əvvəl o da “Adlarımız” kitabında Yusif adının hərfi mənasının qədim yəhudi dilindən tərcümədə “artım, gəlir” demək olduğunu yazmışdır (12, s.116). Filoloq alimlər Aydın Paşayev və Alimə Bəşirova isə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi, hər sahədə milli özünəqayıdışın bərqərar olduğu bir dövrdə hazırladıqları “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə yuxarıda göstərdiyimiz tədqiqatçıların fikirlərini təkrarlayaraq Yusifin qədim yəhudi İosif adının ərəb forması, mənasının “artım, çoxaldılmış, allah əlavə edir” demək olduğunu qeyd etmişlər (2, s.238). Qərribə məntiqdir, əgər bu söz-ad yəhudilərdən alınaraq ərəb formasına düşmüşdürsə, niyə mənşəyi də yəhudi olmasın? Əslində Yusif adının mənşəyinin nə yəhudiyə, nə də ərəbə aidiyyəti yoxdur.

“Azərbaycan dilinin nizahlı lüğəti”ndə (tərtibçilər Ə.Orucov, B.Abdullayev, N.Rəhimzadə) Yusifin mənşəyi göstərilir, klassik ədəbiyyatda “gözəl kişi” mənasında işlədildiyi bildirilir (3-IV, s.628).

“Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti”nin tərtibçiləri (B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərnizadə) isə Yusifi ərəb mənşəli ad hesab edir, ədəbiyyatda gözəllik rəmzi kimi işlədildiyi, “Yusif-ruz” (günün Yusifi), məcazi mənada “günəş” anlamında olduğu qənaətinə gəlirlər (9, s.444).

N.Gəncəvi, X.Şirvani, İ.Nəsimi, Ə.Nəvai, Ə.X.Dəhləvi, M.Füzuli, S.Şirazi, Ş.İ.Xətai və s. klassiklərin əsərlərini tərtib edən alimlər Yusifi gözəllik simvolu olan misilsiz bir obraz kimi dəyərləndirmişlər.

Sözlərin etimologiyasının böyük bilicilərindən olan Əjdər Fərzəli fərqli fikirdədir. O, Yusifi Günəşin parlaq odunun timsalı adlandırır (7, s.101). Qeyd edir ki, Yusif variantlı bütün sözlər Günəşlə, onun parlaq, işıqlı, yaraşqlı, “ən gözəl” üzü, “ən nurlu” görünüşü ilə bağlıdır, bu sözlər dinlərin meydana gəlməsindən min illər qabaq dünyaya gəlmişdir (7, s.158). Əjdər Fərzəlinin bu sözlərində böyük həqiqət və ədalət vardır.

Dünya şöhrəti qazanmış, bəşəri eşqin və ülvî gözəlliyin, paklığın və məsumluğun, səbr və dözümlü, namus və qeyrətin, alicənablığın və əbədi şöhrətin mücəssəməsinə çevrilmiş **bu söz-ad iki hissədən ibarətdir: Yu+sif. Yu – “ya”nın fonetik formasıdır, “ya”, “ay”, “ey” şəklində çağırış nidası kimi işlənir.** Ahəng qanununun tələbinə uyğun olaraq “i”nin “u”dan (sif←yu; Yusif, Yunis), “ə”nin “a”dan (səf←ya; Yasəf, Yavər, Yamən) doğması zərurəti daha böyükdür. U və i qapalı, a və ə açıq saitlərdir. “Yu” (ya, ay, ey) Günəşi təmsil edir. Yaqub, Yamən, Yavər, Yasin, Yunis, Yasəf, Yafəs və s. adlarda da belədir. Azərbaycan mənşəlidir. Azı 12 min il tarixi olan “Avesta”dan gəlir. “Avesta”da ya – “kim, kimsə, siz”, “çağırış nidası” kimi mənalandırılır (6, s.276). “Avesta”nın tarixi isə “Tövrat”dan, “Zəbur”dan, “İncil”dən, “Quran”dan daha qədimdir və bu səmavi kitablara

təsiri olmuşdur (15, s.89). Bu çağırış nidası “Ya Allah!”, “Ya Məhəmməd!”, “Ya Əli!” ifadələrində daha mənalıdır, cazibədardır, məhrəmdir, siqlətlidir. Çünki cövhərində, mayasında od var, atəş var. O, nurdan yaranıb, Günəşdən doğulub (15, s.76).

“Yu” komponentində “u” (ü) isti səsdır. Günəşin doğmasını, qalxmasını, uzanmasını, süzülmesini, yeni günün başlanmasını bildirir. Gün, Hun, Nuh, Yum, Şum, Qu və s. sözlərdə də belədir (7, s.123-125). Deməli, “yu” “ya”nın fonetik dəyişikliyə uğramış forması olsa da, eyni zamanda “yeni” sözünün təmsilçisidir, yeniliyi, ilkinliyi, başlanmanı bildirir. “Ya Allah!” və bu kimi müraciətlərdə də “ya” – “ey ulu, böyük, birinci, ilkin, yeni” mənalarını ifadə edir.

“Yusif”in ikinci komponenti “sif” də Azərbaycan mənşəlidir. “Avesta”dakı “saf” (sof, səf, suf, sif) sözünün fonetik variantıdır. Bu tərkibli sözlər çoxdur: saf, səfa, Sofi, Yusif, sufi, sufizm, filosof, Səfurə, Səfəvi, Şəfa, Şəfəq və s. Çox təəssüflər olsun ki, tədqiqatçı alimlərimiz bu sözləri də ərəb və yunan, hətta fransız (“sofa” divan adını) mənşəli sözlər kimi təqdim edirlər (3-IV, s.132; 15, s.63).

Saf (sof, suf, sif) qədim və müasir türk dillərində işlənir. “Avesta”nın “Qatlar” hissəsində bu söz **“sava”** şəklində ifadə olunur, mənası **“saf ağ, yaxşı, təmiz işiq”**dir (6, s.286).

Təmiz işığın, Günəş şüalarının təmsilçisi kimi dünyaya gəlmiş bu sözdən (saf) yaranmış, yuxarıda misal gətirdiyimiz ad və terminlər müxtəlif mənaların daşıyıcılarıdır (zahid, dindar, yun, hikmət, aydın, şəffaf, cərgə, zövq, dəli, alim və s.). Bütün bu mənaların kökündə Günəş işığının, Günəş şüalarının ən saf, təmiz, gözəl, seçilən rəngi, əlaməti durur. Zahidlər də, yun geyimlilər də, hikmət sahibləri də, səfə (cərgəyə) duranlar da, alimlər də, dəli və axmaqlar (səfəhlər) də başqalarından seçilmirlərmi? Bir kökdən (“saf”dan) ayrılan müxtəlif ölçülü, müxtəlif görünüşlü budaqlar deyilmi?

“Saf” (sof, səf, suf, sif) “Avesta” ilə bağlı ən qədim dini-fəlsəfi cərəyan olan kabbalizmdən gəlir, kabbalistlərin allahı **“Ensof”**dan gəlir. Ensof isə şüa axınıdır, işıq mənbəyidir (6, s.41-44). Buradakı “en”i də mən sonsuzluq bildirən latın, yunan mənşəli hərf hesab etmirəm. **“Ensof”– ən saf deməkdir. “Ən”** ədatı isə Azərbaycan dilində yaranmışdır, konkret ölçüsü olmayan çoxluğu, bolluğu bildirir (15, s.64).

İslam tarixində **təsəvvüf** adı ilə tanınmış ən böyük fikir cərəyanlarından olan **sufilik** də öz adını və ideya başlanğıcını məhz atəşpərəstlikdən, “Avesta”dan, “saf ağ”dan almışdır. Xalqların, dillərin və mədəniyyətlərin tarixi, sözlərin əsil etimoloji təhlili sübut edir ki, **“sufizm”** və **“təsəvvüf”** terminlərinin mənşəyini və mənasını ərəblərdə, yaxud yunanlarda axtarmaq cəfəngiyyatdan başqa bir şey deyildir.

Bu araşdırmalarımın aydın olur ki, Yusif Azərbaycan mənşəli söz olub, Günəş kimi, Günəşin şüaları kimi saf, təmiz, işıqlı və gözəl anlamlarını daşıyır. Günəş şəfəqlərinin ən gözəl, ən saf çağı isə səhər doğanda baş verir. **Yusif – “doğan Günəş kimi gözəl” deməkdir.** Bunu yuxarıda nəzər yetirdiyimiz müxtəlif mənbələrin yozumlarından (ülvi gözəllik simvolu, gözəl kişi, günəş, artım, çoxaldılmış) doğan məntiqi nəticə də təsdiqləyir.

Həyatın, varlığın əsasında duran 4 ünsürdən, yəni **OD, SU, HAVA** və **TORPAQ**-dan birincisini (odu) **KİŞİ-ƏR-ATA**, ikincisini (suyu) **QADIN-ANA** təmsil edir. **Od** (Günəş ali od, işıq və istilik mənbəyidir) və **SU** yoxdursa həyat da yoxdur. Kişi-ərdən (Atadan) və qadındən (Anadan) biri yoxdursa, bəşəriyyət də mövcud ola bilməz.

OD və SU həyatın ilkin başlanğıcıdır. TORPAQ (Yer) **OD**-dan (Günəşdən) yaranmışdır. **HAVA** (aba, ava, Ayva, Həvva) **OD**-la **SU**-yun törəməsidir, onların qovuşmasından meydana gəlmişdir. İlk bəşər övladı **ADƏM** (od-mən, odam) **OD**-dur, **HƏVVA** **SU**-dur. **Əski maq-oğuz-azərbaycanlıların HƏYATIN OD və SU başlanğıcı haqqında inamı, bu çevrədə yaratdıqları əfsanə və rəvayətlər qədim şumerlərin mifologiyasında yer almış, onlardan akkادلara, misirlilərə, daha sonra yəhudilərə, yunanlara və digər müsəlman və xristian ölkələrinə ötürülmüşdür** (7, s.13-17).

Mənim tədqiqatımda **YUSİF – OD** (Adəm), **ZÜLEYXA – SU** (Həvva) başlanğıcıdır. Yusif adı əvvəl, Züleyxa adı ondan sonra yaranmışdır. Bu adlanma yaranış qanunlarına uyğundur. “Oddan su törəyər” məsələni yada salaq. Züleyxa adı təsadüfi seçimdirmi? Yox! Adın etimologiyasına nəzər yetirək.

Tədqiqatçılar Züleyxanı ərəb mənşəli söz hesab edib hərfi mənasının “su pərisi, su pərisi kimi gözəl, lətafətli” demək olduğunu bildirmişlər (2, s.336; 5, s.64; 12, s.98). Osman Mirzəyev Züleyxanı Zəlxanın əzizləmə, kiçiltmə forması olub ərəb dilindən “su pəriciyi” kimi tərcümə edildiyini yazır (12, s.98).

Züleyxa sözünün kökündə “su” durur. Süleyman, Salman, Suliddin, Sülhiyyə şəxs adları, salam, sülh sözləri də bu qəbildəndir. Mənbələr bu sözlərin “barış, sakitlik, sülh, sağlamlıq, əmin-amanlıq, salamatlıq” mənaları daşdığını bildirir, mənşəyini isə Züleyxada olduğu kimi yanlış olaraq ərəblərə aid edirlər (9, s.304; 5, s.53; 3-IV, s.25; 12, s.193). “**Su**” **azərbaycan mənşəli sözdür.** “Su” dinclikdir, sülhdür. Göl-cöl-söl-sul (h)-sül(h), “h” səsi burada havanı təmsil edir. Sülh –yəni həyat olan, sulu, dinc yer. Sulu, havalı, dinc və rahat həyat şəraiti. “Salam” da su ilə bağlıdır, “sağlam olasan” mənasındadır (7, s.34).

Züleyxa Zəlxadan yaranıb. **Zəlxə iki komponentə ayrılır: zal+xa.** Zal – su sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır: **zal-sal-sul-su.** Xə –

“h” səsinə bildirir: xa-ha-h. **Zalxa** (zal+xa, sul+ha, su(l)+h(a) – suyu və havası bol olan yer, su və hava kimi həyatı, gözəl məkan, burada su və hava kimi saf, təmiz, işıqlı, gözəl insan (qadın) deməkdir. Zalxanın əzizləmə forması olan **Züleyxa** isə üç hissədən ibarətdir: zül+ey+xa. Bu tərkibdəki “ey” güney, quzey sözlərində olduğu kimi mənsubiyyət bildirir. **Züleyxa** – suya aid olan, sudan və havadan yaranmış, su bə hava kimi gözəl, tərəvətli, lətafətli qız (qadın) deməkdir. Su pərisi də vücudu sudan yaranmış gözəl məxluqdur.

Göründüyü kimi, tədqiqatçılar **Züleyxa** adının, yuxarıda qeyd etdiyim digər söz-adların leksik mənalarını düzgün açıqlamışlar. Amma heç kəs deməmişdir ki, bu sözlərin kökündə Azərbaycan mənşəli “su” (3-IV, s.156) sözü durur. **Su** **ərəb, yaxud yəhudi sözü deyil. Bu sözdən yaranmış Süleyman, Sülhiyyə, Züleyxa, Səlam//Salam, sulh, salam da ərəb mənşəli ola bilməz. Olsa-olsa ərəb qəlibinə girmiş Azərbaycan mənşəli söz ola bilər.**

Həyat harada yaranır, harada coşub çağlayır? O yerdə ki, orada bol Günəş işığı və su var. Bunlar varsa, hava da var. Həyatın OD və SU başlanğıcı budur, Yusifdir, Züleyxadır. Biri doğan GÜNƏŞ kimi gözəldir, digəri azar SU kimi şirin, lətafətli, həyatı. **Yusifin adı da, özü də OD-dur, İŞIQ-dır, GÜNƏŞ-dir, Züleyxanın adı da, özü də SU-dur.**

Yusif və Züleyxa haqqında məhəbbət macərasının əsas qəhrəmanlarından biri **Yaqubdur**. O, Yusifin atasıdır. Oğlunu itirdikdən sonra dörd yol ayrıcında “Beytülhəzən” (hüzün evi) tikdirən Yaqub burada illərlə Yusifi gözləmiş, ağlamaqdan gözləri kor olmuşdur.

Klassik ədəbiyyatımızda, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Nəvai, Sədi, Hafiz, Rudəki, Cami poeziyasında Yaqub oğul həsrəti çəkən kədərli ata kimi təsvir olunur. Şah İsmayıl Xətai yazır:

Xətaiyə han gəldi,
Mürdə cismə can gəldi.
Yaqubi-zar olmuşam,
Yusif-Kənan gəldi (14, s.39).

Bu, həməən ağlar Yaqubdur. Quranda adı çəkilən 25 peyğəmbərdən yeddincisidir, İshaq peyğəmbərin oğlu, Yusif peyğəmbərin atasıdır. Quranda Yaqubun adı Baqara, Ali-İmran, Nisə, Ənam, Ənbiya, Ənkəbut, Hud, Yusif, Məryəm surələrində çəkilir. Yaqub 147 il ömür sürmüş, Misirdə vəfat etmiş, Fələstində dəfn olunmuşdur (13, s.349-350).

Osman Mirzəyev yazır ki, Yaqub adı məişətimizə ərəblər vasitəsilə qədim yəhudilərdən gəlib. İlk forması İakovdur. İakov qədim yəhudi dilindən hərfi tərcümədə “daban”, “dabanbasdı” deməkdir. Qədim yəhudilər adətən əkiz uşaqdan ikincisinə, dalca gələne, dabانبasdı doğulana bu adı verərdilər. Yaqub da İshaq peyğəmbərin əkiz doğulan iki oğlundan (Eysu və

Yaqub) ikincisidir. Zaman keçdikcə bu ad-məna (dabanbasdı) unudulmuş, biz Yaqubu ancaq “vəfalı ata” kimi qəbul etmişik (12, s.111).

Azərbaycan dilçiliyində ən mükəmməl antroponimlər lüğəti hesab edilən “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”ndə də Yaqub qədim yəhudi Yakov adının ərəb forması hesab edilib leksik mənasının “ardıyca, iziylə gedən”, “dabanbasdı” demək olduğu bildirilir (2, s.235).

“Azərbaycan şəxs adları” soruq kitabının tərtibçiləri isə Yaqubu İaqov kimi qeyd edirlər. Bu mənbədə də Yaqub ərəb mənşəlidir, yəhudilərdən götürülmədir, “ardınca gedən” deməkdir (5, s.45)

Çox qəribədir. Yaqub milliyətcə yəhudi, yaxud ərəb ola bilər. Ad isə onların deyil. Bu adı ərəblər yəhudilərdən götürübsə, niyə ərəb mənşəli olmalıdır? Bu ad Tövrət rəvayətlərindən (İakov kimi alınıb) islam hədislərinə, Qurana (Yəqub kimi) daxil olmuşsa (12, s.111), bəs Tövrət onu haradan götürmüşdür?

Yaqub sözünün mənşəyi çox uzaq tarixlə bağlıdır. **Yaqub – “od, işıq, Günəş” anımlı maq-oğuz-Azərbaycan sözüdür.** Yəhudilər və digər xalqlar onu öz danışq tərzlərinə uyğun olaraq İakov, Yakov, Yaqo, Yəqub kimi tələffüz etmiş və yazmışlar.

Yaqub da iki hissədən ibarət sözdür: **Ya+qub**. Burada “**ya**” – Yusif adında izah etdiyimiz kimi, çağırış nidasıdır, Günəşi təmsil edir, “Avesta”dan gəlir.

Yaqubun ikinci komponenti “**qub**” – qab, qobu, qəbir, qubar, qürub, qürbət, Qubad (şəxs adı) kimi sözlərlə eyni mənşədən olub Günəşin batan zaman aldığı forma, görünüş, dairə ilə bağlıdır. **Yaqub – “yenicə batmağa başlayan, qürub edən Günəş kimi parlaq, işıqlı və gözəl” deməkdir** (15, s.76). Axı Günəş doğanda da gözəldir, batanda, qürub edəndə də. Yaqubun “ardınca gedən, dabanbasdı” adlandırılmasındakı məntiq də buradan yaranır.

Bu araşdırmalarımın aydın olur ki, **Yusif doğan, Yaqub isə batan, qürub edən Günəşin gözəlliyini təmsil edir. Od (Günəş) olan yerdə Su da var.** Suyun təmsilçisi isə Züleyxadır. Bu adların maq-oğuz-Azərbaycan mənşəli olması dilin mənşəyi haqqında monogenezis nəzəriyyəsinə əsaslanır. Bu nəzəriyyəyə görə dünya dilləri bir dil ağacından törəmişdir. Ulu dil mövcud olmuşdur. Bu dilə ən yaxını protoazərbaycan dilidir (6, s.6; 7, s.150; 7, s.156-157).

Ədəbiyyat

1. Abbasəli Quliyev (Sarovlu), “Əbdürrəhman Caminin “Yusif və Züleyxa” poeması”, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1969.

2. Aydın Paşayev, Alimə Bəşirova, “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti”, Bakı, “Mütərcim” nəşriyyatı, 2011.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, II və IV cildlər, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2006.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların şərh-i (tərtib edən-i A.M.Babayev), Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1974.
5. Azərbaycan şəxs adları (soraq kitabı), Bakı, “İşıq” nəşriyyatı, 1974.
6. Baloglan Şəfizadə, “Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan... (Maq sivilizasiyası), Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1996.
7. Əjdər Fərzəli, “Dədə Qorqud yurdu”, Bakı, Azərnəşr, 1989.
8. Kitabı-Dədə Qorqud, Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1977.
9. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2005.
10. Qurani-Kərim, Bakı, Azərnəşr, 1992.
11. Məhəmməd Füzuli, əsərləri, I cild, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958.
12. Osman Mirzəyev, “Adlarımız”, Bakı, Azərnəşr, 1986.
13. Sədrəddin Bələği, “Quran qissələri”, Bakı, Azərbaycan bədii tərcümə və ədəbi əlaqələr Mərkəzi, 1992.
14. Şah İsmayıl Xətai, əsərləri, I cild, Bakı, Azərnəşr, 1976.
15. Yusif Rzayev, “Oğuzda Avestanın izləri”, Mingəçevir, “Mingəçevir işıqları” qəzetinin redaksiyası, 2010.

Y. Rzayev

**The Sun is beautiful both it is rising and setting
(About the etymology of Yusif, Zuleykha and Yagub names)
Summary**

The name “Yusif” is famous for all over the world. Recently, “Yusif” name has been given mostly to newborn boys in Azerbaijan. The reason of being popular “Yusif” name is the symbol of the greatest human quality such as noble beauty, spiritual purity, patience, tolerance, sacredness during hundred and thousand years, rising from ordinary slave level to kingdom and prophecy. The researchers, anthropologist scholars considered Arabian or Jewish origin Yusif, Zuleykha and Yagub names who were the heroes of artistic works such as Yusif legend that reflected in heavenly books, “Yusif and Zuleykha” story, many poems, novels, dramas. They informed about the meaning of Yusif as “increase, income”, “nice man”, “the symbol of beauty”, Zuleykha as “mermaid”, Yagub as “heel, follower”.

I consider these comments and writings of the anthropologist scholars wrong. The analyzing of the words for correct etymological principle, logical

thinking, learning of languages in comparative form, comparative historical view to the languages, monogenesis theory about the origin of the language give an opportunity to me for saying Yusif, Zuleykha and Yagub are mag-oghuz-Azerbaijan originating words. “Avesta” is rooted, and keeps closed with firefighting. Both literal translation and lexical meaning of these names are Fire and Water. Yusif – means as beautiful as the rising Sun, Yagub – as beautiful as the setting Sun, Zuleykha – as beautiful, fresh, charming and vital as water and air.

Юсиф Кямил Рзаев

**Солнце красиво и при восходе и при закате.
(Об этимологии имен Юсиф, Зулейха и Ягуб)**

Резюме

Имя Юсиф популярно во всем мире. Последние времена в Азербайджане большинству новорожденным мальчикам давали имя Юсиф. Причиной большой знаменитости этого явления, символом больших человеческих качеств, таких как неповторимая красота, нравственная чистота, терпение, выдержка, святость в течение столетий и тысячелетий, возвышения его от простого раба до правителя и пророка. Исследователи и ученые антропологии считали, имена отраженные и воспроизведенные в небесных книгах Юсиф, Зулейха и Ягуб, являющими героями легенды о Юсифе, рассказа «Юсиф и Зулейха», многочисленных стихов, поэм, романов, драм и других художественных произведений арабским или еврейским происхождением. Сообщалось, что имя Юсиф означает – прирост, прибыль, красивый мужчина, символ красоты, Зулейха – русалочка, Ягуб – пятка, идущий по пятам. Я думаю, что комментарии и интерпретации антропологов недействительны. (Я считаю, что рассуждения и предложения ученых антропологов не правильным). Анализ слов на основе правильного этимологического принципа, логического мышления, изучения языков в сравнительной форме, сравнительного исторического подхода к языкам, моногенезисная теория происхождения языка дает мне право сказать, что имена Юсиф, Зулейха, Ягуб, маг-огуз по происхождению Азербайджанские слова, связанны с огнепоклонничеством, взяты из Авесты. Дословный перевод, лексическое значение этих имен означает «Огонь» и «Вода». Юсиф – красив как восходящее Солнце, Ягуб – красив как Солнце при закате, а Зулейха – красива как вода и воздух, приятная, обаятельная, жизненно важная.

Rəyçi: Kamil Adışirinov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MƏTANƏT ŞAHALIYEVA
AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
matanat@mail.ru

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSR VƏ ONUN İNKİŞAFI

Açar sözlər: XIX əsrin ikinci yarısı, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı, M.F.Axundovun Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri, Mirzə Ağa Təbrizinin pyesləri

Ключевые слова: Южно азербайджанская литература, влияние М.Ф.Ахундова на Южно азербайджанскую литературу, пьесы Мирзы Аги Тебризи

Key words: торая половина XIX века, The second half of the nineteenth century, the South Azerbaijani literature, influence of M.F.Akhundov on South Azerbaijani literature, plays of Mirza Agha Tabrizi

Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya dövlətinin tərkibinə daxil edildi, cənub hissəsi isə İran şahlığının hakimiyyəti altında qaldı.

Azərbaycanın iki hissəyə parçalanmasına baxmayaraq, şimalda olan inkişafın səsi-sorağı cənuba da tez çatırdı. XIX əsrin ikinci yarısında maarif sahəsində mürəkkəb bir inkişaf prosesi gedirdi.

Maarif sahəsində Şimali Azərbaycanda oyanan bu intibah Cənubi Azərbaycana da təsir etmişdi. Orada Mirzə Rüşdiyyə, Hacı Seyid Rza kimi görkəmli maarifpərvərlər, İran irticaçılarının şiddətli təqibinə baxmayaraq yeni üsulla ana dilində dərs kitabları tərtib və nəşr edirdilər.

Ali ruhani təhsili görən ziyalılar içərisindən dini təfsir və şərhlər yazmaqla məşğul olan müctəhidlər yetişirdi. Cənubi Azərbaycanda Hacı Mirzə Möhsün Ərdəbili, MİRZƏ MƏHƏMMƏDƏĞİ TƏBRİZİ, AĞA MİRZƏ MƏHƏMMƏD ƏLİ QARACADAĞI kimi ilahiyyatla məşğul olan onlarla müəlliflərə rast gəlmək olar.

XIX əsrin ikinci yarısında, mədəniyyətin başqa sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də ciddi bir inkişaf dövrü başlandı. Ədəbiyyatın mövzu dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi. Feodal geriliyi, zülm və istibdad ətalət və süstlük, dini mövhumat, iqtisadi bərabərsizlik, qadın hüquqsuzluğu kimi ictimai bəlalar əleyhinə mübarizə bu dövr ədəbiyyatının əsas mövzularını təşkil edirdi. Yeni məzmunu uyğun yeni forma və ədəbi janrlar (komediya, povest və s.) yaranırdı.

Bu zaman Vaqif şeirinin ənənələri də yaşayırdı. Cənubi Azərbaycanda Mirzə Mehdi Şukuhinin yaradıcılığında aydın görmək mümkündür. Realist ədəbiyyatın əsas yaradıcısı M.F.Axundov idi.

M.F.Axundov 1850-1855-ci illərdə altı pyes - “Hekayəti-Molla İbrahim-xəlil kimyagər”, “Müsyö Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur”, “Vəzir-xani-Lənkəran”, “Hekayəti-xırs quldurbasan”, “Sərgüzəşti-mərdi-xəsis” (və ya “Hacı qara”), “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” komediyalarını qələmə almış, beləliklə “Azərbaycan dramaturgiyası tarixində, həm də Yaxın Şərqdə, hətta bütün İslam aləmində yeni realist dramaturgiyanın ilk bünövrəsini qoymuşdur”(1, 68). M.F.Axundovun komediyaları Azərbaycan dilində nəşrindən sonra Şərq ölkələrində, eləcə də Cənubi Azərbaycanda, İranda qabaqcıl adamların diqqətini cəlb etdi. M.F.Axundov Şərq xalqlarını cəhalətdən, müstəbid hakimlərin zülmündən və gerilikdən xilas etməyin və azadlığa çıxarmağın yolunu elm və maarifin yayılmasında, intişar tapmasında görürdü. O, İran xalqının simasında bütün Şərqə müraciətlə deyirdi: “Ey ənli-İran, əgər sən nəşeyi-azadiyyətdən və hüquqi-insaniyyətdən xəbərdar olsaydın, belə übuddiyyətə, belə rəzalət mütəhəmmil olmazdın, kəsbi-elmə talib olub, fəramuşxahələr açardın, məcmələr yapardın, vəsaili-ittifaqı dəryaft edərdin. Sən ədəddə və istitaətdə despotdan bəməratib artıqsan. Sənə ancaq yekcəhətlik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib übuddiyyətdən nicat tapasan. Əgər bu halət, yəni ittifaq sənə müyəssər olsaydı, özünə bir fikir çəkərdin və özünü puç əqaidin və despotun zülmündən nicat verərdin (2, 38). Şərq xalqlarının taleyini düşünən M.F.Axundovun maarifçi ideyaları Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, qabaqcıl adamlar tərəfindən rəğbətlə qarşılanır, beləliklə həmfikirləri, əqidə dostları yaranırdı.

Cəlaləddin Mirzənin təklifi ilə Mirzə Məhəmmədcəfər Qaracadağının “Təmsilat”ı farscaya çevirməsi XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qərbi Avropa və Şərq ədəbiyyatından sadə və rəvan dildə edilən tərcümələrin köməyi ilə yaranan yeni üslubun inkişafına təsirsiz qalmadı. Bəlkə də “Təmsilat”ın yeni fars ədəbiyyatına təsiri digər əsərlərin tərcüməsindən daha güclü və daha dərin idi. Onun İranda rəğbətlə qarşılanması “Təmsilat”da təsvir olunan həyatın, məişət tərzinin, mühit və obrazların hər bir iranlı üçün təkcə tanış və doğmalığına görə deyil, həm də “Mürəfiə vəkillərinin hekayəti” pyesinin və “Aldanmış kəvakib” povestinin mövzusunun da İran mühitindən alınması ilə bağlı idi (3, 219).

XIX əsrin II yarısında artıq Cənubi Azərbaycan, eləcə də İran ədəbi mühiti mərsiyələr, qəzəllər, qəsidələr, kiçik məzhəkələr içərisindən boylanaraq daha böyük mətləblər ifadə edən dramaturgiyaya tərəf can atırdı. Ölkəni ağır maddi və mənəvi sıxıntılar altında qoyan, mövhumatın,

maarifsizliyin ayaqları altında tapdaladan ictimai mühit özü kökündən tənqid edilməli idi.

Belə bir vaxtda Mirzə Ağa Təbrizi kimi bir qələm sahibi meydana çıxıb, Mirzə Fətəli Axundovun ardınca, farsdilli dramaturgiyanın banisinə çevrildi. Onun bir-birinin dalınca beş komediyası meydana çıxdı və Cənubi Azərbaycanda ilk dramaturgiya örnəkləri kimi tanındı.

Mirzə Ağa Təbrizi XIX əsrin birinci yarısının təqribən ortalarında Təbriz şəhərində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur(4, 305). İlk təhsilini molla məktəbində aldıqdan sonra müstəqil şəkildə fransız və rus dillərini öyrənmiş, Təbrizdəki fransızlara fars dilindən dərs keçmişdir. Bir müddət Təbrizdə işlədikdən sonra Tehrana gedib padşahlıq məktəbində çalışmışdır. Bunun ardınca İranın Xorasan, Səmnan kimi əyalətlərində hakim müavini işləyən Mirzə Ağa Təbrizi ölkədəki ictimai mühiti dərinlən öyrənmişdir. M.A.Təbrizi Qacarların İstanbuldakı, Bağdaddakı və Hələbdəki səfirliklərində nümayəndə olmuşdur. Əbülfəz Hüseyni yazır: “Səttərxanın başçılığı ilə aparılan hərəkətdə, Məşrutə inqilabı zamanı Mirzə Ağa Təbrizə gəlib öz milli xidmətini sona çatdırmaq istəyir. O, bu ölüm-dirim mübarizəsi zamanı eyni vaxtda üç qəzetdə rəhbərlik edir. Müdiri olduğu “Həşəratül-ərz”, “İstiqlal” və “Həleyi-millət” qəzetlərində Mirzə Ağa bir sıra ciddi və satirik məqalələr nəşr edir. Onun qəzetlərini, onun qələmini, dövrün mətbuatı və böyük şəxsiyyətləri” inqilabın qılıncı” adlandırmışlar. Mirzə Ağa Təbrizi mühərrirlik fəaliyyətindən əlavə, başqa rəsmi dairələrdə məsul şəxs kimi də iştirak edir. O, ən mühüm məsələlərin müzakirə və həllində ölkənin başqa şəxsiyyətləri ilə inqilaba kömək edir. (5, 33.34).

Dramaturqun qələmə aldığı ilk pyes 4pərdə, 4şəkilli “Ərəbistan hakimi Əsrəf xanın sərgüzəşti”dir. Əsərdə XIX əsrdə İran şahlıq quruluşunun iliklərinə işləmiş rüşvətxorluqdan və onun acı nəticələrindən danışılır. Mirzə Ağa Təbrizi Cənubi Azərbaycanın, İranın müxtəlif vilayət və şəhərlərində dövlət qulluqşusu işləkən, saysız-heabsız hadisələrlə üzləşmiş, həyat hadisələrinin dərinliklərinə enmiş, ölkədəki ictimai proseslərin mahiyyətini dərk etmişdir.

Cənubi Azərbaycan dramaturgiyasının qaranquşu Mirzə Ağanın həyatı hadisələrə əsaslanan belə əsərlərindən biri də “Zaman xan Brucerdi” pyesidir. Yazıcının bu əsəri hakimlərin cinayətlərinə tutulan satira güzgüsünün başqa parçasıdır. Əsərdə nə fəlaqqa, nə cəllad, nə hakimin qəzəbli əmrləri, nə də başqa zor vasitələri gözə dəyir. Lakin əvəzində hakimin pul qazanmaq üçün əl atdığı yeni üsullar meydana çıxarılır. Bu üsullar zahirən Əsrəf xanın, Şahqulu Mirzənin sərgüzəştlərindən xeyli sakit, əzabsız və incə görünür. Əslində isə Brucerddəki əhvalatlar öz mahiyyətinə görə heç də Tehran və Kirmanşahdakılardan geri qalmır. Əksinə, daha “mütərəqqi” üsullarla həyata keçirilir.

Mirzə Ağa Təbrizi yaradıcılığında düynün nöqtəsi olan, əvvəlki əsərlərindən öz məzmunu, ideyası ilə fərqlənən “Ağa Həşim Xalxalı” pyesi XIX əsr Cənubi Azərbaycan həyatı üçün vacib bir məsələyə həsr edilib. Tarix boyu hüquqsuzluq mənəşəsində əzilən, kişilərə nisbətən ikiqat istismar olunan, mövhumatın, xurafatın pəncəsində çabalayan qızların həyat və sevgisinə münasibət bu əsərin ideyasını təşkil edir. Orta əsrlər Azərbaycan poeziyasında şolastik dini əhkamlara, əslində bir qrup mənəfətpərəst, mürtəcə üləmaların fitvasında və feodal irticasına qarşı mübarizənin bir növü kimi tərənnüm olunan azad sevgi Mirzə Ağanın pyesində özünəməxsus şəkildə əksini tapır (4, 322).

XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda ədəbi hərəkatın inkişafında bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənən iki ədəbi mərhələ müşahidə olunur. Birincisi, 50-60-cı illəri, ikincisi, 70-ci illərdən başlayaraq XX əsrin əvvəlini, birincisi rus inqilabının təsiri altında Cənubi Azərbaycanda, ümumən İranda genişlənən məşrutə hərəkatına qədər otuz beş illik bir dövrü əhatə edir. Bu vaxtdan etibarən Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatından transformasiya başlanır.

Maarifçilik öz iqtisadi inkişafı və sənaye potensialı etibarlı ilə Avropa ölkələrindən və Rusiyadan aşağı səviyyədə duran Yaxın və Orta Şərq regionunda-İranda, Türkiyədə, Ərəbistanda və Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında yetkin məfkurəyə çevrilmişdir.

Cənubi Azərbaycan inzibati cəhətdən İran dövlətinin tərkibində idi. O, birbaşa İran siyasi, iqtisadi və mədəni mühitində nəfəs alırdı.

Cənubi Azərbaycan maarifçiliyinin formalaşmasında İran hüdudları xaricində Şimali Azərbaycanda baş verən milli dirçəliş prosesləri də az rol oynamamışdır. Parçalanıb bir-birindən fərqli inzibati struktura və məfkurəyə malik dövlətlərin tərkibində yaşamalarına baxmayaraq onlar minbir tellə bir-birinə bağlanır, vətənin taleyi, xalqın həyatı mənafeyi ilə səsleşən məsələlərin hamısında bir nöqtədə birləşir. Sərhəd nişanlarının alt və üst tərəflərində ümumi mədəniyyətlərini yaradıb inkişaf etdirirdilər. Bunlar küll halında ümumazərbaycan ictimai və bədii fikrinin inkişafına xidmət göstərirdi.

M.F.Axundovun çoxlu məktublarında, “Yek kəlmə haqqında”, “Kritika”, “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika” və s. əsərlərinə geniş miqyasda şərh olunan bu ideyalar Cənubi Azərbaycan ziyalılarını əsrin zəruri məsələlərinin müzakirəsinə cəlb etdi. Onlar böyük məramın başçısının təkid və tövsiyələri ilə əməli fəaliyyətə başlayıb Azərbaycanın cənub hissəsində realist ədəbiyyatın ilk nümunələrini yaradıb meydana çıxartdılar. Mirzə Yusif xanın “Gəncineyi-danış”, “Təbaqa-ül-ərz”, “Risaleyi-islahi-xəttə-islam”, “Yek kəlmə”; Cəlaləddin Mirzənin “Həməyi-Xosrovan” publisist əsərləri; Mirzə Ağanın “Əşrəf xanın sərgüzəşti”, “Zaman xanın Bürucürdə hökmranlıq tərzü”, “Şahqulu Mirzənin Kirmanda sərgüzəşti”, Ağa Həşim Xalxalının sərgüzəşti” pyesləri; Mirzə Məhəmməd Cəfər Qaracadağının tərcümələri milli realist ədəbiyyat yaratmaq sahəsində diqqətəlayiq ədəbi hadisə oldu. Bu

ənənə üzərində M.Ə.Talıbovun “Səfineyi-Talibi, yaxud kitabı-Əhməd”, “Məsəlikül Möhsinin”, “Məsailül həyat” və Z.Marağayinin üç cilddən ibarət “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanları yarandı (4, 341).

Beləliklə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı realizm yolu ilə inkişaf edərək məzmun və formaca çox zənginləşdi.

Əsrin axırlarında bu realizm daha geniş yayılaraq Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatına da müsbət təsir göstərdi. Marağalı Zeynalabdin, Əbdürrəhim Talibov, Molla Məhəmmədbağır Xalxali və başqalarından ibarət realist yazıçıların yetişməsində mühüm rol oynadı.

Xalxalının “Sələbiyyə”si, Mirzə Mehdi Şühubi, Mirzə Əli xan ləli, Sərraf və Cənubi Azərbaycanın başqa şairlərinin satirik şeirləri də realist əsərlərdir ki, bunların meydana gəlməsində M.F.Axundov ədəbi məktəbinin müəyyən rolu vardır.

Sonda bu nəticəyə gəlirik ki, Şimalda ədəbiyyatın, mədəniyyətin inkişafı Cənuba, həmişə təkan vermiş onun inkişafına güclü təsir etmişdir.

Ədəbiyyat

1. F.Qasımzadə. Mirzə Fətəli Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı, Azərnəşr, 1962
2. M.F.Axundov əsərləri, II s., Bakı, 1961
3. M.F.Axundov Əsərləri, III c., Bakı, 1962
4. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi XIX-XX əsrlər. Bakı, 2009
5. Ə.Hüseyni Mirzə Ağa Təbrizinin həyat və yaradıcılığı. F.ə.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya, Bakı, 1968

М. Шахалиева

Проза в южно-азербайджанской литературе второй половины века и ее развитие

РЕЗЮМЕ

В данной статье приводятся сведения о большом влиянии комедий М.Ф.Ахундова на развитие литературы Южного Азербайджана и литературы Ирана второй половины века. Просветительские идеи Ахундова были широко распространены среди интеллигенции Южного Азербайджана. Кроме этого, под впечатлением пьес М.Ф.Ахундова, Мирзой Агой Тебризи было написано несколько пьес, отображающих жизнь Ирана. В статье подробно рассматриваются пьесы Мирзы Аги, их идеи и содержание.

Мирза Мехти хан и другие сатирические стихи поэтов и то, что это - произведения М.Ф.ахундова литературной школы определенную роль в возникновении ləli Şühühi, xalxalının "Sələbiyyə" si, Мирза Али, Направляя Южного Азербайджана.

Matanat Khurban kızı Shahaliyeva

South Azerbaijan literature, prose and development of the second half of the XIX century

Summary

The prose of the South Azerbaijan literature of the second half of the XIX century and its development.

In this article was given information about a great influence of plays of M.F.Akhundov on the development of South Azerbaijani literature and Persian literature.

His educational ideas were widespread among intellectuals of South Azerbaijan Resides, under the influence of these plays, Mirza Agha Tabrizi wrote some plays, dedicated to life of Iranian people. In this article plays of Mirza Agha, theirs ideas and contents were investigated too.

Salabiyye, Mirza Ali khan, Mirza Mehdi is a satiric poems of poets of the South Azerbaijan like that for a certain role of realistic works Mfakhundov school of literature Lovers and others, lyal of Şühühi "Sələbiyyə" si.

Rəyçi: Aybəniz Həsənova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NIGAR MIRZƏYEVA
ADPU
nigarm2004@yahoo.fr

LE CLASSICISME DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAISE

Açar sözlər: Klassisizm, insan təbiəti, romantik söylər, şah əsər, ədəbi cərəyanlar

Mots clés: Le classicisme, la nature humaine, les aspirations romantiques, le chef-d'œuvre, le mouvement littéraire.

Ключевые слова: Классицизм, человеческая природа, романтические устремления, шедевр, литературное движение

Classicisme est un **mouvement littéraire** qui s'est développé en France, et plus largement en Europe, dans la seconde moitié du XVIIe siècle, de 1660 à 1680. Il est défini par un ensemble de valeurs et de critères qui attirent un idéal incarné dans le «honnête homme» et qui développent une esthétique fondée sur une quête de la perfection.

Le XVIIe siècle est un siècle majeur pour la langue et la littérature française, en particulier, pour les œuvres du théâtre classique avec les comédies de Molière et les tragédies de Corneille et Racine, ou pour la poésie avec Malherbe. Mais si le classicisme s'impose dans la seconde moitié du siècle sous le règne de Louis XIV, les chefs-d'œuvre qu'il a produits ne doivent pas éclipser d'autres genres comme les textes des moralistes et des fabulistes (Jean de La Fontaine) et le genre du roman qui s'invente au cours de cette période avec les romans précieux, les histoires comiques et les premiers romans psychologiques comme la Princesse de Clèves, ou encore la poésie baroque de la période Louis XIII.

Le pouvoir royal intervient dans le monde des arts par le soutien qu'il apporte aux artistes instituant ainsi ce qu'on a appelé le « classicisme français » et par la création en 1635 de l'Académie française qui établit une norme pour le vocabulaire, la syntaxe ou la poétique comme le montre en 1637 la querelle du Cid. Si le XVIe siècle s'était occupé d'enrichir la langue française pour la rendre rivale des autres langues anciennes et si les auteurs accueilleraient volontiers toute invention, le XVIIe siècle se charge de l'épurer et d'établir des règles.

La notion de «**classicisme**», dont le terme apparaît au XIXe siècle, pose certains problèmes de définition. Par conséquent, il peut être utile de revenir sur l'histoire du mot pour comprendre son utilisation. Le terme se réfère à classicus en classe de latin le plus heureux de la société. Par glissements successifs, le terme désigne la dernière classe des auteurs, c'est-à-dire les

écrivains de référence, ceux qui ont étudié en classe. C'est de ce sens que le mot a été utilisé pour désigner d'une part les auteurs de l'antiquité digne d'imitation et d'autres écrivains français du XVIIe siècle qui a développé une façon de mesurer et parce que de défendre le respect et l'imitation des anciens. Le classique terme est utilisé pour la première fois par Stendhal en 1817 pour décrire les œuvres qui sont modélisés art antique par opposition aux œuvres romantiques.

Classicisme se réfère à un moment de grâce dans la littérature française qui serait le plus parfaitement illustré l'esprit français. Ce moment correspond à la seconde moitié du XVIIe siècle ou, plus précisément entre 1660 et 1680. Cette vue est défendu par les historiens de la littérature du XIXe siècle. En conséquence, le **classicisme** a servi de repoussoir à tous ceux qui ont soutenu une littérature moins réglementée, à commencer par les romantiques. Le terme s'applique à une période classique de la littérature nationale est spécifique à la littérature française. Autres littératures européennes réservent ce terme pour les premiers auteurs classiques, c'est-à-dire les auteurs de la Grèce antique qui a servi ensuite comme un modèle dans toute l'Europe.

Classicisme, cependant, n'est défini que par rapport aux normes historiques. Il répond également aux critères formels. Les œuvres classiques sont basées sur un désir d'imitation et de réinvention des œuvres antiques. Ils respectent la raison et cherchent un équilibre basé sur l'harmonie. Par conséquence, de nombreuses œuvres du XVIIe siècle ont été écartées par les tenants du **classicisme** comme ils ne répondent pas aux normes conventionnelles. Le terme baroque a été plus tard emprunté à l'art pour désigner cette littérature qui ne rentre pas dans les cadres théoriques de l'époque, surtout la littérature de la première moitié du XVIIe siècle. Mais il est évident que les auteurs du XVIIe siècle n'étaient pas au courant de ces catégories et la littérature dite baroque a largement alimenté la littérature dite classique. La même chose s'applique à ce qui précède le maniérisme et rococo **classicisme** qui suivent. Roger Zubair définit le **classicisme** de la notion de goût qui désignerait une capacité à trouver un juste équilibre entre deux tendances opposées. Ce goût était né dans les salons mondains et ont profondément influencé la littérature de la seconde moitié du siècle.

Caractéristique

Le **classicisme** du XVIIe siècle est loin d'être limité à une imitation des anciens. L'esthétique apprise et **littéraire**, en fait d'inventer de principe afin assez contraignant qui apportera la critique moderne à assimiler **classicisme** et le respect. L'écriture classique se veut fonder sur la raison. Il est parfois vu l'influence du rationalisme de Descartes, mais il s'agit plutôt d'un intérêt à la perspicacité et l'analyse. Les héros et héroïnes

classiques ne sont généralement pas rationnels, mais leurs passions, souvent violentes, sont analysées par l'écriture qui les rend intelligible. Le **classicisme** est plus influencé par un désir de se soumettre à déraisonnable sur la raison pour un rationalisme véritable qui inspira plus tard les philosophes des Siècle des Lumières.

En créant un formulaire de commande, les auteurs classiques à la recherche du plus grand naturel. Donner l'impression d'une parfaite adéquation entre forme et le contenu et l'écriture qui coule de source est en effet l'idéal de style classique. À cet égard, la tension classique entre ce qui a été efficace avec le style baroque. Cette recherche d'une forme de simplicité dans l'écriture sera l'admiration de nombreux écrivains du XXe siècle tels que Valéry, Gide, Camus, et Ponge. Par conséquent, les règles de probabilité et de bienséance jouent un rôle majeur au XVIIe siècle. Ce n'est pas de représenter la vérité mais de respecter le cadre de ce que le public voit le temps que possible. Boileau pouvait dire dans sa Poétique que «la vérité peut parfois être peu probable».

Dans la première moitié du XVIIe siècle, nous apprécions le roman tragi-comique de l'intrigue et conceptions complexes. Comme dans le siècle, en particulier sous l'influence des théoriciens, les parcelles sont simplifiées et les décors sont dépouillés de réaliser ce que nous appelons aujourd'hui le théâtre classique. L'abbé d'Aubignac joue un rôle important dans la pratique du théâtre en 1657, il analyse le théâtre antique et le théâtre contemporain et en tire des principes qui constituent le fondement du théâtre classique. Cette réflexion sur le drame est alimentée tout au long du siècle par le savant et dramaturges. Boileau dans son Art poétique en 1674 et ne fera que prendre des mesures efficaces pour résumer les règles déjà appliquées.

Les règles du théâtre classique

Ces deux versets de Boileau résument les trois célèbres unités: l'action doit avoir lieu dans les vingt-quatre heures (**unité de temps**), en un seul endroit (**unité de lieu**) et devrait se composer d'une seule parcelle (**unité d'action**). Ces règles ont deux objectifs principaux. D'une part elle est susceptible de rendre l'action dramatique que les jeux n'ont pas besoin de changement et l'action se déroule dans un temps qui pourrait être le moment de la performance. D'autre part l'action est plus facile à suivre car les intrigues compliquées de nombreux caractères combinés sont interdites en faveur des parcelles linéaires centrées sur quelques personnages. Ces règles ont conduit à une forme d'intériorisation des actions. En fait, le mot a augmenté au détriment des dramatiques des morceaux classiques et de donner beaucoup de place pour l'expression de sentiments et de l'analyse psychologique.

La tragédie n'existe pas pendant le Moyen Age français. Il relancé au XVIe siècle, après la rediffusion du passé tragique. Il s'avère tout au long du XVIe et XVIIe siècles. Il évolue d'abord dans la soi-disant tragi-comédie d'intrigue en se nourrissant de plus en plus romantique. Mais dramaturges apprennent et préconisent un retour à un modèle plus compatible avec les anciens canons et devint finalement le type général de la période classique. Par conséquent, les règles ci-dessus s'appliquent principalement à la tragédie.

La tragédie est alors définie d'abord par son sujet et les personnages. Une pièce de théâtre tragique, doit avoir un sujet mythique ou historique. Ses personnages sont des héros, des rois, ou tout au moins des personnages de la haute noblesse. Le style doit être adopté conformément à la hauteur de ceux qui prononcent le texte. La plupart des tragédies sont écrites en alexandrins et ils ont encore rencontré un grand style. Il a souvent été comparé la tragédie et à la fin malheureuse. S'il est vrai que la plupart des tragédies finissent mal, ce n'est pas un critère définissant parce que certaines tragédies fin heureuse, ils sont appelés tragi comme le Cid.

Comme dans le théâtre antique, la tragédie a une fin. Le moral doit permettre aux spectateurs d'améliorer la lutte contre le moral, certains de leurs passions. D'après Aristote, il est considéré que la tragédie doit inspirer «la pitié et la terreur» contre le destin des héros écrasés par les conséquences de leurs erreurs. Ces deux sentiments doivent permettre aux spectateurs de dissocier les passions qui conduisent les héros à agir et donc de ne pas se reproduire. Par ailleurs, les théoriciens classiques ont pris pour la notion aristotélicienne de la catharsis, qui signifie approximativement purgation des passions. L'idée est qu'en voyant des personnages animés de passions violentes, le public jouera en quelque sorte leurs propres passions et la libérer. Le grand classique tragédien Racine. Il écrit des tragédies dans lesquelles les héros sont condamnés par le destin, pris au piège dans un destin qui révèle l'absurdité de leur existence et ne peut que conduire à des changements. La comédie de la période classique est fortement dominée par la figure de Molière, même si les comiques étaient très nombreux. La comédie est beaucoup moins explicite les règles encadrées par la tragédie car, considérée comme un genre mineur, les théoriciens ne sont pas intéressés beaucoup. Cependant, un auteur comme Molière essaie de rétablir la crédibilité à une forme de comédie inspirée et pourquoi les règles de l'unité d'action. Surtout, il travaille la comédie d'intrigue inspirée des comédies latines de Plaute et Térence. La dimension morale dans cette tragédie se reflète également dans la comédie. Les comédies se moquent en raison de défauts de spectateurs. Lorsque Molière ridiculise l'hypocrisie des hypocrites dans Tartuffe, il espère lutter contre cette hypocrisie. La célèbre

phrase «castigat ridendo mores» est d'origine incertaine mais elle a été reprise par Molière. Il exprime une idée développée par Horace dans son art poétique, et résume la volonté d'utiliser le rire comme un moyen d'enseignement. Le théâtre de Molière est à la fois classique et baroque.

Au XVIIe siècle les doctes de l'âge classique comme Nicolas Boileau dans son Art poétique ont cherché à renforcer la codification formelle entre tragédie et comédie en se référant à Aristote. L'esthétique classique, originalité française qui contrebat le foisonnement baroque, définira des règles qui feront d'ailleurs débat comme en témoignent la « querelle du Cid » avec les remontrances de l'Académie française et les préfaces des dramaturges comme celle de Bajazet de Jean Racine qui justifiera le remplacement de l'éloignement temporel par l'éloignement géographique. « La grande règle » étant de « plaire » aux esprits éclairés, l'art classique va recommander des conventions qui doivent conduire à la réussite et à la grandeur de l'œuvre de théâtre, celui-ci étant considéré alors comme un art littéraire majeur. Pour l'âge classique l'art a une fonction morale : le théâtre doit donc respecter la règle de bienséance en exclusion de tout ce qui irait contre la morale, la violence « obscène » ne doit par exemple pas être montrée sur scène, et les comportements déviants doivent être châtiés comme Don Juan à la fin de la pièce de Molière ou Phèdre dans l'œuvre de Racine. L'art doit « purger les passions (la catharsis aristotélicienne) avec la tragédie et corriger les mœurs en riant avec la comédie ». Cette bienséance et cette volonté morale s'accompagnent de la bienséance langagière, même si la comédie est plus libre dans ce domaine. La volonté d'exemplarité impose aussi un souci du naturel et du vraisemblable, parfois en conflit avec le vrai. Les auteurs doivent ainsi défendre la cohérence des personnages et rechercher l'universalité en se plaçant dans la continuité des Anciens dont la survie littéraire démontre qu'ils avaient su parler de l'homme avec justesse, ce qui demeure le but d'un théâtre moraliste et non de « pur divertissement ». L'esprit classique a aussi le goût de l'équilibre, de la mesure, de l'ordre, de la raison, et un souci d'efficacité d'où découle le principe d'unité. On définit donc la règle des trois unités : « L'unité d'action » évite la dispersion et l'anecdotique en renforçant la cohérence. « L'unité de temps » resserre l'action et la rapproche du temps de la représentation. « L'unité de lieu » cherche à faire correspondre le lieu de l'action et le lieu scénique : il s'agira donc d'un lieu accessible à tous les personnages (entrée, antichambre, salle du trône...)

Nombreux sont les auteurs de tragédies mais deux d'entre eux la conduisent à sa perfection : Pierre Corneille (1606-1684) et Jean Racine (1639-1699). Corneille prête un grand intérêt aux affaires d'État : le salut de Rome (Horace), le sort de la ville de Séville, menacée par les Maures (le Cid). Le Cid (1637) fait date dans l'histoire du théâtre. C'est

la première véritable œuvre classique. L'action des pièces de Corneille, pour la plupart historiques, est complexe et parfois chargée d'événements. L'auteur ne se lasse pas de peindre des individualités fortes et volontaires telles Rodrigue, Chimène, Horace, Auguste, Polyeucte pour qui l'appel de l'honneur est irrésistible. En choisissant ces exemples d'énergie humaine, Corneille donne des modèles de conduite dont la politique de la monarchie absolue avait besoin. Racine quant à lui appartient à la génération suivante, plus strictement « classique » et peint la passion comme une force fatale qui détruit celui qui en est possédé. Réalisant l'idéal de la tragédie classique, il présente une action simple, claire, dont les péripéties naissent de la passion même des personnages. Les tragédies profanes (c'est-à-dire Esther et Athalie exclues) présentent un couple de jeunes gens innocents, à la fois unis et séparés par un amour impossible parce que la femme est dominée par le roi (Andromaque, Britannicus, Bajazet, Mithridate) ou parce qu'elle appartient à un clan rival (Aricie dans Phèdre). Cette rivalité se double souvent d'une rivalité politique, sur laquelle Racine n'insiste guère.

Bibliographie :

1. Moyen Age et XVIe siècle, Hatier 1988, Anne Armand
2. Littérature, textes et méthode, Hatier 1996, Bruno Doucey, Adeline Lesot, Helene Sabbah, Catherine Weil
3. Littérature, XVIIe siècle, textes et documents, Nathan 1991, Claude Puzin, Henri Mitterand
4. Collection littéraire XVIIe siècle, Edition 1993, M. André Lagarde, M. Laurent Michard
5. Itinéraires littéraires du XVIIe siècle, Hatier 1998, Robert Horville
6. Fransız ədəbiyyatı antalogiyası, Bakı 2000, Hamlet Qoca

Нигяр Мирзоева

Классицизм во французской литературе

Резюме

В этой статье автор рассказывает о Классицизме — художественной направленности в искусстве и литературе 17-го— начала 18-го века, для которого характерна высокая гражданская тематика, строгое соблюдение правил и норм. Главной задачей классицизма было возвеличение французского государства и подчинение интересов отдельного человека интересам государства. Любовь, дружба, родственные связи — все приносилось в жертву во имя патриотического долга. В основе классицизма лежал принцип героической гражданс-

твенности. Особенностью классицизма как литературного направления было его обращение к античности. В классическом искусстве Древней Греции и Древнего Рима французские классицисты видели непревзойденные художественные образцы воплощения высоких нравственных идеалов. Они черпали свои темы из древней истории и мифологии и там же находили своих героев. Пышная античная оболочка была характерна для искусства Франции той эпохи. Классицизм достиг расцвета во Франции в 17-м столетии: в драматургии (Корнель, Расин, Мольер), в поэзии (Лафонтен), в живописи (Пуссен). Поэтика классицизма разделила все жанры на «высокие» (трагедия, ода, эпopeя) и «низкие» (комедия, басня, сатира и др.).

Nigar Mirzayeva

**Classicism in French literature
Summary**

In this article the author tells about the Classicism - the artistic orientation in art and literature of the 17th - early 18th century, which is characterized by high civilian subjects, strict observance of rules and norms. The main task of classicism was the exaltation of the French state and the subordination of the interests of the individual to the interests of the state. Love, friendship, family ties - everything was sacrificed in the name of patriotic duty. At the heart of classicism lay the principle of heroic citizenship. A feature of classicism as a literary trend was its appeal to antiquity. In the classical art of Ancient Greece and Ancient Rome, French classicists saw unsurpassed artistic examples of the embodiment of high moral ideals. They drew their subjects from ancient history and mythology and found their heroes in the same place. A lush antique shell was characteristic of the art of France of that era. Classicism reached its heyday in France in the 17th century: in drama (Cornel, Racine, Moliere), in poetry (Lafontaine), in painting (Poussin). The poetics of classicism divided all genres into "high" (tragedy, ode, epic) and "low" (comedy, fable, satire, etc.).

Rəyçi:

Gülbəniz Məmmədova
Filologiya Üzrə Fəlsəfə Doktoru

ZAMİRƏ HƏSƏNOVA
ADPU
zamira.bsu@gmail.com

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARININ TƏTBİQİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: ədəbiyyat, metodika, müəllim, fəal təlim, meyar

Key words: Literature, methods, teachers, active learning, criterion

Ключевые слова: Литература, методика, учитель, активного обучения, критерий

Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatlarının aparılması aktual məsələlərdəndir. Burada əsas məqsəd təhsilimizin dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etməsidir. Fəal təlimdə əsas məqsəd şagirdlərin intellektual səviyyəsinin artırılmasıdır. Fəal təlim anlayışının interaktivlik termini qarşılıqlı təsir, dialoq anlayışını bildirir. Müasir təlim metodlarının tətbiqi bir neçə ildir ki, ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilir. Fəal təlim dedikdə şagirdlərin fəal idrak fəaliyyətinə əsaslanan və əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlim nəzərdə tutulur. Müəllimin bələdçi rolunu oynaması fəal təlimin əsas prinsiplərindəndir. - Müəllim öyrədici və köməkçi suallar vasitəsilə diskussiya aparamalıdır. Bununla da şagirdlərin potensial imkanları nəzərə alınmalıdır. Fəal təlim səmərəliyi müəllimin fasilitator bacarıqlarından asılıdır. Müəllim hansı təlim materiallarından istifadə edəcəyini, təlim prosesinin məzmununu, əməkdaşlıq, dialoq prosesini və qiymətləndirmə meyarlarını müəyyən etməlidir. Ədəbiyyat dərslərində əşyavi informasiya və psixoloji mühit yaradılmalıdır ki, real həyatla əlaqəsi başa düşülsün. Şagirdlər həm tədris, həm sosial problemləri müstəqil həll edə bilsinlər deyə müxtəlif məlumat mənbələrindən lazımi məlumatları verilməlidir. Orta ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənni kurikulumu təhsilimizin inkişafının ən mühüm mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirmək olar. Fəal təlimdə istifadə olunan iş üsullarının bir qismi motivasiya çoxu isə tədqiqatın aparılması və yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində istifadə olunur. 6-cı ədəbiyyat: müəllim üçün metodiki vəsaitdə ədəbiyyat təlimi üçün daha aktual olan aşağıdakı iş üsulları vardır. Fasilələrlə oxu. Əsərin mətni əvvəlcədən hissələrə bölünür. - Bir hissə oxunduqdan sonra fasilə edilir və müəllim oxunmuş hissənin məzmununa dair suallar verir. Cavablar eşidilir və növbəti hissə oxunmağa başlanılır. Üçüncü, dördüncü hissələr də bu şəkildə oxunur və fasilələrdə məzmun üzrə müsahibə aparılır.

Bu əsərin sonunun necə olacağını düşünürsüz?

Azərbaycandan dünyaya baxsan, nə görərsən?

Bundan sonra hansı hadisələrin baş verəcəyini deyə bilərsiz?

Proqnozlaşdırılmış oxu. Bədii əsərlərin lirik əsərin məzmununun - öyrənilməsinə həsr olunan dərstdə əsərdən bir hissə oxunduqdan sonra fasilə verilir. Şagirdlər hadisələrin sonrakı inkişafı barədə ehtimallarını söylənirlər. - Müzakirə. Müzakirə mövzu üzrə ideal, məlumat, təəssurat təhlil və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir. Onun əsas vəzifəsi problemi təhlil edərək həlli yolunu tapmaq, düzgün qərar qəbul etmək üçün imkan yaratmaqdır. Müzakirə debat üçün hazırlıq mərhələsi kimi aparıla və ya debatla müşayiət oluna bilər. Müzakirə dinləmək, təqdim etmək, sual vermək mədəniyyətini formalaşdırmaq, şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünü, şifahi nitqini inkişaf etdirir. Müzakirədən əvvəl şagirdlərə müzakirə qaydaları xatırladılır. Müzakirə üçün ziddiyyətli yanaşmalara imkan verən mövzu, problem müəyyənləşdirilir. Rollu oyun. Rollu oyunun mahiyyəti hər hansı bir problemə fərqli mövqedən yanaşmalardan ibrətdir. Şagirdlər müxtəlif rolları öz üzərinə götürür və hər hansı bir hadisəni bu mövqedən qiymətləndirirlər. Bu, şagirdlərə hadisələrin iştirakçısı olmaq və mövcud vəziyyətdə başqalarının gözü ilə baxmaq imkanı verir. Məsələn: Şagirdlər müəllimin tapşırığı ilə əsərin qəhrəmanının hərəkətlərinə hakim, vəkil, zərərçəkmiş, şahid, valideyni kimi fərqli münasibət bildirə bilər.

Rollu oyun şagirdlərin fərqli düşüncə tərzinə malik həmyaşdlarını başa düşmələri üçün faydalı vasitələrdən biridir. O, problemə digər adamın gözü ilə baxmaqla yanaşı vərdiş halını almış stereotiplərdən uzaqlaşmağa və yeni davranış modellərinə yiyələnməyə imkan verir. Problem aktual, şagirdlərin həll etməsinə imkan verən səciyyədə olmalıdır. Şagirdlər problem üzrə tədqiqat aparır, mənbələrlə işləyir, öz mövqelərini dəqiqləşdirir, mülahizələrini əsaslandırmaq üçün dəlillər, faktlar seçir, fikirlərini müzakirə üçün təqdim edirlər. Müzakirə yönəldici və öyrədici suallar vermək və şagirdlərin cavablarını nəzərdən keçirməklə müəllim müzakirəni tənzimləmək lazımdır. Bu zaman cavabı “bəli” və ya “xeyr” olan qapalı suallar vermək məqsəduyğundur Venn diaqramı. Venn diaqramında bədii əsərləri, ədəbi qəhrəmanları, nəzəri anlayışları və s. müqayisə etmək lazımdır. Müqayisə aparmaq üçün kəsişən dairələr çəkilir, nəyin müqayisə olunacaq və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar cəhətlər kəsişmə dairəsində qeyd edilir. Məsələn dərslərdə qeyd edilən Əliağa Kürçaylının “Vətən” və Məmməd Araz “Azərbaycan-Dünyam Mənim” şeərləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri göstərmək üçün bundan istifadə edilir. Debat zamanı müzakirə aparan tərəflər bir-birini deyil, üçüncü dinləyiciləri inandırmağa onlara təsir göstərməyə çalışır. Debatda çıxış edən hər iki tərəfin qarşısında duran başlıca vəzifə öz mövqeyini əsaslandırmaq haqlı olduğunu müxtəlif sübutlarla əsaslandırmaqdır. Bunun üçün ilk növbədə inandırıcı dəlillər tapılması, əks tərəfi irəli sürdüyü dəlillərə tənqidi yanaşılması, onların əsaslandırması olduqca vacibdir Bu

zaman üçüncü tərəf-dinləyicilər onları daha çox inandıran tərəfin mövqeyini qəbul edir, seçimlərində onlara üstünlük verir və bunun səbəbini açıqlamaladırlar. Debat üçün seçilən mövzu aktual, maraqlı olması, çıxış edənlər fakt və sübutlarla danışmalı, müxtəlif səciyyəli suallardan istifadə etməli, dinləyiciləri inandırmalıdır. Əqli hücum. Bu, pedaqoji ədəbiyyatda “beyin həmləsi”də adlandırılır. Problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaların irəli sürülməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Əqli hücum tətbiq edilərkən sual lövhəyə yazılır və ya şifahi şəkildə verilir. Şagirdlər vaxt itirmədən problemlə bağlı yığcam şəkildə müxtəlif ideyalar, təkliflər irəli sürürlər, söylənilən bütün mülahizələr heç bir şərh verilmədən, tənqid münasibət bildirilmədən lövhədə qeyd olunur. Sonra təhlil, müzakirə təşkil edilir. Müxtəlif ideyalar qiymətləndirilir, leyhinə və əleyhinə fikirlər söylənilir. Nəticədə, şagirdlər müzakirə olunan problemin həlli üçün faydalı hesab etdikləri ideyaları seçirlər. Şaxələndirmə (klaster). Şaxələndirmə şagirdləri mövzu haqqında düşünməyə, əsas anlayışa aid əlavə məlumat, məna əlaqələri tapmağa sövq edir. Bu şagirdlərin mövzu ilə bağlı əvvəlki biliklərini nəzərdən keçirməyə, sistemə salmağa, söz ehtiyatlarını zənginləşdirməyə şərait yaradır. Bu məqsədlə şagirdlərə tanış olan mövzu ilə bağlı əsas söz və ya ifadələr lövhəyə yazılır. Şagirdlər bu anlayışla əlaqədar söz və ya ifadələri söyləyirlər. Əsas sözdən başlayaraq hər növbəti söz əlaqəli olan digər sözlər xətlərlə birləşdirilir. Vaxt bitdikdən sonra nəticə müzakirə edilir. Bütün məlumatlar ümumiləşdirilir. Təqdimat. İnteraktiv təlim zamanı təqdimat mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məktəblilər müxtəlif məlumatlar tədqiqatlar barədə əldə olunan nəticələri sinif qarşısında müxtəlif formalarda – çıxış, yazı işi, cədvəl, sxem təqdim edirlər. Təqdimat zamanı şagird problemin mahiyyəti ilə bağlı fikirlərini aydın şəkildə sinifə çatdırmalıdır. Mövzu, problem dəqiq şərh edilməli, informasiya-kommunikasiya vasitələri illüstrasiyalar, fotosəkillərdən, müxtəlif məzmunlu məlumatlardan istifadə olunmalıdır. İnsert. Bu mövzunun, problemin fəal şəkildə dərk etməlidir. Belə ki, mətn şagirdlərə paylanılır və işarələr sistemindən istifadə etməklə onun üzərinə qeydlər aparılır. – Ziqzaq. Metodik ədəbiyyatda “ziqzaq” əvəzinə “zəncirvari oxu” termininin işlədilməsi məqsədəuyğundur. Bu mətnin məzmununun qısa müddət ərzində daha çox şagirdin mənimsəməsinə imkanı verir. Şagirdlər dörd nəfərdən ibarət olan qruplara bölünür. Qruplardakı şagirdlər yenidən 1-dən 4-dək nömrələnir. Hər qrupdakı eyni rəqəmli şagirdlərdən ekspert qrupu yaradılır. Əsərin mətni qrupların sayı qədər hissələrə bölünür. Ekspert qrupları onlara verilən hissəni oxuyur, “mən əsas qrupa hansı fikri çatdıracağam?” sualına cavab verir. Qrupların daxilində müzakirələr aparılır, onun hər bir üzvünün mətni qavranılıb-qavranılmaması müəyyən edilir. Bununla yanaşı, ədəbiyyat təlimində özünü doğrultmuş, uzun illərin sınağından çıxmış ənənəvi metodlardan da yeri gəldikcə istifadə olunan bilər məsələ, müasir ədəbiyyat dərslərini ənənəvi metodunun tərkib hissəsi olan, kurikulumda alt standart kimi qeyd

edilən ifadəli oxusuz təsəvvür etmək qeyri mümkündür. Yaxud izahlı oxudan istifadə həmişə faydalı olmuşdur. Şagirdlərin müstəqil izah etməkdə çətinlik çətinlikləri mətləblərin, mətnaltı mənalara izahlı oxu ilə aydınlaşdırılmasına ədəbiyyat dərslərində tez-tez ehtiyac yaranır

Ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat təliminin məqsədi bədii ədəbiyyat nümunələrini, tarixi, ədəbi prosesi öyrənmək, təhlil etmək, qiymətləndirmək bacarığını formalaşdırmaq, şagirdlərin dünyagörüşünü zənginləşdirməkdən ibarətdir. Ədəbiyyat fənn kurikulumunda üç əsas istiqamətin ədəbiyyat və həyat həqiqətləri, şifahi və yazılı nitq üzrə aparılan işlərin məzmun standartları, təlim nəticələri, şagird nailiyyətinin qiymətləndirilməsi normaları müəyyən edilmişdir. Qeyd olunan məsələlərin həyata keçirilməsində fəal təlimin iş üsullarının özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır: Təlim prosesində şagird çevik, müstəqil düşünmə, əməkdaşlıq, dinləmə mədəniyyəti, yaradıcı və tənqidi yanaşma və s. kimi keyfiyyətləri qazanmış olur. İş üsulları şagirdlərin bir-biri ilə, müəllimlə ünsiyyət qurmaq cəhdlərini fəallaşdırır. Konkret vasitələrin tətbiqi şagirdlərin müstəqil problemini qoymağa və onu həll etməyə təhrik edir. Təlim prosesində öyrənmənin, idrak fəaliyyətinin yönləndirilməsinə, təlim məqsədinin düzgün müəyyən edilməsinə, sual və tapşırıqların adekvat seçilməsinə imkan yaradır. Ədəbiyyat dərslərində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqinin əsas amillərindən biri də tədris prosesində əyani və texniki vasitələrdən istifadə etməkdir. Təlim materiallarının dərk olunmasında əyaniliyin mühüm əhəmiyyəti vardır. O, şagirdlərin fikri fəallığının təmin olunmasına, biliklərin qavranılmasına şərait yaradır, ətraf aləmin dərk olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov O. Dərsdə interaktiv təlim metodlarının tətbiqi vasitəsilə şagirdlərə milli dəyərlərin aşılması // “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” Bakı: 2011
2. Ağayeva Ə. Təlim prosesi ənənə və müasirlik, Bakı:2006,
3. Ağayev F, Cəfərov E. Fəal təlim metodları və tədrisi prosesində onlardan istifadəyə dair // “Azərbaycan məktəbi”, Bakı: 2007
4. Yusufov F. A. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı: 2008

3.Гасанова

Активное интерактивное обучение в организации литературы Резюме

Активное интерактивное обучение в организации литературных классов имеет особое значение. В отличие от традиционного обучения,

учитель играет роль руководства в современном обучении. Он раскрывает секреты одной и той же вселенной перед учениками. Учитель ведет их к неиссякаемому источнику знания. Используя новые технологии обучения, урок преподавания в литературе делает его более интересным для студентов свободно высказывать свое мнение. В учебном процессе литературы вполне возможно использовать визуальные и технические методы. Использование активного обучения в литературных классах приводит к обучению - учить общение и сотрудничество между учениками, единство и сотрудничество учителей и учеников. Одним из наиболее важных помощников учебного процесса являются учебники. В то же время играет решающую роль в формировании научного мировоззрения студентов. Написание учебников на ясном, свободном языке играет позитивную роль в эффективности обучения

Z.Qasanova

**Active and interactive training in the organization of literary
Summary**

Active and interactive training in the organization of literary classes is of special importance. In contrast to traditional training, the teacher is guiding modern education. He reveals the secrets of the same universe in front of the pupils. The teacher conducts the pupils towards the inexhaustible sources of knowledge. The use of new teaching technologies makes the literature lessons of the teacher more interesting, giving pupils the opportunity to express their own ideas and express their views freely. It is quite possible to use visual and technical methods in the teaching process of literature. The use of active learning in literary classes leads to learning-teaching communication and collaboration between pupils, togetherness and collaboration of teachers and pupils. One of the most important tools in the training process is textbooks. At the same time plays a crucial role in the formation of students' scientific outlook. Writing textbooks in clear, fluent language plays a positive role in training effectiveness.

Rəyçi: Zahid Xəlil

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KÖNÜL İSGƏNDƏROVA
Azərbaycan Universiteti
konul-isgenderli@mail.ru

UOLT UITMENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMİ

Açar sözlər: Uolt Uitmen, şeir, topla, şəxsiyyət, xarakter, “ Otun yarpaqları”

Key words: Walt Whitman, poem, collection, personality , character, “Leaves of Grass”

Ключевые слова: Уолт Уитман, стих, сборник, личность, "Листья травы"

XIX əsr Amerika ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Uolt Uitmenin yaradıcılığında həm romantizmin, həm də realizmin xüsusiyyətləri üzvi vəhdət təşkil edir. XIX əsrdə Amerikada insanların taleyi əsas problemlərdən biri olduğundan bu , Uitmen yaradıcılığının əsas mövzusu idi. Uitmenin sosial-ictimai məzmunlu əsərlərində fərdin ictimai tələbatları, cəmiyyətdə yaşamağa «məhkumluğu», insanda xüsusiyyətlə ümumiliyin vəhdətini əsaslandırır. O, siyasi məsələlərdən yan keçməyərək, onları (sosial- siyasi problemlər nəzərdə tutulur) romantik təfəkkürün süzgəcindən keçirərək, psixoloji, fəlsəfi məqamlarla zənginləşdirir və poetik obrazlarla yüksək ifadəsinə nail olur. Uitmen fərdi şüurun ictimai şüura interpretasiyasını, cəmiyyət həyatında özünəməxsusluğunu itirməməsi, onun iqtisadi, sosial, siyasi cəhətlərini bədii xarakterlərdə əks etdirməyə çalışdı. O, insanın sosiallaşmasının əsaslarını şərh etməyə çalışdı. Uitmen yaradıcı insanın siyasi proseslərə fəal münasibətini dəstəkləyirdi.

Lakin, sosial-siyasi proseslərə bəzən liderlər, ictimai və mənəvi ideoloqlar səviyyəsində nüfuz edən romantizmin bir çox nümayəndələri sonralar ictimai-siyasi hadisələrin, inqilabi proseslərin gözlənilməz yön almalarından məyus olur, ciddi üzüntülər keçiriridilər. Bu vaxt mövcud reallıq, yaşanan gerçəkliklə gələcəyə olan ümid, həqiqətlə ideal arasındakı ziddiyyətlərin barışmazlığı kəskin pessimizm doğururdu [5].

U.Uitmen humanist şair idi; əsərlərinin mərkəzində daima şəxsiyyət dururdu. Uşaqlıq illərindən bəri xəyalpərəst insan olan şair orta yaşa çatdıqda qələminin gücü ilə bu xəyalları reallaşdırmağa qərar verir. Şairi həmişə xalqın taleyi həddindən artıq çox maraqlandırır, o öz etiraflarında qeyd edirdi ki, gəzintilər zamanı “kütlə”nin psixologiyasını, hərəkətlərini, əhval-ruhiyyəsini müşahidə edir [1,250].

Sinfi bərabərsizliklər onun maraq dairəsində deyildi; fəhlələr, fermerlər onu daha çox cəlb edirdi, buna görə də əsərlərində hər zaman

zəhmətkeş insanlarla qarşılaşırıq. Ömrünün sonunadək üzərində çalışdığı “Otun yarpaqları” (“ Leaves of Grass ”) toplusunda şair başdan sonadək insanı təcəssüm edir. Kitab unikalılığı ilə seçilir, Uitmen bu kitab vasitəsilə özünəməxsus daxili aləmini ifadə edir. U. Uitmen bu kitabı haqqında deyirdi: “ Otun yarpaqları” mahiyət etibarilə Şəxsiyyət haqqında, insan haqqında danışmaq, sərbəst, dolğun və düzgün danışmaq cəhdi idi. Mən belə bir şeyə müasir ədəbiyyatda rast gəlmədim” [1, 256]. Topludakı şeirlərdə köhlələr, fəhlələr, işçi qadınlar, rəhbərlər, zəncilər, dənizçilər, kəndlilər, hər-kəs dilə gəlir, sənətkarın daxili aləminə nüfuz edib onun dili ilə danışır. - Əsərdə təsvir olunan lirik qəhrəman o dövrün tipik romantik qəhrəmanlarından kəskin şəkildə fərqlənir. Belə ki, şair burda qəhrəmanını onun ictimai və siyasi baxışlarıyla birlikdə təsvir edir.

U. Uitmen insanı ilahi ruhun daşıyıcısı hesab etmiş və bütün insanların bərabərliyi ideyasını irəli sürmüşdür. Şair özünü “şəxsiyyətin nəğməkarı” adlandırmış, bütün yer üzünün insanlarına müraciət etmişdir:

Və mən bilirəm ki, ilahi ruh var

Və bütün insanlar, onlar nə vaxt anadan olsalar da

Mənim qardaşlarımdır və qadınlar – mənim bacım və sevgililərimdir.

Bizim hər birimiz özündə yer üzünün böyük məqsədini daşıyıq,

Bizim hər birimiz bərabər dərəcədə ilahiyik [4].

“Otun yarpaqları” toplusuna daxil olan “Özüm haqqında nəğmə” (“Song of Myself”) əsəri əlli iki parçadan ibarət poemadır. Məzlum insanların səsi olan şair bir az qəribə də olsa ən uzun əsərini “Özüm haqqında nəğmə” adlandırmışdır. İlk olaraq özünü tərifləyəcəyi hissi yaransa da, əsəri oxuduqca aydın olur ki, haqqında danışdığı özü yox, elə xalqdır [2].

“Mən sizin səsinizəm. Sizdə o səs susurdu- məndə dilə gəldi. “[1, 257]

Bu misralarda şair Amerikan xalqının adından çıxış edir, o, sanki bütün insanların adına yaşayır, bütün insanların adına düşündür, bütün insanların adına danışır. Şairin əsərdəki lirik məni nəhəngdir, eyni zamanda lirik bizi ifadə edir [3].

“Özümdə mən bütün canlıları – kişiləri və qadınları vəsf edirəm.” [1, 258]. Sətirləri vasitəsilə şair özünü poeziyada demokratiyanın carçısı kimi qələmə verir, cinsi ayrı-seçkilik salmadan bütün insanların bərabər olduğu cəmiyyəti simvolizə edir, qadınlara inkişaf nəminə keçməli olduqları yolu göstərir.

“Şəhər gördüm yuxuda, elə bir şəhər ki, bütün ölkələr

birləşib hücum etsələr də məğlub olmaz.

Yuxuda gördüm ki, bu heç zaman görünməmiş bir Dostluq şəhəridir.

Bu şəhərdə məhəbbət hər şeydən uca tutulur, müqəddəs sanılır.

Şəhər sakinlərinin hərəkətlərində, onların hər kəlməsində, hər

baxışında gördüyüm məhəbbətdi. “[2, 5]

“Şəhər gördüm yuxuda” şeirində şair şəhər sakinləri qismində insanı vurğulayır, məhəbbətin necə bir ülvî duyğu olduğunu, məhəbbətlə qurulmuş bağların Amerikanı, o cümlədən insanlığı, bəşəriyyəti xilas edə biləcəyini oxuculara çatdırmaq istəyir.

U.Uitmen digər bir şeirində məhz müharibəni də vəsf etməkdən çəkinmir. O özünün “Nə zaman ki, sakitlikdə düşündüm” adlı şeirində azad Amerika, bütöv Amerika uğrunda müharibəni tərənnüm edir. Beləliklə, biz Uitmendə “həqiqət və güc” ideyasının materialist versiyası ilə tanış oluruq. İnsan ancaq bədəninin istəklərini, instinktlərini deyil, könlünün istəklərini, ali və nəcib hissləri, mərhəmət və məhəbbət duyğularını dinləsə, qəlbinin dərinliklərindəki işığı üzə çıxara bilsə, dünya da gözəlləşəcəkdir. Dünyadakı gözəllikləri görən insanın yaratdıqları da gözəl olur. Rəssam da başqalarına göstərmək üçün çəkdiyini əvvəlcə öz təxəyyül dünyasında görməlidir. Bəstəkar da öncə haradansa qulağına gələn gözəl səsləri özü eşitməsə, onları səsləndirə bilməz. Başqa sözlə, sənət əsərləri sınaq - səhv metodu ilə yaradıla bilməz. İnsan bədəni dünyanın, kainatın bir zərrəsi, insan ruhu isə dünyanı, kainatı ehtiva etmək qüdrətində imiş!

Bunu bədənə yox, ruha tapınanlar, cismani ehtiyac üçün yox, ruhani ehtiyac üçün yaşayanlar, dünyanı ruhun işığında seyr edənlər daha yaxşı bilirlər! Kimsə deyib ki, “çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilir”. Lakin çox gəzənlərin çoxu könül evindən bixəbər qalıblar. Gəzdikləri və gördükləri dünya yox, dünyanın görüntüsü olub.

Əsl dünya, mahiyyət isə kənarda deyil, içəridə, qəlb aləminin, ruhani dünyanın dərinliklərində imiş! Mütləqi də, mahiyyəti də, sonsuzluğu və əbədiyyəti də insan ancaq ruhunun ənginliyində tapa bilər! İnsan dünyadan, onun nemətlərindən nə isə tapıb yeyə bilər. Lakin nə qədər çox yesə də, yeyə bilmədikləri daha çox olacaqdır. Qarın doyacaq, göz doymayacaqdır. Nə qədər pul toplasa, əmlak toplasa, bunlar dünya müqabilində sonsuz kiçik olacaq; gözü yenə başqalarının əlində qalacaqdır. Yığdığı əmlak, var-dövlət onun özündən daha çox yaşayacaq, özünə qalmayacaqdır [6].

Əsərlərində şair öz dövrünün poeziyasına meydan oxuyur. Uolt Uitmen şəxsiyyəti hər şeydən uca tutaraq, dünyanı insanın ayaqları altına sərməsi nəticəsində dövrünü qabaqlamış, poeziyada yenilik yaratmışdır. Onun əsərlərində yaratdığı insan xarakteri dövrün digər insan tiplərindən mənəvi-psixoloji cəhətdən güclü olması ilə seçilir. Şair cəmiyyətə, mühitə, baş verən hadisələrə münasibətini özünəməxsus şəkildə bildirirdi.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1.Əliyeva Ü., Quliyev Q. Amerika ədəbiyyatı: tarixi öçerklər. Bakı – 2016
- 2.Uolt Uitmen, Şəhər gördüm yuxuda (tərcümə edən: Muradxanlı .Ə) Ədəbiyyat qəzeti, Bakı-2009, 23 oktyabr, № 40, 5 s.
- 3.Whitman W., Çimen Yaprakları*. * Sel – 2016, 9 s.
- 4.<http://www.azkurs.org/azyarbajan-milli-elmyar-akademijasi-m-fczuli-adina-yaljazmala-v3.html?page=37>
- 5.Reumhttp://lib.bbu.edu.az/read.php?item_type=dissertation&file_type=pdf&file=15e:
6. http://anl.az/down/meqale/edebiyyat/edebiyyat_oktyabr2009/92311.htm

Isgandarova Konul Habil

The problem of personality in Walt Whitman's works

Sammary

The book “Leaves of Grass” contains numerous poems by Walt Whitman. For example: “Song of Myself”, “I Hear America Singing”, “To Think of Time”, “The Sleepers”. The book describes the American life in the XIX century and the poet's dream of America. Discussion about the book is often focused on its first major edition. Whitman successfully made philosophy and religion the main points in his poetry.

Whitman regarded the role of character in forming and identity problem in his works. He took his attitude toward time, environment and events as heroes' personal, personalized thought. “*Leaves of Grass*”, his masterpiece, was revolutionary in both its style and content, praising the divinity of the self, of the common individual.

He gave a special place human relations, interpersonal communication and confliction in his works. The formation of the identity of literary heroes of life. Whitman can be called the father of free opinion and a reminder of ideal life, love, human, peace and equality .

Искендерова Кенуль Хабил

Проблема личности в творчестве Уолта Уитмана
Резюме

Книга "Листья травы" содержит множество стихотворений Уолта Уитмана. Например: "Своя песня", "Я слышу как Америка поет", "Думать о времени", "Тапочки". В ней описывается американская жизнь 19 века и мечта поэта об Америке. Первое издание этой книги чаще всего надлежит обсуждению. Главной тематикой поэзии Уитмана являются философия и религия. Он, в произведениях, определил свое отношение окружающей среде и ко времени, как личное и своеобразное и своеобразное мышление, присущее герою произведения. Роман "Листья травы" являющийся его шедевром, сделал революцию как в стиле так и по содержанию. Формирование личности художественных героев его произведений связано с задачей определения жизненной позиции. В своих произведениях он уделил особое место человеческим отношениям, межличностному общению и конфликту. Уитмана можно назвать "отцом" выражения свободного мнения и сторонником идеальной жизни, любви, гуманизма, мира и равенства.

Rəyçi: Ülviyyə Rəhimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YASƏMƏN KƏRİMOVA
Azərbaycan Universiteti
brleejasmin@gmmail.com

TONİ MORRİSONUN YARADICILIĞINDA QADIN VƏ ZƏNCİ PROBLEMİ

Açar sözlər: T.Morrison, “Sevgili” əsəri, irqi ayrı-seçkilik, qadın, qul, afro-amerika

Key words: T.Morrison, “Beloved”, race-diacrimination, woman, slave, afro-amerikan

Ключевые слова: Тони Моррисон, “Любимый”, дискриминация людей негритянского происхождения, рабыня, афро-американец

İki əsrlik inkişaf diapozonuna malik Amerika ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının müstəsna istiqamətlərindəndir. Uzun müddət Amerika ədəbiyyatı nəzəri baxımdan Avropa ədəbiyyatını izləmiş və bu ədəbiyyatın təsiri altında formalaşmışdır. Afro-Amerika ədəbiyyatının yaranması bilavasitə Amerika qitəsinə zəncilərin gəlişi ilə əlaqədardır. 1619-cu ildə afrikalılar ilk dəfə Virjinya ştatının Ceymstaun şəhərinə gəldilər. Təbii ki, Amerikanın bu yeni sakinləri əsrlərlə yaddaşlarında kodlaşmış mədəniyyətlərini də özləri ilə bərabər gətirmişdilər. Zəngin tarixə, irsə, mədəniyyətə və folklora malik olan Qərbi afrikalıların əksəriyyəti əsl nağıl ustası idilər. Bu isə gələcəkdə sintetik xarakterə malik ABŞ ədəbi-bədii fikrinə fərqli bir ədəbiyyatın yaranmasına zəmin yaratmağa kifayət edirdi. Daha dəqiq desək, Afrika qitəsinin kökü eramızdan əvvəl gedib çıxan qədim mədəniyyəti əsasında yaranan Afro-Amerika ədəbiyyatı, şübhəsiz öz mənbəyini zəngin bir mədəni irsdən götürür, köklü ənənələrə əsaslanırdı.

Azadlıq, köləlik, işgəncə, səfalət, zorakılıq kimi açar sözlərin təmsil etdiyi Afro-Amerika ədəbiyyatının bədii nümunələri Amerikada qərarətililərin genlərinə yazılmış bu psixi sarsıntıları təsvir etsə də, Harriet Biçer Stouna qədər heç bir yazıçı ağdərililərlə fəal mübarizədən üzü ağ çıxıbilməmişdir. Etnik-milli mənsubluğunu dərk etmək, müəyyənləşdirmək axtarışı irqi ayrı-seçkiliyə, ədalətsizliyə qarşı qəzəb, çoxluq təşkil edən ağlar tərəfindən II dərəcəli insan hesab olunmaları, təhqir və təqib edilən zəncilərin hisləri, ağır həyatları XX əsrin görkəmli zənci yazıçı və şairləri Lənqston Hyugz, Riçard Rayt, Ceyms Bolduin, Ralf Ellison, Toni Morrison və bir sıra Afrika mənşəli Amerika müəlliflərinin əsərlərində realist boyalarla təsvir olunmağa başladı.

Morrison köləlik dövrünün dəhşətlərindən, zəncilərin linç (vəhşicəsinə divan tutmaq) edilməsindən, qərarətililərlə it, yaxud at arasında cüzi fərq görən ağdərili irqçilərdən yazır. Amma bununla yanaşı, onun

əsərlərində qara irqçilikdən də bəhs edilir, oxucu Morrisonun romanlarında ağları İblisin qulları, şər qüvvələrin tərənnümçüsü sayanlarla da tanış olur. Onun qəhrəmanlarının çoxu öz keçmişlərini, tarixi köklərini axtara-axtara Şimaldan Cənuba qayıdırlar. Zənci ədəbiyyatının ənənələrinə uyğun olaraq Cənubdan Şimala, köləlikdən azadlığa getmək əvəzinə, Morrisonun qəhrəmanları bəzən əks istiqamətdə hərəkət edirdilər.

Morrison öz əcdadlarına, qaradəriliyə bəşər tarixindəki miflərinə əsaslanaraq köləlik dövründən, Harlem intibahından bu günədək onların keçdiyi yolu, ağrıları və nailiyyətləri özünün lirizmlə dolu, mifoloji elementlərlə zəngin əsərlərində əks etdirir.

Onun deyilən aspektləri əhatə edən irsinə “Sevgili”, “Solomonun nəğməsi”, “Qətran müqəvvə”, “Mas-mavi gözlər”, “Caz”, “Sula”, “Cənnət” və “Mərhəmət” əsərləri daxildir.

Toni Morrisonun bütün romanları Amerikada köləliyin və kölələrin tarixindən bəhs edir. Zəncilərin bu ölkədəki həyatının elə bir mühüm dönəmi yoxdur ki, onun həm maddi, həm də mənəvi aspektləri istedadlı yazıçının qələmiylə təsvirini tapmasın.

Postmodernizm sanki qarışıqlığın məcmusudur – burada hər şey var – mif də, tarix də, din də, elə həyatın özü də. Afro-Amerika nəsrinin güclü siması Toni Morrison postmodernist yazıçı sayılır. Bütün Amerika onu əsasən də “əyalət romanı”nın yaradıcısı kimi tanıyır. O, postmodernist nəsrində əcdadlarının keçmişini tədqiq edir. Morrisonun nəsr üslub və məna çalarlılığına görə zəngindir. [1,p.58]

Morrisonun əsərləri bu gün də tənqidçilər arasında mübahisə və qarşıdurmalar yaradır. Bunlardan ən başlıcası Morrisonun yaradıcılığının “feminist” və ya “qadın” ədəbiyyatı olub-olmaması məsələsidir. Onun əsərlərini qadın oxucusu baxımından təhlil edərkən Morrisonun əsərlərini qadın romanları kimi qiymətləndirmək olar. Həqiqətən də, qadın problemi onun yaradıcılığının mərkəzi problemlərindən biri olaraq qalır.

Yazıçının bir çox qadın qəhrəmanlarını irqi cəhətdən fərqli cinsdən və dini məzhəbdən kənar hesab etmək olar. Bu qadın obrazları zamandan kənar ola bilir və özlərini arxetipik obrazlar kimi təqdim edirlər. Məhz həmin mistik qadın obrazları Morrisonun bədii aləminin xüsusi mifoloji motivini yaradırlar. Əlbəttə ki, onun yaratdığı qadın qəhrəmanlarının fərqli cəhəti fərdilik və müstəqillikdir, lakin bu, Morrison yaradıcılığını feminist saymağa imkan vermir. Feminist ədəbiyyatı daha çox kütləvi ideoloji mübarizə alətidir. Morrisonun romanlarında isə ümumbəşəri, köhnə, hər iki cins üçün eyni məna kəsb edən problemlərə toxunulur. Demək olar ki, onun yaratdığı qadın qəhrəmanlarının heç biri karyera, nüfuz, maddi imkan qeydinə qalmırlar və asanlıqla təəssüf hissi keçirmədən maddi dünyanın dəyərlərindən və atributlarından imtina edirlər.

Yazıçıya daha çox məşhurluq gətirən, nüfuzlu mükafatları qazandıran romanı “Sevgili”dir. Bu əsər ingilis dilində yazılmış 100 ən yaxşı romandan biri hesab olunur. Əsərin süjet xəttində nizamsızlıq (xaotiklik) var. Buna görə də oxucu hadisələri təhlil etməkdə bir az çətinlik çəkə bilər. Romanın əvvəlində oxucunun beynində bir çox suallar yaranır. Cavabları tapmaq üçün isə çox da uzağa getmək lazım deyil. Diqqətlə oxuduqda bütün sualların cavabını elə əsərin özündə tapmaq mümkündür. “Beloved” (“Sevgili”) əsəri 1987-ci ildə yazılmışdır. Bu əsərdə hadisələr Seti və onun balaca qızı Denverin qaçaraq köləlikdən qurtulmaqları ilə başlayır. Toni bu əsərdə qara dərilili insanların ağır qul həyatından, onların qurtuluş yolunda çəkdikləri əzablardan danışır. Hadisə 1873-cü ildə Sinsinatidə, Ohayo ştatında, ABŞ vətəndaş müharibəsindən sonra baş verir. Əsərdə ana övladının qul olaraq yaşamağındansa, onu öldürməyi daha üstün hesab edir. Toni Morrisonun əsərində ölü uşağın ruh kimi qayıdışı təsvir olunur. Əsərdə əsas xarakterlər Seti, Sevgili, Denver, Pol Di, Bebi Saqz, Halle, məktəb müəllimidir. Setinin başına gələn dəhşətli hadisələrin təsviri Toni Morrisonun doğulduğu gündən gözünün önündə baş verən amansızlığın təcəssümüdür. Tək başına bir qadın olmaq hər dövr üçün çətin olmuşdur, Seti bir qul olaraq çəkdiyi əzablardan qurtulmaq üçün qaçarkən Halle(həyat yoldaşı) görüşəcəkləri yerə gəlmir. Seti azadlıq uğrunda mübarizəni tək başına aparır. Onun bir ana olaraq böyük qızının ölümündən, oğullarının 13 yaşında evini tərk etməsindən sonra bütün əzabları illər keçsə də azalmır. O, özünü bağışlaya bilmir. O, övladlarının da özü kimi qul həyatı yaşamaması, onun çəkdiyi əzabları çəkməməsi üçün əlindən gələn hər şeyi edir. Onun balaca qızı Denver çox utancaq və evə qapalıdır. 124 nömrəli evdən kənara uzun zaman çıxmır. O, evdən təkbaşına çıxmağa çox qorxur və bir gün bu qorxu ilə üzləşməli olur. Bebi Saqzın ölümündən sonra Setini 2 oğlu Hovard və Baqler evdən gedirlər. Seti inanırdı ki, onun oğulları 124 nömrəli evdə illərlə var olan qəzəbli ruhun varlığından qaçmışdılar. Hansı ki, hər kəs evdə var olan ruhun onun ölmüş qızı olduğuna inanırdılar. Pol Di Setinin evində qalarkən bu ruhu evdən qovmağı bacardı. Lakin onlar bir gün evə qayıdarkən bir qızı evlərinin önündə gördülər. Bu qız onların yeni qurmağa başladıkları həyatı dəyişdi. Seti onun qızı olduğunu hiss edəndə əlindən gələn hər şeyi edir ki, qızı onu bağışlasın. Denver sonunda hər şeyin öz öhdəsinə düşdüyünü anlayır.

"I had eight. My first-born. All I can remember of her is how she loved the burned bottom of bread. Can you beat that? Eight children and that's all I remember." [3, p.2]

"Mənim səkkiz dənəsi varım idi. Böyük qızım. Bircə o yadımdadır ki, çörəyin qızarmış qırağını yaman xoşlayırdı. Necədir səninçün? 8 uşaq doğmuşam, yadımda qalan yalnız budur." [2, p.34]

-Bebi Saqz 8 övladından yalnız böyük qızının çörəyin qızarmış qırağını yeməyi xoşladığı yadındadır.Bu, həqiqətən də Bebi Saqzın ana olaraq əzablı həyatının sübutudur.Yəni, bu dövrdə qulların öz övladlarının taleyinin necə olacağı barədə heç bir məlumatı yox idi, onların uşaqları doğulur və qul olaraq satılırdı.Və gələcəkdə onların harda olacağı, necə əzablı həyat sürəcəyi məlum deyil.Toni Morrison məhz bu sözlərlə, Bebi Saqzın timsalında o dövrdə anaların yaşadığı faciəvi dramı oxuculara çatdırır. Sethe says:

"Beloved ,she my daughter. She mine. She had to be safe and I put her where she would be.""Beloved, o mənim qızımdır. O mənimdir. O, təhlükəsiz bir yerdə olmalıydı,mən onu elə bir yerə göndərdim."[2,p.300]

Seti övladlarını itirməkdən ,onlardan ayrı düşməkdən çox qorxurdu.Buna görə də o "Sweet home"("Sevimli ev") dan qaçmağı planlaşdırdı və bunu bacardı. Lakin o dahada böyük fədakarlıq etməyə məcbur oldu və onu qoruya bilmək üçün qızını öldürmək yolunu seçdi. Bir ana üçün bundan dəhşətli və acınacaqlı başqa vəziyyət ola bilməzdi.

"Sevgili" əsərində "Amerika gerçəkliklərini" təsvir etdiyi üçün Toni Morrison Nobel mükafatı laureatına layiq görülən ilk afro-amerikalı qadın yazıçısıdır.Bu günümüzdə də zənci və qadın problemi tam həllini tapmamışdır. Amerika Birləşmiş Ştatları üçün insanların irqi ayrı-seçkiliyi məsələsi hər zaman problem olub. Quldarlığın ləğvindən 150 ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, irqi məsələ aktuallığını hər zaman qoruyub saxlayıb.XXI əsrdə insanların dünyaya baxışlarının tam dəyişdiyi bir dövrdə ABŞ-da insanlar dərisinin rənginə görə öldürülür, döyülür və işgəncələrə məruz qalır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ədəbi Əlaqələr ("Bakı elm və təhsil"-2016)
2. Toni Morrison Seçilmiş əsərləri ("Şərq-Qərb",Bakı-2011)
3. Toni Morrison Beloved(Alfred A.Knopf ,New York -1987)

Y.Karimova

The problems of woman and race-discrimination in Toni Morrison's works Sammary

This article is about the problems of woman and race-discrimination in Toni Morrison's literary legacy .Ton Morrison has dramatically changed the history of American literature in the 20th century, describing the horrors of the black skins.

There is no such novel that there is no mention of black people. Although her novels typically concentrate on black women. The central theme of Morrison's novels is the black American experience; in an unjust society her characters struggle to find themselves and their cultural identity. Her use of fantasy, her sinuous poetic style, and her rich interweaving of the mythic gave her stories great strength and texture. For example : " In *The Bluest Eye* ", " *Sula* ", " Song of Solomon ", " *Beloved* ", " *Jazz* ", and " *Paradise* ". In particular " *Beloved* " reflects the analysis of black slave's life in this article. She received the Nobel Prize for Literature in 1993. " *Beloved* " is one of the most important works in Afro- American literary.

Я.Керимова

**Проблема женщин и людей негретянского происхождения в
творчестве Тони Моррисона
Резюме**

Главная тема статьи проблема женщин и афро-американцев в литературном наследии Тони Моррисона. Описывая трагедии афро-американцев-рабов , Тони Моррисон полностью изменила историю литературы Америки XX века. У нее нет ни одного романа, где не описывалась бы жизнь афро-американцев. Также ориентированы на тематике об афро-американских женщин. Главные темы романов Тони Моррисона исходят из практики афро-американцев, которые хотят утвердиться в плане культуры и личности в этом несправедливом обществе. Фантазия, тонкий поэтический стиль, смешивание мифов дает ее рассказам огромную силу и построение. Ее произведения, такие как "Самые голубые глаза", "Сула", "Песнь Соломона", "Возлюбленная", "Джаз"и "Рай".В этой статье, анализируется жизнь афро-американцев - рабов, на основе ее романа "Возлюбленный". Произведение "Возлюбленная" считается одним из важных произведений в афро-американской литературе. В 1993 году она была удостоена Нобелевской премии.

Rəyçi: Ülviyyə Rəhimova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

RƏY

KAMİL BƏŞİROV

Filologiya elmləri doktoru, professor

“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ”

Azərbaycan Tibb Universitetinin dosenti Nağdəli Zamanovun “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti” monoqrafiyasının III cildi oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Ümumilikdə monoqrafiya 3 cildən, 55 fəsil və yarım fəsildən, 1490 səhifədən ibarət olan bu monoqrafiya Azərbaycan nitq mədəniyyətinin inkişafına mühüm töhfədir. Əgər monoqrafiyanın I cildində Heydər Əliyevin nitqinin arxitekonikasına (nitqin süjet xətti, məntiqi ardıcılıq, giriş və sonluqlar), nitqin ekspressivliyini yüksəldən ünsürlərə (nitqdə fəlsəfi fikirlər, səmimiyyət, qətiyyət, nikbinlik, proqnozlar, poetik çalarlar), eləcə də üslublara (elmi, publisistik, məişət, dini) xüsusu diqqət yetirilmişə, II hissədə əsas və köməkçi nitq hissələrinin, sinonimlər və frazeoloji birləşmələrin üslubiyyət yaratması, mürəkkəb cümlənin, ritorik sualların yeri yetərinə araşdırma mövzusu olmuşdur. III hissədə isə müəllif Heydər Əliyevin dilində şifahi söylənilən nitqdə etik və estetik mətnlərin auditoriyalara ünvanlanmasını dilçilik nöqteyi-nəzərindən araşdırmışdır.

Azərbaycan xalqının əsrlərlə formalaşdırıb bu günə gətirib çıxartdığı etik dəyərlər Heydər Əliyevin dilində ciddi elmi-tədqiqata cəlb olunmuşdur. Zəngin siyasi nətiqlik təcrübəsinə malik Heydər Əliyevin nitqində etik və estetik dəyərlərin araşdırılması bu yolda irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi şifahi, spontan söylənilən nitqlərdə etik və estetik mətnləri dinləyici şüuruna çatdırma bilmək Heydər Əliyev dühasına xasdır.

Tədqiqatçı bu dəyərlərin araşdırılmasında antik dövr filosoflarından üzü bəri təsəvvüf alimlərinin əsərlərində müraciət etmiş, siyasi nətiqin nitqləri ilə maraqlı, monoqrafiyanı zənginləşdirən müqayisələr aparmış, insani dəyərlərin ümumbəşəri olduğunu bir daha diqqətə çatdırmış, qloballaşan dünyada mili-dini ayrışeçkiliyin qəbuledilməzliyini ortaya qoymuşdur.

Dosent Zamanov etika və estetikani siyasi lider nitqində haqlı olaraq ümumfəlsəfi qanunlara tabe olan ayrı-ayrı fənlər səviyyəsində təqdim edə

bilib. Etik dəyərləri araşdırarkən müasir etikanın tələblərinə uyğun olaraq monoqrafiyada Heydər Əliyevin nitqləri dil etikas, dini etika, təhsil etikas, tibbi etika, ekoloji etika, etika və siyasət, hüquqi etika kimi fəsillərə ayırır. Maraqlısı odur ki, bütün bu “etikalar”ın sadə, anlaşıqlı bir dildə auditoriyalara çatdırılması müasir Azərbaycan dilinin imkanları hesabına araşdırılır.

Müəllif “Etika” bölməsində Aristotelin, Kantın və siyasi xadim Heydər Əliyevin etik kredolarını müqayisəli şəkildə oxucunun diqqətinə çatdırır. Elə bu kredoları müəllifin apardığı təhlillərlə təqdim edirik: “Aristotelin etik kredosunda ümumetik dəyərlərə (ləyaqət, xeyirxahlıq, təhsil) xüsusi əhəmiyyət verilir. Əxlaqi təkmilləşmə yolunda insan üçün hədd olmadığını söyləyir. Kantda isə birbaşa antietik dəyərlərə (nifrət, lovğalıq, qeybət, kinayə) qarşı çıxışlar səslənir. Kantda da əxlaqdan yüksək zirvə olmadığı diqqətə çatdırılır.

Biz burada çalışdıq ki, XXI əsr insanının qarşısında duran mənəvi borcu Heydər Əliyev dilində təqdim edə bilək. Aristotel və Kantın etik kredolarından fərqli olaraq Heydər Əliyev dilində səslənən yuxarıdakı etik kredolar müasirlik baxımından seçilir, bugünkü dünya insanında etiraz yeri qoymur.

Heydər Əliyev/ ilk baxışdan çətin görünən etik fəlsəfəyə məxsus terminləri məişət üslublu nitqi ilə anlaşılan edir: “**Təbiidir ki**, insanın həyatı heç vaxt hamar olmur, heç vaxt düz olmur. Həyatda hər bir insanın qarşısına müxtəlif **çətinliklər, maneələr** çıxır. Bu da təbiidir. Əgər belə olmasa, onda həyatın **dadı da, mənası da** olmaz. Bir az sadə dildə desəm, həyat duzsuz olar. Amma əsas ondan ibarətdir ki, insan həyatda gərək elə yaşasın ki, o həmişə öz *mənəviyyatı* ilə fəxr etsin.

Hər bir şeyi itirmək olar. Amma uşaq da, böyük də, hər bir insan gərək *mənəviyyatını, iradəsini* itirməsin, bütün çətinliklərin qarşısını alsın, onların qarşısında *əyilməsin, sınımasın*. Öz iradəsi ilə yaşasın, böyüsün, cəmiyyətə fayda versin”.

Həyatın mənası təkcə insanın bu həyatda yaşaması deyildir. Nə qədər çox, *firavan, zəngin* yaşasa da, əgər hər bir gənc, yaşlı insan həyatın mənasını bunda görürsə, təbiidir ki, o, zəngin deyil, mənəviyyatca kasıbdır. Həyatın mənası ondan ibarətdir ki, dünyaya gələn, böyüyən, ərsəyə çatan hər bir uşaq, həyat fəaliyyətinə başlayan insan *cəmiyyətə, millətə, ölkəsinə, vətəninə* layiqli xidmət etsin, fayda versin”. “Təbiidir ki” gerçəkliyə adi münasibət bildirən modal söz “hamar”, “düz” və “çətinlik”, “manea” sinonimləri ilə auditoriyaya yön alır. Sonra həyatın xarakterizə olunmasına keçir. Auditoriya etikanın öyrəndiyi əsas dəyəri-mənəviyyatı və onun mahiyyətini, qorunmasını böyük natiqin dilindən eşidir. Bu mətnə feilin əmr şəklində mənəviyyatın çoxsaylı tələbləri sadalanır: itirməsin, qarşısını alsın, əyilməsin, sınımasın, yaşasın, böyüsün, fayda versin, xidmət etsin.

Etik dəyərlər sırasında ədalət, dostluq kimi əxlaqi dəyərlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Heydər Əliyevin nitq və çıxışlarında səslənən etik anlayışların, kateqoriyaların qloballaşma dövründə dərinlən öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Böyük natiqin bu sahədəki çıxışları etik dəyərlər, hüquq normaları və dövlətçilik dialektik vəhdətinin inkişafı baxımından çox vacibdir. Müəllif bu sahədə Azərbaycanın görkəmli söz sənətkarları ilə paralellər aparmaqla əsərini daha da oxunaqlı etmişdir. “Ədalət” etik dəyərindən yazarkən Nizamiyə müraciət təsadüfi deyil:

Cahanın qəddarlığı onsuz da bəsdir bizə,
Yalnız *haqqı* qoruyan şahlar nəfəsdir bizə.

Müasir etikanın müxtəlif növlərini təsnif edən müəllif buraya ekoloji, dil, dini, tibbi, hüquqi, iqtisadi etikaları, eləcə də etika və siyasət, etika və terror kimi məsələləri aid edir və bütün bu məsələlərin dilçilik baxımından, nitq baxımından izah olunması müəllifin geniş erudisiyasından xəbər verir, tədqiqatın dəyərini göstərir.

Heydər Əliyevə görə siyasi etikanın bir qolu da haqları pozulmuş ölkələrin müdafiə olunmasıdır. Hüquqi etikanın qorunmalı olduğu hüquqi dövlətin təməl prinsiplərini elmi-publisistik üsulla auditoriyalara ünvanlayır. Heydər Əliyevin çıxışlarında hüquqi və iqtisadi etik dəyərlər birgə səslənir. Etik dəyərlərlə şərtlənən azad, firavan həyatın əsasında iqtisadi cəhətdən güclü hüquqi dövlət dayanır. Heydər Əliyevin nitqində iqtisadi məsələlər, bu məsələlərlə bağlı insan amilinin yeri və rolu, etik münasibətlər mübahisə doğurmayacaq dərəcədə zərgər dəqiqliyi ilə seçilməsilə fərqlənir. Bunun kökündə zənnimizcə, iqtisadi etikanı kitablardan oxuyan filosof alimlərdən, təsərrüfatla məşğul olmamış, “baş girləyən” siyasətçilərdən fərqli olaraq Heydər Əliyevin uzun illər partiya-təsərrüfat sistemindəki təcrübəsindən doğan ideyalar dayanır.

Dövlətin qayğısı altında inkişaf tapan təhsil həmişə Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olub. Yarımfəsildə Heydər Əliyevin nitqində dilə sevgi, dil siyasəti, dilə məsuliyyətlə yanaşma, dilə münasibətdə əxlaqi məsələlər, Azərbaycan auditoriyasında və soydaşlar auditoriyasında dil, Ana Dilinin tədrisinə münasibət, dillə bağlı üslublar, dil varisliyi, dilə biganəlik hallarına qarşı mübarizə, təfəkkür-dil əlaqəsi və s. araşdırma mövzusu olmuşdur. “Azərbaycan dili hökm sürməlidir” feilin lazım şəklinə işlədilən ifadə ilə Ümummilli liderin dilə münasibəti açıqlanır.

Dillə bağlı Heydər Əliyevin müxtəlif üslubların çulğalaşdığı nitqinin şahidi oluruq. Müəllif Azərbaycan dilinin inkişafı ilə bağlı feilin lazım

şəklində-“unutmamalısan”, “bilməlisən”, “qorumalısan”, “saxlamalısan” – istifadə etdiyi ifadələrlə auditoriyaları səfərbər edir:

Azərbaycan dilinə olan sevgiyə bağlı Heydər Əliyev öz şəxsi həyatını məişət üslubunda, auditoriyanın asan mənimsəyəcəyi bir dildə nümunə gətirir. Heydər Əliyevin dini məsələlərlə bağlı beynəlxalq konfranslardakı çıxışları, dini bayram və mərasimlərdə xalq qarşısındakı görüşləri, din xadimləri ilə rəsmi qəbullardakı söhbətləri, dini icmalarla aparılan, çoxsaylı məscidlərin dindarların istifadəsinə verilməsi və ziyarətgahların xalqa qaytarılması və təmiri zamanı söylənilən dini və dini-elmi üslublu nitqləri dini araşdırmalar üçün mühüm mənbə rolunu oynayır. Müəllifin tibb sahəsində çalışması tibbi etikanın səlisçəsinə araşdırılmasına səbəb olub. Dosent Zamanov maraqlı nəticələrə gəlir: Tibbi etika sahəsində Heydər Əliyev nitqlərinin əsas nüvəsini xalqın sağlamlığı, genofondun qorunmasına yönələn çıxışlardır; Tibb ictimaiyyəti qarşısındakı nitqlərin əksər hissəsi tibbi terminologiyaya söykənən elmi üslubdadır; Xəstələrə baş çəkərkən böyük natiqin nitqləri yarıməişət, yarıpublisistik üslubda, ruhlandırıcı, təskinliklə dolu, nikbin ruhda auditoriyalara yönəlir. Xəstələrlə söhbət məqamlarında dini dəyərləri özündə əks etdirən modal sözlərdən – “Allaha şükürlər olsun ki”, “inşallah” – istifadə edir; “Həkim yüksək məənəviyyətə malik olmalıdır” ifadəsi Heydər Əliyev dilində aforizm səviyyəsinə yüksəlir.

Nağdəli müəllim özü demiş natiqin ekspressivliyini yüksəldən estetik mətn parçalarının kifayət qədər çoxluğu tədqiqatın aparılmasına təkan verib. Məhz bu niyyətlə də III cildin II fəslində Heydər Əliyev nitqlərində estetik dəyərlərin öyrənilməsinə qarşımıza məqsəd qoyduq. Bu zaman həm estetik kateqoriyaları (gözəllik, faciəvilik, komiklik), həm də incəsənətin müxtəlif növləri haqqında Heydər Əliyev fikirləri araşdırılıb. Estetik zövqün inkişafında incəsənətin rolu əvəzolunmazdır ki, biz Ulu Öndərin tez-tez incəsənət xadimləri ilə görüşlərdə söylədiyi çıxışlar əsasında bu rolu öyrənməyə çalışdıq.

Xalqın estetik dünyagörüşünün zənginliyinin onun iqtisadi cəhətdən güclü inkişafı ilə bağlı olduğunu gözəl bilən böyük natiqin nitqlərində “iqtisadi estetika” mühüm yer tutur.

Müəllif “Estetika” bölməsində gözəllik estetik kateqoriyasını böyük natiqin dilində ən çox Azərbaycan qadınlarının bir araya gəldiyi tədbirlərdə, ölkənin gələcəyi sayılan uşaqlar və gənclər auditoriyasında, eləcə də incəsənətin müxtəlif növləri haqqında estetik zövqün özünü göstərdiyi məqamlarda səsləndirib:

“Gözəllik estetik kateqoriyası barədə Heydər Əliyevin fikirləri əsasən bədii-məişət üslubunda həyata keçirilir; “Gözəllik” estetik kateqoriyası klassiklərin əsərlərindən gətirilən nümunələrlə auditoriyalara ünvanlanır; Heydər Əliyevin nitqlərində gözəllik etik dəyərlərlə (vətənpərvərlik, məğrurluq, qəhrəmanlıq, sədaqət, etibarlılıq və s.) birgədir.

Heydər Əliyevin nitqlərində incəsənət haqqında olan ümumfəlsəfi fikirləri, incəsənətə olan dövlət qayğısı, incəsənətin çoxfunksionallığını əks etdirən məqamlar, estetik zövqün cilalanmasına yönələn nitqlər araşdırma mövzusu olmuşdur. Ayırı-ayrı incəsənət növlərinə isə monoqrafiyada yarım-fəslilər şəklində yer ayrılmışdır.

Heydər Əliyevin dilində “dayana bilməz” ifadəsi incəsənətə dövlət qayğısının bariz nümunəsi kimi səslənir. Ulu Öndərə görə bütün sahələrdə nəyisə dayandırmaq mümkündür olduğu halda mədəniyyəti, incəsənəti, ədəbiyyatı dayandırmaq olmaz: “Amma mədəniyyət, incəsənət, ədəbiyyat elədir ki, *dayana bilməz*, gərək həmişə inkişaf etsin. *Ona görə də* biz Azərbaycanda başqa sıxıntılarıımıza, problemlərimizə baxmayaraq, mədəniyyətə, incəsənətə, ədəbiyyata – bütün bu sahələrə *xüsusi diqqət göstərir*”.

Bədii ədəbiyyatın estetikadakı rolunu aydınlaşdırmaq məqsədi ilə Heydər Əliyevin bir sıra nitqləri araşdırılmışdır. Müəllif haqlı olaraq yazır ki, Heydər Əliyev üçün estetik zövqün kasıb olduğu əsərlər yarımçıq sayılır. Estetik zövqün formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu birmənalı şəkildə böyükdür. Belə ki, bədii əsərlərin insanlara – ideya estetik təsir göstərməsi yeni bir şey deyil. Heydər Əliyevin təbircə estetika hissiyyatlar haqqında elmdir.

Düşünürəm ki, gələcəkdə Azərbaycan ədəbiyyatında etik və estetik mətnlərin tədqiqata geniş cəlbi dünya etik və estetik dünyagörüşünün formalaşmasına xidmətdə, eləcə də bu dünyagörüşdə xalqımızın qazandığı uğurlar öz yerini tapacaq. Məlum olmuşdur ki, bu günlərdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı Nağdəli Tapdıq oğlu Zamanovun haqqında danışdığımız “Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti” üçcildlik monoqrafiyası “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən Azərbaycan Respublikasının elm, texnika, memarlıq, mədəniyyət və ədəbiyyat üzrə Dövlət Mükafatları Komissiyasına təqdim olunmuşdur. Müəllifə bu yolda, eləcə də nitq mədəniyyətimizin inkişafı yolunda apardığı tədqiqat işlərində uğurlar arzulayırıq.

ELAN

"Elm və təhsil" nəşriyyatı "Filologiya məsələləri" jurnalında çap olunan məqalələrlə bağlı "İlin məqaləsi" adlı müsabiqə elan edir. Məqalələr münisflər heyəti tərəfindən qiymətləndiriləcək. Müsabiqənin nəticələri ildə iki dəfə – iyun və dekabr aylarında açıqlanacaq. Qaliblərə diplom və pul mükafatı veriləcək.

I yer 300 manat

II yer 200 manat

III yer 100 manat

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

NADİR MƏMMƏDLİ

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ “MƏDƏNİYYƏT”

ANLAYIŞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, FORMA VƏ NÖVLƏRİ .. 3

ÇİNGİZ QARAŞARLI

SKANDINAV TƏDQİQATÇILARI ÖZ ÖLKƏLƏRİNİN

«TÜRK KEÇMİŞİ» HAQQINDA..... 9

НАСИРАГА МАМЕДОВ

СРЕДСТВА СВЯЗИ МЕЖДУ КОМПОНЕНТАМИ ТЕКСТА 15

ƏSMƏTXANIM MƏMMƏDOVA

MÜASİR FARS DİLİNİN FONETİK QURULUŞU

(SEQMENT VƏ SUPERSEQMENT VAHİDLƏR) 24

LEYLA MAHMUDOVA

RUS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBINİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ

FARS MƏNŞƏLİ SÖZ VƏ TERMİNLƏRİN ROLU 32

SAMİRƏ MƏRDANOVA

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”UN DİLİNDƏ AİLƏ-MƏİŞƏT

ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİ

(4-cü hissə) 36

MANAFLI XANIMANA

AZƏRBAYCAN ORFOQRAFİYASININ TARİXİ 43

AFTAB HACIZADƏ

İNGİLİS DİLİNDƏ GÜCLÜ VƏ ZƏİF TƏLƏFFÜZLÜ

SÖZLƏRİN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ 52

SƏİDƏ MEHDİYEVA

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR DAXİLİNDƏ SİNTAQMATİK

VƏ PARADİQMATİK ƏLAQƏLƏR..... 57

KÖNÜL SƏMƏDOVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL QRUPU DİALEKT

LEKSİKASINDA TERMİN SƏCİYYƏSİ DAŞIYAN QIPÇAQ

ELEMENTLİ SÖZLƏR 62

GÜLNUR BABAYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİ MƏTNLƏRİNİN DÜZGÜN

ANLAŞILMASINDA DURĞU İŞARƏLƏRİNİN

ƏHƏMİYYƏTİ VƏ ROLU 70

AYTAC QOŞQAROVA	
ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN VƏ RUS BÖLMƏLƏRİNİN IX SİNFİ ÜÇÜN FRANSIZ Dİİ DƏRSLİYİNDƏ AUTENTİK MATERIALLARIN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ	75
РЕНА МУСТАФАЕВА	
ВЛИЯНИЕ РАЗНЫХ ФАКТОРОВ НА ВЫБОР МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ.....	81
RUFANƏ İBADLI	
AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİNDƏKİ OXU MƏTNLƏRİ VAHİD NİTQ REJİMİNİN TƏŞKİLİNDƏ ƏSAS VASİTƏ KİMİ	88
ФИРУЗА КЕРИМОВА	
ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	93
FATMA QURBANZADƏ	
N.XOMSKİ VƏ ONUN TÖRƏMƏ QRAMMATİKASINDA ELLİPSİS ANLAYIŞI	99
NURLANA NAĞİYEVA	
SABİT SÖZ KOMPLEKSLƏRİ VƏ ONLARIN TƏRCÜMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	105
АЙГЮН ИСАЕВА	
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ СТРАДАТЕЛЬНОГО ЗАЛОГА ГЛАГОЛОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	113
VÜSALƏ HƏSƏNOVA	
FONEMLƏRİN HECA TƏRKİBİNDƏ REALLAŞMASINDA ƏSAS PRİNSİPLƏR	118
AİDƏ BƏŞİROVA	
PHONETIC AND GRAMMATICAL DIFFERENCES BETWEEN ENGLISH AND SPANISH LANGUAGES	127
СЕВДА ИМАНОВА	
ОБЩЕНИЕ И ВЗАИМОПОНИМАНИЕ ЛЮДЕЙ	132
ZAHİRA KAZIMOVA	
INNOVATIVE METHODS OF TEACHING	137
GÜNEL MUXTAROVA	
DİLLƏRARASI ƏLAQƏ VƏ ONUN BEYNƏLMİLƏL HƏRBİ TERMİNLƏRİN YARANMASINDA ROLU	142
MƏLAHƏT VAHABOVA	
PRAAT PROQRAMININ ƏSASLARI	152

AĞAXANIM QARAYEVA	
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN FRAZEOLoji	
SİSTEMİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQİQİ	157
GÜNEL RAMAZANOVA	
İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ DÜZƏLTMƏ ÜSULLARI	162
НУРИЯ АКБЕРОВА,	
ШЕЛАЛЕ МАМЕДОВА	
МЕТОДИЧЕСКИЕ ПОЛОЖЕНИЯ, РАСКРЫВАЮЩИЕ	
КАТЕГОРИЮ КОММУНИКАТИВНОСТИ	169
DİLARƏ QULİYEVA	
MƏTNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİ	177
GÜLNARƏ ALİYEVA	
TƏLİM PROSESİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏNİN	
ƏHƏMİYYƏTİ	188
CƏMİLƏ İBRAHİMOVA	
İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİNTƏDRİSİ ZAMANI	
DİDAKTİK MATERIALLARDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ	
ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF YOLLARI	193
FƏRQANƏ MUSTAFAYEVA	
TERMINOLOJİ SİNONİMLƏRİN DİLİN LÜĞƏT	
TƏRKİBİNDƏKİ	201

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

XƏLİL YUSİFLİ	
BİR FÜZULİ ŞƏRHLƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR	206
SƏRXAN XAVƏRİ	
MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİ XALQ GÜLÜŞ	
MƏDƏNİYYƏTİNİN FUNKSIONAL STRUKTURU	
KONTEKSTİNDƏ	214
ŞAHBAZ ŞAMİOĞLU (MUSAYEV)	
MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN “ZƏMANƏDƏN	
ŞİKAYƏT” ƏSƏRİNDƏ ANONİM ŞƏXSİN KİMLİYİNƏ DAİR	228
NAZƏNDƏ HACIYEVA	
RƏSUL RZANIN YARADICILIĞINDA VƏTƏN MÖVZUSU ...	235
SƏADƏT ƏLİYEVA	
BRİTANİYA UŞAQ ƏDƏBİYYATININ BƏZİ “QIZIL”	
DÖVRÜ VƏ İSTİQAMƏTLƏRİNİN SƏCİYYƏVİ	
XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR	241

QIVAMI QAZIYEV

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA BƏŞƏRİ HİSSLƏRİN
TƏRƏNNÜMÜ250

VƏFA ALLAHVERDİYEV (MAHMUDOVA)

H.CAVİD YARADICILIĞINDA QADIN MÖVZUSU255

ƏLİ HƏŞİMOV

ZAMAN QARAYEVİN TARİXİ POVESTLƏRİNDƏ

ŞƏXSİYYƏT VƏ ZAMAN PROBLEMİ261

ATİF İSLAMZADƏ

OĞUZ EPİK SİSTEMİNDƏ ATA QORQUD MÜJDƏÇİ

PEYĞƏMBƏR KİMİ267

SVETLANA MƏMMƏDOVA

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN GÖZƏLLƏMƏLƏRİ275

TƏRANƏ ABDULLAYEVA

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLI PUBLİSİSTİKASINDA

ELM VƏ TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ 285

KAFİYƏ MUSAYEVA

BƏRPA DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYAT VƏ ƏDƏBİ TƏNQID ...292

MÜZƏFFƏR İBRAHİMOV

C. Q. BAYRON YARADICILIĞINDA ŞƏRQ MÖVZUSU297

PƏRVANƏ QULİYEVA

M.S.ORDUBADİ - MOLLA NƏSRƏDDİN ƏDƏBİ

MƏKTƏBİNİN NÜMAYƏNDƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ302

ÜLKƏR HƏSƏNOVA

AZƏRBAYCANDA MİLLİ STATUS ALMIŞ MUZEYLƏR VƏ

ONLARIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ307

ŞƏLALƏ CƏLAL QIZI

TOMAS MANN YARADICILIĞINDA İNCƏSƏNƏTİN

TƏRƏNNÜMÜNƏ BİR ƏSƏRİN RAKURSUNDAN ANI

BAXIŞ («Nobel mükafatı laureatları» silsiləsindən)314

SƏBUHİ İBRAHİMOV

“MƏZAHİR ƏL-ƏNVAR” ƏSƏRİNİN TƏDQIQI320

İRADƏ ŞƏMSİZADƏ

ŞƏXSİYYƏT, OBRAZ VƏ MİLLİLİK, CƏMİYYƏT,

İNCƏSƏNƏT, ƏDƏBİYYAT VƏ MULTİKULTURALİZM ...325

AYGÜN QASIMOVA

MUZEYLƏR KEÇMİŞİMİZİN AYNASIDIR333

YUSİF RZAYEV

GÜNƏŞ DOĞANDA DA GÖZƏLDİR, QÜRUB EDƏNDƏ DƏ

(Yusif, Züleyxa və Yaqub adlarının etimologiyası haqqında)338

MƏTANƏT ŞAHALİYEV

XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA CƏNUBİ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NƏSR VƏ
ONUN İNKİŞAFI 349

NIGAR MIRZƏYEV

LE CLASSICISME DANS LA LITTÉRATURE FRANÇAISE ... 355

ZAMİRƏ HƏSƏNOVA

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİM
METODLARININ TƏTBİQİ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ 362

KÖNÜL İSGƏNDƏROVA

UOLT UİTMENİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏXSİYYƏT PROBLEMİ . 367

YASƏMƏN KƏRİMOVA

TONİ MORRİSONUN YARADICILIĞINDA QADIN VƏ
ZƏNCİ PROBLEMİ 372

RƏY

KAMİL BƏŞİROV

“HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN NİTQ
MƏDƏİYYƏTİ” 377

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 18. 05. 2018.
Şərti çap vərəqi 48,5 Sifariş № 7.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.